ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 7

ВІННИЦЯ
2004

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 7

ВІННИЦЯ
2004

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 7. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука/ – Вінниця, 2003. - 262 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 26 травня 2004 р. (протокол № 10)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – *кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);*
Л.В. Баженов – *доктор історичних наук, професор;*
В.П. Газін – *доктор історичних наук, професор;*
М.М. Кравець – *доктор історичних наук, професор;*
В.І. Кучер – *доктор історичних наук, професор;*
О.П. Реєнт – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
Ю.І. Поп – *доктор історичних наук, професор;*
В.О. Корнієнко – *доктор політичних наук, професор;*
О.Г. Лойко – *кандидат історичних наук, професор;*
Ю.А. Зінько – *кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);*
О.А. Мельничук - *кандидат історичних наук, доцент.*

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Історичний факультет. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В.П. Шевчук – *доктор історичних наук, професор;*
В.К. Борисенко – *доктор історичних наук, професор.*

© Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського, 2004

Історія України

В.А.Тучинський, В.М. Томулець
УЧАСТЬ МОЛДОВСЬКОГО НАРОДУ У ВІЙСЬКОВІЙ КОЛОНІЗАЦІЇ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVIII СТ……...7

О.А. Бакалець
ОРГАНІЗАЦІЯ ФІНАНСОВОЇ СПРАВИ ТА КАРБУВАННЯ ВЛАСНИХ МОНЕТ
ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО……..12

Т.В.Кузнець
ПРАВОСЛАВНЕ НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ЗА
ДАНИМИ ДЕРЖАВНОЇ ТА ЦЕРКОВНОЇ СТАТИСТИКИ……18

Є.Ф. Годований
УКРАЇНСЬКА ПРЕСА ПРО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ
(20-60 РР. XIX СТ.)……..23

О.Б.Комарніцький
МІСТЕЧКОВЕ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І АВСТРО-УГОРСЬКА
ТА НІМЕЦЬКА ВІЙСЬКОВІ АДМІНІСТРАЦІЇ (1918 Р.)……..27

В. В. Кулібабчук
ДО ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ ЗАХІДНО-СИБІРСЬКОЇ ДОБРОВІЛЬНОЇ БРИГАДИ
У КОНТЕКСТІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (1920Р.)……..31

О. А. Мельничук
ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
В УКРАЇНІ У ПЕРІОД НЕПУ……..…...35
В.М.Мазур
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НАЦМЕНШИН В УКРАЇНІ
У 1920-Х РОКАХ……41

Ю.С. Степанчук
СОЦІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ КП(Б)У
(20 –ТІ – ПОЧАТОК 30-Х РР. XX СТ.)……45

В.Л.Логвіна
В.СІЧИНСЬКИЙ – ІСТОРИК УКРАЇНИ……...49

Ю.О. Ніколаєць
СТАВЛЕННЯ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ ДО ПОЧАТКУ БОЙОВИХ ДІЙ
ПРОТИ ВЕРМАХТУ У 1941 Р……54

Г. М. Стародубець
ОРГАНІЗАЦІЯ САМООБОРОНИ УКРАЇНСЬКИМ ПОВСТАНСЬКИМ ЗАПІЛЛЯМ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1943 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1944 РР…… 61

В.В.Кононенко
ПІДВИЩЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ТА НАРОСТАННЯ КРИТИЧНИХ
НАСТРОЇВ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД……67

Д.О.Мельников
РЕАЛІЗАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ
В УКРАЇНІ (90-і РР. XX СТ.)……71

Л.В.Прокопчук
ВЗАЄМИНИ МІЖ ПРАВОСЛАВНИМИ ЦЕРКВАМИ В УКРАЇНІ (1990-і РР.)……..77

К.М.Ніколаєць
РЕФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
У РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ……...84

О. П. Конотопенко
ДЕМОКРАТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК ІСТОРИЧНОГО
ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ НА ЗЛАМІ XX-XXI СТОЛІТЬ……..87

Історія Поділля

І.І.Заєць
СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН ПОДІЛЛЯ……..92

В.А. Косаківський
АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ НА ВІННИЧЧИНІ:
ІСТОРІЯ ВИЯВЛЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ……..97

О.Є. Верещагіна, П.С. Григорчук
ПОДОЛЯНИН І.Я.ПАДЕРЕВСЬКИЙ – ВИЗНАЧНИЙ ПОЛЬСЬКИЙ
ПОЛІТИЧНИЙ ТА МУЗИЧНИЙ ДІЯЧ……99

В.І.Пальонний
ПОДІЛЬСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР ТА ЙОГО ЗБИРАЧ І ДОСЛІДНИК
ГНАТ ТРОХИМОВИЧ ТАНЦЮРА……104

О.М.Кошель
ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА І ОСВІТА НА ПОДІЛЛІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧ. XX СТ.)……...111

А.М. Трембіцький
ВЕСІЛЬНІ ОБРЯДИ ТА ЗВИЧАЇ ПОДІЛЛЯ КІНЦЯ XIX СТОЛІТТЯ
У ВИСВІТЛЕННІ Є.Й.СІЦІНСЬКОГО……114

В.І.Третяк
ЛЮДИНА ВЕЛИКОЇ ДУШІ Й ТАЛАНТУ……120

Н.П.Кузьмінець
РЕВКОМИ НА ПОДІЛЛІ 1917 – 1921 РР……..123

О.М.Завальнюк
Н.Т.ГАМОРАК – ПРИВАТ-ДОЦЕНТ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1919-1921 РР.)……126

Ю.А.Зінько, П.С.Григорчук
НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ВІННИЦІ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(1941-1944 РР.)……132

С. Д. Гальчак
ПОДОЛЯНИ – ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ……136

Т. А. Мельничук
ЗМІНИ У ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА СКЛАДІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

ВІННИЧЧИНИ (1989 – 2001 РР.)……..146

Є.М. Косаківська
ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ
ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ……150

Всесвітня історія

О.А.Коляструк
РЕЛІГІЙНА РЕФОРМА ЕХНАТОНА У ЄГИПТІ……..154

В.Н. Томулец
РЕАЛИЗАЦИЯ БЕССАРАБСКИХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ТОВАРОВ
НА УКРАИНСКИХ И РОССИЙСКИХ РЫНКАХ (1812-1868 ГГ.)…….159

А.М.Тростогон , Д.В.Укримський
ОРДЕН ПАЛЛОТТИНІВ: МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ…….166

С. Е. Баженова
Ю.І. КРАШЕВСЬКИЙ ЯК ПРЕДСТАВНИК „УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ"
В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ 40-60-Х РР. ХІХ СТ……..…169

Л. М. Алексієвець
ВІДРОДЖЕННЯ ПОЛЬЩІ 1918 Р. ЯК ЗАКОНОМІРНА ПОДІЯ
В ПОЛЬСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ІСТОРІЇ ……173

О. М. Кравчук
НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
ЩОДО НІМЕЦЬКОЇ МЕНШИНИ В 1918-1926 РР……178

В.І.Кучер
РАДЯНСЬКО–ПОЛЬСЬКА (ВЕРЕСНЕВА 1939 Р.) ВІЙНА:
ПОГЛЯД ІЗ СЬОГОДЕННЯ……..185

А. Войнаровський
ПРОЦЕСИ МАРГІНАЛІЗАЦІЇ ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В ПОВОЄННІ РОКИ (1944-1947 РР.) ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ
НОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ……...193

І.В.Мазило
ТРАНСПОРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕТНІЧНОГО ОБМІНУ НАСЕЛЕННЯ МІЖ
ЗЕМЛЯМИ УКРАЇНИ, ПОЛЬЩІ Й ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В 1944 – 1947 РР……...197

М.В.Царенко
ЧЕРВНЕВІ БОЇ ЗА БЕНДЕРИ - КУЛЬМІНАЦІЯ
ПРИДНІСТРОВСЬКОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ 1992 Р…….198

Л.В. Дибчук
СПРИЯННЯ КАНАДСЬКОЇ І ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКОЇ ДІАСПОРИ
В СТАНОВЛЕННІ ДИПЛОМАТИЧНИХ ІНСТИТУЦІЙ УКРАЇНИ……...203

Історіографія та джерелознавство

Ю.І. Поп
ПИТАННЯ АВСТРІЙСЬКОГО РОБІТНИЧОГО ТА СОЦІАЛІСТИЧНОГО РУХУ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА СТОРІНКАХ РОСІЙСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ……..208

М.В. Стопчак
ПРОТИБОРСТВО ДИРЕКТОРІЇ УНР З ЛІВОРАДИКАЛЬНОЮ ОПОЗИЦІЄЮ У ПОВОЄННІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ……212

І. І. Ратушняк
ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІОГРАФІЇ ВІДНОВЛЕННЯ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В 1918 – 1921 РР……...224

І. М.Романюк
ВИСВІТЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 50-60-ТІ РР. ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ……..…227

С.І.Дровозюк
ДУХОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ІСТОРІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ…….….232

О.Ю.Дан, В.В.Кривошея
ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД В ДОСЛІДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА…….….240

Г.Г.Кривчик, В.М.Бараєв, О.В.Щербакова
ВЗАЄМОЗВ’ЯЗОК ДІАЛЕКТИКИ ТА ПРИНЦИПІВ ІСТОРИЗМУ І ОБ’ЄКТИВНОСТІ В ДОСЛІДЖЕННІ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ…….246

Рецензії

О.Г.Лойко, А.К.Лисий
ГАЛЬЧАК С.Д. “СХІДНІ РОБІТНИКИ” З ПОДІЛЛЯ У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ: ДЕПОРТАЦІЯ, НАЦИСТСЬКА КАТОРГА, ОПІР ПОНЕВОЛЮВАЧАМ. ВІННИЦЯ: КНИГА-ВЕГА, 2003. – 344 с.; 28 с. фото…… 257

Відомості про авторів……..….260

Історія України

В.А.Тучинський, В.М. Томулець

УЧАСТЬ МОЛДОВСЬКОГО НАРОДУ У ВІЙСЬКОВІЙ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVIII СТ.

Заселення та господарське освоєння Південної України тривало впродовж багатьох століть. Активну роль у цьому процесі відіграла молдовська національна меншина. Географічна близькість проживання, спільна православна віра сприяли переселенню та швидкій інтеграції молдован в тодішнє українське суспільство, мирному й добросусідському співіснуванню представників обох етносів в місцях їх спільного проживання. Переселення молдован відбувалося двома основними шляхами – цивільним переселенням та їх активною участю у створенні військових поселень.

Автори публікації ставлять за мету визначити роль і місце молдован у військовій колонізації Півдня України до кінця XVIII ст. При цьому значна увага приділяється історії Молдовського гусарського полку, участі молдовських переселенців у Новій Сербії та Слов'яносербії – військових поселень Півдня України, що виникли в середині XVIII ст. для охорони та розширення південних кордонів Російської імперії.

Участь молдован у освоєнні земель Півдня України недостатньо привертала увагу дослідників. Вийшло лише декілька досліджень, присвячених цій проблемі. В кінці 20-х рр. XX ст. історією молдовських поселень в Україні займався відомий історик С.Шамрай.[1] В його науковому нарисі подано характеристику причин переселення молдован, досліджуються молдовські військові поселення, зокрема Молдовський полк. Одна із небагатьох праць, що розглядає в комплексі проблеми молдовської національної меншини Півдня України, належить академіку В.Шишмарьову.[2] У дослідженні визначено три шляхи переселення молдован: військова служба, військові поселення та цивільне переселення. В роботі наводяться документи, що проливають світло на взаємовідносини молдован-переселенців з місцевим українським населенням. У 1980р. Інститути історії Академії наук України та Молдови видали цікаве дослідження з історії українсько-молдовських взаємин.[3] В книзі знаходимо коротку інформацію про спільні військові дії українців та молдован проти Османської імперії та її васала Кримського ханства.

Певний внесок у вивчення військової колонізації Півдня України внесли історики Молдови. У монографії В.Зеленчука[4] наводяться різноманітні статистичні дані, що характеризують чисельність молдован в губерніях та повітах Півдня України. Дослідження В.Статі[5] присвячене формуванню молдовської діаспори в Україні з XVI ст. В статті В.Цвіркуна[6] зроблено спробу дослідити діяльність в Росії молдовського господаря Дмитра Кантемира. Із найновіших досліджень українських істориків увагу авторів привернула публікація В.Боєчка.[7] Автор намагається простежити історію українсько-молдовських взаємин з найдавніших часів до сьогодення. Отож відсутність комплексної праці з історії військової колонізації Півдня України та участі у цьому процесі молдован зумовило вибір теми статті.

Історичні корені взаємин між українським та молдовським народами сягають сивої давнини. Про це свідчать перші літописні згадки, у яких йдеться про витіснення слов'ян із придунайських територій волохами. "Волохи бо нашедшие на Словяне на Дунайские, сидевшим в них и насилящим их …"[8] У V – VIII ст. формується етнічна спільність волохів найближчих етногенетичних предків молдован, територія розселення яких у X – XIII ст. неодноразово входила до складу слов'янських державних об'єднань: Давньоруської держави, Галицького та Галицько-Волинського князівств.

Є свідчення про переселення волохів на Східне Поділля ще в ранню Литовську добу. Так, Федір Коріатович, у володіння якого князь Ольгерд віддав Поділля, створивши у другій половині XIV ст. укріплення в Брацлаві, Сокільці, Смотричі, Скалі, поселив у них загони

волохів.[9] Можна вважати, що це були перші поселення молдован на лівому березі Дністра.

Існують документальні підтвердження того, що вже у XVI ст. волохи як найманці служили у російському війську, кінноті польського короля, а також у загонах польських магнатів. Ось яку характеристику молдовській кінноті дав польський хроніст XVII ст. С.Чефалі. "Волохи-кіннота, що складається із волохів, використовується для роз'їздів, для тривоги противника і добування "язика". Озброєні вони легко: лук, пістолет і палаш їх зброя. Деякі бувають озброєні карабінами, найбільш знатні носять панцир. Число їх в польському війську досягає 20 хоругв".[10]

В часи правління московського царя Михайла Федоровича із іноземних вихідців починають формуватися окремі військові частини. Так, за даними Розрядних книг, на Московській Україні була рота під командуванням Вуда, що складалася із греків, албанців, сербів, волохів та ін. Вони були наділені землею і отримували за службу плату. Серед них у 1628 р. було 80 волохів.

Іноземні військові частини продовжували існувати і після 1631 р., коли царська Росія починає створювати свої регулярні війська. Зокрема, в армії боярина Шеїна, котра штурмувала в 1633 р. Смоленськ, був і особливий загін, що складався із іноземців чисельністю 243 чоловіки, серед них були і волохи. Після 1633 р. такі загони вже не згадуються в офіційних документах, вони, очевидно, були розпущені. Проте молдовани продовжують приходити на військову службу. В умовах, коли в російської держави не вистачало коштів для оплати за службу, вона наділяла іноземців землею у приєднаних територіях. Таким чином, молдованин, якщо він вступав до російського війська, ставав землевласником, земельний наділ якого залежав від посади і звання у ньому.

Окрема хвиля молдовських переселень в Україну пов'язана з їх активною участю у національно-визвольному і антифеодальному рухах, зокрема у прикордонних з Молдовою землях. Загони молдован брали участь у Визвольній війні українського народу 1648-1657 рр. Відомими керівниками молдовських загонів були Г.Мунтянин, С.Рингач, С.Волошин. За деякими даними в армії Богдана Хмельницького налічувалося близько 6 тис. молдован, причому є документальні свідчення того, що частина з них жила в Україні постійно.[11]

Символом релігійного єднання українського і молдовського народів в Україні стала постать Петра Могили – митрополита Київського і Галицького. Великий реформатор православної церкви Петро Могила став провідним українським релігійно-культурним діячем XVII ст. Символічно, у даному випадку, що нащадок знатного молдовського роду своєю діяльністю в Україні ніби завершував своєрідну епоху етнічного і культурного взаємовпливу молдовського і українського народів, сприяв пожвавленню їх розселення на території один одного.

Відзначимо й те, що своєрідним підсумком участі молдовських переселенців у національно-визвольних змаганнях українського народу XVII-XVIII ст. стало обрання фактично останнього автономного від Московщини гетьмана України молдованина Данила (Даніле) Апостола, який за час свого правління (1727-1734 рр.) дещо уповільнив занепад української автономії.

Значного посилення процес переселення молдован за Дністер набуває в кінці XVII ст., коли турки заволоділи Поділлям. Вони призначили керівником цього краю гетьмана, схожого за своїми функціями на молдовського господаря, ним став Дука Воде, що іменувався "Господар землі молдовської та української". Турецький ставленик обрав своєю резиденцією с. Цикинівку (тепер Ямпільського району Вінницької області) на лівобережжі Дністра.[12]

Про наявність молдовського населення у придністровському Поділлі є і інші документальні свідчення. Так, після придушення в 1703 р. повстання Самуся в Польщі, у війську якого було чимало молдован, дворяни Подільського воєводства звернулися до молдовського господаря з вимогою видати їм на розправу учасників цього повстання – молдован та інших, які втекли за Дністер. Правитель у своїй відповіді повідомив, що готовий виконати їх вимогу при умові повернення йому молдован, що поселилися на Поділлі і

поступили на службу у польське військо. На цей час в українському Придністров'ї відомі такі великі молдовські поселення як Рашків, Кетроси, Малаєшти, Жура та ін.[13]

Багато молдован служили у козацьких полках Правобережної України. Так, у грудні 1659 р. після Переяславського договору з Юрієм Хмельницьким, представники російського уряду були направлені в усі полки для того, щоб прийняти присягу від населення. В "Записній книзі" Подільського полку 1659 р., крім українців, в козаки було записано чимало волохів. Зокрема у Могилівській сотні значилися Гаврило та Гордей Волошини, Станчул та ін., в Ярузькій – Григорій Королаш, Роман Будзун, Іван Гица, в Яришівській – Остап Волошин, в Курилівській – Добрул, Григорій Гардаш та ін., а всього в Подільському полку налічувалось близько 50 волохів.

В козацькому війську волохи займали і командні посади. Цікавою постаттю був молдованин Дмитро Григорович Райча, який у 1665 р. з "хоругвами волоськими", в складі яких було більше 500 чол., із Правобережжя прибув у Переяслав. З 1665 по 1674 рр. Райча був полковником Переяславського полку, одружився з багатою вдовою, дружиною колишнього Ніжинського полковника Василя Золотаренка. Скуповуючи землю, він дуже швидко став одним із найбагатших людей Лівобережжя. Крім загону Райчі, у тому ж 1665 р. прибув на Лівобережжя з 5 тис. козаків та волохів полковник Костянтин Мигалевський. Про масові переселення волохів на Україну у другій половині XVII ст. писав відомий історик XIX ст. А.Лазаревський, який зазначав, що вони переселялися, шукаючи "служби та щастя." Інколи вони селилися цілими родинами, про що свідчать назви сіл Волошинівка біля Переяслава і Волосківці біля Ічні.[14]

Початок масового переселення молдовського народу на землі степової України припадає на XVIII ст., коли Російська імперія почала втілювати в життя активну чорноморську і балканську політику, що вилилося у серію російсько-турецьких війн. Серед великої кількості іноземців, що з'являються в російській армії в петровську епоху було багато молдован, які створюють свої національні одиниці. Наказом Петра I від 20 квітня 1707 р. було прийнято на російську службу Апостола Кигеча "як коменданта Волоської Хоругви з кількома офіцерами та рядовими кавалеристами". В наказі передбачалося також, що цей підрозділ буде доукомплектовано Кигичем, якому наказано "прийняти… на службу Царської величності добрих та вмілих у військовій справі людей: двох ротмістрів, трьох хорунжих волоського народу та 300 чоловік волохів рядових". Про подальшу долю хоругви ми знаємо лише те, що вона була перетворена у Молдовський кавалерійський полк, який під командуванням А.Кигича брав участь у Прутському поході.[15] В російській армії знаходилися і інші молдовські військові частини. Так, зокрема, в бою під Білою Церквою в 1711 р. між татарами та російськими військами в складі останніх діяло кілька ескадронів молдовської кінноти під командуванням полковника Григораша Іваненка та його брата Іониці. Татари влаштували для молдован засідку, в якій вони майже всі загинули, в тому числі і Іониця.

Значно збільшив кількість молдован у російській армії Прутський похід Петра I, який був організований у 1711 р. При підході російських військ молдовський правитель Д.Кантемир перейшов на бік Росії і влився разом із своїми військовими силами до складу російської армії. Весь цей молдовський елемент створив у російській армії особливі частини, які росіяни називали "новозатяжними", тобто новостворениими. До їх складу входили не лише волохи, а і представники різних балканських народів. В своєму донесенні 28 липня 1711 р. Б.Шереметьєв, зокрема, писав: "Новозатяжних волохів тут знаходяться полки: Микулов, Киржев, Абазин, Сербська та Польська хоругви." Прутський похід завершився невдало для Росії, що призвело до масового переходу молдован на її територію. Молдовський господар Д.Кантемир в Росії отримав титул князя, його разом із військом, свитою та членами їх сімей (близько 1,5 – 2 тис. чоловік) було розміщено на Слобожанщині, де ними засновано ряд сіл: Абазівка, Бузівка, Волохов, Молдова, Трояново.[16]

Невдовзі після підписання російсько-турецького миру із волохів були сформовані три військові команди по 500 чоловік: Козача, Угорська, Волоська. Ці кавалерійські команди проіснували до 1721 р. і були розформовані, а їх учасники потрапили в ряди

поселенців.

У 30-40 рр. XVIII ст. Російська імперія продовжувала запрошувати на військову службу іноземців. Так, у 1731 р. на російську службу вступив загін молдован під командуванням майора Албанеза. У 1733 р. за пропозицією графа Вейсбаха було створено Угорський і Молдовський гусарські полки, які були дислоковані в Україні. Прослідкувати подальшу долю Молдовського полку важко. Виходячи із документів, які є у нашому розпорядженні, приходило до висновку, що у 1766 р. він був перейменований в Охтирський польовий полк, а в документах 1768 р. згадується те, що колишній Молдовський гусарський полк іменується Самарським.[17]

До значного збільшення кількості молдован-переселенців привела російсько-турецька війна 1735-1739 рр., під час якої турецько-татарські війська піддали територію Молдови жорстокому пограбуванню. За свідченням очевидців, від війни, голоду та епідемії в цей час загинула значна частина її населення. Війна засвідчила відсутність в російській армії необхідної кількості кінноти, тому князь Мініх нашвидкоруч формує кінні частини, в тому числі Волоський корпус чисельністю 1124 чоловіки.[18] Одразу після закінчення російсько-турецької війни, в 1740-1741 рр., значна кількість молдован поселилися на берегах річок Тясмина, Синюхи та Вісі. З метою заохочення переселення указом від 25 серпня 1740 р. волохам, що назавжди залишалися в Росії, було дозволено купувати землю.

Проте, основна хвиля молдовських переселенців в Україну припадає на 60-90-ті рр. XVIII ст. Причини цього слід шукати у внутрішній та зовнішній політиці Молдовського князівства та Російської імперії. В середині XVIII ст. різко загострюється політична та економічна боротьба в Молдові між греками-фанаріотами та місцевим боярством. Режим правління фанаріотів був остаточно оформлений проведеними у 40-х рр. XVIII ст. аграрними, адміністративними, судовими та іншими реформами. В результаті цих реформ в декілька раз збільшилась експлуатація селянства, адже саме на його плечі ліг податковий тиск, що призводило до розорення селянських господарств. Тому молдовське селянство у цей час намагається масово тікати з батьківщини до сусідніх країв.

З іншого боку, без підтримки російського уряду переселенців, їх еміграція, в таких масштабах, яких вона набула в цей час, була б неможлива. Зупинимось на цьому детальніше. По-перше, царизм за допомогою саме іноземних переселенців створював на Півдні України форпост для контролю над непокірними запорожцями, а в разі необхідності і боротьби з ними. По-друге, за допомогою переселенців укріплювалися південні кордони імперії. По-третє, збільшувалась кількість працездатного населення в цьому регіоні, що сприяло розвитку товарного хліборобства та скотарства.

Зовнішньополітичним чинником була активна антитурецька політика російського уряду, зацікавленого в підтримці християнськими народами, підвласними Порті, російської армії у неминучих війнах з нею. Саме політика царизму і була, на нашу думку, основною причиною масового переселення чужинців на Україну в XVIII ст., у тому числі і молдован. За часів військового протистояння з Туреччиною, Росія широко використовувала іноземних військовослужбовців, зокрема воїнів-молдован, для захисту й розширення своїх південно-західних кордонів. Необхідність постійного ведення військових дій проти турецько-татарських орд визначила і відповідний характер життя молдовських поселян на Півдні України. Їх жителі, крім виконання військової повинності, займались господарським освоєнням краю.

Після видання указу 1751 р. "Про прийняття в підданство сербів, бажаючих поселитися в Росії та служити окремими полками" , царизм у 1752 р. створює так звану Нову Сербію - область військових поселень на Правобережній Україні (межиріччі Дніпра та Синюхи). Проте серед іноземних військових поселенців сербів виявилось дуже мало, зате число молдован, що тікали від турецького гніту було значно більшим. В 1754 р. серед 3840 поселенців Нової Сербії молдован налічувалося 2997 чоловік, що складало 78 % . Як свідчить А. Скальковський, в 50-х рр. XVIII ст. з Польщі переселилися в Нову Сербію кілька

тисяч молдован. На думку дослідника, молдавани, що тікали з Молдовського князівства, спочатку потрапляли до Польщі, але потім, дізнавшись про пільги переселенцям в Росії, спішили в Новоросію. Представники урядових кіл з радістю приймали їх, лише стежили, щоб серед них не було поляків.[19] Військове поселення, яким командував Іван Хорват, поділялось на полки та роти. Кожна рота жила окремим поселенням: с. Мартоноша – восьма, с. Каніж – десята і т.д. У 1765 р. спеціальним указом Нова Сербія, як військове поселення, припинила своє існування, що зумовлювалося великими фінансовими витратами на його утримання через зловживання командування.

Аналогічне поселення було засновано у 1754 р. сербськими офіцерами Іваном Шевичем та Райко Прерадовичем. Згодом воно дістало назву Слов'яносербії – адміністративно-військової територіальної області України на лівобережжі Дніпра в басейнах рік Лугані та Дінця, що була створена для зміцнення південних кордонів Російської імперії від нападу турецько-татарських орд. У Слов'яносербії в 1761 р. нараховувалось близько 7540 іноземних поселенців чоловічої статі, головним чином молдован. Проте в червні 1764 р. Слов'яносербія як адміністративна одиниця ліквідовується, її територія склала Слов'яносербський та Бахмутський повіти Новоросійської губернії.[20]

Ще однією сторінкою в історії заселення молдованами Півдня України є формування Молдовського поселенського полку. В період російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Порта сформувала полк, що складався із підвладних їй християнських народів, який практично в повному складі перейшов на бік Росії. Територіально його розмістили у межиріччі Чорного Ташлика, Синюхи і лівобережжя Південного Бугу, тобто на землях, що належали Запорозькій Січі. В ньому було 16 рот, кожна з яких заснувала окреме поселення. Найбільш значними поселеннями полку були Павлівськ, Чорний Ташлик, Грузьке, Вільшанка, Тернівка та ін. Кожен поселенець отримував земельну ділянку, розмір якої складав близько 30 десятин. За деякими даними, в 1772 р. у молдовському полку було більше 20 тис. військовослужбовців із сім'ями.[21]

Поселення Молдовського полку на вказаній території викликало протест Запорозької Січі. Так, в 1770 р. Кошовий отаман Січі П.Калнишевський в листі до військового коменданта Єлизаветградської провінції Ф.Воєнкова писав, що земля, відведена під поселення, є власністю війська Запорозького, і її захоплення є "горесная, незабвенная обида." Після цього починається боротьба за землю між козаками та поселенцями. Документальні свідчення цієї боротьби містяться в архіві Коша Нової Запорозької Січі. Там, зокрема, знаходимо, що 14 лютого 1770 р. запорозька команда захопила у волохів 629 коней, 427 голів худоби та 349 овець.[22] Досить часто молдовани, що вступали до Молдовського полку, ухилялися від військової служби і тікали на Запоріжжя. Командир Молдовського полку В. Звєрєв неодноразово звертався з листами до Січі з вимогами повернути військових поселян . Втечі молдовських переселенців на землі Січі набули таких розмірів, що восени 1774 р. спеціальна військова команда Молдовського полку проводила розшук та повернення втікачів.[23]

Одночасно із Молдовським полком, на початку 70-х рр. XVIII ст.. було сформовано і Волоський поселенський полк. Крім цих полків, із молдовських та інших переселенців в період війни 1768-1774 рр. було сформовано Бузький полк, його командиром було призначено польського емігранта Петра Скаржинського. В 1776 р. ці полки перетворюються у Бузьке козаче військо, яке займало територію між Дніпром і Південним Бугом.[24]

Слід також мати на увазі, що поселенцям на нових землях аж до 80-х рр. XVIII ст. постійно загрожували татарські та турецькі набіги. Так, під час останнього татарського набігу 1769 р. на Новоросію, лише в Єлизаветградській провінції було вбито або взято в полон 3144 чоловіки, спалено 1180 хат, 4 церкви, 3 вітряних млини, забрано 13567 голів худоби, 1557 коней та 17000 овець.[25] Після ліквідації Кримського ханства та приєднання Криму до Росії у 1783 р. процес заселення українського Причорномор'я значно прискорюється.

Таким чином, переселенці з Молдови відіграли значну роль у військовій колонізації Півдня України, із числа молдован формувалися окремі військові частини поселенців. В результаті активного заселення краю в кінці XVIII ст. формується поліетнічний склад його населення, де українці складали 73,7%, росіяни - 12,2%, молдовани - 7,2%, представники інших народів - 6,9%.[26] Характеризуючи процес заселення південно-українських степів, Д.І. Багалій, зокрема, зазначав: "Досвід українського населення в хліборобстві та частково у тваринництві, молдовського у розведенні овець та коней, російського в тваринництві і особливо в садівництві та городництві-визначили характер господарського розвитку Півдня України."[27] Отже, вирішальний внесок у справу заселення і освоєння Півдня України внесли три народи − український, російський та молдовський, однак внесок українців значно перевищує роль всіх інших національностей.

В процесі подальших досліджень даної проблеми перспективним видається вивчення взаємовпливів українського та молдовського етносів у місцях їх спільного проживання, роль молдовського народу у розвитку тваринництва та виноградарства на Півдні України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шамрай С. Молдавська колонізація до степової України в XVIII ст. − Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського. − Ф. 10, − Од. зб. 28537; 2. Шишмарьов В. Ф. Романские поселения на Юге России. АН СССР. Труды архива − Вып. 26. − Л., 1957; 3. Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. − К., 1980; 4. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. − Кишинев, 1979; 5. Stati V. Moldovanti la vasavit de Nistru. − Chisinav, 1995; 6. Цвиркун В. Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Дмитрия Кантемира в России // Молдавский исторический журнал. –Кишинев, 1994. - № 2. – С. 9 – 16; 7. В. Боєчко. Молдавани в Україні // Віче. – 1893. - № 3. – С. 100 – 111; 8. Літопис руський. –Київ, 1989. – С. 14; 9. Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. - С. 51 – 52; 10. Архив Юго – Западной России. –Т. III. – Ч. III - Киев, 1876. – С. 161 – 162; 11. Михайлина П. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 – 1654рр.) – К., 1975. – С. 38; 12. Сергиевский М. В. Молдавско-славянские этюды. –М., 1959. – С. 109; 13. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. V. – К., 1879. – С. 386 – 387; 14. Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672 – 1805) // Киевская старина. -1889. – Т. 1. – С. 103; 15. Кочубинский А. А. Сношения России при Петре Первом с Южными славянами и румынами // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. -1872. – Кн. 2. – С. 51; 16. Цвиркун В. Вказана праця. – С. 12; 17 Центральний державний історичний архів України (Далі – ЦДІА України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4904. – Арк. 27; 18 Кеппен П. И. Об этнографической карте Европейской России. – Санкт-Петербург, 1852. – С. 123; 19. Скальковсий А. А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731 – 1823. –Одесса, 1836. – Т. 1. – С. 22; 20. Кабузан В.М. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья в XVIII – XIX ст. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. –Кишинев, 1966. – С. 38; 21. Кабузан В.М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60 – 80-х рр.. XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. –Вип. 1. –К., 1971. – С. 107 – 108; 22. ЦДІА України. – Ф. 229. – Оп. -1. – Спр. 342. –Арк. 1; 23. Там само. – Спр. 294. –Арк. 5; 24. Там само. – Спр. 7234. –Арк. 14; 25. Шамрай С. Вказана праця. – С. 29 – 30; 26. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII – I половине XIX в. –М., 1971. – С. 73 – 74; 27. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. –Харків, 1920. – С. 90.

О.А. Бакалець

ОРГАНІЗАЦІЯ ФІНАНСОВОЇ СПРАВИ ТА КАРБУВАННЯ ВЛАСНИХ МОНЕТ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Понад три з половиною століття відділяють нас від подій національно-визвольної революції 1648-1676 рр. в Україні. Саме вона стала початком національного визволення українців з-під влади польської шляхти та впливу католицької церкви, початком формування української Гетьманської держави на чолі з Богданом Хмельницьким. У сучасних умовах, коли Україна йде впевненими кроками по шляху зміцнення своєї державності, утвердження у міжнародному світовому просторі, все більший інтерес зростає до діяльності Б.Хмельницького в цілому і його фінансової політики зокрема.

Роль Б.Хмельницького в українській історії надзвичайно велика і вагома. Так, невипадково, 1995 рік за рішенням ООН був оголошений роком Богдана Хмельницького, а

Національний банк України, започатковуючи нову серію ювілейних монет у зв`язку із 400-річчям з дня народження засновника Гетьманської держави, випустив в обіг дві монети номіналом 200 000 (мельхіорова) та 20 000 000 (срібна) карбованців.

Б.Хмельницький вже після перших перемог у 1648 р. над Польщею провів серію заходів по формуванню державного апарату влади на зразок козацького самоуправління, налагодженню господарства, постачання армії провіантом, фуражем, одягом, боєприпасами, сприяв вільному розвитку ремесел, торгівлі, митної та податкової систем, вільному землегосподарюванню. Зміцнивши свою владу в Україні, піднявши її авторитет на міжнародній арені, гетьман задумується над проблемами формування національної еліти, спадкового гетьманату, дієздатної державної скарбниці (фактично вона не була в цей час розділена на державну і гетьманську), заснування монетного двору у Чигирині, карбування власної монети.

Фінансову справу держави гетьман спочатку контролював особисто, а з 1654 р. в Україні було запроваджено посаду гетьманського підскарбія. Поповнення державної скарбниці здійснювалися з чотирьох основних джерел: із земельного фонду, з прикордонного мита, з доходів від промислів, торгівлі та з оподаткування населення.

Про організацію фінансової справи та грошовий обіг Гетьманщини за часів Б.Хмельницького багато цікавих фактів подають українські історики М.Грушевський, Д.Дорошенко, В.Січинський, І.Крип`якевич, І.Джиджора, Д.Яворницький, М.Слабченко, М.Котляр, В.Смолій, О.Оглоблін, О.Реєнт, В.Шугаєвський, Н.Полянська-Василенко, М.Дмитрієнко, Є.Чернов. Важливими джерелами вивчення даної проблеми є універсали та листи Б.Хмельницького, "Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке" С.Величка, описи про розвиток української торгівлі Г.Боплана, П.Алепського, "Історія русів", матеріали Гетьманської канцелярії, нумізматичні скарбові джерела, польські та російські архівні матеріали.

Але низка питань щодо фінансової політики Б.Хмельницького, поповнення казни, карбування власної монети допоки потребують уточнення з врахуванням новітніх архівних розвідок, знахідок нумізматичного характеру тощо.

Гетьман Б.Хмельницький вже в перші місяці війни організував державну скарбницю з відповідною структурою її поповнення, розробив і запровадив необтяжливу для народу податкову систему. Головним джерелом прибутків до державного скарбу була митна служба, податки з іноземних купців за привозний крам і попередні податки за мед, пиво, горілку. За дорученням гетьмана Б.Хмельницького молдаванин Остафій Астаматій організував митні комори на московському та молдавському кордонах, встановив такси митних оплат – індукти і евекти. Як свідчить Павло Алепський, митні збори на кордонах України і доходи з оренди горілчаних напоїв давали в рік понад 100 000 червоних золотих (дукатів)[1]. 1 дукат на той час містив 3,43 г чистого золота. Голландські дукати протягом тривалого часу були міжнародними засобами платежу. Наслідування цих монет емітувалися в різних країнах, зокрема в Австрії та Росії[2].

Основні витрати із скарбу йшли на потреби козацької армії, організацію військових походів, оплату урядовцям, утримання іноземних посольств, на підтримку торгівлі і розвиток промислів. Про українську торгівлю П.Алепський пише, що до Києва "купці привозять оливу, мигдали, маслини, риж, родзинки, фіги, тютюн, червоний сапян, шафран, всяке коріння, перські матерії і бавовняні тканини у великій кількості з турецьких земель... Але все це дуже дороге. Жінки продають на гарних базарах і в розкішних крамницях матерії, які забажаєте, соболі й інше."[3] Про великий ярмарок у Прилуці пише, що "туди приїздить багато грецьких купців з Румелії і Карманії з шовками, шалями, перськими килимами й іншим добром. В козацькій країні ярмарки відбуваються безнастанно"[4]. Дійсно, ярмарки були найважливішими торгівельними осередками, важливим джерелом прибутків держави. Вони відбувалися по декілька разів на рік у багатьох містах Гетьманщини: Києві, Ніжині, Стародубі, Харкові, Кролевці, Полтаві. Вони були своєрідними економічними центрами певних регіонів, навколо яких групувалися місцеві торги, торжки і базари, які відбувалися по

2-3 рази на тиждень. Значну роль у внутрішній торгівлі XVII-XVIII ст. відігравали чумаки, які торгували рибою, сіллю, зерном, прянощами.

До державного скарбу належали "королівщини"- державні рангові землі. Старшина випрошувала у гетьманів грамоти на право володіння маєтностями з загальнодержавного земельного фонду. Козацька держава, яка не мала достатньо коштів для оплати праці усім урядовцям та чиновникам на місцях, давала їм маєтки колишньої польської шляхти на період служби. Але дуже часто гетьман залишав старшині їх "рангові маєтності" за добру службу на "довічно", тим самим він сприяв формуванню козацької "помісної еліти"[5]. На перших порах козацький стан не був замкнений, будь-який міщанин чи селянин, який міг нести військову службу, мав змогу переходити в козацький стан чи навпаки. Селяни стали особисто вільними хліборобами. Вони були обкладені грошовими і натуральними податками, підлягали тепер загальній військовій адміністрації. Селяни сплачували на користь Гетьманщини стації (переважно в срібній іноземній монеті), показенщину – податок на виробництво горілки, тютюнову десятину, мито за помел зерна у млині, мито за довіз (індикту) і вивіз (евекту) товарів. Збирання мит часто віддавалося на відкуп (в оренду). На своє утримання старшина збирала з селян зерно, м`ясо, кури, яйця, мед, льон, коноплі, полотно, провіант для коней. Часто, потрапивши в боргову залежність від старшини, селянин був вимушений обробляти чужу землю, косити сіно, пасти худобу, виконувати іншу роботу по господарству. Міщани платили мито із заїжджих дворів, броварень, цегелень, лазень, "мостове", "вагове", "комірне", що йшло на утримання міських урядовців і канцелярій. Також до їх обов`язків входило укріплення замків і валів міста, оборона під час нападу ворога. Міщани, козаки, купці одержали право вільно гнати горілку, мед і пиво. Але вже за Б.Хмельницького був уведений помірний податок на горілку, тютюн, дьоготь. Право вільно гнати горілку залишилося лише за козаками, але було заборонено продавати міцні напої вроздріб. Було встановлено тверду ціну на продаж горілки: 1 кварту (250 мг) продавали за 5 "осьмаків"[6]. За твердженням провідного нумізмата України М.Котляра, "осьмаками" в Україні у XVII ст. називали польські гроші (8 грош). В цей час на українському ринку найбільше поширеними і цінними грішми були іноземні монети: срібні талери (вага 28-30 г), півталери (14-5 г), орти (0, 25 талера), тимфи, левки, шостаки (6 грошів), трояки (3 гроші), півтораки (1,5 гроша), мідні соліди (шеляги) короля Яна Казимира. Із фінансових документів другої половини XVII ст. видно, що "старі", "биті","коронні" гроші коштували на грошовому ринку набагато дорожче за нові – менш якісні.

І.Крип`якевич вважав, що загальні щорічні прибутки українського скарбу складали 1 млн. золотих або близько 2 млн. талерів[7].

Посада "гетьманського підскарбія", який вів облік гетьманської каси, надходження коштів до державного скарбу, відома з 1655 р. Збирачі державних податків називалися індукторами або екзакторами. Їм доручався збір митних та горілчаних податків. У полках були свої полкові підскарбії, які завідували касою полку. Збереглося до наших днів дуже мало фактів про надходження коштів до державного скарбу Гетьманщини та його витрати, особливо за Б.Хмельницького. У Київському Центральному історичному архіві є розпис надходжень та видатків українського військового скарбу за 1678 р. З нього видно, що оренда у 1678 р. в 10 полках Лівобережжя мала дати прибуток в сумі 77 000 золотих, але до 28 жовтня надійшло до підскарбія лише 44 656 золотих. Витрачено до 27 липня 1678 р. 40 181 золотих [8].

Значне поповнення державної казни відбувалось зусиллями міст з магдебурзьким правом. Ними були Київ, Ніжин, Бар, Вінниця, Глухів, Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Мена, Короп, Остер, Козелець, Полтава, Гадяче, Батурин. Жителям міст з Магдебурзьким правом доводилося до національно-визвольної революції фактично викупляти у місцевої знаті чи держави свої права і привілеї. Наприклад, міщани Вінниці зобов`язувалися сплатити королівському старості Яну Одривольському чинш (грошовий податок) з кожного дому по 10 грошів на рік, крамарі – по 3 злотих і 15 грошів, цехові майстри – по 3 злотих, а ті, що мешкали у найманих будинках, – по 1 злотому. Ще сім років

по тому належало платити "воловщину" – від кожних 10 волів 1 вола, а від кожного дому ще давали по півмірки вівса[9]. Протягом XIV – XVIII ст. Магдебурзьким правом користувалися 52 міста і містечок Поділля[10]. Інший історик Д. Тоїчкін наводить дані про те, що в першій половині XVII ст. у Київському та Брацлавському воєводствах з 323 міст та містечок приватним особам належало 261 (81%), королю – 52 (16%) і 10 – церкві [11]. На Лівобережжі В.Романовський на основі перепису 1666 р. виділяє 36 "справжніх" великих міст[12]. Про Україну сирійський мандрівник Павло Алепський, який побував у 1654 і 1656 рр. в Гетьманщині, пише з захопленням як про "прекрасну країну, що повна мешканців і замків, як гранатне яблуко зерен".[13] Про київські будинки міщан Алепський пише: "Доми в цьому місті чудові, високі, побудовані з брусів, вигебльовані назовні та з середини".[14] Дійсно, відомо, що Київ в цей час був найбільшим в Україні ремісничим, торгівельним та військовим центром, в якому у 1660-ті рр. проживало понад 10 тис. жителів. Тут працювали 36 дворів шевців, 19 чинбарів тощо [15]. Торкаючись української торгівлі, Боплан у своєму історично-топографічному "Описі України..." зауважує, що мешканці Києва "витворюють досить значну торгівлю для України хлібом, футрами, воском, медом, салом, соленою рибою та ін."[16]

Внаслідок здобутих над поляками перемог, міщани тепер більш вільно займалися ремеслом, різними промислами (млинарством, виробництвом спиртних напоїв, воску тощо), торгівлею. Серед міських ремісників були фахівці близько 300 спеціальностей.

Продовжувала розвиватися внутрішня і зовнішня торгівля. Хоча через війну з Польщею торгівельні зв`язки із західними країнами послабилися, зокрема через Гданськ, натомість налагодився більш тісний торгівельний обмін із Росією, Молдавією, Валахією, Угорщиною, Кримом, Туреччиною, Австрією, Семиграддям, Швецією. Експорт з України був спрямований переважно до Балтійського моря, але набував значення і новий східноєвропейський шлях із Росії через Україну на Балкани. Українські купці вивозили до Росії худобу, шкіри, вовну, поташ, селітру, скло, порох, мед, сало, дзеркала, скляний посуд, книги. З Росії в Україну привозили металеві вироби (ножі, цвяхи, голки), цінні хутра, дорогі тканини та інші товари. У 1649 р. укладено проект конвенції з Туреччиною про українську торгівлю на Чорному і Середземному морях: українські кораблі мали б право вести торги в усіх турецьких провінціях, на всіх островах і в портах; без оплати мита; на долішному Дніпрі Україна зобов`язувалася побудувати кілька пристаней; усіх торгових справ мав пильнувати український резидент (посол) у Стамбулі. Українське господарство було самодостатнє, а при розвитку торгівлі давало основи для самостійного політичного життя [17].

Бурхливо зростала в період становлення Гетьманщини внутрішня торгівля між Правобережжям, Лівобережжям, Слобожанщиною та Запорізькою Січчю. Яскраво змалював розвиток українських ремесел і промислів Гійом де Боплан. Зокрема він пише: "в країні Запорозькій ви знайдете людей, що вміють всі ремесла, потрібні для господарського життя: теслярі для будування домів і човнів, стельмахів, слюсарів, мечників (зброярів), гарбарів, шевців, бондарів, кравців і т.д. Козаки великі митці у добуванні селітри, котрою переповнена Україна, та у виготовленні гарматного пороху. Жінки прядуть льон і вовну, тчуть для свого вжитку полотно і сукно. Усі козаки вміють орати, сіяти, жати, косити, пекти хліб, виготовляти страви, варити пиво, мед і вино, виробляти горівку та інш. Вони взагалі спосібні до всіх мистецтв. В мирні часи полювання і рибальство становлять головні заняття козаків".[18]

На підлеглих Гетьманщині землях, площею близько 250 тис.км^2, у середині XVII ст. проживало 1,2 – 1,5 млн. осіб (це близько 50% усього населення України)[19]. Землі, що раніше належали Речі Посполитій, стали власністю Війська Запорозького, які були передані селянським поселенням, козакам та православним монастирям. Прибутки з частини цих земель (рангових) йшли на виплату грошей високопоставленим козацьким урядникам, які перебували на службі, а також на утримання компанійських полків.

Близько 33% землі належало українським козакам, старшині та шляхті, 17% були у власності православної церкви[20]. Свідченням зростаючої залежності селян і міщан від

старшини є те, що міщани повинні були платити мито за товари, якими вони торгували, у той час як козаки, що нерідко виявлялися їхніми конкурентами, цього не робили. На відміну від міщан православне духовенство підтримувало з козацькою верхівкою дружні стосунки, одержуючи від неї та гетьманів-меценатів нові земельні володіння і багаті грошові пожертвування. Одним з яскравих свідчень цього періоду Гетьманщини є скарб золотих та срібних іноземних монет і медалей, знайдений у 1898 р. у Києво-Печерській Лаврі. У скарбі було 16 079 монет, жетонів і медалей, з них – 6 184 золотих вагою 27,43 кг і 9 895 срібних, які важили 237,44 кг. Це були монети від римських часів до початку XVIII ст., переважно Голландії, Іспанських Нідерландів. За списком дослідника А.Маркова, золотих дукатів цих країн у скарбі було 3 996, срібних монет 8 650 (із них 8 375 талерів і 275 півталерів). Австрія представлена 1 184 монетами, Німеччина – 1 034, Росія – 238 (6 золотих і 232 срібних єфимків), Польща – 195 (з них 161 золота монета), Італія – 80, Франція – 67 монетами[21]. Місткість унікального скарбу, який потрапив до російського Ермітажу та приватних колекцій, свідчить про велику могутність і вплив монастирів на суспільно-політичне життя Гетьманщини, про насиченість українського грошового ринку високоякісними іноземними монетами дукатового та талерного типів, а також про добре налагоджені ринкові відносини в Україні та Європі у XVII ст.

Москва, укладаючи Переяславську угоду та Березневі статті у 1654 р., розуміла, що Україна є самостійною й незалежною державою, однак водночас вона дивилася на Гетьманщину як на новий "набуток" Московського царства, прагнула всіляко обмежити українську державність. Цар Олексій Михайлович планував замінити з часом протекторат на повну інкорпорацію України, але він не зміг навіть здійснити ті свої обмеження, які були внесені до 11 пунктів Березневих статей. Один з них, зокрема, передбачав збір податків з українських земель на користь царя. Але умови договору не реалізовувалися, хоча вже в травні 1654 р. цар вислав до Гетьманщини дворян для опису та збирання податків. Оскільки йшли військові дії, Богдан Хмельницький попросив у своєму листі царя відкласти цю справу. У 1657 р. царський посол Ф. Бутурлін докоряв Хмельницькому, що цар і досі не одержує доходів з України і що не допускаються в її міста царські воєводи. Гетьман відповів, що у нього й гадки не було давати інструкцію своїм послам – генеральному судді С.Богдановичу та полковнику П.Тетері, щоб вони діяли у такому напрямі [22].

Розширенню міжнародних економічних, політичних, торгівельних зв`язків Гетьманщини сприяло перебування в Чигирині на початку 1657 р. акредитованих і спеціально висланих до Б.Хмельницького послів: турецького, австрійського, кримського, двох шведських, двох від князя Ракоці із Семиграддя, трьох із Молдавії, трьох із Волощини, посла польського короля і окремо – посла від польської королеви, послів з Литви та Московського царства. Ці дані яскраво свідчать про те, що Б.Хмельницький навіть після Переяслава діяв зважено, впевнено, не як холоп "його царської величності", а як самостійний володар проводив пошуки нових союзників та укладав угоди навіть з ворогами Московії.

Важливим елементом зміцнення самостійності та економічної могутності будь-якої держави є випуск власної національної валюти (монети). Питання про карбування власних українських грошей у часи гетьманування Хмельницького залишається досі проблемним та дискусійним. На жаль, в жодному із понад 2,5 тисяч скарбів окремих знахідок монет цієї доби, які виявлені і досліджені науковцями за останні два століття, не виявлено жодної монети Б.Хмельницького. Але є ряд документів та свідчень сучасників гетьмана про заснування в Чигирині монетного двору та карбування у 1649-1653 рр. перших в часи Гетьманщини українських монет.

Закономірно, що з даного питання історики, археологи та нумізмати розділилися на дві групи: тих, хто підтримує ідею карбування українських монет в Чигирині, і тих, хто категорично заперечує цей факт. До першої групи належать відомі українські історики, економісти, боністи І.Крип`якевич, В.Замлинський, Г.Балабушевич, В.Смолій, В.Степанков, М.Дмитрієнко, Н.Ніколаєнко та ін. Такі провідні історики України як М.Грушевський, Д.Дорошенко, В.Антонович, М.Котляр, виходячи з факту відсутності нумізматичного

матеріалу, в тій чи іншій мірі відкидають ймовірність карбування власних монет за Б.Хмельницького.

Спробуємо проаналізувати документи, факти, гіпотези з даної проблеми через призму часу та історіографії. Так, І.Крип`якевич, характеризуючи господарський розвиток, торгівлю, податкову систему Гетьманщини, переконано пише про карбування Б.Хмельницьким власної монети[23]. В.Смолій та В.Степанков зазначають у своїй праці "Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності": "Є дані, що український уряд карбував власну монету. Генеральний підскарбій відав фінансами країни, розподілом податків, встановлював мито, очолював скарбову канцелярію. Гетьман в свою чергу організовував і контролював державні фінанси"[24]. В.Замлинський, Т.Балабушевич, М.Дмитрієнко твердять про можливість карбування в Чигирині української монети, спираючись на свідчення московського посла у гетьманській столиці Кунакова, який у своєму листі цареві у 1649 р. пише: "А в Чигирине Богдан Хмельницький учинил минзу [монетний двір], делает деньги, а на тех новых деньгах на одной стороне меч, а на другой – его, Богдановo, имя" [25]. Подібні ж свідчення вони наводять з листа Подільського воєводи Станіслава Потоцького польському королеві Яну Казимиру від 29 жовтня 1652 р.: "Хмельницький втручаєтьсяся в права власті Вашої королівської милості: карбує гроші". Про це ж повідомляла "Gazette de Frans " 21 грудня 1652 р.: "Козацький гетьман почав карбувати на Україні на свій лад, чим викликав протест польського короля."[26] Підводячи підсумки сказаному, автори резюмують: "Як свідчать джерела, Хмельницький організував монетний двір, але поки що ця інформація не підтверджена нумізматичними знахідками. Можливо, подальші досліди нумізматичного матеріалу і майбутні знахідки підтвердять правдивість цих свідчень"[27]. Такої ж думки дотримуються автори підручника для студентів економічних вузів України "Основи економічної теорії" (1998) за редакцією Н.Ніколаєнка. Тут йдеться, зокрема, про те, що головним джерелом прибутків і поповнення скарбу козацької держави стали митна служба та податки з іноземного купецтва, якому водночас гарантувалися прибуткові операції. Внаслідок такої фінансової політики до скарбниці надходило понад 100 000 "червоних золотих". Автори вважають, що цих коштів цілком вистачало для функціонування державного механізму, а надалі й карбування своєї власної монети в Чигирині. Тут є також припущення, що українські гроші карбувалися також за гетьманів П.Дорошенка, І.Самойловича та І.Мазепи [28].

На нашу думку, найбільш об`єктивно до проблеми карбуваня власної монети Б.Хмельницьким підійшов М.Котляр, виклавши свої погляди у монографіях "Грошовий обіг на території України доби феодалізму" (1971) та "Скарбошукацтво і нумізматика" (1974). Вивчаючи вітчизняні та іноземні документи, скарби монет ХУІІ ст., дослідник дійшов думки, що всі відомі документи, які містять свідчення про випуск монети в Чигирині у 1649-1653 рр., не є достатніми для позитивної відповіді щодо карбування, тому що не мають фактичного нумізматичного підтвердження. М.Котляр про свідчення дяка Кунакова пише, що вони були зроблені мимохідь. Аналізуючи свідчення слуги князя Сапеги татарина Бреімова, який ніби бачив у Варшаві в 1653 р. монету, де на одній стороні – меч, а на іншій – Богданове им'я", М.Котляр припускає, що Бреімов сплутав ім`я Богдана із іменем Богуслава[29]. Саме в цей час на честь перемог князя Богуслава Радзивілла була відкарбована пам'ятна медаль. На одному боці медалі зображено меч, на якому висить лавровий вінок, над ним – "всевидяще око" і сонце. Навколо зображення – напис латиною: "Promptitudine prudencia"("В хоробрості – благоразуміє"). На зворотному боці медалі зображено ідеалізований портрет князя Радзивілла та напис: "Boguslaus Radzivill Dux". М.Котляр припускає, що саме цю медаль Бреімов прийняв за монету Богдана Хмельницького.

Ми вважаємо, що остання версія досить вірогідна, хоч є деякі сумніви. По-перше, не міг Бреімов, будучи слугою князя Казиміра Сапеги при королівському дворі, не відрізнити польську чи українську мови від латинської. По-друге, всі чотири відомі сучасним історикам письмові джерела вказують на зображення меча та Богданового імені, а не портрета молодого князя Радзівілла. По-третє, Б.Хмельницькому у 1649 р., після підписання з

Польщею Зборівського договору та визнання гетьманської України незалежною державою, відкривалася добра нагода зміцнити свою владу як в середині самої держави, так і на міжнародній арені карбуванням своєї власної монети. Знаючи добре українську історію, Хмельницький у своїх універсалах неодноразово звертається до традицій Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Гадаємо, що Богдан, як Володимир Великий та Ярослав Мудрий, які в X-XI ст. карбували у невеликій кількості власні золоті і срібні монети (златники та сріблянники) на зразок візантійських, зробив спробу відкарбувати свою власну українську монету. Можливо, було створено в Чигирині монетний двір, підготовлено екскізи монет, виготовлено штемпелі та перші пробні зразки, але через певні внутрішні чи зовнішні причини Хмельницький відмовився від своєї ідеї або відклав її реалізацію до кращих часів.

До таких причин, на нашу думку, слід віднести: складне внутрішнє та зовнішнє становище Гетьманщини, особливо після невдалого військово-політичного союзу з Московським царством у 1654 р.; відсутність власних родовищ золота, срібла та міді; не було досвіду карбування власних монет, зокрема, в Лівобережжі. Бракувало спеціалістів і обладнання; грошовий ринок був достатньо наповнений золотими (дукатового типу угорськими, польськими, італійськими, голландськими монетами), великими срібними (талерового типу), розмінними срібними монетами: злотими, півталерами, тимфами, ортами, шостаками, трояками, півтораками, мідними грошима, півгрошима, шелягами, четвертаками, денаріями Речі Посполитої і ряду європейських держав [30]. Входження Гетьманщини у васальну залежність до Московського царства з часом призвело до обмеження української автономії, поділу України на сфери впливу Польщі, Росії і Туреччини, до насадження в грошовому обігу відповідно російського рубля, польського злотого і турецьких мідних мангарів, срібних акче, золотих алтинів (зокрема, на території Поділля в 1672-1699 рр.).

Отже, в результаті національно-визвольної війни 1648-1657 рр. на теренах України під керівництвом Б.Хмельницького сформувалась нова гетьманська держава республіканського типу. Яскравими показниками її сили та життєдіяльності стала чітка фінансова, ринкова, митна та податкова політика, спрямована на зміцнення позицій України в Європі та поліпшення соціального становища всіх верств українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Дорошенко Д.І. Нарис історії України.- К., 1992.-Т.2.-С.119; 2.Шуст Р., Зварич В. Нумізматика: Довідник. – Тернопіль, 1998. – С.68; 3.Січинський В.Ю. Чужинці про Україну.- К., 1992. –С.90; 4. Там само. – С. 90; 5. Дорошенко Д.І. Вказана праця.- С.122; 6. Там само. - С. 129; 7. Крип`якевич І.П. Історія України.- Львів, 1992.- С.200; 8. Дорошенко Д.І. Вказана праця. - 170; 9. Мельничук І.П. Магдебурзьке право на Вінниччині //Наукові записки ВДМУ ім. М. Коцюбинського.Серія : Історія. – Вип.VI.- Вінниця, 2003. – С.122; 10. Савчук Ю.К.Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995; 11. Таєчкін Д. Дослідження центрів виробництва холодної січної зброї в Україні XVII ст. // Збірка наукових праць Інституту історії України НАНУ. Історико- географічні дослідження в Україні. Число 5.-К., 2001. – С.65-66; 12. Таєчкін Д. Вказана стаття – С.66; 13. Січинський В.Ю. Вказана праця. - К., 1992. –С.82; 14. Там само. - С.86; 15. Таєчкін Д. Вказана стаття. – С. 71; 16. Січинський В.Ю. Вказана праця. – С. 76; 17. Крип`якевич І.П. Вказана праця. - С.197; 18. Січинський В.Ю. Вказана праця. – С.76; 19. Субтельний О. Україна. Історія. -К., 1992. – С.128; 20. Там само. - С. 128; 21. Потин В. Сокровища монастырской казны Киево-Печерской Лавры 1898 г. // Нумізматика і фалеристика.-2002.-№4.-С.30-33; 22. Грабовський С.І. Що принесла Україні Переяславська рада? – К., 2003.- С. 45; 23. Крип`якевич І.П. Вказана праця. – С. 199; 24. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. –К., 1994.- С.26; 25. Замлинский В.А., Дмитренко М.Ф., Балабушевич Т.А. и др. Специальные исторические дисциплины. – К., 1992.-С.225; 26. Там само; 27. Там само; 28. Ніколаєнко Н. Основи економічної теорії. – К., 1998.-Т.1 – С.110-111; 29. Котляр Н.Ф. Кладоискательство и нумизматика.- К.,1974.-С. 116-117; 30. Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Корольов Б.І., Павленко С.Ф., Палієнко М.Г. Історичне джерелознавство. – К., 2001. - С.188-189.

Т.В.Кузнець

ПРАВОСЛАВНЕ НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ЗА ДАНИМИ ДЕРЖАВНОЇ ТА ЦЕРКОВНОЇ СТАТИСТИКИ

Одним з найбільш пріоритетних напрямків регіональних досліджень в Україні на сучасному етапі суспільного розвитку є розробки проблеми церковної історії та культури, які протягом кількох десятиліть внаслідок хибних ідеологічних міркувань висвітлювались у викривленому, далекому від реального становища вигляді[1]. Ще більш актуальним це завдання видається, коли йдеться про такі регіони, які в силу географічних, історичних, політичних та інших чинників виділяються з-поміж інших своєю самобутністю. Як от територія Уманщини, що після входження Правобережної України під юрисдикцію Росії складала південну частину Київської губернії. Уманський повіт був другим величиною площі і за кількістю населення серед дванадцяти повітів губернії. До того ж повіт був найбільш густонаселеним, а повітове місто Умань за кількістю мешканців посідало друге місце серед міст губернії. До того ж, Уманський повіт за чисельністю православного духовенства був другим після Київського і першим серед інших повітів губернії.

Певною своєрідністю було і те, що територія Уманщини, населена в переважній більшості православним населенням, будучи власністю польських магнатів Потоцьких, довгий час була оплотом католицизму на Правобережжі. Отже, дослідження великого і густонаселеного регіону, встановлення чисельності православного населення і духовенства, виявлення спільного та розходжень в державній та церковній статистиці, а також з'ясування динаміки населення означеного регіону, що є метою даної публікації, виглядає досить актуальним. Аналіз державної та церковної статистики уможливлює визначення становища православного населення в порівнянні з іншим населенням регіону, а встановлення чисельності служителів релігійного культу слугуватиме як загальним дослідженням церковної історії, так і сприятиме визначенню їх впливу на суспільне життя тогочасного суспільства.

Відразу ж відзначимо, що в такій постановці дана проблема не була предметом спеціального дослідження. Хоч існують загальні дослідження церковної історії Покровського І.М.[2], Власовського І.[3], та аналітичні дослідження матеріалів перепису населення 1897 року Личкова Л.[4] та Ярошевича А.[5]. Однак окремо православне населення та його духовні пастирі ще не були в центрі спеціального дослідження. Тим більше, коли йдеться про окремий регіон, населення якого, незважаючи на досить потужний наступ католицизму, в більшості своїй зберігало православну віру.

В 1796 р. землі історичної Уманщини як адміністративна одиниця – Уманський повіт – стали складовою частиною Київської губернії. Православне населення з церковним причтом підпало під покровительство духовного начальства Київської єпархії, кордони якої співпадали з кордонами губернії. Уманське духовне правління в 1799 році уклало "Рапорт с препривождением регистра сколько расположено сел в благочиниях"[6], в якому значилося, що 140 населених пунктів повіту, які мають штатні церкви, поділені на 10 благочинницьких округів з благочинними та іншим церковним начальством на чолі. Всього ж в Уманському повіті налічувалось 202 населені пункти, а саме: 8 містечок, 16 "деревень", 9 хуторів, 9 ферм та ін.

За даними 1869 р. православне населення повіту було об'єднане в 128 приходах [7], хоч церков, як і раніше, так і за даними 1878 р., штатних було140 [8]. Неспівпадання кількості церков і приходів пояснюється тим, що деякі церкви не мали приходів, як, наприклад, церква Уманського тюремного замку, чи Уманського духовного училища, чи Уманського училища садівництва і землеробства. А деякі через малочисельність прихожан були позаштатними або приписними (вони мали духовний причт, але належали до інших приходів). В 128 приходах налічувалось 404 особи церковного причту, а саме: 129 священників, 2 диякони, 129 д'яків, 72 пономарі і 72-і просфорні. Та, окрім священо- і церковнослужителів, до стану духовенства належали і члени їх сімей. Тому загальна чисельність духовенства значно більша, а за даними перепису населення 1897 року духовенства в повіті налічувалось 1499 осіб [9].

Матеріали всеросійського перепису населення 1897 р. відбили не однорічний зріз

суспільства, а багато десятиріч. За матеріалами перепису легко простежується національний склад, освітній рівень, динаміка освітнього рівня духовенства і т.п. Так, аналіз національного складу православного духовенства Уманського повіту показує, що більшість – 54,1% - складали українці. Росіян було 45,6 %, а поляків і молдаван по 0,3 %. Однак перевага українців не була значною, бо якщо не брати до уваги членів сімей духовенства, то співвідношення між служителями релігійного культу виглядало так: 202 українці проти 174 росіян. І це при тому, що Уманський повіт можна вважати українською глибинкою (був територіально віддалений від губернського центру, а тим більш – від Російської держави). Таке співвідношення в національному складі православного духовенства повіту є ще одним підтвердженням того, що церква була одним із важелів у здійсненні політики зросійщення українського населення, що активно впроваджувалась російським самодержавством.

Відносно грамотності духовенство всіх християнських сповідань та їх сімей, то картина вимальовується таким чином: грамотних в Уманському повіті було 1092 особи (582 чоловіки і 510 жінок), неграмотних 407 осіб (158 чоловіків і 249 жінок), що відповідно становило 72,8 % та 27,1%. Аналіз даних про грамотних чоловіків духовного звання повіту (без міста, бо в повітовому центрі співвідношення інше) за віковими групами показав, що стовідсотково грамотними були у віці 40-49 років. Серед 50-59 літніх грамотних було 98%, серед 30-39 літніх грамотними були 97,5%. У віці 60 і більше років грамотного духовенства було 96%. Серед 20-29 літніх відсоток грамотних становив 95,7 ,а 91,3% 10-19-літніх осіб духовного звання ще здобували освіту. По місту Умані грамотних осіб духовного звання було 92,2%, а чоловіків – 66,1%. Тобто в переважній більшості православне духовенство було грамотним, чого не можна сказати, як побачимо нижче, про православне населення повіту.

Відносно кількості православних Уманського повіту, то з першої половини XIX ст. достовірних офіційних даних поки що виявити не вдалося. Відомості про прихожан православних церков з "Атласа народонаселения Западно-Русского Края"[10] вважати абсолютними не має сенсу з огляду на те, що метою здійснення урядом відповідного обстеження не було всебічне статистичне дослідження. Воно було проведене в "ряду мер, принятых к оживлению, утверждению и нравственному возвышению в этом крае исконно русского элемента… для устройства православных церквей в приходах бывших помещичьих крестьян на деньги правительства"[11]. Тобто канцелярія завідувача влаштуванням православних церков територій, приєднаних до Росії від Польщі, зібравши дані про кількість прихожан православних церков, мала обгрунтувати необхідність будівництва нових храмів на цих землях. Тому і кількість прихожан не варто вважати точною в підрахунку чисельності православного населення краю. Та навіть приблизні підрахунки православного населення Уманського повіту показують, що його було 150462 [12] особи з 157075 мешканців в цілому,[13] що становило 95,7%.

Більш точну уяву про чисельність, національний та соціальний склад православного населення Уманщини дають матеріали всеросійського перепису населення 1897 р. За переписом всього в Уманському повіті мешкало 320744 особи, з яких 279107 православних, з них в м. Умань – 11961 особи, що становило відповідно 87% і 39% від усього населення. Як видно, переважна більшість населення краю перебувала в лоні православної церкви.

Національний склад православного населення представлений таблицею:

№ п/п	Національності	Уманський повіт			м. Умань			Разом	В % до всього населення
		Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом		
1	Українці	130699	133469	264168	4463	5015	9478	273646	98,0%
2	Росіяни	1536	1293	2779	1321	1103	2424	5203	1,8%
3	Білоруси	37	25	62	10	4	14	76	0,02%
4	Поляки	12	41	53	15	12	27	80	0,02%

5	Молдовани	17	22	39	1	1	2	41	0,01%
6	Інші	33	12	45	11	5	16	61	
	Всього	132334	134812	267146	5821	6140	11961	279107	87%

Більшість православного населення повіту становили українці (98%). Росіян серед православних було 1,8%, поляки і білоруси складали по 0,02% і т.д. Якщо порівняти національний склад православного населення і православного духовенства Уманщини, то виявляється, що при переважній більшості українців серед православних мешканців (98,0%) духовенства українського походження було лише 54,1%. Духовенства ж російського походження було 45,6%, тоді як росіяни складали 1,8% православного населення повіту. Отож очевидним є висновок про те, що православна церква на українських теренах була російською не тільки за формою організацій та підпорядкування, а й за національним складом та духом духовних пастирів.

Відносно грамотності православних мешканців Уманського повіту, то, як вже відзначалось вище, рівень її був значно нижчий від грамотності православного духовенства. Якщо серед усього православного духовенства повіту грамотними були 72,8 %, то серед православного населення тільки 11,9% мали освіту. Розподіл православного населення за національністю та грамотністю виглядав так: грамотних серед православних поляків було 62,5%, серед росіян – 61,4%, серед білорусів – 42,1%, серед українців – 10,9%. Як видно, саме православні українці, що становили переважну більшість православних мешканців повіту, були найбільш позбавлені освіти.

Виявлення рівня грамотності серед православного населення показує і те, що він був різним серед чоловіків та жінок. Тільки серед православних поляків повіту грамотних жінок було більше, ніж грамотних чоловіків (60% жінок проти 40% чоловіків). Що стосується православних інших національностей, то відсоток освічених жінок був досить незначним. Так, найвищим він був серед росіян (38,2% жінок проти 61,7% чоловіків), менший – серед білорусів (18,7% жінок проти 81,2% чоловіків) і найменшим – серед українців (11,4% жінок проти 88,5% чоловіків). З 138484 православних українок повіту тільки 447 жінок були грамотними, що становило 2,4%. Серед православних жінок інших національностей цей показник був значно вищим. Так, серед білорусок він становив 20,6%, серед росіянок 52%, а серед полячок – 56,6%. Отже, як показав аналіз, серед всіх православних мешканців Уманського повіту, переважну більшість яких складали українці, саме вони були найбільш віддалені від освіти, а надто українські жінки.

Матеріали перепису населення 1897 р. дають можливість уявити розподіл православного населення (українці, росіяни, білоруси) Уманського повіту за видами занять, який виглядав так:

Основні види занять	Уманський повіт	м.Умань	**Разом**	В % до православного населення повіту
1 Адміністративна , судова, поліцейська і станова служба	529	646	1175	0.4%
2 Приватна служба , поденщики	8673	2868	11541	4,1%
3 Доходи з капіталу і нерухомого майна	566	599	1165	0,4%
4 Землеробство	244373	1839	246212	88,2%
5 Обробка волокнистих матеріалів	736	10	746	0,2%
6 Обробка деревини	566	471	1037	0,3%
7 Обробка металів	931	154	1085	0,3%
8 Кераміка	1101	15	1116	0,4%
9 Обробка рослинних та тваринних продуктів харчування	1232	174	1406	0,5%

10 Виготовлення одягу	1319	1636	2955	1,0%
11 Будівельні роботи	1076	944	2020	0,7%
12 Торгівля	817	814	1631	0,5%

Як видно, з усіх православних українців, росіян, білорусів, що мешкали в Уманському повіті, а це 278925 осіб, 88,2% були зайняті в землеробстві, 4,1% перебували на службі у приватних осіб, 1,0% населення займалися виготовленням одягу, по 0,5% займалися торгівлею та обробкою рослинних та тваринних продуктів харчування і т.д. Тобто переважна більшість православних повіту була зайнята у виробничій сфері, що не вимагало високого рівня грамотності та спеціальної освіти.

Таким чином, дані першого всеросійського перепису населення Російської імперії 1897 р. уможливлюють підрахунки чисельності православного населення Уманського повіту та його духовних пастирів – православного духовенства. Вони також дають можливість з'ясувати національний склад, рівень грамотності, його динаміку за віковими групами та розподіл православного населення краю за основними видами занять. Отож про православне населення повіту XIX ст.. складається досить повне уявлення, чого не можна зробити про нього в перші десятиліття XX ст. Державна та церковна статистика минулого століття дає можливість оперувати лише загальними відомостями про кількість жителів повіту, чисельність прихожан православних приходів та розподіл населення за віросповіданням.

За офіційними даними наприкінці XIX ст. в Уманському повіті мешкало 320678 осіб,[14] а прихожанами православних храмів з них були 285868 осіб.[15] Якщо вважати, що всі прихожани були православними, то виходить, що 89,1% населення повіту сповідували православну віру. Однак дані державної та церковної статистики про чисельність населення та кількість православних кінця XIX- початку XX ст. дещо відмінні. Це ускладнює точні підрахунки і дозволяє оперувати лише приблизними даними. Для ілюстрації сказаного наведемо показники державної та церковної статистики про кількість населення і православних Уманського повіту в перші десятиліття XX ст.

Дані офіційної державної статистики виглядають так:

Роки	м. Умань		Уманський повіт		Разом		
	к-ть жителів	серед них православних	к-ть жителів	серед них православних	к-ть жителів	з них православ-них	правосл. в %, до всіх
1904	37684	8946	336983	310223	374667	319169	85,2%
1914	50224	20663	337311	312765	387535	333428	86,0%
1915	46572	19088	335797	309644	382369	328732	85,9%

А за даними церковної статистики у 1901 р. православних прихожан в Уманському повіті було 285868 чол.[16] Якщо навіть припустити, що за чотири роки (з 1901 до 1904р.) їх кількість зросла на 33301 особу і досягла наведених в таблиці 319169 чол., то чому не таким було зростання в чотириріччя з 1910 до 1914 рр.? Бо ж у 1910р. православних прихожан було 321929 чол.,[17] а вже в 1914 р. православних стало 334428 чол. Тобто за чотири роки їх кількість зросла тільки на 11499 чол. Але подібного роду підрахунки та інші міркування виглядають бездоказовими з огляду на те, що порівняння державної та церковної статистики не на користь останньої. Зібрані нами з офіційних друкованих органів православної церкви відомості про чисельність православних приходів не є повними і не можуть конкурувати з даними державної статистики.

Підсумовуючи вищевикладене, підкреслимо, що населення Уманщини в XIX–на початку XX ст. в переважній більшості було православним. Півторатисячний корпус православного духовенства Уманського повіту складали освічені люди, які служіння релігійному культу підпорядковували морально-релігійному вихованню православних

мешканців краю. Православна церква була тоді єдиним світлим променем для далекого від освіти населення, особливо жіноцтва. Православне населення повіту, зайняте в основному в землеробстві, а тому позбавлене можливості прилучитися до культурно-освітніх надбань суспільства, лише завдяки духовним пастирям формувало свій духовно-культурний світогляд. І насамкінець додамо, що саме завдяки даним державної та церковної статистики є можливість з'ясувати чисельність, національний склад та освітній рівень православного населення регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Тронько П.Т. Досвід та перспективи дослідження в Україні регіональних проблем церковної історії та культури // Релігійна традиція в духовному відродженні України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.-Полтава, 1992-С.5; 2.Покровский И.М. Русские епархии в XIV-XIX вв., их открытие, состав и пределы.-Т.2.-Казань, 1913.-889с; 3.Власовський І. Нарис історії Української Православної церкви.-Ч.ІІІ.-Нью-Йорк-Бавнд Брук, 1977.-390с; 4.Личков Л.Юго-Западний край по данным переписи 1897 года // Киевская старина.-1905.-№9.-С.315-366; 5.Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897г.//Киевская старина.-1905.-№6.-С.411-423; 6.ЦДІА України.-Ф.127.- Оп.353.- Спр.39.- Арк.1-5; 7."Киевские Епархиальные Ведомости."-1869.-№11.-С.68; 8.Список причтов Киевской епархии, поделенных на десятки, в силу указа Киевской Духовной Консистории, для выбора депутатов на епархальный съезд // Киевские Епархиальные Ведомости.-1878.-№6-С.54-56; 9.Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних дел под редакцией Н.А. Тройницкого.-Т XVI.-1905.-С.34; 10.Атлас народонаселения Юго-Западного края по исповеданиям .-СПб.,1863. Приложение; 11.Там само; 12.Там само; 13.Похилевич Л.Сказания о населённых местностях Киевской губернии.-К.,1864.-С.339-376; 14.Алфавитный указатель населённых пунктов, вошедших в настоящий список.-Б.М.,1900.-Т.2.-С.1549-1674; 15.Адрес-календарь Киевской епархии за 1901год-К., 1901.-С.162-183; 16.Там само; 17.Памятная книжка Киевской епархии на 1910 год.-К.,1910.-С.401-452.

Є.Ф. Годований

УКРАЇНСЬКА ПРЕСА ПРО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ (20-60 РР. XIX СТ.)

В умовах розбудови української держави є інтерес до першої половини XIX ст., для якої характерне пожвавлення соціально-політичного життя на українських землях. Важливо у зв'язку з цим показати роль та еволюцію суспільної думки, яка часто знаходила свій концентрований вираз, перш за все, у пресі. Відсутність системного дослідження українських видань визначає актуальність даної проблеми. Науковий аналіз відображення на сторінках української преси соціально-політичного та економічного життя України допоможе чіткіше виділити головні тематичні лінії, виявити закономірність та динаміку публікаторських матеріалів про Україну.

Існує досить значний масив теоретичних праць, присвячених різним аспектам української преси. З дореволюційних праць, які мають відношення до теми, належить відзначити твори К.Цертелєва, І. Левицького, М.Лемке, Б.Грінченка, О.Терлецького. К.Цертелєв стисло проаналізував стан російської журналістики і зробив спробу визначити головні завдання преси в Російській імперії[1]. М.Лемке дав аналіз російської цензури[2]. Вагомий внесок у висвітлення бібліографії в Галичині, в тому числі і газетної, належить І.Левицькому[3]. На негативних моментах в розвитку української преси в умовах Російської імперії наголошував Б.Грінченко[4]. До синтетичної праці про літературу Галичини, в тому числі і про пресу, можна віднести книгу О.Терлецького[5]. Н. Лістовський одним з перших складає бібліографію російської журналістики 1703-1900 рр.[6]. До праць, які аналізують стан української преси, можна віднести і працю В.Доманицького[7]. Пріоритетним напрямком для українських дослідників в цей період продовжує залишатись преса Галичини. Тут заслуговують на увагу праці І.Франка[8], М.Возняка[9].

Період 20-х рр. XX ст. характеризується тим, що за цей час було опубліковано досить небагато праць, але якість їх досить велика. До них можна віднести праці

В.Ігнатієнка, І.Кревецького, І.Брика, М.Білінського. В.Ігнатієнко, проаналізувавши зміст поняття "українська преса", вважав, що ця преса, як і преса західноєвропейська, виникла не з бажання урядових кіл, як це було в Росії, а завдяки громадській ініціативі. Дослідник дав періодизацію української преси[10].

Серед нечисленної літератури, присвяченої польській пресі в Україні, можна виділити працю І.Кревецького[11]. Автор досить фрагментарно розглянув розвиток польської преси в Галичині, дав коротку характеристику періодичним виданням. Цікаву працю про українську пресу в Галичині написав І.Брик[12]. Він досить детально, хоч і лаконічно показав діяльність українців в польських періодичних виданнях. Автор дещо спрощено підходив до проблеми, коли стверджував, що польська преса стояла на послугах польської політики, але мав рацію, коли одним з перших звернув увагу на застосування нею під час революції 1848-1849 рр. такої технології як дезінформація суспільства.

Період 40-х рр. XX ст. можна характеризувати послабленням уваги дослідників до української преси. В другій половині 50-х рр.вийшла праця В.Качкана, в якій автор спробував дати аналіз розвитку преси в зв'язку з українознавством[13]. Світ побачили роботи О.Дея[14], М.Бернштейна[15], П.Лещенка[16], які звернули увагу на проблеми виникнення, становлення та еволюції революційної журналістики.

В 60-і рр., незважаючи на ідеологічні нашарування, процес дослідження української преси тривав як у напрямку регіональному, так і в загальноукраїнському. П.Лісовий зробив спробу включити журналістику Закарпаття в контекст інших українських земель та Росії[17]. П.Федченко дав періодизацію української преси. Він дещо спрощено ставиться, на наш погляд, до значення польських і німецьких газет[18]. В 1969 р. побачила світ праця А.Станька, де було проаналізовано видавницьку справу в Російській імперії першої половини XIX ст.[19]. 70-і роки характеризувалися послабленням уваги власне українських дослідників до проблем української преси. У наступне десятиліття тематика досліджень розширилася. Проаналізувати урядову політику стосовно преси в 60-70 рр. XIX ст. спробував В.Чернуха[20]. Особливістю 90-х років було посилення динаміки досліджень спеціальної та суспільно-культурної преси.

Підсумовуючи огляд історіографії з досліджуваної теми, автор вважає за необхідне констатувати наступне: по-перше, за понад сторічний період у вивченні української преси нагромаджено чимало літератури; по-друге, ця література має в основному філологічний аспект; по-третє, до цього часу немає досліджень, які б простежували комплексне відображення суспільно-політичного життя України на сторінках української преси першої половини XIX ст.

Завданням даної публікації є визначити основі тематичні лінії, пов'язані з українськими проблемами, на сторінках української преси першої половини XIX ст., а також проаналізувати роль різних регіонів України в публікаторській діяльності.

Пресу українських земель, які знаходились в складі Російської імперії, можна поділити на дві частини: загальноінформаційну та спеціальну. Одним з центрів публікаторської діяльності була Одеса. Одним з перших суспільно-культурних видань був "Одесский вестник", який почав виходити в 1829 р. У публікаційній діяльності цього видання можна виділити кілька тематичних ліній, пов'язаних з українською проблематикою: по-перше, це відображення пошуків шляхів сполучення портового міста з хлібними губерніями України – Волинською, Київською та Подільською; по-друге, це тема Галичини; по-третє, це історія України в цілому та українських культурних проблем, по-четверте, це розвиток Чорноморського пароплавства та участь у ньому українців. Певну увагу приділяв "Одесский вестник" українській літературі. Так, він одним з перших в Російській імперії надрукував оповідання О.М. Білозерської-Куліш (Ганни Барвінок) під назвою "Осінню-літо". 22 липня в газеті було надруковано оповідання Марка Вовчка "Не пара".

У 1848 р. у Львові виходила "Зоря галицька". Вона закликає поляків "учитися письма нашого словенсько-кирилійського, котре вже тому як 11 віків заведене"[21]. Досить зваженою і конструктивною була стаття Йосипа Левицького. Він виступив проти будь-якого насилля однієї мови над іншою. Від імені українців автор проголошував, що "не хочемо нікого на свете зачепати, хочемо жити в мире"[21] .

У листопаді 1869 р. на сторінках одеського видання "Новороссийские ведомости" з'явилась стаття, присвячена Одесько-Київській залізниці. За своїм жанром вона належала до численних дорожніх нарисів, які часто з'являлись на сторінках періодики в той час. Мандрівника вражає заможність селян і чистота хат та сіл в землях, які належали польському поміщику З.Бжозовському (нині Крижопільський район Вінницької області). Надзвичайно цікаве повідомлення знаходимо тут про Сауляка, уродженця цього краю. Він помер влітку 1869 р. від сухот, хоча обіцяв бути "Добролюбовим в природничих науках, помер ніким не підтриманий, нікому не відомий"[22] .

У 1858 р. у Києві почала виходити газета "Киевський телеграф". Вона помістила статтю "Тело покойного Т.Г.Шевченко в Киеве". Газета відзначала, що 1861 рік має трагічне забарвлення для слов'янських народів, бо в цей період, крім Шевченка, померли такі визначні слов'яни, як Ганка, Шафарик, Лемвель, Павлічек.

Ще одним джерелом у галузі вивчення соціально-політичного життя на Україні є "Харьковские губернские ведомости", які протягом 1862 р. друкували "Статистичний опис Харківської губернії". На думку газети, "малоросійські губернії разюче відрізняються від великоруських"[23] . Малороси не люблять наймthemся. Пояснюється це розповсюдженою серед місцевого населення думкою, що "пани володіють землею незаконно"[24]. У "Харьковских губернских ведомостях" друкувались матеріали, які стосувались історії населених пунктів Слобожанщини. В них читач довідувався, що більшість міст і містечок Харківщини заснована українськими селянами або запорізькими козаками.

1 липня 1864 р. вийшов перший номер "Киевлянина". Він проголошував, що "підняти" одну національність… не значить насильно "обезнародити" і знищити іншу. В статті "Південно-Західний край в останнє 25-річчя" газета подала характеристику польсько-українських відносин, перш за все між українськими селянами і польськими поміщиками. У редакції не викликав сумніву той факт, що сільське населення вороже ставиться до своїх поміщиків. "Киевлянин" не міг не звернути уваги на міри строгості і притиску з боку уряду, які поставили Південно-Західний край в стан облоги і зблизили людей в антипатіях до пануючого порядку. Проте причиною цього газета вважала дії ворогів руської народності.

У 1867 р. в Києві виходив "Друг народу"- "народна газета Південно-Західного краю". Це видання солідаризувалось з антипольською лінією "Киевлянина", хоча й робило це менш завуальовано. Український народ виступав в його статтях як руський православний народ, що є чорноробочою силою, яку "раніше використовували даром, а тепер купляють деколи за безцінь"[25]. Газета правильно проголошувала, що "в історичній пам'яті українського народу не залишилось пісень про часи Київської Русі, зате у нас багато пісень та розповідей про гетьманів, козацтво, ляхів та татар"[25].У статті "Спогади про старовину" давалась характеристика іншим народам такого змісту: "Козари, литовці – народи дуже бідні, але на чуже добро були дуже ласі"[25] . Не краще виглядали й фіни (чудь): "Коли ти ослаб – він забере твоє добро"[25] . Це був погляд швидше обивателя, ніж історика. І все ж звернення до історії не могло не нести і позитивного значення.

При тій масовій атаці на єврейське населення, особливо в 60-і рр. XIX ст., немає нічого дивного в тому, що воно мусило якось боронитись. І одним із таких видів оборони було заснування в Одесі газети "День". Євреї визнавали ту негативну роль, яку вони зіграли в історії України, проте проголошували, що "полонізм, призвавши євреїв у виконавці свого насилля над кріпосним руським населенням, і настроїв проти них простолюдина"[26] . Газета

російських євреїв старалась зруйнувати існуючі в суспільстві стереотипи щодо союзу пана, ксьондза і єврея, які нібито складали коаліцію для пригноблення сільського руського населення. Для цього вона вдавалась до історичних фактів. "В конституції, проголошеній в 1699 році польським королем Августом II підкреслювалось, що євреїв ні до яких посад, пов'язаних з митом, пільгами, митницями і орендою всіх наших володінь і економій… ми не будемо допускати"[26]. "День" наводив слова кардинала Камендоні, що на Україні євреї займаються не тільки торгівлею, але й літературою, наукою, особливо медициною і астрологією. Виступаючи проти думки, що євреї дуже багаті, "День" аналізував становище євреїв. "В Бердичеві 25 тисяч (тобто половина єврейського населення цього міста) живе, чим бог пошле"[26]. Не заперечуючи, що євреї мають свої вади, газета старалась пояснити їх історично.

В 1869 р. в Ужгороді виходила літературна газета російською мовою під назвою "Свет", яку видавало товариство Святого Василя Великого. Для "Света" було характерним рівняння на Будапешт і Відень та апологія існуючого порядку речей. Проте, поряд з цим, газета відіграла важливу роль в розвитку національно-культурного руху на Закарпатті. Якщо галицьку газету "Русь" турбували проблеми полонізації українського населення, то на сторінках "Света" випукло проступають злободенні мотиви. 1867 р. в Угорщині було прийнято закон "Про національну рівноправність". Розглядаючи його, газета підкреслювала, що "в силу закону скрізь признається гегемонія за мадярською мовою, а іншим народностям тільки другорядне місце призначається"[27]. Газета цілеспрямовано зверталась до історії, перш за все Київської Русі. І робить це не випадково. В розгортанні національного руху на Закарпатті надзвичайно важливо було показати, що "угорські комітати майже 1000 років населені руськими"[27]. "Свет" ідентифікує руських в Закарпатті з племенем "мало- або червонороським", наводячи як незаперечний доказ те, що яскраво видно "схожість мови цього народу з наріччям малоруського народу"[27]. Газета обстоювала точку зору, посилаючись на вчених, що "нинішні угорські руські є нащадками тих руських, які в часи Людовіка під керівництвом Федора Коріатовича тут поселились"[27]. "Свет" не проходив і повз такого факту, як те, що "серед руських найменше буває злочинців"[27]. Це можна пояснити, як фактором релігійності, так і слабким розвитком товарно-грошових відносин на Закарпатті. Д.Дорошенко вважав, що василіанське товариство і його видання зробились розсадником москофільства в краї. Та це зовсім не заважало "Свету" вперше звернути увагу на низький рівень освіти серед народу. Про те, що "русини в Угорщині належать до малоросіян"[27], газета сказала набагато раніше від К.Михальчука, який визначив мову українців Закарпаття, як "карпатське піднаріччя червонороського наріччя" української мови тільки в 1877 р.

Занадто прямолінійно трактується, на наш погляд, і діяльність другої закарпатської газети – "Карпат". Підхід до цього видання як московофільського занадто загальний. Так, газета виходила російською мовою, але ось ці слова були надруковані на його сторінках саме про мову закарпатських українців: "руська мова сама по собі багата, великих розмірів і має невичерпні джерела"[28]. "Карпат" наголошував, що закарпатські українці були тут ще до приходу угорців. Газета вперше почала досліджувати походження назв закарпатських населених пунктів, справедливо вбачаючи в них слов'янські корені.

Таким чином, можна назвати кілька міст, де на сторінках періодичних видань друкувались матеріали про Україну. Це – Одеса, Київ, Харків, Львів та Ужгород. І хоч це були урядові видання і виходили не завжди українською мовою, вони зіграли досить позитивну роль в популяризації української історії і культури. Українська преса - це поєднання зусиль окремих осіб і суспільної праці, належно організованої. В українській періодиці існувало два напрямки: романтичний та реалістичний. Українські журналісти були раціоналістами у скрупульозності та точності виразу, але романтиками у створенні (або повторенні) історіософічних синтез. Українська преса генетично пов'язана з літературою,

історією, географією тощо.

Матеріали даної публікації можуть бути використані для подальшого вивчення проблеми, при підготовці наукових та науково-популярних праць з історії України, створенні навчально-методичних посібників, а також при читанні лекцій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Цертелєв К. Призвание журналистики // Русский вестник. - 1899. - №3. -С. 50-56; 2. Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики. XIX в.- СПб., 1904. - 94с; 3.Левицький І. Галицько-руська бібліографія XIX століття (1881-1903).- Львів, 1903. - 171 с; 4. Грінченко Б. Тяжким шляхом. Про українську пресу.-К., 1906. -32 с; 5.Терлецький О. Галицько-руське письменство (1848-1865 рр.) на тлі сьогочасних суспільно-політичних значень галицько-руської інтелегенції. -Львів, 1904. - 98с; 6. Ластовський М. Библиография русской периодической печати 1703-1860. Материалы для русской печати. - Петербург, 1905. - 161 с; 7.Доманецький В. Українська преса в 1906 році // Україна. - 1907. - №1. - С.8-11; 8.Франко І. Нариси історії української літератури. - Львів, 1910.-189 с; 9.Возняк М. З зарання української преси в Галичині. - Львів, 1912.- 37 с; 10. Ігнатієнко В. Українська преса (1816-1923). Історичний бібліографічний етюд. – К., 1926. - 52 с; 11. Кревецький І. Початки преси на Україні. 1776-1850. - Львів, 1927. – 48 с; 12. Брик І. Початки української преси в Галичині і Львівська Ставропігія.- Б.м., Б.р; І3. Качкан В. Хай святиться ім'я твоє. - Львів, 1958. - 311 с; 14. Дей О. Українська революційно-демократична журналістика. Проблеми виникнення і становлення. - К., 1959. – 218 с; 15. Берштейн М. Журнал "Основа" і український літературний процес кінця 50-60 рр. XIX ст. - К., 1959. - 181 с; І6. Лещенко П. Развитие журналистики на Украине в первой четверти XIX в.: Автореф. дис...канд. фил. наук. 09.00.08.// Киевский Университет им. Тараса Шевченка. - К., 1959. -19с; 17. Лісовий П. Журналістика Закарпаття і її зв'язки з іншими землями та Росією.- Ужгород, 1969. - 182 с; 18. Федченко П. Журналістика на Україні першої половини XIX ст.: Автореф. дис. ... д-ра. філ. наук. - К., 1967. -21с; 19. Станько А. Русские газеты первой половини XIX в. - Ростов на Дону, 1969. - 185с; 20. Чернуха В. Правительственная политика в отношении печати 60-70 гг. XIX в. – Л., 1989. - 205 с; 21. Зоря галицька. - Львів. – 1849; 22. Новороссийские ведомости. - Одесса. – 1869; 23. Харьковские губернские ведомости. - Харьков. – 1861; 24.Харьковские губернские ведомости. - Харьков. – 1862; 25. Друг народа. - Київ. – 1867; 26. День. - Одесса.. –1870; 27. Свет. - Ужгород. – 1869; 28.Карпат. - Ужгород. – 187.

О.Б.Комарніцький

МІСТЕЧКОВЕ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І АВСТРО-УГОРСЬКА ТА НІМЕЦЬКА ВІЙСЬКОВІ АДМІНІСТРАЦІЇ (1918 Р.)

Боротьба українського народу за національне і соціальне визволення, за власну державність червоною ниткою проходить через всю його історію. Одним із визначальних моментів у перебігу політичних подій в Україні у 1918 р. стала присутність на її землях іноземного військового контингенту. Ця проблема була предметом розгляду як радянських, так і сучасних українських істориків. Цінність робіт перших з них (Є.Герасимов, С.Марков, Г.Деренковський, Г.Заставенко, Є.Скляренко, О.Карпенко, В.Тичина), незважаючи на їхню заідеологізованість, полягає у потужному пласті фактичного матеріалу, який вони містять[1]. Серед сучасних дослідників виділяються О.Фесик, Ф.Проданюк, П.Захарченко, Б.Малиновський та ін.[2] Все ж, незважаючи на цілу низку вагомих наукових праць з цієї проблеми, варто констатувати, що нині практично відсутнє дослідження, яке б проливало світло на ставлення мешканців конкретного типу населеного пункту до іноземних окупаційних властей. Дана стаття покликана заповнити цю прогалину на матеріалах правобережних містечок.

Підписавши Брестський мирний договір (9 лютого 1918 р.), Центральна Рада отримала можливість з допомогою німецьких та австро-угорських військ звільнити Україну від більшовиків. Їхній вступ після тривалого періоду політичного хаосу і більшовицької диктатури був сприйнятий населенням з надією забезпечення стабільності і правопорядку. Подільський губернський комісар Гриневич 5 березня 1918 р. у своєму зверненні до населення висловлював впевненість, що „австро-германці прийшли допомогти нашому

правительству вигнати з України її ворогів і не втручатимуться в внутрішнє наше життє..."[3]

29 березня 1918 р. з метою найповнішого використання продовольчих та сировинних ресурсів України Австро-Угорщина та Німеччина уклали між собою угоду про розподіл сфер впливу. Зокрема, перші з них окупували Волинь та Поділля, німці – Київщину. Цікаво, що волинські містечка мали підпорядковуватися німцям[4].

Вже в перші дні „визвольного походу" з містечок обох зон окупації почали надходити звістки про розкрадання німцями та австро-угорцями продовольства, майна промислових підприємств, пограбування населення. Архівні дані свідчать про реквізиції цукру у Сатанівській, Ялтушківській, Томашпільській цукроварнях, а на Чечельницькій і Бершадській – австрійці наклали арешт на цей цінний продукт[5]. У Станіславчику окупанти забрали все зерно, не залишивши навіть посівного[6]. Крім того, австрійці не нехтували і грабунками інтендантських складів, харчевень. Такі випадки мали місце у Балині та Богополі[7]. У Браїлові і в тому ж таки Станіславчику австрійські коменданти з відомою метою наказали переписати домашніх тварин. Тому цілком справедливо голова Вінницького повітового земельного комітету у зверненні до повітового коменданта підкреслив, що такі зловживання „хвилю[ють] місцеве населення, котре ніяк не може зрозуміти, чиїх розпоряджень треба слухати – Центральної Української Ради і її Виконавчих органів чи австрійських та німецьких властей"[8]. Крім продовольства, австро-німецькі війська захоплювали і інше майно. Так, з Шепетівки та Деражні вони вивезли устаткування стоматологічного кабінету та перев'язувальний матеріал, у Балині та Шаталві пограбували поштово-телеграфні станції, в Дунаївцях зі складів вивозили мотоцикли, автомобілі та аероплани[9]. Крім того, окупанти втручалися у роботу місцевих органів влади. Так, деражнянський комендант посилав до поміщицьких маєтків солдат, які, за наведенням місцевих власників, заарештовували селян. У свою чергу, Летичівський повітовий комісар здійснив таку ж саму процедуру з поміщиками, які вносили безлад у життя. Одного з них в ультимативній формі комендант Деражні наказав звільнити. Яскравим прикладом „співпраці" поміщиків і окупаційної влади стали "рибницькі" події. У скарзі, одержаній Радою Міністрів від Подільського губернського комісара Дудича, повідомлялося, що комендант 3-го батальйону австрійських військ у Рибниці наказав усім громадянам сіл і містечок Подільської губернії негайно повернути поміщикам самочинно захоплені землі, помістя з будівлями всякого роду та інше майно, а зруйновані поміщицькі маєтки відбудувати. Невиконання даного наказу могло призвести до найсуворіших заходів, аж до смертної кари включно. У містечку Олика Волинської губернії німецький комендант заарештував голову волосного земельного комітету[10]. Непоодинокими були випадки накладення окупаційною владою контрибуцій на містечкове населення. Зокрема, у Томашполі її сума склала 25 тис.крб.[11]

Зловживання окупаційних властей спостерігалися і на залізницях. На ст.Балин австрійці захопили вагон з продуктами і відправили до Кам'янця-Подільського. На цьому ґрунті виникли непорозуміння між українською охороною і австро-угорськими жовнірами. Не оптимізувала ситуацію і політика спільного несення чергування на залізничних станціях австрійських агентів і українських залізничників. Так, на ст.Шепетівка перших з них було 24 особи, Ярмолинці – 22, Дунаївці – 22, Балин – 2 особи[12].

Окупаційні заходи союзників викликали справедливе невдоволення українського населення. Архівні дані свідчать про роззброєння у містечку Муровані Курилівці селянами австрійського офіцера і 25 солдат, які прибули „навести порядок".[13] Селянські заворушення відбулися у київських містечках Покотилова і Ставище.

Такою ситуацією скористалися більшовики, які посилили антиукраїнську агітацію. З Таганчі повідомляли, що „більшовицькі агітатори... збивають селян з пантелику... ніби німці приведені, щоб повернути панам землю"[14].

25 квітня 1918 р. Головнокомандуючий Київської групи армій генерал-фельдмаршал Г.фон Ейхгорн оприлюднив наказ про запровадження військово-польових судів. За ним „всі вчинки проти громадського порядку, всі кримінальні злочини, як і всі злочинні діяння проти

німецьких і союзних військ, так і всіх осіб, які належать до них, підлягають виключно особливому німецькому суду". Усна і друкована агітація, гуртування на вулицях заборонялися під загрозою віддання до військово-політичного суду[15]. Багато положень цього акту повторювались і в наказах місцевих комендантів. Так, Бершадський австрійський комендант 16 липня 1918 р. у додаток до вищезазначеного вибудував шкалу контрибуцій і за вчинення стрілянини у містечку – 1000 крб., при пораненні австрійського солдата – 10 тис.крб., при вбивстві – 40 тис. Подібний зміст мало розпорядження від 14 жовтня 1918 р. жванецького австро-угорського коменданта[16].

Антинародна політика окупаційного командування в добу гетьманату набула нового, більш жорстокішого забарвлення. Було продовжено політику втручання у діяльність місцевих органів влади. Так, у травні 1918 р. австрійський комендант Деражні Фішер роззброїв у містечку охоронну сотню державної варти. Тому Балтський повітовий комендант Янковський і його помічник Сорочан з цього приводу зробили австрійцю зауваження, на що останній зреагував миттєво, заарештувавши їх. Через два місяці виникла подібна ситуація. Після того, як начальник державної варти 3-ї дільниці Летичівського повіту Шеремета попередив деражнянського ксендза Новосельського про недопустимість виголошення антидержавних промов, комендант, у свою чергу, погрожував представнику української влади арештом державної варти. Подібний випадок мав місце і в Старій Синяві, де 25 травня 1918 р. комендант угорської роти 310 полку заарештував голову волосної управи[17]. Австро-угорські та німецькі військові частини під казарми, штаби, шпиталі забирали житлові та громадські приміщення. Архівні дані засвідчують прохання директорів Смілянської жіночої, Немирівської чоловічої, Голованівської змішаної гімназій, новоутвореної Копайгородської української змішаної середньої школи, Фастівських гімназії, 2-класного міністерського училища, реального залізничного училища, Рашківського училища про увільнення будівель їхніх навчальних закладів від постою іноземних військ. У Балині через необережне поводження з вогнем солдатів кулеметної команди 17 лютого 1918 р. згоріло приміщення місцевої школи, що стало справжнім лихом для дітей[18]. Ненависть містечкового населення викликали численні арешти. Під різними приводами (за антиурядову агітацію, нездачу зброї) заарештовувалися жителі містечок Коростишів, Миропіль, Ясногородка, Копайгород і т.д. Цьому ж сприяли і місцеві окупаційні військові адміністрації. Так, 8 серпня 1918 р. німецький комендант Сміли зобов'язав кожного сільського старосту скласти список місцевого чоловічого населення віком понад 16 років. В одній із статей наказу йшлося про те, що „на випадок виникнення заворушень командуючий німецькими загонами під час обшуків за цими списками скликатиме чоловіче населення і таким чином визначить, хто з чоловіків відсутній... Майно відсутніх буде реквізовано, а самі вони будуть заарештовані і віддані до польового суду". У Шпикові застосовувалась практика заручництва. Тут було взято 15 заручників, і після того, як один з них зізнався у переховуванні зброї, його було одразу ж розстріляно[19]. Крім того, накладалися контрибуції і проводилися реквізиції. З містечкового населення Вороновиці було взято 30 тис. крб. контрибуцій, Дзигівки – 20 тис., Чечельника – 8710, Браїлова – 3 тис.крб. У Чернівцях реквізиція 4 тис. пудів хліба супроводжувалася вбивством 2 селян[20].

Неоднозначно сприйняло прихід окупантів містечкове єврейське населення. Німецький фельдмаршал Ейхгорн в одному із своїх наказів звертав увагу на те, що „тероризують країну лише 10-12% селян. До них приєднуються євреї, які підбивають селян до знищення озимих посівів..." Таке становище було наслідком неприязних взаємин окупантів з євреями. Відомі факти пограбувань та вбивств євреїв солдатами окупаційного війська. Зокрема, у Заміхові від рук австрійських солдатів загинув місцевий житель З.Тімерман, у Дунаївцях – мешканець київського містечка Юстинград Я.Аптер, у Чечельнику 2 австрійські жандарми пограбували 4 євреїв. Ця політика, природно, викликала єврейські заворушення. Так, 19 серпня 1918 р. у Ялтушкові натовп, який в основному складався з євреїв, обеззброїв австрійського офіцера і 10 солдат. Невдовзі, після придушення повстання, 11 ялтушківських євреїв та селян було засуджено до смертної кари[21].

Локальні конфлікти мали місце в цілому ряді інших правобережних містечок. У результаті одного з них у Кривому Озері було вбито 2 австрійських солдатів, 4 було поранено[22]. Поодинокі випадки збройного опору селян переросли у справжню селянську війну. В червні-серпні 1918 р. проти окупантів та гетьманської адміністрації виступило майже все сільське населення Звенигородського, Таращанського, Канівського, Сквирського, Радомишльського повітів Київської губернії. Активну позицію у цих подіях зайняли і містечкові жителі. Так, центрами Звенигородського та Радомишльського повстань стали відповідно Лисянка і Брусилів. Не останню роль відіграли селяни містечок Городище, Паволоч, Ходорків, Ольшана, Корсунь, Жашків, Самгородок, Стеблів, Ставище, П'ятигори, Володарка, Богуслав та ін. Придушити збройні селянські виступи гетьманській адміністрації вдалося тільки наприкінці серпня 1918 р. після тривалих жорстоких боїв при сприянні німецьких регулярних військових частин[23]. Окупанти жорстоко розправилися з повстанцями. 4 липня у Лисянці було затримано 120 повстанців, 4-х з них було розстріляно, 5 – спалено в садибі. 23 липня військово-польовий суд Умані засудив до розстрілу ще 4 лисянчан та матроса Сурду з Ольшани. Наприкінці серпня у Монастирищі було розстріляно 8 осіб, заарештовано понад 100, у Ольшані – 47, Чорнобилі – 22 осіб[24].

Заключний акорд „господарювання" австро-угорських та німецьких військових частин пов'язаний зі зміною зовнішньополітичних орієнтирів гетьмана, коли листопадові революції в Австро-Угорщині та Німеччині спричинили крах його державно-політичних партнерів, що автоматично підірвало основу стабільності й гетьманської влади. Найбільш поширеними у цей час були пограбування населення, заводів, економій. Масові грабежі відбулися у подільських містечках Чечельнику, Кодимі, Джурині, Смотричі, Лянцкоруні, Вапнярці, Верхівці, Соболівці, Мурованих Курилівцях, Шаргороді, Озаринцях, Комаргороді, Томашполі, Окнах; волинських – Волочиську, Радзивилові та ін.[25] У Рибниці погроми магазинів, крамниць, помешкань супроводжувалися вбивствами, в Шаргороді – гвалтуваннями жінок[26]. У такій ситуації активізували свою діяльність більшовики. Так, 11 листопада 1918 р. у Межирові під дією їхніх агітаторів повстав австрійський батальйон і вчинив у містечку 5 збройних пограбувань[27]. Крім того, не поодинокими були випадки, коли солдати добровільно передавали селянам зброю. Саме про це йшлося у телеграмі Подільського губернського старости Кисельова до Директора державної варти. Він наголошував, що „на кордоні австрійці передають селянам і військовополоненим зброю, яких у Гусятині, Сатанові скупчилось декілька тисяч... Якщо не прибудуть німецькі війська, слід очікувати великих безпорядків". У Смотричі селяни купували зброю у австрійських солдатів, які проходили через містечко[28].

У другій половині листопада 1918 р. в Україні вибухнуло масове антигетьманське повстання. Його успіх обумовив, зокрема, нейтралітет німецьких та австро-угорських військ, яких цікавило у той час в основному одне – швидке повернення додому (що й було обіцяно Директорією в обмін на додержання ними нейтралітету). До кінця 1918 р. окупаційні війська евакуювалися.

Таким чином, встановлений у 1918 р. австро-угорською та німецькою військовими адміністраціями окупаційний режим, що супроводжувався масовими грабежами, реквізиціями і конфіскаціями приміщень, майна і харчів, контрибуціями викликав невдоволення і справедливий опір містечкового населення регіону, який був складовою частиною загальнонаціональної боротьби проти іноземців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Герасимов Е. Разгром немецких окупантов на Украине. – М., 1939. – 46с.; Марков С.Ф. Отечественная война украинского народа против германских интервентов в 1918 году. – М., 1941. – 64с.; Деренковский Г.М. Отечественная война против германских окупантов в 1918 году. – Саратов, 1942. – 48с.; Заставенко Г.М. Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 р. – К., 1948. – 108с.; Його ж. Крах німецької окупації на Україні в 1918 році. – К., 1959. – 156с.; Скляренко Є.М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. – К., 1960. – 286с.; Карпенко О.Ю. Імперіалістична

інтервенція на Україні. 1918-1920. – Львів, 1964. – 256с.; Тичина В.Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 році. – Харків, 1969. – 284с. та ін. 2. Фесик О.В. Боротьба проти австро-німецької окупації України в 1918 р. Автореф. дис. канд.іст. наук...07.00.02 /Одеський державний університет ім.І.І.Мечникова. – Одеса, 1992. – 20с.; Проданюк Ф.М. Внутрішня політика Української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Автореф. дис.канд.іст.наук...07.00.01 /Інститут історії НАН України. – К., 1997. – 24с.; Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997; Малиновський Б.Ф. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р. Дис. канд.іст.наук...07.00.02 /Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2001. – 250с.; 3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.628. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.62; 4. Крах германской окупации на Украине (по документам оккупантов) /Под ред.М.Горького, И.Минца, Р.Эйдмана. – М., 1936. – С.31; 5. ЦДАВО України. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.1, Спр.39. – Арк.68, Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р.1196. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.132, 99зв.; 6. ЦДАВО України. – Ф.628. – Оп.1.– Спр.16. – Арк.350-350зв.; 7. Там само. – Ф.628. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.54; Ф.2592. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.46; 8. Там само. – Ф.628. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.158, 350-350зв.; 9. Там само. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.35; Ф.628. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.15, 108, 129, 150, 178; 10. Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.62; Ф.2592. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.10; Ф.2581. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.42зв.; ДАВО. – Ф.Р.1196. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.56; Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). – К. – Донецьк, 1975. – С.31; 11. ЦДАВО України. – Ф.628. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.131; 12. Там само. – Арк.261; Ф.2592. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.9-9 зв., 18; 13. Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.35 зв., Спр.129. – Арк.5; Буз Л.В. Боротьба трудящих Київщини проти німецьких інтервентів і націоналістичної контрреволюції за відновлення влади Рад на Україні. – К., 1957. – С.18; 14. Народня воля. (Київ). – 1918. – 13/26 березня; 15. Робітнича газета. (Київ). – 1918. – 30 квітня; 16. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.133-133 зв., Ф.1794. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.118; 17. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.41; ДАВО. – Ф.Р.1196. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.248,314; 18. Центральний державний історичний архів у м.Києві. – Ф.707. – Оп.300 (1918 р.). – Спр.23. – Арк.85,111,152,212; Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р.2797. – Оп.1. – Спр.87. – Арк.57-57зв.; ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.123; Державний архів Хмельницької області. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.1; 19. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.290, Спр.123. – Арк.11; ДАКО. – Ф.Р.2794. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.81,84; Вістник Волинського губерніяльного комісара. – 1918. – 12 травня; Волинська народна газета. – 1918. – 1 травня; Княжев В.С. Смілянщина: історико-економічний нарис. – Сміла, Тясмин, 1998. – С.53; 20. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.56, Спр.61. – Арк.212, Спр.129. – Арк.79; ДАВО. – Ф.Р.1196. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.248зв., Спр.19. – Арк.132; 21. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.88; Спр.44. – Арк.44; Спр.47. – Арк.44; Спр.51. – Арк.51; 22. Там само. – Спр.47. – Арк.77зв.; 23. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.2. – Спр.12а. – Арк.11, Ф.1216. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.89зв.; Заставенко Г. Розгром німецьких інтервентів... – С.88,90,92; Його ж. Крах німецької інтервенції... – С.110-112, 115, 117, 120; Киевщина в годы гражданской войны и иностранной интервенции (1918-1920 рр.). Сборник документов и материалов /Под ред.П.Т.Тронька. – К., 1962. – С.52, 71; Герасимов Е. Названа праця. – С.23; 24. ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.123-125; Ф.1794. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.1,5; Киевщина в годы гражданской войны… – С.43; Скляренко Є.М. Названа праця. – С.68; Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х рр. XX ст.). – К., 2001. – С.147; 25. ЦДАВО України. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.30,31,96,138,147,167,181,189зв.,208,215,217; Ф.1793. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.86; Нова Рада. – 1918. – 30 жовтня (13 листопада); Борьба трудящихся за власть Советов (март 1917 – декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. – Житомир, 1952. – С.158; Вовк С.Т., Косаківський В.А., Таранець С.В. Нариси з історії Чечельника. З найдавніших часів до наших днів. – Вінниця, 2000. – С.79; 26. ЦДАВО України. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.208,217; Ф.1793. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.40; 27. Там само. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.181; 28. Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.73; Ф.1401. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.112.

В. В. Кулібабчук

ДО ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ ЗАХІДНО-СИБІРСЬКОЇ ДОБРОВІЛЬНОЇ БРИГАДИ У КОНТЕКСТІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (1920Р.)

Важливою віхою в історії розбудови української державності, її захисту був період, пов'язаний із взаємовідносинами України, Росії, її окремих регіонів під час воєнних подій 1920р.

Разом з тим, необхідно відзначити, що сьогодні висвітлення історичної долі українського народу на завершальному етапі громадянської війни, зокрема в 1920р., є не з легких завдань дослідників, учених. Це пов'язано з новим статусом України на міжнародній арені, формуванням нового політичного мислення як у самому українському суспільстві, так і за

його межами. Тому вимоги, підходи щодо характеристики тих чи інших подій, які відбувались на території України, за її межами, але пов'язані з нею, мають бути дещо неординарними, неоднобокими, більш поміркованими, обережними.

Невиправданим є те, що вивчення історії України періоду громадянської війни дещо загальмувалось. Сьогодні в тій чи іншій мірі в основному використовуються матеріали авторів-українознавців, що дістались нам у спадщину передрукованими із зарубіжних видань (Полонська-Василенко Н. Історія України в 2т. –Мюнхен, 1972,1976; Субтельний Орест. Україна. Історія. –Торонто, 1988; Нагаєвський І. Історія української держави XX ст. –Рим, 1989.) та інші. А збірник документів і матеріалів „Україна в XX ст. 1900-2000" (Упоряд.: А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв та інші), що вийшов з друку на Батьківщині у 2000р., дослідницької проблеми не вирішує.

Заради справедливості є сенс згадати, що лише до 1985 р. налічувалось біля 14 тис. наукових досліджень з проблем громадянської війни та інтервенції[1]. Але то був період, коли Україна знаходилась у складі СРСР і з відповідною ідеологією.

І як би ми не ставились до тих чи інших фактів, подій 1920р., не „протестували", необхідно пам'ятати, що українське суспільство прожило визначений богом період і внесло відповідну „зарубку" у свою історію.

Дану проблему неправомірно було б розглядати у розриві подій, що відбувались як в Україні, так і в Росії. Їх долі у багатьох випадках збігаються. Даючи дещо загальну характеристику ситуації, що склалась на ту пору як в Україні, так і в Росії, можна констатувати, що: 1) Політичний стан в Україні був неоднозначним, боролись за владу як більшовицькі (комуністичні) сили, так і їх опоненти на чолі з С. Петлюрою. В Росії в 1920р., як нам відомо, в основному перевагу у владі отримали комуністичні сили під керівництвом В. Леніна, головним гаслом яких була „перемога світової революції від океану до океану". Симон Петлюра, що вважався керівником УНР, знаходячись тривалий час за межами України, готував „базу" для боротьби і звільнення України від комуністичної ідеології та радянської влади, використовуючи для цього Польщу, яка, погоджуючись на це, захищала, в першу чергу, свої інтереси, що нерідко дуже негативно впливали на українське населення. 2) Ідеолого-психологічний стан також був неоднозначним. У Росії, зокрема в Сибіру, переважна кількість населення відчула „смак" дій контрреволюційних сил на чолі з О. Колчаком значно раніше, тобто в 1918-1919р.р., який був надзвичайно відчутним для сибіряків за всіма його „параметрами" і наслідками. Це й відклалось відповідно у людській свідомості горем, стражданням, ненавистю, страхом повернення тих знущань, які їм у тій чи іншій мірі довелося пережити. Тому ідеологічний вплив більшовицької влади на той час міг досить плідно спрацювати на свідомість, зокрема трудових сибірських мас і керованість їхніми діями. В Україні (1920р.) владний процес в основному був спрямований на визвольний фактор проти більшовиків, проти росіян. С. Петлюрі було не до колчаківців та їх „діяльності" на російській території. 3) Соціально-економічний стан як в Україні, так і в Росії, зокрема Сибіру, був напружений. На території Сибіру – від Уралу до Байкалу – внаслідок бойових дій (1917-1919рр.) було зруйноване все господарство (транспорт, промисловість, пов'язок). В цілому Росії у ці роки нанесений збиток складав 39 млрд. крб[2]. Лише Омська губернія постраждала на суму 1,5 млрд. крб[3]. Крім того, території від Байкалу до Владивостоку ще в 1920р. відчувала протистояння колчаківської армії на чолі з Семеновим, Каппелем, Унгерном та місцевого населення. Майже така ситуація прослідковувалась і на теренах України. Тільки якщо в Росії війна йшла на спад, то в Україні вона була ще досить відчутною. Наприклад, поляки у 1920 р., „допомагаючи " українцям (С. Петлюрі – В.К.) у боротьбі з українськими, російськими комуністами, „господарювали" на славу, лише з Поділля вивезено до Польщі: а) засобів зв'язку на суму 18 тис. крб. б) цукру, коней, тканини на суму 3226366 крб., збиток за знищення мостів склав 166650 крб. тощо, а в цілому – понад 16 млн. крб[4].

Необхідно також зазначити, що у 1920р. (червень – листопад) на українських теренах знаходились війська під командуванням російського білогвардійського царського

генерала Врангеля, який ставив своїм завданням зберегти за всіляку ціну Російську імперію і від дії якого також страждав український народ. Тому більшовики, скориставшись надзвичайно складною ситуацією, використовуючи в основному силові, ідеологічні, політичні методи й шляхи своєї діяльності, могли спонукати громадян на самопожертву і боротьбу зі своїми „опонентами".

На хвилі хаотичного стану в Україні більшовики сконцентрували свої зусилля на протидії полякам, врангелівцям та петлюрівцям, яких вони також вважали за ворогів революції. Але поряд із затяжними боями та великими втратами на полях боїв (а вони були чималі, наприклад лише Західний фронт до липня 1920р. втратив біля 50 тис. бійців[5].) більшовики формували також бойові резерви. Вони, реалізовуючи відповідну програму, крім використання військово-адміністративного апарату, що діяв через циркуляри, накази, директиви тощо, паралельно застосовували й принцип добровільності. Формування й залучення добровольців на фронт було розпочато у перших числах травня 1920р.

Отримавши вказівку ЦК РКП/б/, Реввійськради на формування для Західного фронту Західно–сибірським і Східно–сибірським воєнними округами добровольчої бригади[6], сибірські комуністи включились в реалізацію вимог вище згаданих органів. Так, Сибірське бюро ЦК РКП/б/ як вищий партійний орган сибірського регіону Росії, взявши ініціативу в свої руки, в першу чергу приступило до створення так званих „комітетів" (з трьох осіб) при губкомах, повітах, які надалі отримали назву „комітети сприяння", до складу яких входили представники партійних організацій, військкоматів, профспілок. Так, наприклад, у політзведенні Семипалатинського повіту від 25 травня 1920р. до Семипалатинського губвійськомату говорилось, що з даного повіту для роботи, пов'язаною з добровольчою бригадою, відряджено 12 політпрацівників[7]. Вони, в свою чергу, розгорнули роботу у партійних, комсомольських організаціях, профспілках, у селянському середовищі, тилових військових частинах. Засоби були різні: особиста агітація, конференції, збори, читання доповідей, випуск агітгазет, листівок, відозв тощо. Наприклад, у повідомленні в Сиббюро ЦК РКП/б/ від 31 травня 1920р. із Барнаулу говорилось, що Алтайське бюро РКП/б/ на користь добровільного залучення громадян для Західного фронту випустило 20 тис. листівок, дві спеціальні газети, проводились агітаційні тижні[8]. У звіті про роботу Омського губбюро РКП/б/ йшлося про те, що „з наступом поляків на заході" була оголошена мобілізація членів партії, „співчуваючих" на Західний фронт. Як наслідок, із Омської губернії у першій половині липня добровольчу бригаду поповнили 82 комуністи і 254 „співчуваючих"[9]. В одній із відозв політико–освітянського управління Західно–сибірського округу говорилось про безчинство поляків на Україні, „ ... що тільки закінчивши війну з Польщею, можна розраховувати на мирне життя", а також була прикладена відповідна „приписка", що добровольцями приймають осіб від 16 до 50 років[10]. Скрізь, де було можливо, проводились партійні, комсомольські, профспілкові збори, бесіди, читались лекції, ставились спектаклі. Тільки в Алтайській губернії у першій половині 1920р. було проведено понад 600 зборів, 200 бесід, прочитано чимало лекцій[11]. Так, у травні на одному із засідань Омської губернської ради профспілок зверталась увага на те, щоб профспілки взяли найактивнішу участь у формуванні бригади. Крім того, пропонувалось скласти списки тих професій, без яких не може працювати підприємство (щоб не зірвати його роботу – В.К.), просити Сибірське відділення ЦК ВЦСПС надіслати свого представника для загального керівництва[12]. В результаті проведеної роботи лише з 17 травня до 5 липня 1920р. 550 членів профспілок, 1,3 тис. членів комсомолу влилися в добровольчу бригаду[13].

Для залучення добровольців в бригаду використовувались ватажки партизанського руху Сибіру (у минулому): Ю. М. Мамонтов, Л. Громов, Архіпов, В. Кожін[14] та інші. Ю. М. Мамонтов, звертаючись з відозвою 25 травня до своїх однополчан – партизан, привернув увагу до тих „дій", що творили польські вояки на українських теренах: „вони захопили Україну, важливий центр Київ, відбираючи землю у трудового народу, повертаючи її поміщикам, ...генерал Ю. Пілсудський робить там все те, що у минулому в Сибіру „творив" О. Колчак. " Наприкінці відозви закликав своїх товаришів взятись за зброю, щоб „полегшити

участь робітників і селян України”[15].

Безумовно, клич свого ватажка був почутий сибірськими партизанами і багато з них записались у бригаду. Склад бригади також поповнювався представниками військових частин, що дислокувались на території Сибіру: з першого Омського караульного батальйону переведено до бригади 45 чол.; з управління запасних військ – 1000 чол.; територіального полку – 17 чол.; 35 запасного полку – 30 чол.; інженерного запасного батальйону – 32 чол.; запасного телеграфно-телефонного управління – 19 чол.; зі штабу Західно–сибірського військового округу – 19 чол.; робітничого батальйону – 26 чол.; окремої саперної роти – 9 чол.; 9 епідеміологічного шпиталю польового санітарного потягу №346, угорської секції, збройної майстерні – 6 чол.[16] Таким чином, з 18 військових частин Омського гарнізону бригаду було поповнено на 1226 чол[17]. У цілому, у добровольчу двополкову бригаду було створено із 8339 чол., 50% з них становили комуністи. Першим полком командував І. Амурський, другим – В. Озолін, загальне керівництво (командир бригади) було покладене на Ю. М. Мамонтова[18].

Після короткого курсу військової підготовки на місці 18 липня 1920 р. бригаді був вручений прапор, а 19 липня вона розпочала свій шлях з Омська в Оршу на Західний фронт для підсилення 27 стрілецької дивізії, яка в свій час також вела бойові дії з колчаківцями, була поповнена в основному сибіряками, отримавши назву „Омської”, відправлена на захід до складу 16 армії для боротьби з польськими військами[19].

Але у зв’язку з ускладненням бойової обстановки у південній частині України, де йшла боротьба з військами генерала П. Врангеля, бригаді було дано наказ зосередитись не в Орші, а в Харькові. Внаслідок такої передислокації бригада підпорядковувалась командуванню 13 армії Південно–Західного фронту, що воювала з врангелівцями та розчленованими загонами Н. Махна. Далі події розвивались таким чином. Отримавши наказ командувача 13 армії І. П. Уборевича (від 28 липня 1920р.), Ю. Мамонтов змушений був з бригадою зосередитись на залізничній станції Волноваха (територія Харківської губернії) для захисту тилових частин Червоної армії від махновців.

З прибуттям у перших числах серпня першого полку, окремого кавалерійського ескадрону і штабу бригади на станцію останній отримує завдання: до підходу другого полку, який очікувався пізніше, вступити в бій з махновцями. Вони, у той час, воювали проти більшовиків, Червоної армії за „визволення України”, заважаючи таким чином їм розвивати бойові дії проти Врангеля. А тому важко було зорієнтуватись, яку роль грали махновці в даній ситуації, але з їх ліквідацією мамонтовцями у тилу 40-ї та 42-ї дивізій Червоній армії була надана можливість просуватись вперед.

Зібравшись у повному складі 16 серпня, добровольча бригада на засадах окремої вливається у 46 дивізію (командир І. Ф. Федько), що вела бойові дії з врангелівцями. Влившись у лави дивізії, 1-а Західно–сибірська бригада отримує наказ „очистити від врангелівців населений пункт Гейдельберг”. Але для виконання даного завдання передбачалось попередньо узгодити дії бригади з діями 2-ї кінної армії, яка була причетна до даної операції і знаходилась у іншому місці (населений пункт Гохгейм) під загальним підпорядкуванням штабу 13-ї армії Південно–Західного фронту.

Кінна армія мала зайти у тил ворога і викликати там панічний стан, а в цей же час перший полк Ю. Мамонтова повинен був нанести йому удар спереду. Дана операція передбачалась на 18 серпня о 5-й годині ранку. Однак синхронність дій не вийшла. Кінна армія запізнилась. Вона змогла підійти до заданого пункту лише о 7-й годині і то з лівого флангу. Тому в силу зміни обстановки, не дочекавшись результатів у призначений раніше час, командувач 13-ї армії наказав бригаді діяти самостійно.

Як остання виконувала завдання, говорять такі події. О 5-й годині 30 хв. у наступ на врангелівців був направлений перший полк бригади. Він зумів зламати протидію добре озброєних частин дроздовської дивізії і ввійти в Гейдельберг. Врангель, у свою чергу, вирішив за будь-яку ціну повернути втрачену позицію. Протягом 18 серпня 1920р. врангелівці тричі робили спробу „викурити” сибіряків із зайнятої території. Незважаючи на

те, що втрата полку сягнула 80% особового складу, він своїх позицій не здавав. Разом з тим, Мамонтов для закріплення успіху і розширення плацдарму дій бригади направив другий полк. Чимало воїнів–сибіряків озолінського полку склали свої голови на полі бою. Незважаючи на те, що в цілому до 23 серпня втрата бригади склала 70% бійців, вона виконувала бойове завдання з честю і героїзмом. Але такий стан справ у бригаді вплинув на її долю, тільки вже з боку командувача 13-ї армії. І.П. Уборевич своїм наказом за №0859 від 6-го вересня 1920р. влив залишки сибірської бригади до складу 85-ї стрілецької бригади 46-ї дивізії, яка продовжувала боротьбу з врангелівцями за звільнення української землі[20]. Ю. Мамонтов, мабуть не витримавши таких змін, подав рапорт про відставку. Командувач 13-ї армії задовольнив його прохання. Однак через деякий час (20 вересня 1920р.) „екскомбриг" добровольчої бригади подав заяву до Омського губернського комісаріату з проханням направити його на фронт (уже у складі наступної добровольчої бригади, що формувалась за аналогом першої, для відправки на захід)[20].

Таким чином, 1 Західно-сибірська добровольча бригада як ціла і окрема бойова одиниця перестала існувати. Хоча залишки її складу, що знаходились в інших бойових формуваннях, долаючи важкі труднощі, складнощі (а вони були досить відчутними, про що й свідчать пожовклі рядки листів на батьківщину, як наприклад стрілець П.Тарасов писав до свого брата в Сибір „зараз бої ідуть на полях Таврії, ми по декілька діб не бачимо не то що їжі, але й води, при цьому ризикуємо своїм життям, тому прошу не нарікай на те, що у вас не вистачає хліба....працюйте у тилу дружніше..."[22], з честю виконували свої обов'язки.

Виникає правомірне запитання: так важко формувалась дана бригада[23], більшість бійців якої за два-три тижні бойових дій склали голови на українській землі, що воювала за ідею і перемогу радянської влади, чи може, побувавши на своїй батьківщині в аналогічному стані, йшла на захист українського побратизма? Мабуть, потрібно розглядати усе в комплексі. Тому що у першому випадку, йшлося про боротьбу за владу, у другому торкається тих, хто складав голови за неї, на чиїх „спинах" вона будувалась і була більш відчутною. Безумовно, перший фактор був важливим, але й другий не менш вагомий, тому що більшістю своєю страждав простий сибірський народ. Така сама доля спіткала українців на її ж території. Тобто у цій ситуації категоричної відповіді дати неможливо.

У цілому, діяльність 1 Західно-сибірської добровольчої бригади показала взаємини простого народу росіян, українців та ін., вписала одну із сторінок історії громадянської війни як у Росії, так і в Україні. І продовження досліджень з проблем взаємодії українського народу з народами інших держав на завершальному етапі громадянської війни 1918-1920рр. є важливим завданням для дослідників, науковців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мусієнко В.В. На защите завоеваний Великого Октября – К., 1986.-235 с.; 2.Кадейкин В.А.Сибирь непокоренная. – Кемерово, 1986. -558 с.; 3. Жданов М.И. Деятельность Омской партийной организации по восстановлению промышленности в 1919-1920 гг.//Из истории партийной организации Западной Сибири. – Омск, 1967.-С.171-180; 4. Державний архів Вінницької області /ДАВО/. –Ф.Р-925.-Оп.6.-Спр.121.-Арк.1,2; 5.Російський воєнно-історичний архів /далі-РВІА/.-Ф.104.-Оп.4.-Спр. 718.-Арк.39-40; 6.Державний архів Новосибірської області /далі-ДАНО/.-Ф.512.-Оп.10.-Арк.55; 7.Державний архів Омської області /далі-ДАОО/.-Ф.1504.-Оп.1.-Спр.23.-Арк.104; 8.ДАНО.-Ф.І.-Оп.1.-Спр.20.-Арк.16; 9.Там само.–Спр.43.-Арк.52; 10.ДАОО.-Ф.105.-Оп.1.-Спр.13.-Арк.161,215; 11.Російський центр збереження документів з новітньої історії /далі-РЦЗДНІ/.-Ф.17.-Оп.12.-Спр.501.-Арк.33; ДАОО.-Ф.1305.-ОП.1.-Спр.15.-Арк.31; 12.Довідник з фондів держархіву Новосибірської обл.-Новосибірськ-1969.-С.180; ДАНО.-Ф.512.-Оп.1.-Спр.10.-Арк.55; 13.Советская Сибирь.-1920.-27 мая; Путь молодежи.-1920.-26 июня; 26 августа /підрахунки автора/; 14.Юхим Мефодійович Мамонтов народився у жовтні 1889р., у селянській сім'ї, фельдфебель царської армії, делегат Всеросійського з'їзду Рад, учасник боротьби за встановлення радянської влади в с. Вострe (нині Волчихінський р-н, Алтайського краю), в 1918р. Після сформував і очолив партизанський загін, що розширився до 40-тисячної армії, яка діяла в Алтайському краї у боротьбі з колчаківщиною. 26 грудня 1919р. алтайських партизан було приєднано до складу 5 окремої регулярної Червоної армії. Ю. Мамонтов був призначений помічником інспектора піхоти цієї армії. У 1920р. він став командиром першої добровольчої західно-сибірської бригади, що діяла на теренах України. У вересні 1920р. подав рапорт у відставку. 25 лютого 1922р. загинув біля с. Власиха

поблизу Барнаулу. 15. РВІА.—Ф.16.-Оп.3.-Спр.27.-Арк.126; 16.ДАОО.-Ф.214.-Оп.1.-Спр.91 „А”.-Арк.479; 17. Борьба трудящихся за установление Советской власти на Алтае (1917-1920гг.:Сборник документов. Под ред. Иванова Ф. А.- Барнаул, 1957.-С.460; 18. РВІА.-Ф.6.-Оп.4.-Спр.528. - Арк.16-19;ДАОО.-Ф.16.-Оп.3.-Спр.50. - Арк.243-245; 19. РВІА. - Спр.6. - Оп.4. - Спр.523. - Арк.7;ДАОО.-Ф.16.-Оп.3.-Спр.528.-Арк.17-19; 20.ДАОО.-Ф.16.-Оп.-3.-Арк.185; 21. Там само.-Ф.217.-Оп.1.-Спр.48,т.2.-Арк.315; 22. Красный Алтай.-1920.-6 октября. 23. Заради справедливості необхідно згадати, що на території України у 1920р. перебувало біля 200 тис. сибіряків, багатьом з них вона стала останнім місцем їхнього буття. // Военно-исторический журнал.-1979.-№10.-С.78-81.

О. А. Мельничук

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД НЕПУ

Нова економічна політика, що була тимчасовим вимушеним відступом більшовиків від впровадження в життя комуністичної доктрини суспільного розвитку, внесла певні корективи і в систему соціального забезпечення. Відмова від стягування продрозкладки, загальної трудової повинності, запровадження товарно-грошових відносин, певна легалізація приватної торгівлі та підприємництва суттєво зменшили надходження до державного та місцевих бюджетів, а, отже, значно послабили ресурси собезів на місцях. В таких умовах держава змушена була частково реформувати існуючу організаційну структуру органів соціального забезпечення та шукати інші альтернативні шляхи проведення соціальної роботи.

В більшовицькій теорії соціальне забезпечення виконувало не лише соціальну функцію, воно мало виступати ідеологічним обґрунтуванням переваг радянської політичної системи над капіталістичною. Саме тому в радянській історіографії дослідниками Вигдорчиком Н., Забеліним Л., Тетенборном З., Догадовим В., Араловим В., Лєвшиним А., Козловим А., Ланцевим М., Андреєвим В. та іншими[1] обґрунтовувалася висока ефективність системи соціального захисту. Лише останнім часом з’явилися дослідження, в яких з нових концептуальних позицій висвітлюються окремі аспекти даної проблеми[2]. Разом з тим, цілісної праці, яка б відображала стан соціального забезпечення в період нової економічної політики, немає.

Зважаючи на це, метою даної статті є намагання простежити зміни, які відбулися в системі соціального забезпечення при переході до нової економічної політики, вказати на особливості та основні напрямки проведення соціальної роботи серед населення у вказаний період.

Перші зміни в системі соціального забезпечення періоду НЕПу відбулися у напрямку впорядкування штатів собезів на місцях. Вже у травні 1922 р. за обіжником Наркомсобезу була проведена реорганізація, що виразилася у значному скороченні штатів. Згідно з інструкцією про порядок реорганізації губсобези продовжували існувати як окремі відділи губвиконкомів, але підлягали внутрішній реорганізації. Всі підвідділи губсобезу скасовувалися і весь апарат організовувався у відділі, що мав єдину канцелярію з розподілом за функціональними ознаками на столи, яким передавалися справи колишніх підвідділів.

Адміністративно-господарську роботу відділу очолював секретар. У його віданні знаходилася і загальна канцелярія. Організаційна, контрольна і статистична робота в губернському масштабі здійснювалася інспекторським відділом під керівництвом губернського інспектора. Ведення операційної роботи покладалося на столи: допомог і пенсій (призначення пенсій інвалідам та допомог сім’ям червоноармійців); установ соціального забезпечення (поміщення інвалідів в інвалідні будинки, господарський контроль за установами, розпорядження безгосподарним майном); соціальної допомоги (допомога інвалідам, демобілізованим та нужденним); опіки; інвалідної кооперації. Пенсійним забезпеченням із коштів бюджету на середину 20-х років стали відати інспекції соціального

забезпечення, утворені замість ліквідованих окружних відділів, і районні та міські виконавчі комітети Рад. Керівництво селянськими комітетами взаємодопомоги покладалося на селянські секції при губсобезі[3].

Згідно з інструкцією, функції постачання та відповідні апарати губсобезів скасовувалися. Установи соціального забезпечення (будинки опіки, будинки для інвалідів, школи, колонії, навчальні майстерні тощо), залишаючись підконтрольними і підвідомчими собезу, перетворювалися в самостійні бюджетно-господарські одиниці. Ніяких центральних органів їх постачання не організовувалося і такі установи повинні були вести господарське життя самостійно в межах затверджених кошторисів[4].

У січні 1924 р. Раднаркомом УСРР були прийняті типові штати для всіх губсобезів, за якими чисельність працівників по Україні становила – 198 чоловік, в середньому на один губсобез – 22. Наркомсобез, пристосовуючи штати до місцевих умов та здійснивши групування губернських відділів соціального забезпечення за категоріями, встановив: для І-ї категорії – 27 чоловік, для ІІ-ї – 18[5]. При цьому губернську інспектуру собезу за визначенням структурно-штатної комісії при РСІ мали обслуговувати 12 , а окружну – 5 співробітників[6]. Центр суворо попереджував губвиконкоми про недопущення самовільного збільшення штатів собезів, попереджуючи, що додаткові кошти виділятися не будуть. В червні 1924 р. Наркомсобез взагалі запропонував окрінспектурам відшуковувати кошти для заробітної плати співробітникам собезів із місцевих бюджетів[7].

Звуження матеріальної бази відділів соціального забезпечення в період НЕПу змушувало владу обмежувати коло осіб, що підлягали обслуговуванню. В основу відбору, як і раніше, покладався класовий принцип. Він чітко простежувався в обіжнику Наркомсобезу від 12 червня 1924 р. “Про забезпечення нетрудових, декласованих і дефективних елементів, а також осіб самостійної праці”. В документі до категорії осіб, що мають право на соціальне забезпечення, відносили: а) осіб, що не експлуатують чужої праці (ковалів, кравців, перукарів, прачок, лікарів, педагогів, артистів, художників); б) осіб, що не мають можливість документально довести свій зв’язок з напівпролетарськими верствами населення (кухарки, домогосподарки, поденні працівники); в) нетрудові члени сім’ї вказаних вище осіб (батьки, дружина і діти, неповнолітні круглі сироти, рідні брати і сестри); г) осіб, що мають природну непрацездатність чи набули її до досягнення трудової працездатності (т. зв. “дефективні”). Місцевим собезам вказувалося підтримувати вказані категорії осіб лише при відсутності родичів, страхових чи громадських організацій. Якщо родичі відмовлялися надавати матеріальну допомогу, їх притягували до суду або публікували у пресі списки “ворогів”[8].

Оскільки поширеними явищами в період НЕПу, що компрометували радянську владу, були такі явища як бродяжництво, безпритульність, розпуста, в обіжнику вказувалося на необхідність надавати “моральну допомогу” командному і адміністративному складу царської армії та служителям релігійних культів, що “припустилися” до бродяжництва[9].

Для зміцнення матеріальної бази органів соціального забезпечення декретом Раднаркому УСРР “ Про поставлення соціального забезпечення” від 14 березня 1922 р. передбачалася безперешкодна передача органам собезу всього виморочного, безгосподарного і конфіскованого судом майна[10]. (Виморочним вважалося майно, яке залишалося після смерті при відсутності законних спадкоємців. Безгосподарне – майно, власники якого безвісно відсутні чи втекли із “білими”). Згодом постановою Раднаркому від 7 червня 1922 р. була затверджена “Інструкція про спрямування конфіскованого і виморочного майна у фонд соціального забезпечення”, яка передбачала процедуру передачі вказаного майна та вказувала на шляхи його використання[11]. Виняток становили конфісковані, виморочні та безгосподарні будівлі в містах і поселеннях міського типу, які постановою ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 19 грудня 1923 р. передавалися у повне розпорядження органів комунального господарства (Откомхозів) і лише на їх розсуд могли бути передані у відання місцевих органів соціального забезпечення[12].

Втілюючи в життя директиви уряду, Подільський губвиконком в наказі від 3 березня 1924 р. пропонував державним установам, підприємствам та приватним особам повернути незаконно привласнене майно. В разі невиконання наказу, посадові особи підлягали кримінальній відповідальності згідно ст. 118 КК, а приватні особи – адміністративному стягненню до 300 крб. золотом чи до 3-х місяців примусових робіт. У разі розтрати зазначеного майна посадові особи притягувалися до кримінальної відповідальності за ст. 113 КК, а приватні особи – згідно ст. 185 КК[13]. Органам ДПУ і міліції наказувалося взяти активну участь у передачі майна органам соціального забезпечення. У разі надходження майна не у фонд Собезу Наркомат РСІ для усунення порушень пропонував звертатися до своїх відділів на місцях.

Перехід до НЕПу скоротив до мінімуму і так уже "куці" бюджети собезів. Вихід з цієї ситуації влада вбачала в перенесенні основного тягаря по здійсненню функцій соціального захисту населення від собезів до інших державних, кооперативних та добровільних громадських організацій. Серед останніх слід назвати: комісії допомоги дітям, комісії у справах колишніх червоних партизан та червоноармійців, комісії допомоги голодуючим, комісії допомоги нужденним громадянам, комітети боротьби із безробіттям, комітети допомоги хворим і пораненим червоноармійцям та інвалідам війни, комітети допомоги євреям, потерпілим від погромів, комітети допомоги жертвам інтервенції тощо.

Більшість з них приваблювали здебільшого своїми змістовними та гуманними назвами, які красиво виглядали на шпальтах газет та журналів, однак у переважній своїй більшості були фінансово неспроможними. Прикладом можуть слугувати комітети допомоги хворим і пораненим червоноармійцям та інвалідам війни (комдопи), які відновлюють свою діяльність в губерніях України з квітня 1923 р., а в грудні 1924 р. за Постановою ВУЦВК були передані у відання собезів. Через них виконкоми відпускали кредити для надання допомоги демобілізованим червоноармійцям та інвалідам війни. Комдопи існували за рахунок отримання з центру та розповсюдження різного роду благодійних видань (марок, значків, календарів, портретів, журналів), рекламно-видавничої діяльності, установки рекламних щитів, випуску довідників, розповсюдження речових лотерей тощо. Оскільки власних коштів не вистачало навіть на утримання приміщень, відшуковувалися будь-які способи їх надходжень. Так, у грудні 1924 р. Подільський губернський комітет допомоги виступив з клопотанням перед Губвиконкомом про видання постанови, яка б затвердила обов'язкове вивішування траурних прапорів на всіх будинках в річницю смерті В.І. Леніна, з умовою, щоб такі прапори купувалися в комітетах допомоги[14].

Одним із основних завдань органів соціального забезпечення в умовах нової економічної політики було якнайширше охоплення суспільно корисною працею всіх осіб, що потребують соціальної допомоги і надання їм пільг у тих установах, де вони працюють. Основною формою працевлаштування інвалідів були виробничі, сільськогосподарські, торгові і трудові артілі, правовий статус яких визначався Положенням про кооперативні об'єднання інвалідів. Діяльністю кооперативів керував Всеукраїнський союз кооперативних об'єднань інвалідів. На думку Наркомсобезу, кооперування інвалідів у виробничі і трудові артілі мало бути спрямовано на поліпшення їх побуту та зняття з державного забезпечення[15]. Лише в Подільській губернії на січень 1925 р. було організовано 69 виробничих артілей, 52 сільськогосподарських, 5 трудових, 12 товариств збуту, в яких кооперувався 1441 інвалід[16].

Губернські з'їзди повітових відділів соціального забезпечення, скликані для роз'яснення завдань та функцій собезів в умовах НЕПу у червні 1922 р., прийняли резолюції, відповідно до яких собези із органів розподільчих мають перетворитися у частково господарчі. З цією метою Наркомсобез пропонував місцевим відділам закріпити за собою та інвалідними будинками необхідну кількість польової і орної землі та взяти в оренду невеликі прибуткові підприємства (млини, маслобойні, заводи, майстерні), застосовуючи в них по можливості працю підопічних[17]. Вироблення плану нової економічної політики повітових собезів та основних напрямків її здійснення покладалося на створені при губсобезах комісії

(економнаради)[18].

Зміни в області економіки в період НЕПу знайшли відображення і в правовому регулюванні соціального забезпечення непрацездатних. Єдиний нормативний акт, що регулював відносини у цій сфері "Положення про соціальне забезпечення трудящих" від 31 жовтня 1918 р. було замінено нормами права про соціальне страхування, державне соціальне забезпечення та про суспільну взаємодопомогу. Для реалізації цих форм створюються різноманітні органи.

Зокрема, роботу із соціального страхування було розпочато з квітня 1922 р. через створення спеціального страхового підвідділу собезу. Постановою ВУЦВК від 21 грудня 1922 р. всі справи соціального страхування передавалися від відділів соціального забезпечення до відділів праці. Передача мала бути проведена до 1 лютого 1923 р.[19].

До роботи із соціального страхування були залучені всі можливі радянські органи. На жовтень 1922 р. лише у м. Вінниці страхуванням були охоплені 240 підприємств, при цьому загальна кількість застрахованих становила 4700 чоловік. Головною проблемою в даному напрямку був збір страхових внесків. З метою своєчасної здачі страхових внесків радянськими органами було застосовано ряд адміністративних заходів як до приватних, так і до державних підприємств (притягнуто до суду 12 державних і 32 приватних підприємства). В результаті надходження страхових внесків суттєво зросло. Так, якщо в червні 1922 р. до Подільського собезу надійшло 10 млрд. крб., то в серпні – 22 млрд. крб.[20].

Видача допомог із соціального страхування на випадок безробіття спочатку була покладена на підприємства в рахунок взаємозаліку. Перші допомоги безробітним почали видаватися із середини травня 1922 р. За розміром допомоги безробітні поділялися на три категорії: висококваліфіковані – отримували 17 500 000 крб., середньої кваліфікації – 15 500 000 крб., нижчої кваліфікації – 10 500 000 крб. Соціальне забезпечення робітників і службовців органи соціального страхування здійснювали в цей час через міські страхові каси та районні бюро[21].

Значну корекцію у напрямки роботи органів соціального забезпечення при переході до НЕПу було внесено у зв'язку із голодом 1921-1923 рр. Головним завданням собезів в цей час була допомога голодуючим біженцям. Щоправда, існували в цей час і Губернські комісії допомоги голодуючим, однак вони здійснювали, головним чином, роботу із обліку та перевезення хліба в голодуючі райони. Так, лише за період з 1 жовтня 1921 р. по 1 квітня 1922 р. органами Подільського відділу соціального забезпечення було видано: мануфактури – 5257 арш., різного одягу – 2300 шт., продуктів – 230 пудів. Зважаючи на обмежені ресурси собезу, навіть така допомога була суттєвою. В свою чергу, губдопгол за проханням собезу надав 50 000 крб. на ремонт приміщення та обладнання їдальні для голодуючих, яка була відкрита у Вінниці 8 серпня 1922 р. Нею видавалося до 200 обідів на день[22].

Окремо слід сказати про організацію соціального забезпечення селянства у вказаний період. Адже селяни становили переважну кількість населення України, і саме вони виступили вірними союзниками пролетаріату при захопленні влади більшовиками. Здавалося б селяни мають повне право на соціальний захист від новоствореної держави.

Однак більшовики міркували інакше. Проголошуючи основним пунктом комуністичної доктрини ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, вони не могли розраховувати на підтримку українських селян-власників. Саме тому Леніним була висунута теза про те, що при здійсненні комуністичних перетворень на селі слід опиратися на його пролетаризовані верстви[23]. Це, по суті, означало, що про соціальне забезпечення заможного і середнього селянства не могло бути й мови, навпаки вони самі мали стати фінансовим джерелом комуністичних перетворень. Проте, як не дивно, радянська влада не поспішала робити реальні кроки щодо соціального забезпечення незаможного селянства. Щоправда, в умовах військового комунізму, стимулюючи незаможників до соціального розшарування села, влада дозволяла їм залишати у своїх фондах четверту частину хліба, конфіскованого у заможних. Однак скористатися продовольством нових фондів сільська біднота могла лише у виняткових випадках за особистим розпорядженням губернських

продкомісарів[24]. Такий же принцип "забезпечення" сільської бідноти влада намагалася зберегти і в початковий період непу. Проте в нових економічних умовах він виявився не ефективним.

Не бажаючи витрачати кошти державного бюджету для забезпечення селян, держава постановою РНК УСРР від 23 грудня 1921 р. проголосила про необхідність створення на селах громадських організацій – сільських товариств взаємодопомоги (СТВ), які підпорядковувалися б органам собезів на місцях і здійснювали б соціальну роботу на селі[25]. Для керівництва і спрямування діяльності комітетів взаємодопомоги (КВД) було вирішено створити при губвиконкомах губернські секції КВД у складі трьох осіб: завгубсобезом, голови губКНС та інспектора із взаємодопомоги[26].

Створення організацій на місцях розпочалося з весни 1922 р., а вже на весну 1923 р., лише в Подільській губернії діяло 93 волосних та 2079 сільських комітетів[27]. Кожне СТВ, як правило, об'єднувало 60-100 чоловік, які, окрім вступного, сплачували місячні внески, розміри яких в різних селах були неоднаковими[28].

Для поповнення фондів вказаних організацій було запропоновано кожної осені проводити кампанії із самообкладання селян. З цією метою створювалися комісії із представників окрвиконкомів, комітетів незаможних селян та інспекцій собезів для проведення сходів у районах і селах. Такі сходи мали прийняти рішення про вид самооподаткування (подесятинно, подвірно чи подушно), визначити розміри податку та кінцеві терміни сплати. Незважаючи на те, що кампанія мала носити добровільний характер, представникам на місцях вказувалося приймати постанови, які б позбавили осіб, що відмовилися від участі у взаємодопомозі, права на підтримку із будь-яких суспільних фондів[29].

Виховані на общинних традиціях колективізму та повіривши у щирі наміри більшовиків, селяни взяли активну участь у формуванні фондів взаємодопомоги. Так, фонд комітетів Поділля на 1 квітня 1923 р. становив: 36 942 пуди хліба та 7 000 крб. грішми, 1050 крб. сріблом[30]. Сповідуючи класовий принцип соціального забезпечення, з метою здійснення контролю за видатками з таких фондів у березні 1924 р. в більшості губерній України виконкомами були прийняті рішення про передачу керівництва роботою комітетів взаємодопомоги від органів собезу до комітетів незаможного селянства[31].

Такі рішення в подальшому дискредитували саму ідею селянської взаємодопомоги. У постанові VIII Всеукраїнської партконференції (липень 1924 р.) зазначалося, що комітети взаємодопомоги існують як невизнані громадські організації. Вони будуються не через громадські принципи, а керуються безпосередньо головами КНС, які використовують кошти комітетів взаємодопомоги на власний розсуд. Зважаючи на це, було прийняте рішення розмежувати в подальшому функції КНС та КВД[32]. Однак на практиці, аж до припинення свого існування (1932 р), комітети взаємодопомоги на місцях перебували під пильним контролем комнезамів.

Отже, система соціального забезпечення в Україні у період нової економічної політики мала свої особливості. До них слід віднести: скорочення штатів та бюджетів місцевих собезів; суттєве обмеження кола осіб, які підлягали обслуговуванню; якнайширше охоплення суспільно-корисною працею соціально-незахищених категорій населення; запровадження соціального страхування тощо. Основний тягар із проведення соціальної роботи був перенесений від собезів до інших державних, кооперативних та добровільних громадських організацій. Соціальне забезпечення селянства в цей час покладалося на сільські товариства взаємодопомоги. Саме тому перспективами подальших досліджень системи соціального забезпечення в період НЕПу є аналіз діяльності не лише відділів соціального забезпечення, але й інших організацій, які здійснювали функції соціального захисту населення у вказаний період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. – М., б/г; Забелин Л. Теория социального обеспечения. – М., 1924; Забелин Л. Теоретические основы социального страхования. – М.,1926; Теттенборн З.Р. Советское социальное страхование. – М., 1926; Догадов В.М. Социальное страхование. – Л., 1926; Аралов В.А., Левшин А.В. Социальное обеспечение в СССР. – М., 1959; Козлов А.Е. Социальное обеспечение в СССР. – М., 1981; Ланцев М.С. Социальное обеспечение в СССР (Экономический аспект). – М., 1976; Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. – М., 1980; Його ж: Правовые проблемы социального обеспечения в СССР // Советское государство и право. – 1967. - №2. – С.31-37; Його ж: Вопросы теории советского права социального обеспечения. – Проблемы трудового права и права социального обеспечения. – М., 1975; Його ж: Конституционные основы советского права социального обеспечения. – Вопросы теории и практики социального обеспечения. – М., 1978; 2. Журбелюк Г.В. Організація соціальної роботи на Україні у планах радянської модернізації суспільства 20-х років // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип.III. – С. 67-73; Шарпатий В.Г. Особливості функціонування системи соціального забезпечення в Україні 1920 – 1930-х років: історичний аспект // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип.VI. – С. 63-67; Мельничук О.А., Мельничук О.Ф. Організація соціального забезпечення на Поділлі на початку 20-х рр. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип.VI. – С. 157-162; 3. ДАВО. – Ф.Р-973. – Оп.2. – Спр.12. – Арк.2; 4. Там само. – Арк.8; 5 ДАВО. – Ф.Р-973. – Оп.2. – Спр.13. – Арк.23; 6. ДАВО. – Ф.Р-925. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.138; 7.ДАВО. – Ф.Р-973. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.160; 8. ДАВО. – Ф.Р-973. – Оп.2. – Спр.13. – Арк .231; 9. Там само. – Арк.232; 10. ЗУ УСРР. – 1922. - №12. – Ст.109; 11. ЗУ УСРР. –1922. - №27. – Ст.445; 12. ДАВО. – Ф.Р-973. – Оп.2. – Спр.13. – Арк.21; 13. ДАВО. – Ф.Р-973. – Оп.2. – Спр. 10. – Арк.14; 14. ДАВО. – Ф.Р-925. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.140; 15. Козлов А.Е. Социальное обеспечение в СССР. – М., 1981. – С.34; 16. ДАВО. - Ф.Р-925. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.143; 17. ДАВО. – Ф.Р-973. – Оп.2. – Спр.13. – Арк.330; 18. Отчёт губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. – Винница, 1922. – С. 402; 19. ДАВО. - Ф.Р-925. – Оп.1. – Спр.181. – Арк.10; 20. Отчёт губэкономсовещания Украинскому экономическому совету с 1 апреля 1922 по 1 октября 1922 г. – Винница, 1922. – С. 271; 21. Там само. – С.272; 22. Там само. – С.270; 23. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.39. – С. 217; 24. ДАВО. – Ф.Р-2041. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.39; 25. ЗУ УСРР. – 1921. - №47. – Ст.91; 26. ДАВО. – Ф.Р-973. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.3; 27. Мельничук О.А. Організація комітетів взаємодопомоги на Поділлі (1922-1923 рр.) // Тези доповідей звітної наукової конференції викладачів і студентів історичного факультету за 1994 р. – Вінниця, 1995. – С.52; 28. Кузьмінець Н.П. Селянські товариства взаємодопомоги на Поділлі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. II. – С. 114; 29. ДАВО. – Ф.Р-973. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.10; 30. Мельничук О.А. Вказана праця. – С.52; 31. ДАВО. – Ф.Р-973. – Оп.2. – Спр.16. – Арк.25; 32. Там само. – Арк.26.

В.М.Мазур

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НАЦМЕНШИН В УКРАЇНІ У 1920-Х РОКАХ

Проблеми соціально-економічного та національного розвитку нацменшин в Україні, особливо в умовах демократизації суспільно-політичних відносин і розбудови незалежної Української держави, набувають актуального науково-практичного значення. Всебічне вивчення соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку етнонаціональних груп населення України 1920-х років сприятиме, на наш погляд, ефективному використанню законодавчих актів, прогнозуванню соціальних наслідків національного районування та національно-культурного розвитку українського суспільства загалом.

Нині немає змістовної узагальнюючої наукової праці, в якій ґрунтовно та всебічно висвітлювалося б соціально-економічне та політичне становище нацменшин, їх культурно-освітній рівень розвитку тощо. Аналіз науково-популярної літератури, яка виходила друком упродовж 20-х років, свідчить про те, що найвичерпніше у ній подано проблеми життєдіяльності німецького та єврейського населення. Зокрема у брошурі М.Кривохатського "Меноніти на Україні"[1] показано соціально-економічне становище менонітів та особливості їх національно-культурного укладу. Я.Кантор у брошурі "Єврейське хліборобство на Україні"[2] розглядає історичні витоки єврейського землеробства, характеризує частково

соціально-економічне становище переселенців та результати переселенської політики держави. Упродовж десятиліть радянські історики не торкалися проблем становища нацменшин. Лише на початку 90-х років XX ст. з'являються публікації, присвячені проблемам нацменшин в Україні. До них слід віднести книгу І.М.Кулінича і Н.В.Кривець "Нариси з історії німецьких колоній в Україні"[3] , працю В.Б.Євтух і Б.В.Чирко "Німці в Україні (1920-1990-ті роки)"[4] , збірник документів про німецьких колоністів в Україні 20-30-х років, укладений В.Л.Яковлевою, Б.В.Чирком і С.П.Пишком.[5]

Сільське населення нацменшин, за даними перепису 1926 р., становило 2,9 млн. чоловік – 51,0% від їх загальної кількості в Україні.[6] Основним видом їх господарської діяльності залишалося хліборобство і тваринництво. Розвивалися й інтенсивні галузі сільськогосподарського виробництва: виноградарство, садівництво, городництво, тютюнництво, особливо у молдаван, німців, болгар, та хліборобство і буряківництво у поляків і чехів. Німці розводили високопродуктивну червону велику рогату худобу, болгари і греки – овець.[7]

Рівень соціально-економічного розвитку окремих нацменшин мав свої особливості і відмінності. Серед нацменшин найбільш заможними були німецькі, чеські, частково болгарські і грецькі селяни, інші були менш заможними і мали у своєму складі значно більший відсоток малоземельних і безземельних селян.

Слід зазначити, що радянська влада скасувала право приватної власності на землю, формально залишивши її у користування селянам, але фактично узаконила державну монополію на землеволодіння. Селяни отримали землю лише у користування, втративши право приватної власності на землю. Але така ситуація не викликала в них особливого занепокоєння, оскільки землю тоді у них не відбирали, хоча йшло до того. Непорозуміння виникали переважно у випадках зрівняльного розподілу землі між більш заможними і бідними та безземельними селянами. Проте такі конфлікти не мали масового характеру, а в окремих нацменшин, наприклад у чехів та німців-менонітів, були випадковими або зовсім відсутніми. У менонітських колоніях було навіть ухвалено постанову, згідно якої заборонявся перерозподіл землі, відібраної у заможних селян, оскільки таке придбання землі селянами громада вважала за соціальне зло (шахрайство, злодійство).[8]

У роки громадянської війни селянські господарства нацменшин зазнали чи не найбільшої руйнації. Особливо постраждали німецькі, єврейські, болгарські, грецькі колонії Півдня України. Так, у доповідній записці німецької секції Одеського губвиконкому від 30 липня 1921 р. зазначалося: "Німецькі колонії у відношенні ведення сільського господарства, в довоєнний період стояли на високому рівні розвитку, в даний час продуктивність господарств упала до 20 відсотків".[9]

Запровадження політики "воєнного комунізму" не менш негативно позначилося на становищі сільського господарства, ніж хід бойових дій на території України. Вона передбачала конфіскацію хліба у селян і встановлювала суворий контроль за цінами та розподілом продуктів харчування. Торгівля, товарно-грошові відносини і будь-яка комерційна діяльність заборонялися. Селяни втратили інтерес до збільшення сільськогосподарського виробництва. Для найбільш заможних селян нацменшин, в першу чергу німців-менонітів, продрозкладка була значно вищою, ніж для інших національностей. Наприклад німецькі колонії Цебриківської волості Одеської губернії, у складі яких налічувалося 1685 господарств з 7,8 тис. десятинами землі, здали державі за продрозкладкою 78,5 тис. пудів зерна, що становило 80,5 пудів з десятини. Водночас українські, російські і молдавські селяни деяких волостей Одеської губернії не виконали і половини встановленої норми.[10] Взагалі німецьке сільське населення розцінювалося більшовиками як куркульське, а тому, за продрозкладкою, у багатьох випадках у них вилучали все зерно, навіть випечений хліб.[11] За умов продрозкладки посівні площі п'яти степових губерній України скоротилися з 21 млн. га в 1916 р. до 15,7 га в 1922 р. На половину зменшилося поголів'я худоби. Посуха 1921 р. у степових районах України призвела до того, що було одержано всього 10% врожаю в порівнянні з 1916 р. Взагалі по Україні в 1921 р. зібрано 45 млн. пудів хліба, що становило

25% передвоєнного врожаю.[12]

Нова економічна політика (неп), ухвалена X з'їздом ВКП(б) (березень 1921 р.), передбачала заміну необмеженої реквізиції зерна на стабільний натуральний податок. Та частина зерна, яка залишалася після сплати такого податку, використовувалася селянами за власним розсудом. Лібералізації економічної системи до певної міри сприяв новий земельний кодекс, прийнятий у 1922 р., хоч він забороняв приватну власність на землю, продаж та купівлю землі, проте нове законодавство підтримувало сільське господарство сімейного типу, дозволяло оренду землі і використання найманої робочої сили і надавало рівні права індивідуальному селянському господарству.[13] Крім того, радянський уряд у період непу проводив активну політику, спрямовану на розвиток колективного сільського виробництва, уникаючи поки що примусових методів. Тоді почали виникати державні сільськогосподарські підприємства – радгоспи і недержавні колективні господарства: товариства спільного обробітку землі, сільськогосподарські артілі, комуни.

Селяни нацменшин надавали перевагу індивідуальному веденню сільського господарства і майже не сприймали ідеї колективізації. Зокрема, у польському Мархлевському районі в 1927 р. був створений лише один колгосп з 13 селянських господарств. Лише у 1929 р., коли більшовики розпочали форсовану колективізацію сільського господарства, у поляків було створено 62 колгоспи.[14] Темпи колективізації у 1929-30 рр. значно зросли внаслідок прямого тиску на сільське населення нацменшин з боку більшовицького режиму. Так, на листопад 1930 р. було вже колективізовано 52,1 тис. селянських господарств нацменшин, або 31,8%. Найбільший відсоток колективізованих господарств мали євреї – 59,1%, німці-колоністи – 49,0%, значно менше болгари – 31,9%, греки – 26,7%, росіяни – 23,3%, поляки – 6,7%.[15] Отже, на рубежі 1920-х – 30-х рр. корінного перелому в колективізації селянських господарств нацменшин ще не сталося. Невдовзі партійно-радянське керівництво в короткий термін перетворить всі національні райони в райони суцільної колективізації, за основне завдання ставилося не лише проведення суцільної колективізації в нацрайонах, але й ліквідацію на цій основі куркульства як класу.[16]

Радянські перетворення суттєво змінили соціально-економічне становище сільського населення нацменшин. Так, наприклад, якщо в довоєнний період на одне менонітське господарство припадало в середньому 65 десятин землі[17] , то у 1924 р.- від 8 до 16 десятин.[18] Землі німців-менонітів, як свідчать архівні матеріали, значно зменшилися у 20-х роках порівняно з довоєнним часом. Якщо селяни німецьких колоній Криворізької округи займали до війни 35,2 тис. дес. землі, то в 1924 р. – 15,8 тис. десятин. У німецьких колоніях Одеської округи на одне селянське господарство припадало 11,4 дес. землі, Херсонської – 15,0 дес., Зінов'євській – 9,4 дес., Миколаївській – 12,6 дес., Першотравневій – 11,2 дес.[19] У трьох волостях Катеринославської губернії (Молочанській, Богданівській і Пришибській) після проведеного перерозподілу земель у 1925 р. в 86 менонітських колоніях було залишено із 181,7 тис. дес.. землі, якими вони користувалися раніше, лише 94,9 тис. дес., що становило в середньому 10,5 дес. на родину.[20] Крім того, на середину 20-х років у селянських господарствах нацменшин кількість корів скоротилася вдвічі, а робочих коней – більше, ніж втричі.[21]

Втративши половину власних земель при радянській владі, зазнавши серйозних збитків, німці-колоністи перейшли до інтенсифікації і машинізації сільського господарства. Запровадження багатопілля, використання сільськогосподарської техніки, організація кооперативних товариств – всі ці заходи сприяли зміцненню селянських господарств.[22]

Диференціація села йшла за рахунок зменшення бідняцьких господарств та збільшення заможного прошарку селянства. Вже на кінець 1925 р. в німецьких колоніях Артемівської і Маріупольської округ 70 відсотків становили заможні і середняцькі селянські господарства, решту – бідняцькі, з середини 20-х років зростає врожайність зернових культур, кількість робочої та продуктивної худоби в селянських господарствах. Якщо в колоніях Артемівської і Маріупольської округ у 1924 р. було зібрано 15 пудів зернових на круг, то у 1925 р. – 80 пудів.[23] Чисельність коней збільшилася з 2690 штук у 1924 р. до 2953

– у 1925 р.; корів – з 4095 шт. до 4330 шт.; овець – з 5214 шт. до 8850 шт.[24]

Складних економічних випробувань зазнали також і євреї. Єврейські колонії Півдня України, у яких в 1916 р. налічувалося 39 тис. населення, пережили важкі часи громадянської війни та голоду 1921 – 1922 рр. Декілька колоній були знищені в ході боїв та частих пограбувань.[25] Внаслідок цих потрясінь населення єврейських колоній Катеринославської губернії зменшилось вдвоє, посівні площі – втричі, кількість коней – в 3,5 рази.[26] Відродження господарського життя в старих єврейських колоніях Півдня України стало можливим завдяки допомозі єврейських зарубіжних організацій: Товариства ремісничої праці (ТРП), Єврейського колонізаційного товариства (ЄКТ) та американської організації "Джойнт". Вищезгадані організації надавали фінансову допомогу старим єврейським колоніям, а також тим єврейським родинам, що переселилися в південні степи України.[27]

Наприкінці 20-х років кількість євреїв, зайнятих у сільському господарстві, збільшилось утричі. Якщо до 1914 р. сільським господарством займалося всього 3,2%, то у 1929 р. – 9,8% єврейського населення. Цей відсоток був значно більшим в окремих округах: в Херсонській окрузі у 1914 р. – 7,1%, у 1929 р. – 50,6%; Криворізькій – відповідно 7,09% і 50,1%; Маріупольській – 7,0% та 27,2%.[28]

У 20-х роках в Україні була найбільша концентрація єврейського землеробського населення порівняно з західноєвропейськими країнами.[29] Проте намагання партійно-радянського керівництва привернути ще більше єврейського населення до землеробської праці успіху не мало і широкомасштабна переселенська політика по суті зазнала краху.

Поряд з представниками сільського населення інших нацменшин у складному економічному становищі перебували польські селяни. Вони проживали на Поліссі, у Правобережному Лісостепу і невелика частина в Степу. Землезабезпеченість польських селян, порівняно з навколишнім населенням, була найнижчою, особливо на Поліссі і у Лісостепу та дещо більшою в Степу. Наприклад, землезабезпеченість в польському Мархлевському районі становила, пересічно, на одне селянське господарство 3,8 дес. придатної для обробітку землі, проти 4,7 дес. по Волинській окрузі. У польських селах Проскурівської округи рівень землезабезпеченості селян становив 0,50 дес. на їдця та 2,5 дес. на родину з п'яти осіб; у Кам'янецькій окрузі відповідно - 0,38 дес. та 1,9 дес.; Київській – 0,71 дес. і 3,2 дес.[30] Крім малоземелля, в польських селянських господарствах існував низький рівень забезпеченості робочою тягловою худобою. Станом на кінець 1926 р. безкінних господарств на Поліссі було 20%, в окремих селах – 40%, в Лісостепу – 60%.[31] Щодо ведення сільського господарства, то польські селяни майже не відрізнялися від українських. Крім вирощування зернових культур, поляки займалися бурякосіянням і хмілеводством.

На відміну від польського сільського населення, болгарські селяни мешкали виключно в степовій смузі України. Крім зернових культур, болгари вирощували виноград та садово-городні культури. В Мелітопольській окрузі розводили овець.[32] Заможне і середняцьке сільське населення, яке на той час зберігало у власному користуванні достатні ділянки землі для господарювання, відмовлялися землевлаштовуватися, лише бідняки та малоземельні селяни, а їх налічувалося 30-35% від усього болгарського селянства, виявили зацікавлення в землевлаштуванні.[33] Слід зазначити, що значний відсоток безземельних селян становили так звані болгари-городники, які до жовтневого перевороту 1917 р. орендували землю у поміщиків. Під час розподілу земель між селянами за радянської влади ці городники не отримали землі і змушені були брати її в оренду з Держфонду.

Поволі відроджувалося в болгарських селах і тваринництво. Так, кількість коней збільшилася з 16,6 тис. у 1926 р. до 22,3 тис. у 1927 р., а великої рогатої худоби відповідно з 84,4 тис. голів до 87,7 тис. Традиційно розвивалося вівчарство. Ідея колективного обробітку землі не знайшла поширення серед болгарських селян. У 1925 р. в шести болгарських селах Бердянської округи організовано сільськогосподарські артілі, які через обмаль робочих рук, нестачу робочої тяглової худоби та землеробського реманенту перебували у повному занепаді. Із чотирьох комун лише одна була здатна проводити польові роботи.[34]

Складний період своєї історії у 20-х роках переживало грецьке населення. Якщо до жовтня 1917 р. матеріальне становище греків-селян оцінювалось як задовільне, то в радянську добу, особливо після голоду 1921-1922 років, селянські господарства занепали. [35] Посівні площі зменшилися на початку 20-х років, якщо порівняти з довоєнним часом, майже у 7 разів. Зокрема, якщо у 1914 р. греки Маріупольської округи засівали 208,5 тис. дес. землі, то в 1922 р. – 30 тис. десятин.[36] Після голоду 1921-1922 рр. сільське господарство греків поступово відроджувалось. Збільшувалися посівні площі за рахунок цілинних земель, зростала кількість робочої і продуктивної худоби.

Отже, економічне становище селянських господарств нацменшин у 1920-х роках значно погіршилось внаслідок розкуркулення, частих перерозподілів землі та реквізиції майна. На початку 20-х років земельні площі, що були у користуванні нацменшин, зменшилися вдвічі, тяглова робоча худоба і сільськогосподарський реманент – втричі. Проте, незважаючи на значний економічний занепад селянських господарств, останні поволі відроджувалися, спираючись виключно на власні сили, і на середину 20-х років досягли близько 80% довоєнного рівня виробництва сільськогосподарської продукції.

Потребує подальшого вивчення ставлення радянської влади щодо сільського населення нацменшин. Зокрема наслідки політики "воєнного комунізму" та непу для селянських господарств. Варте уваги земельне питання в національних районах і спроби більшовиків розв'язати його. Необхідно з'ясувати особливості податкової політики серед різних соціальних груп нацменшин тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кривохатський М. Меноніти на Україні. - Харків,1930; 2. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні. – Харків,1929; 3. Кулініч І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.,1995; 4. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні 1920-1990. – К., 1994; 5 Яковлєва Л.В., Чирко Б.В., Пишко С.П. Німці в Україні 20-3—ті рр.. ХХ ст. – К., 1994; 6. ВУЦВК. Радянське будівництво серед нацменшин. – Харків, 1928. – С.15; 7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.413.- Оп.1.- Спр.452.- Арк.84; 8. ЦДАВО України. – Ф.5.- Оп.1.- Спр.223.- Арк.14; 9. Там само; 10. Там само; 11. Там само. - Арк.16; 12. Історія кооперативного руху. – Львів, 1995.- С.281; 13. Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США.- К., 1996.- С.29; 14. ВУЦВК. Друга Всеукраїнська нарада по роботі серед нацменшин. Стенографічний звіт і постанови. - Москва – Харків – Мінськ, 1930.- С.52; 15. Глинський Н.Б. Національні меншини на Україні. Харків, 1931.- С.46; 16. Там само. – С.45; 17. Рейнмарус А., Фрізен Г. Меноніти (короткий нарис). – М.,1930.- С.13; 18. ЦДАВО України. – Ф.413.- Оп.1.- Спр.200.- Арк.9; 19. Там само. – Спр.130.-Арк.171; 20. Там само. – Спр.199.- Арк.46; 21.ЦДАВО України. – Ф.413.- Оп.1.- Спр.261.- Арк.84; ; 22. ЦДАВО України. – Ф.413.- Оп.1.- Спр.264.- Арк.28; 23. Там само. – Спр.258.- Арк.29; 24. Там само; 25. Там само. – Спр.15.- Арк.9; 26. Фінкель Х.А. Єврейське землевлаштування в Радянському Союзі. – Харків,1926.- С.36; 27. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні. – Харків, 1929.- С.4; 28. ЦДАВО України. – Ф.413.- Оп.1.- Спр.263.- Арк.205; 29. Кантор Я. Вказана праця. – С.32; 30. ЦДАВО України. – Ф.413.- Оп.1.- Спр.263.- Арк.10; 31. Там само. - Спр.171.- Арк.124; 32. Там само. – Спр.452.- Арк.84; 33. Там само. – Спр.263.- Арк..221; 34. Там само. – Спр.100.- Арк.59; 35. Там само; 36. Там само. - Спр.98.- Арк.19.

Ю.С. Степанчук

СОЦІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ КП(Б)У (20 –ТІ – ПОЧАТОК 30-Х РР. ХХ СТ.)

Сучасні оцінки політичної діяльності партії більшовиків мають важливе значення у об'єктивному відтворенні історичних реальностей та застереженні від перспектив утворення однопартійної системи, що може призвести до рецидиву тоталітаризму.

В умовах незалежної України з'явилася можливість об'єктивно досліджувати не лише економічні, культурні чи політичні наслідки діяльності державної партії, а й її соціальну та національну структуру, засади, внутрішньопартійні процеси тощо.

Сфальсифікована радянською історіографією партійна історія, що трактувалася як бездоганний зразок рівноправного єднання відданих комуністичним ідеям громадян, насамперед робітників та селян, сьогодні потребує досконалого перегляду. Міфотворчими були й твердження про безконфліктне співіснування та творчу взаємодію КП(б)У з певними верствами та групами українського населення, зокрема селянством.

Протягом останнього десятиліття у працях таких відомих українських дослідників як Білокінь С. І.,[1] Даниленко В. М.,[2] Кульчицький С.,[3] В. Шаповал Ю. І.[4] та ін. наголошується, що з початку 20 – х рр. КП(б)У була не гуманно-альтруїстична організація без соціально-національного обличчя, а агресивне партійне утворення з жорстко вираженою соціальною та національною ієрархією, об'єднане навколо своїх фанатичних лідерів.

Цієї точки зору дотримується й автор даного повідомлення, в якому ставиться завдання всебічно висвітлити соціальну структуру КП(б)У у 20-х - початку 30-х рр., проілюструвати джерела поповнення її рядів та проаналізувати наслідки партійної кадрової політики для посилення тоталітарного режиму на українських землях.

Отже, починаючи з 20-х рр., панівну роль в українському суспільстві стали відігравати комуністи. Захопивши владу недемократичним шляхом, вони зосередили всі свої зусилля на її утриманні.

Незважаючи на всеохоплюючу повоєнну соціально-економічну кризу, більшовицька партія насамперед зосередила увагу на ґрунтовній ротації своїх кадрів. Першим кроком у цій справі стало започатковане і перевірене в роки "воєнного комунізму" переміщування партійних працівників. Так, протягом 1921 р. ЦК РКП(б) змістив і розподілив 12 тис. партійців. У такі українські губернії як Волинська, Кременчуцька, Київська, Подільська та ін. на партійні і господарчі керівні посади було направлено понад 2 тисячі чоловік. В Україну відповідальні партійні працівники направлялися виключно з Росії.[5] Потрібно зазначити, що процес переміщування партійних сил набув статусу державної кадрової політики, яка впродовж наступних десятиліть була одним з надійних елементів забезпечення функціонування командно – адміністративної системи в цілому.

Наступним кроком ЦК РКП(б) була перевірка соціального складу партії з метою звільнення її лав від "ворожого елементу". "До цього часу, вступ у партію нічим не був обмежений, - йшлося на YI Всеукраїнській конференції КП(б)У, - і це дало можливість потрапити до неї чужим за психологією, захопленим революційним ентузіазмом елементам".[6]

Перебування у компартії вихідців з інших партійних структур також не могло задовольнити керівну частину РКП(б). Робилося все, щоб скомпрометувати перебіжчиків, яких лише в українській організації нараховувалося близько 5 тис. чоловік.[7]

До цього додалися добровільні виходи із партії, пов'язані із проголошенням нової економічної політики, яка відкривала певні економічні можливості для приватних осіб. Лише за 1922 р. було зареєстровано 1270 подібних випадків. Водночас КП(б)У залишили 1840 незгодних з непом осіб. Це стало справжнім ударом по авторитету самої компартії, яка до цього ледве справлялася з масовими антирадянськими виступами, що охопили аграрні регіони України, зокрема Поділля. Згодом вони визнали, що нова економічна політика внесла певну розгубленість і невпевненість у лави партії.[8]

21 червня 1921 р. ЦК і ЦКК РКП(б) ухвалили постанову про перевірку, перегляд і чистку партії. Розпочалася перша перевірка партійного складу, яка вимагала залучення додаткових коштів і головне – людей. Незважаючи на те, що країна перетворилася в руїну, більшовики вперто доводять чистку до кінця. Протягом 1921 р. з лав КП(б)У, де перебувало понад 75 тис. осіб, було звільнено 22 % її членів. В основному це – стара інтелігенція, службовці, колишні члени інших партій, - за більшовицькою термінологією, – "різні ненадійні елементи".[9]

Протягом 20-х рр. чистки компартійного середовища відбувалися неодноразово. Вони були ніби генеральною репетицією перед чистками 30-х рр., коли за вказівками Сталіна було

виведено зі складу партії та фізично знищено десятки тисяч комуністів, насамперед з дожовтневим стажем. Так, у 1925 р. з лав КП(б)У було виключено 3 тис. комуністів, ще 13 тис. винесені різного роду адміністративні покарання. Серед звільнених 75 % становила інтелігенція. За час чергової чистки 1929 р. з рядів української парторганізації було звільнено 25.964 чол., що становило 10,5 % від числа перевірених. Значний інтерес представляють вчинки, за які партія на цьому етапі свого існування звільняла зі своїх лав. Так, за приховування свого минулого було звільнено – 16,5 %, за викривлення класової лінії та за зв'язок з чужими елементами – 7,1 %, пасивне перебування в партії (несплата внесків, невідвідування партзборів тощо) – 18,3 %, порушення партдисципліни – 9,8 %, використання службового становища – 13,4 %, релігійні обряди – 3,7 %, побутові проступки – 4,0 %, націоналізм, шовінізм та антисемітизм – 1,6 %, порушення трудової дисципліни (прогули) – 3,3 %, інші некомуністичні вчинки – 10,3 %.[10] Це – свідчення того, що більшовицька партія не була об'єднанням захоплених соціальною справедливістю скромних ідеалістів, а лише відображала загальну соціально-психологічну палітру тодішньої України.

Сам же термін "чистка" у перші десятиліття радянської влади неодноразово змінював своє значення. Якщо в 20-ті це означало дисциплінарне покарання та виключення з партії, то в 30-ті – ув'язнення, заслання, розстріл.

Поряд з чистками відбувався процес т. зв. поліпшення соціального складу партії. Лави її мали поповнюватися виключно пролетарями та представниками найбіднішого селянства. Загалом кадрові питання для більшовиків були вкрай нагальними. По суті, протягом всього існування радянської влади не було жодного з'їзду партії чи загальнопартійної конференції, де б у тій чи іншій мірі не розглядалися питання кадрової політики.[11]

Прийом у партію відбувався виключно на підставі соціальної приналежності та на засадах марксистсько-ленінської теорії про класову боротьбу. Вже на XII з'їзді РКП(б) ставиться конкретне завдання, щоб в партії абсолютну чисельну перевагу мали промислові робітники. А на початку лютого 1924 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило постанову "Про прийом робітників від верстата в партію".[12]

Партійними селекціонерами було вироблено ряд правил, якими стали керуватися парткоми при прийомі до організації нових членів. Всі претенденти належали до однієї з чотирьох визначених ЦК категорій. До першої категорії – робітники від верстата та червоноармійці з робітничих сімей. До другої – робітники, які не підпали під першу категорію, червоноармійці із селян, сільськогосподарські робітники та наймити. Селяни і ремісники, які не використовували найманої праці, належали до третьої категорії. До четвертої – решта бажаючих.

Для прийому в партію осіб першої категорії була необхідна рекомендація 2-х членів партії з дворічним партійним стажем. Особам другої і третьої категорій – 3-х членів з трирічним партстажем. Особам четвертої категорії – 5-х комуністів з дожовтневим стажем. Рішення про остаточний прийом у компартію для осіб першої і другої категорій вступало в силу після затвердження повітовим партійним комітетом. Для інших – після затвердження губернського парткому.[13]

Не дивно, що соціальна дискримінація, яка брала свій початок з партійного середовища, стала домінантою більшовицької соціальної політики в цілому.

Отже, незважаючи на те, що неп реанімував до життя інші групи населення, вищий щабель соціальної драбини в українському суспільстві посіли робітники-комуністи, які звідти на весь світ галасували про будівництво справедливого безкласового суспільства. Винесена на державний рівень політика пролетаризації увійшла у всі сфери політичного, економічного та культурного життя республіки.

В середині 1922 р. українська партійна організація налічувала лише 55 тис. членів. За соціальним складом найбільше було робітників – 27437 чол. (51,3%), селяни становили – 9370 (17,6%), службовці – 15484 (28,9%), нез'ясованих – близько 4%. Українців у КП(б)У було 23,3%, росіян – 53,6%, євреїв – 13,6%, поляків – 2,6%, інших – 7,1%.[14]За віковими

категоріями члени компартії розподілилися так: 17 років – 184 чол., від 18 до 23 років – 15556 чол., 24 роки – 4348, від 25 до 29 – 15620, від 30 до 34 – 8578, від 35 до 39 – 4695, від 40 до 44 – 2258, від 45 до 49 – 1124, 50 років і старші – 754.[15]

Як бачимо, переважну більшість у КП(б)У становили росіяни. Характерно, що й серед різних партійних соціальних груп комуністи-росіяни теж становили абсолютну більшість. Так, серед комуністів-робітників росіян нараховувалося 57,7%, українців лише – 20%, євреїв – 13,1%, поляків – 2,7%. Серед комуністів-селян росіяни складали – 53,8%, українці – 37,7%, поляки – 1,2%, євреї – 0,7%. У середовищі комуністів-командирів червоної армії та ж картина: росіяни становили – 64,5%, українці – 14,0%. У містах членів КП(б)У – росіян налічувалося 51,1%, українців – 21,1%. Серед службовців росіяни-комуністи становили – 53,8%, українці – 20,5%, євреї – 22,3%, поляки – 2,6%.[16]

Протягом декількох наступних років, до смерті більшовицького вождя В. Леніна, чисельний, соціальний та національний склад КП(б)У, як і всієї ВКП(б), не змінювався. Ленін вбачав частину партії професійними організаторами – революціонерами, а саму партію – головним знаряддям у здійсненні революційного перевороту. Хоча згодом цих же революціонерів він закликав вчитися господарювати у капіталістів. Таким чином, є підстави припустити, що саме Ленін стояв на шляху перетворення компартії у масову організацію з господарчими керівними функціями, якою вона стала після його смерті. З цього часу послідовники більшовицького вождя роблять все, щоб прискорити зростання своїх партійних кадрів.

Смерть Леніна стала вододілом у житті партійної організації України, що відбувалося за московським сценарієм. Соратники померлого Леніна підійшли до соціалістичного будівництва з іншими мірками. Ідея світової революції відійшла на другий план. Натомість з'явилася концепція ворожого оточення, в якому опинилося радянське суспільство, та заклики щодо прискорених темпів розвитку економіки, насамперед важкої промисловості та колективізації сільського господарства. Особливе місце у цих умовах відводилося компартії, що поступово перетворювалася у безальтернативну державно-політичну організацію із необмеженими владними повноваженнями.

Навмисна гіперболізація втрати незамінного вождя поклала початок так званим "Ленінським дням скорботи". Це – агітаційно-пропагандистська кампанія з метою максимального залучення у ряди партії нових представників пролетаріату та люмпенізованого селянства. Щороку, з наближенням роковин смерті В. Леніна, парткоми України приймали тисячі заяв про вступ до організації. Пізніше, в умовах тотального ударництва та соцзмагання, "ленінські дні" в Україні розпочиналися вже з грудня місяця і тривали до березня наступного року.

Одним з джерел вивчення соціальної структури населення та громадсько-політичного життя в Україні є дані Всесоюзних партійних переписів. Найбільш достовірним з-поміж них вважається партійний перепис 1927 року. Він встановив, що в Україні у цей час діяв 4.421 партосередок, де перебував вже 115.201 член КП(б)У та 60.828 кандидатів. Разом їх було – 176.029 чол., з яких 18 тис. становили жінки. За соціальним складом члени української парторганізації поділилися так: робітники – 62,3 %, селяни – 16,4 %, службовці – 18,9 %, інші – 2,4 %. На 10 тис. душ українського населення припадало в той час 60 комуністів.[17]

З 1927 р. ряди КП(б)У стали швидко поповнювати представники нової керівної пролетарської еліти – висуванці. Можливість швидкої адміністративно-управлінської та партійної кар'єри для найменш некваліфікованих робітників та сільського пролетаріату була надана постановою ЦК ВКП(б) від 7 березня 1927 р. "Про завдання партії у справі висування робітників і селян у держапарат".[18] Протягом двох наступних років тільки в 16 округах республіки до апарату управління було висунуто понад 15 тис. чоловік. За 1929 р. в 32 округах України на керівну роботу було висунуто 7813 чол., із них в межах своїх підприємств – 40 %, в держапарат – 60 %. З метою подальшої пролетаризації держапарату було вирішено у найкоротші терміни висунути на радянську і господарчу роботу ще 5 тис. чол.[19]

Поряд із черговою партчисткою заклик “5000 - до держапарату!” став сигналом до проведення кадрових замін на всіх його ланках, де на місце звільнених призначалися висуванці. Без спеціальної професійної підготовки, не будучи достатньо компетентними у справах управління, вони займали відповідальні керівні посади, що нерідко призводило до непорозумінь між підлеглими та керівниками. Саме з цього часу нашої історії у народному лексиконі з’явився дивний, на перший погляд, вислів, що “керівник завжди має рацію”.

Потрібно зазначити, що з часів революції у новоствореній країні були започатковані нові традиції політичного та адміністративно-господарчого керівництва. Її головним принципом став не рівень освіти та культури, а соціальна належність того чи іншого кандидата на керівний пост.

У кінці 20-х та на початку 30-х рр. чистки державно-партійного апарату не припиняються. Перевірка соціального складу державного апарату 1929 р. надала можливість зменшити, навіть скоротити деякі установи.

За 1932-1933 рр. було перевірено 644 центральні та 1535 обласні радянські і господарські установи з кількістю понад 120 тис. службовців. А 10 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) приймає постанову про проведення протягом 1933 р. чистки партії і тимчасове припинення прийому в партію.[20]

Періодичні чистки серед працівників радянсько-партійного та господарського апарату УСРР були запорукою існування тоталітарної системи. Це породжувало страх перед режимом, який, у свою чергу, став невід’ємним елементом суспільної свідомості радянських громадян. Переважна більшість населення, введена в оману комуністичною пропагандою, сприймала це як необхідний і єдино правильний запобіжний засіб для подолання тимчасових перешкод у будівництві “світлого майбутнього”. Цим обумовлена й повна безальтернативність тогочасної громадської думки щодо достовірності винесених обвинувачень. Подібні ілюстрації можуть стати науковим підґрунтям не лише для подальших історичних досліджень, а й досліджень у галузі соціології, політології, соціальної психології та інших гуманітарних наук.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). – К., 1999; 2. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991; 3. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928). – К., 1996; 4. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х рр.: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; 5. Бюллетень YI Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. 9-13 декабря, 1921. - Х., 1921. – С. 17; 6. Там само. – С. 45; 7. Отчет о деятельности ЦК КП(б)У (август-сентябрь 1922 г.). // Известия ЦК КП(б)У. – 1922. - № 9. – С. 2; 8. КП Украины в резолюциях…- Т. 1.- К., 1976. – С. 167; 9. Бюллетень YI Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. 9-13 декабря, 1921. - Х., 1921. – С. 4; 10. Кількісні підсумки генеральної чистки та перевірки лав КП(б)У // Комуніст. - 1930. - 23 травня; 11. Партийное строительство: научные основы партийной работы: Курс лекций. Ч. 1. - М., 1985. – С. 252; 12. Верстюк В.Ф., Дзюба О. М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. - К., 1995. – С. 358; 13. КП Украины в резолюциях... – Т. 1. – К., 1976. – С. 235; 14. Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства. (1921-1925). - К., 1962. – С. 126; 15. Отчет о деятельности ЦК КП(б)У (август-сентябрь 1922 г.). // Известия ЦК КП(б)У. – 1922. - № 9. – С. 2; 16. Там само; 17. Всесоюзная партийная перепись 1927 года. - М., 1927. – С. - 12; 18. Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації. 1926-1929. – Харків, 1971. – С. 131; 19. XI з’їзд КП(б)У. 5-15 YI 1930. Статистичний звіт. - Харків, 1930. - С. 678; 20. Верстюк В.Ф., Дзюба О. М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. - К., 1995. – С. 358.

В.Л.Логвіна

В.СІЧИНСЬКИЙ – ІСТОРИК УКРАЇНИ

До недавнього часу ім’я Володимира Січинського було відомо лише вузькому колу

спеціалістів і то не в усій багатогранності його творчості, а лише в окремих її ділянках. В жодній енциклопедії, словнику та довідниках, виданих в радянській Україні, його імені немає. Проте в наукових колах західної української діаспори В.Січинський зайняв провідне місце, починаючи з середини 20-х рр. XIX ст. Упродовж 1922-1942 рр. у різних зарубіжних україномовних та іншомовних виданнях подано понад 30 рецензій на художні виставки, архітектурні проекти, монографії і статті В.Січинського, які характеризують його творчість. З - поміж них визначаються ґрунтовним аналізом книги з історії України Володимира Юхимовича („Чужинці про Україну", „Історія українського граверства", „Дзвініці і церкви Галицької України XVI – XIX" та ін.), які опублікували відомі вчені В.Щербаківський[59], М.Андрусяк[1], І.Крип'якевич[10,11] тощо. В 1954 р. до 60- річчя В.Січинського І.Кейван видав книгу: „Володимир Січинський – архітектор, митець-графік, мистецтвознавець, дослідник"[8]. В ній уперше на той час подано найбільш повну біографію вченого. Однак її не можна назвати вичерпною. Певним доповнення до цього видання стала змістовна стаття В.Приходька[21].

Наступним етапом, що викликав посилений інтерес до постаті В.Січинського, стало вшанування 100-річчя від дня його народження. З цієї нагоди 1994 р. у м. Свіднику, на Пряшівщині, відбулась міжнародна наукова конференція. Тоді ж словацький дослідник творчості В.Січинського М.Мушинка оприлюднив ґрунтовну статтю на сторінках ужгородського часопису „Карпатський край" „На Батьківщині його називали „зрадником"[15]. В цей самий час М.Мушинка видав монографію про життя і творчість В.Січинського в Словаччині[16].

На початку 90-х рр. ім'я В.Січинського повертається в Україну. Вперше з грудня 1990 р. і до початку 1992 р. майже повністю опублікував в серії номерів найголовнішу історичну монографію В.Січинського „Чужинці про Україну" київський журнал „Вітчизна"[23]. В 1991 р. „Український історичний журнал" у трьох своїх номерах оприлюднив фрагменти цієї книги та подав до неї і про автора коментарі[24]. Під впливом цієї публікації в 1991 р. з'явилися перші невеликі статті про В.Січинського Є.Назаренка[19,20] в газетах Хмельниччини, а також докладні матеріали біографії про нього, які вмістили київські історики С.Ульянівська та В.Ульянівський в додатках до унікальної книги „Українська культура: лекції за редакції Дмитра Антоновича"[55]. В тому ж році в монографії Л.Баженова „Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали"[2] вміщена про вченого коротка біографічна довідка та подані історіографічні оцінки його головних праць.

9-10 вересня 1994 р. у м. Кам'янець-Подільському відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 100-літтю від дня народження В.Січинського[7]. На конференції зі змістовними доповідями виступили М.Сополига[53], М.Мушинка (Словаччина)[17], київські вчені Д.Степовик[54], Н.Шумада[58], львівські С.Костюк[9] та інші. Одночасно ряд дослідників виступили з аналітичними статтями з нагоди столітнього ювілею В. Січинського: М.Мушинка[18], С.Макаревич[14], П.Федака[57], Т.Файник[56], Р.Липка[12], П.Брицький[4,5], С.Баженова[3] тощо.

Загалом варто констатувати, що в історіографії лише започатковано повномасштабне вивчення життя і творчості В.Січинського. Більш активно досліджуються мистецтвознавчі, архітектурні й художні аспекти його творчості. Найменш вивченою залишається його діяльність як вченого – історика і науковий доробок в галузі історії України та історичного краєзнавства. За нашими підрахунками, різним аспектом історії України та її регіонів від найдавнішого часу до XX ст. Січинським присвячено близько 120 монографій, книг, статей[26].

Першою працею В.Січинського в галузі української історії варто вважати публікацію „Нариси з історії Кам'янця", яку він вмістив у ряді чисел за лютий 1919 р. на сторінках редагованої ним газети „Життя Поділля"[25].

У 20-30-ті рр. XX ст. В.Січинський створює ряд книг, брошур, змістових статей з середньовічної і нової історії України стосовно свого основного фаху в галузі

мистецтвознавства. Це такі головні видання як „Дзвініці і церкви Галицької України XVI-XIX ст." (Львів, 1925), „Архітектура старокнязівської доби (X-XIII ст.)" (Прага, 1926), „Нариси історії українського граверства"(Львів, 1930), „Старі надписи в церквах Маковиці XVII-XVIII ст." (Пряшів, 1932), „Нариси з історії української промисловості" (Львів, 1936), „Історія українського граверства XVI – XVIII ст." (Львів, 1937), „Слідами Мазепи в Галиччині"(Варшава, 1939) та ін. Цими виданнями Січинський глибоко досліджує і популяризує національну українську культуру в минулому, доводить, що вона посідає особливе і вагоме місце з – поміж культур Західної і Східної Європи.

Найвизначнішою, суто історичною монографією В.Січинського є видання „Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть"(Львів, 1938)[26], яка принесла йому славу вченого – історика. Книзі судилася щаслива і трагічна доля: 8 разів бути перевиданою і лише у 1991 р. повернутися в Україну. Перше видання книги мало наклад 2000 примірників. Друге видання вийшло у Львові 1939 р., третє – у Празі в 1942 р. В Нью-Йорку ця праця про Україну побачила світ у 1954 р. В Україні вона була видрукувана тільки в 1991 р. (Львівське видання) та перевидана у Києві 1992 р.[29] Відчуваючи голод українського читача на книгу „Чужинці про Україну", її фрагменти або повний виклад помістили київські журнали „Вітчизна" (1990, № 12; № 1,2,3,6,7,12; 1992, № 2/3, 10), „Україна" (1991, № 6-13, 15-22, 24-26), „Український історичний журнал"(1991, № 3,4,6). У передмові Д.Чепурного до останнього з видань книги мовиться: „Чужинці про Україну" не мають „аналогів у вітчизняній історіографії"[30].

Над першим виданням книги „Чужинці про Україну" В.Січинський працював понад десять років, а після виходу її в світ у 1938 р. продовжував удосконалювати, доповнювати монографію новим фактичним матеріалом практично до самої смерті. Витоки цієї книги сягають у попередні публікації В.Січинського: „Подорожня книжка 1667 р. про Україну" (1933)[31], „Датський посол про козацьку Україну і Московщину"(1936)[32], в окремі розділи навчального посібника „Вступ до українського краєзнавства" (1937)[33] та ін.

У книзі „Чужинці про Україну" на підставі глибокого дослідження іноземних джерел, у першу чергу щоденників, подано опис подорожей по Україні арабських і західноєвропейських мандрівників, які захоплювались не лише красою української природи, але й побутом населення, та його культурою. Сам В.Січинський у передмові до своїх видань монографії писав: „Вже в найстаріших описах українців трактовано, як вповні самобутню національну групу. Вартість різних описів, мемуарів, подорожей, реляцій, переказів і т.д. – різна, в залежності від обставин, часу, особи автора, його завдання, мети, тенденцій. Однак, не рідко, і найбільша тенденція дає цікавий матеріал для висвітлення маловідомих фактів минувшини. Зокрема, описи подорожей менше вартісні з погляду реєстрації певних подій або висвітлення фактичної історії, зате дають величезний і дорогоцінний матеріал про географічні, побутові, економічні особливості країни у всіх найрізнородніших галузях краєзнавства. І так, із тих писань чужинців маємо багато відомостей про такі географічні особливості України, як вигляд території, підсоння, рослинність, тваринність, комунікацію та ін.; далі про національні виступи, військо, духовну і матеріальну культуру; з етнографічних особливостей – про побут, звичаї, вдачу народу; з господарських відносин – про торгівлю, промисел, соціальні відносини і т.д."[34]

Автор зібрав ці відомості, порозкидані в писаннях різних чужоземних мандрівників - письменників – арабських, візантійських, західноєвропейських, східних, ближніх і дальніх сусідів і більш віддалених народів.

Січинський писав у передмові до першого видання книги: „І цікаво, хоч ці чужинці часто приїздили з неприхильним до нас наставлянням, нерідко навіть як приятелі або ж союзники наших ворогів, проте у більшості їх писання були (або бодай кінчалися) прихильно до українського народу, а тим більш, коли порівнювали нас з іншими народами і нашими ближчими і дальшими сусідами"[35].

До книги В.Січинського „Чужинці про Україну" увійшли джерельні свідчення майже сотні авторів. Подібної антології – різноманітної за змістом, значної за обсягом – ще

не було у вітчизняній історіографії[36].

У 50-х рр. В.Січинський викладав курс українознавства в Українському технічному інституті Нью-Йорка. В різних часописах Америки він публікував статті з української історії, мистецтва та краєзнавства і продовжував наполегливо працювати над розширенням і доповненням „Чужинців про Україну". Книга під назвою „Україна в коментарях і описах чужинців" вийшла англійською мовою 1953 р. в Нью-Йорку. І.Кейван, оцінюючи англомовне видання книги, писав: „Січинський заслуговував визнання як визначний науковець – дослідник та пропагатор українського імені хоч би написав тільки цей один твір"[37].

Серед історичних праць В.Січинського в останній період його життя найвизначнішою є його монографія „Роксоляна" (Лондон, 1957)[38]. Над її створенням автор почав працювати з початку переїзду до США і головну її концепцію виклав до цього в статті „Роксоляна", яку видрукував у журналі „Овид" за 1950 р., що видався у м. Буенос-Айресі[39]. Унікальність цієї невеличкої за змістом монографії (всього 66 стор.) полягає в тому, що в ній вперше В. Січинський розглянув маловідому етнічну групу роксолян, що жили на степовій території Україні від II ст. до н.е. по IV ст. н.е. Цією проблематикою він займався ще з студентських років, зібравши багатий фактичний матеріал, більшість якого під час війни загинула. Зате він знайшов нові матеріали про роксолян в архівах і бібліотеках Нью-Йорка. У цій монографії автор всебічно простежив історію, територію заселення, антропологічний склад, матеріальну і духовну культуру та соціальну організацію роксолян від найдавніших звісток про них аж до поразки від гунів у 375 р. Він дійшов такого висновку: „Саме роксолян мусимо вважати за тих автохтонів української землі, що стали пігментом, основою і джерелом для творення українського народу, його державності і культури X –XIII ст. з центром у Києві"[40]. Фактично Сарматію, сарматський народ В.Січинський назвав країною Роксоланією, а її населення – „народ роксолянський", який у той час, на його думку, був досить відомий в Європі і міцно зв'язаний з античним світом. Саме цю країну і її народ автор відніс до початків українського народу, який одержав назву „Роксолянія", потім „Русь" і, нарешті „Україна". Ця ідея Січинського червоною ниткою пронизує його статті та брошуру „Назва України"[41].

Значним внеском в українську історію є його книга „Іван Мазепа – людина і меценат" [42], яка представляє українського гетьмана не лише як розумного політика, що намагався звільнити Україну від Росії, але і як тонкого знавця мистецтва, який спричинився до створення в Україні окремого стилю, що увійшов в науку під назвою „Козацьке бароко". Книга оформлена прекрасними малюнками церков, фондованих Мазепою, які виконав В.Січинський, та репродукціями гравюр найвизначніших граверів його доби. Одночасно він розкрив інші сторони життя і діяльності гетьмана Мазепи, і, в першу чергу, як політика в статтях „Іван Мазепа в світлі західно-європейських реляцій"[37], „Автентичний портрет гетьмана Мазепи"[44], „Іван Мазепа і українське мистецтво"[45], „Слідами Мазепи в Галичині"[46], „Мазепа і Шевченко"[47], „Чужинці про Івана Мазепу"[48], „Іван Мазепа – собориник"[49] та ін. У монографіях та цих публікаціях Січинський показав всупереч радянській історіографії гетьмана Мазепу як видатного державного і культурного діяча України.

Водночас В.Січинський створив близько 60 книг, нарисів, ессе, некрологів про відомих політиків, істориків, поетів, митців, художників, скульпторів, архітекторів України та української діаспори різних історичних епох. Здебільшого він висвітлював діяльність опальних для радянського режиму діячів культури, науки і освіти або вигнаних з Батьківщини в еміграцію, або свідомо замовчуваних з ідеологічних міркувань.

Водночас В.Січинський як історик розробляв різні аспекти минулого України. Чимало праць він присвятив історії українського герба і національного прапора (статті „Український тризуб і прапор"[50], історії та культурі періоду Національно-визвольної війни середини XVII ст. („Культура України в добу Переяславської ради")[51], історії освіти в середньовіччі („Острозька академія")[52], історії медицини („Медицина на Україні XVII-XVIII ст.")[53], історії Причорномор'я („Крим: історичний нарис")[54], „Ранні християнські храми українського Причорномор'я")[55] й інші.

Таким чином, короткий огляд діяльності В. Січинського як вченого-історика засвідчує його значний внесок в дослідження і систематизацію історії України з найдавніших часів до XX ст., в пробудження національної свідомості українців. Починаючи з XVII ст., російський царизм все робив для того, щоб вилучити з історії українського народу його героїчне минуле, його високу культуру. Це й призвело до того, що в другій половині XIX ст., як казав французький політик того часу К.Делямар, „український п'ятнадцяти – мільйонний народ забутий в історії". Створюючи працю „Чужинці про Україну", В.Січинський поставив за мету дати підростаючому поколінню „строго перевірений науковий матеріал, почерпнутий з перших джерел, для правдивого розуміння історичного життя українського народу". Багаті джерела, що містяться в книзі „Чужинці про Україну", свідчать про високу культуру й освіту жителів України, підтверджують факт тисячолітнього буття українського народу.

В. Січинський як дослідник етногенезу української нації у монографії „Роксоляна", у працях „Назва України", „Український тризуб і прапор", „Найстаріші назви українських територій" та інших переконливо доводить і обстоює початки народження українського народу наприкінці 1 тис. до н.е., тобто задовго до появи Київської Русі як основи України. Його ідеї про країну Роксолянію як праматір української нації й досі залишаються на вістрі дискусій в науці, пробивають шлях до визнання.

Сьогодні, коли відкриваються раніше заборонені сторінки історії України, справедливість вимагає, щоб на них було відведене належне місце досліднику культурної ниви українського народу, великому патріоту України Володимиру Січинському.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Щербаківський В. Рец.: Січинський В. Дзвіниці і церкви Галицької України XVI – XIX ст.// Україна. – К., 1927. – Кн. – 1-2 ; 2. Андрусяк М. Рец.: на книгу: Січинський В. Чужинці про Україну // (Львів). – 1939.-Кн.4. – С.315-316; 3. Крип'якевич І. Рец.: на книгу: Січинський В. Історія українського граверства XVI – XVIII ст.// Сьогочасне і минуле (Львів). – 1939.- № 1. – С.112.-113.; Крип'якевич І. Рец.: на книгу: Січинський В. Чужинці про Україну. 2-е вип. вид.// Наші дні (Львів). – 1942 .- №12. – С. 13-14; 4. Кейван І. Володимир Січинський: архітект, митець - графік, мистецтвознавець, дослідник. – Торонто: Вид-во „Євшан-зілля", 1957. – 79с; 5. Приходько В. Проф. Д-р Володимир Січинський (З нагоди 60-ліття)//Свобода (Нью-Йорк). – 1954.- 20 липня; 6. Мушинка М. На Батьківщині його називали „зрадником"// Карпатський край (м.Ужгород). – 1994. - № 3-4.- С.18-21; 7. Мушинка М. Володимир Січинський і русини – українці Східної Словаччини. – Пряшів, 1995. – 180 с.; ЛНБ. – ВР.Ф.34, спр. 10, арк.68-82 / Особистий листок Володимира Січинського від 7.06.1942 р; 8. Січинський В. Чужинці про Україну // Вітчизна. – Київ, 1990. - № 12, 1991. - № 1,2,3,6,7,12; 1992 - № 2\3,12; 9. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір описів подорожей про Україну: Вибір описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть// Укр. іст. журнал. – 1991. - №3,4,6; 10. Назаренко Є.Володимир Січинський і подільське краєзнавство // Рад.Поділля (м.Хмельницький). – 1991. – 10 грудня; Назаренко Є.Д. Згадки про Поділля в книзі Володимира Січинського „Чужинці про Україну"// Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук.збірник. – Хмельницький: Доля, 1995. – С.327 – 328; 11. Ульянівський В., Ульянівська С. Володимир Січинський // Українська культура: Лекції за ред. Д.Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С.571-576; 12. Баженова С.Е. Володимир Січинський і Поділля// Поділля і Волинь в контексті історії українського національного відродження: Наук. збірник. – Хмельницький: Доля, 1995. – С.295-300; 13. Сополига М. Володимир Січинський – дослідник народного будівництва українців Пряшівщини // Володимир Січинський та Україна: Матеріали. – С.45-51; 14. Мушинка М. Місце Володимира Січинського в історії української науки та культури// Володимир Січинський та Україна: Матеріали. – С.27-44; 15. Степовик Д. Володимир Січинський –дослідник українського мистецтва козацької доби // Володимир Січинський та Україна: Матеріали. – С.120-128; 16. Шумада Н. Народознавчий аспект наукового доробку Володимира Січинського // Володимир Січинський та Україна: Матеріали. – С.108-119; 17. Костюк С. Володимир Січинський – бібліограф літератури з питань українського мистецтва // Володимир Січинський та Україна: Матеріали. – С.112-113; 18. Мушинка М. Січинський і сучасність.// Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Хмельницький, 1994; 19. Макаревич С.Е. З когорти каменярів (В.Січинський)// Родовід. – К., 1995. - № 12 – С.64-67; 20. Федака П. Подвижник науки: до 100-річчя від дня народження В. Січинського // Новини Закарпаття (м.Ужгород). – 1994. – 28 червня. – С.4; 21. Файник Т. До 100-річчя Володимира Січинського// Народознавчі зошити. – Львів, 1995. – зош.2. –С.111; 22. Липка Р. Володимир Січинський (До 100-річчя з дня народження)// Альманах 94: Мистецький щорічник. – Львів, 1995. – С.64-67; 23. Брицький П.П. Володимир Січинський – архітектор, графік, історик мистецтва// Володимир Січинський та Україна. Матеріали. – С.104-107; Брицький П.П. Володимир Січинський - архітектор, графік, історик мистецтва// Подільські вісті (м. Хмельницький). – 1994. – 12 липня; 24. Баженов Л.В. Поділля в

працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали...; 25. Скрипник І. Володимир Січинський – мистецтвознавець і дослідник сакральної архітектури (до 100-річчя від дня народження) // Історія релігій в Україні: Тези доп. і повід. IV круглого столу. – Київ – Львів, 1994. – С.166-167; 26. Володимир Січинський: Бібліографічний покажчик/ Укладач С.П.Костюк. Львів: ЛНБ ім. Стефаника, 1996. – 122с; 27. Січинський В. Нариси з історії Кам'янця// Життя Поділля. – 1919. – 8 лютого, 11 лютого, 14 лютого; 28. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань про Україну за 10 століть. –Львів: Червона калина, 1938. - 112с; 29. Володимир Січинський: Біобібліографічний покажчик/Укладач С.П.Костюк. Львів: ЛНБ ім. Стефаника, 1996. – 122 с; 30. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К.: Фірма „Довіра", 1992. – 225С; 31. Січинський В. Подорожня книжка 1687 р. про Україну// Календар для всіх на 1934 р. – Львів, 1933. – С.9-62; 32. Січинський В. Датський посол про козацьку Україну//Літопис Червоної калини (Львів). – 1936. - № 7,8,9; 33. Січинський В. Вступ до українського краєзнавства: Підручник для 8-го класу гімназії і самоосвіти. – Прага, 1937. – 128с.; 34. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за 10 століть. – Львів: Червона калина, 1938 –С.4-6; 35. Там же. – С.9; 36. Ричка В.М. Унікальна антологія історичних свідчень про Україну // УІЖ. – 1991.- №3. – С.146-147; 37. Кейван І. Володимир Січинський: архітект, митець – графік, мистецтвознавець, дослідник. – Торонто: Вид-во „Євшан – зілля", 1957. – С.5; 38. Січинський В. Роксоляна: Джерела. Назва. - Історія. Територія. Народ. Культура. –Лондон: Укр. вид. спілка, 1957. – 66с.; 39. Січинський В. Роксоляна // Овид (Буенос- Айрес). – 1950. - № 8; 40. Січинський Володимир// Українська Загальна енциклопедія. В 3-х т.-1934. – т.3. – С. 104; 41. Січинський В. Назва України// Курси українознавства. – Берлін, 1942 – 5С; Січинський В. Україна на європейських мапах// Українське краєзнавство: Збірна праця// За ред. В. Січинського – Прага, 1945. – С.27-50; Січинський В. Назва України. – Авсбург, 1948. – 44 с; 42. Січинський Володимир // Українська загальна енциклопедія. В 3-х т. – 1934. – т.3. –С.104; 43. Січинський В. Іван Мазепа в світлі західноєвропейських реляцій і Іван Мазепа меценат (1639-1709)// Америка. – 1950.- № 91-105; 44. Січинський В. Автентичний портрет гетьмана Мазепи // Україна. Українознавство і французьке життя. – Париж, 1950. – Зб.3-й – С. 192-194; 45. Січинський В. Іван Мазепа й українське мистецтво// Календар „Свободи" на 1959 р. – Торонто, 1958. – С.66-69; 46. Січинський В. Слідами Мазепи в Галичині// Мазепа: Збірник. – Варшава, 1939. – Т.2. –С.93-96; 47. Січинський В. Мазепа і Шевченко// Вісник (Нью-Йорк). – 1959. - № 2. С.16-18; 48. Січинський В. Чужинці про Мазепу// Вісник (Нью-Йорк) – 1960 - № 1. – С.1-14; 49. Січинський В. Іван Мазепа – збірник//Календар „Провидіння" на 1960 р. – Філадельфія, 1959. – С.82-86; 50. Січинський В. Український національний знак і прапор// Енциклопедія Українознавства: - Краків, 1941. – Зош.1; Січинський В. Походження тризуба// Український вісник. – 1942.-№ 11; Січинський В. Український тризуб і прапор// Український голос(Вінніпег). – 1952. - № 37, 52; Окр. вид.: Вінніпег, 1953 – 71с; 51. Січинський В. Культура на Україні в добу Переяславська угоди// Крила (Нью-Йорк) – 1954. – С.125-131; 52. Січинський В. Острозька академія// Календар „Свободи" на 1956 р. – (Нью-Йорк), 1955. – С.64-66; 53. Січинський В. Медицина на Україні XVII – XVIII ст.// Лікарський вісник (Нью-Йорк), 1966. – С.16-18; 54. Січинський В. Крим: Історичний нарис. – Нью-Йорк, 1954. – 31с.; 55. Січинський В. Ранні християнські храми українського Причорномор'я // Календар доброго 1952 р. – Нью-Йорк, 1951. – С.84-86.

Ю.О. Ніколаєць

СТАВЛЕННЯ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ ДО ПОЧАТКУ БОЙОВИХ ДІЙ ПРОТИ ВЕРМАХТУ У 1941 Р.

Напад Німеччини на СРСР був сприйнятий більшістю його народів як агресія. Однак війна з фашизмом виявила як значні соціально-економічні здобутки, що дозволили швидко розгорнути могутній військово-промисловий потенціал, так і тяжкі наслідки деформації радянського суспільства, репресій сталінського режиму проти власного народу, Червоної Армії. Стали очевидними, особливо в першому періоді війни, стратегічні прорахунки політичного керівництва й воєнного командування, погане знання організації та військового мистецтва фашистської армії, сила якої недооцінювалась радянським урядом Війна розкрила прояви злочинної безтурботності, благодушності, егоїзму, боягузтва. Частина населення залишилася байдужою до боротьби із ворогом, не бажаючи захищати більшовицький режим, прагнучи ухилитися від призову до лав Червоної Армії. Невдачі радянських військових частин, особливо на початку війни проти фашистів, призводили до зневіри великої частини населення України у могутності радянської влади. Пояснення невдач Червоної Армії на початку війни, яке свого часу зробив Й. В. Сталін, довго залишалося офіційною версією у вітчизняній історіографії. Воно зводилось до того, що ворог начебто

напав зненацька. Однак таке пояснення не задовольняло народ навіть і в той час. Адже багато років у радянській пресі говорилося про величезну міць Радянських Збройних Сил. Людей переконували в тому, що війна буде вестись на чужій території і переможно завершиться на землі ворога. Події 1939 - першої половини 1941 р. начебто підтверджували подібні заяви уряду СРСР. Адже за такий короткий період часу до Радянського Союзу були приєднані величезні території, до складу яких входили Західна Україна, Західна Білорусія, Прибалтика, Бессарабія та Північна Буковина. У цей же час німецький вермахт захопив майже всю Західну Європу і готувався розпочати війну проти Радянського Союзу. Підготовка до майбутнього зіткнення з ворогом проводилася і в СРСР. Червона Армія і німецький вермахт, які зіткнулися 22 червня 1941 р., готувалися лише наступати. Однак радянським частинам під могутніми ударами ворога довелося оборонятись і відступати вглиб країни. Це, звичайно, негативно вплинуло на моральний стан наших військових з'єднань. Жорстока реальність перших місяців війни, швидке просування німців, які змогли за перші три тижні бойових дій наблизитись до Смоленська, околиць Києва, Ленінграду, були страшним ударом для народу Радянського Союзу. Після смерті Й. В. Сталіна було названо ще кілька причин невдач радянських військ у 1941 році. Головною з них визнавалося існування культу особи "вождя народів", а також репресії в армії, що тривали навіть після початку війни з фашизмом. Крім цього, вказувалося на неготовність Збройних Сил СРСР до відсічі ворогові і на незавершеність переозброєння армії та спорудження лінії оборони у прикордонні. Також у історичних працях наголошувалося на особистих прорахунках Й. В. Сталіна в оцінці передвоєнної обстановки й намірів гітлерівського керівництва.[1] За часів існування СРСР вважалося, що кровна зацікавленість усього населення "першої у світі країни соціалізму" в організації відсічі ворогу зумовила те, що "мобілізація військовозобов'язаних проходила в обстановці великого патріотичного піднесення".[2] У радянській літературі перші тижні війни СРСР та Німеччини описані досить скупо.[3] Тому варто було б показати як бійці та командири Червоної Армії прореагували на початок війни із вермахтом, як до цієї події поставилося вище керівництво Радянського Союзу.

Неоднозначною була реакція на початок бойових дій з німецьким вермахтом, перш за все, вищого військового командування Радянського Союзу. Звістка про напад викликала шок у Сталіна. Як відзначають сучасні дослідники, він був переконаний, що перехитрив Гітлера у дипломатичній грі, яка розгорнулася напередодні війни.[4] У перші її години, за свідченням Г.К.Жукова, Й. В. Сталін був розгублений, а згодом весь час нервував, нерідко виводячи працівників Генерального штабу з рівноваги.[5]

Д.Волкогонов вважає, що "паралізуючий шок" вразив Сталіна через чотири-п'ять днів після початку війни, коли він переконався у тому, що вороже нашестя несе смертельну загрозу не тільки Вітчизні, а й особисто йому. А до того він з тривогою чекав переможних повідомлень з фронту.[6] Зрозуміло, що така реакція вищого керівника держави заважала військовим частинам Червоної Армії боротися проти загарбників, адже у той скрутний час армія потребувала чітких вказівок щодо подальших дій. Необхідно було координувати зусилля різних родів військ.

На відміну від Й.В.Сталіна, більшість вищих військових командирів сприйняли дії німців 22 червня 1941 р. не як чергову провокацію, а саме як початок війни з Німеччиною та її союзниками. Однак багато командирів не могли правильно зорієнтуватися у ситуації, що склалася. Тоталітарна система сковувала їхню ініціативу, вони боялися брати на себе відповідальність і давати наказ військам про відкриття вогню по ворогові. Чимало офіцерів чекали, коли прийде офіційне повідомлення від вищого керівництва про початок бойових дій. Командуючі фронтами, не маючи достатнього досвіду для управління військами у такому масштабі, не отримуючи чітких повідомлень від уряду про стан справ, розгубились у складній обстановці перших годин війни. Тому командири на місцях були нерідко змушені приймати рішення на власний розсуд. Часто, не маючи зв'язку із сусідніми частинами, вони діяли так, як їм підказували здоровий глузд та знання військової справи.

Польові командири Червоної Армії, отримуючи розпорядження "не піддаватися паніці, не піддаватися на провокації", змушені були довірятися вищому командуванню і виконувати накази, з якими внутрішньо не могли погодитись. Твердження, що війна буде вестись на ворожій території, було відкинуте наказами військам про категоричну заборону перетинати лінію державного кордону при відбитті перших атак німецько-фашистських військ. Таким чином, на командирах лежала величезна відповідальність: з одного боку, не пропустити безкарно ворога, а з іншого, - не викликати небажаного ускладнення обстановки на кордонах.

Крім того, виконання радянськими командирами своїх обов'язків надзвичайно ускладнювалося ще кількома обставинами. На початку війни ворожі диверсійні групи часто руйнували зв'язок між штабами та військовими частинами, сіяли паніку серед радянських людей, а також розповсюджували чутки про непереборну силу німецьких військ. Внаслідок порушення зв'язку у перші дні війни, за свідченням начальника артилерії М.М.Воронова, Генеральний штаб Червоної Армії погано знав обстановку на фронтах.[7] А командири фронтів практично зовсім не володіли ситуацією, що склалася після нападу гітлерівців. Так, І.Х.Баграмян твердив, що до штабу Київського особливого військового округу (далі КОВО) донесення та повідомлення у перші дні війни надходили безсистемно, відбиваючи лише стан окремих з'єднань армій прикриття. Ці відомості не давали загального уявлення про обстановку, не показували складу військ ворога, який наступав на найважливіших напрямках. Особливо скупими були дані, що надходили у штаб фронту від авіаційної розвідки.[8]

Але, незважаючи на всі труднощі все ж знаходилися командири, які не чекали вказівок згори, а іноді, діючи їм наперекір, самостійно приймали рішення про відкриття вогню. Як показали наступні події, у виграші залишилися саме ті командири, які проявили подібну ініціативу. Адже сталінська верхівка, прагнучи перекласти свою вину на польових командирів Червоної Армії, звинуватила багатьох з них у бездіяльності і нерозпорядливості. Прикладом самостійного прийняття рішення про відкриття вогню по противнику може бути хоча б рішення командування Чорноморського флоту, однак, за словами М.Г.Кузнецова, перед тим, як зважитися на це, довелося подолати "величезне внутрішнє гальмування, хитання, непевність".[9] Зволікання на найвищому рівні з прийняттям належних рішень про організацію контрударів по фашистах призвело, як свідчив генерал М.В.Захаров, до страшних втрат у військах, до виникнення паніки серед частини командирів.[10] Генерал С.М. Штеменко вже після війни визнав, що "перші дні війни виявили недосконалість організаційної структури в багатьох ланках Генерального штабу".[11]

Реакція вищого військового командування Червоної Армії і особисто Сталіна на початок війни свідчить про їхню моральну непідготовленість до такого розвитку подій, про переоцінку ними можливостей Червоної Армії і недооцінку сил вермахту. Намагання частини вищих командирів розібратися належним чином у ситуації, що виникла 22 червня, та прийняти відповідні рішення наштовхувалися на опір з боку Сталіна та його найближчого оточення, які ще продовжували тішити себе думкою, що акція гітлерівців може бути лише черговою провокацією з їхнього боку, а не початком бойових дій. Невизначеність вищого командування була поганим прикладом для молодших командирів Червоної Армії. Першою думкою багатьох молодших командирів рано вранці 22 червня 1941 року була така: навчальна тривога. Але швидко стало зрозуміло, що розпочалася війна. Багатьом молодшим командирам хотілося якось діяти, однак уявлення про те, що саме слід робити негайно, які віддавати накази,— на той час не було. В результаті радянські війська, не маючи інструкцій про подальші дії і знаходячись під тиском ворога, іноді піддавались паніці. Деякі командири фактично втрачали керування своїми військовими підрозділами. Розуміючи всю серйозність свого становища, але не маючи можливості його змінити, такі офіцери залишалися на місці, боячись відходити без наказу. Вони воліли краще загинути, ніж бути розстріляними як зрадники чи дезертири. А.В.Горбатов свідчить, що частина командирів, нещодавно призваних із запасу, відірваних від армії багато років, очевидно, повністю втратили

командирські навички. "Вони були здатні вмерти, не залишивши свого рубежу, однак користь від цього була невеликою, і було соромно дивитися на жалюгідний вигляд командирів, які розгубили свої частини".[12]

Дуже невдалим був початок війни для радянських льотчиків. Величезна кількість літаків, на яких вони повинні були йти в бій, була знищена німцями на землі, і наші льотчики фактично не мали реальної можливості належним чином відповісти на удар ворога. А.Карпов, який зустрів війну на кордоні, характеризуючи моральний стан льотчиків, відзначав, що, оглядаючи після раптового нальоту фашистів на летовищах свої понівечені літаки, пригнічені пілоти Червоної Армії не могли дивитись в очі один одному.[13] Слід додати, що доля тих, хто все-таки зміг піднятися у повітря, часто складалася трагічно. Адже їм довелося боротися із значно переважаючими силами люфтваффе. Радянські пілоти вже з перших годин війни мужньо боролися з ворогом. Іноді вони йшли на таран для того, щоб знищити фашистський літак. Уже в перші дні війни поряд з іменами льотчиків – росіянина П.Харитонова і білоруса М.Гастелло – стало відомим ім'я льотчика-українця П.Бринька, удостоєного звання Героя Радянського Союзу. Вкрай погано було організовано тоді підготовку літаків до бойових вильотів. Але й за таких важких умов вітчизняні повітряні бійці, за офіційними радянськими даними, знищили 22 червня 1941 року 244 ворожих літаки (німці визнали втрату лише 35 повітряних машин). Однак, не дивлячись на героїзм радянських льотчиків, в цілому для авіації Південно-Західного фронту на початку війни характерною була низька інтенсивність бойових дій. Це й зрозуміло з огляду на втрату багатьох літаків на летовищах, порушення керування авіацією, несвоєчасну постановку завдань пілотам. В результаті бомбардувальна авіація часто завдавала ударів по другорядних угрупованнях німецько-фашистських військ, а винищувачі в основному використовувалися для прикриття летовищ, районів розміщення штабів фронту, резервів та великих населених пунктів.[14]

Багатьом командирам стрілецьких підрозділів було важко керувати своїми бійцями через те, що перед війною небагато приділялося уваги підготовці окремого солдата. Внаслідок цього траплялися випадки, коли радянські воїни не знали, як краще виконати поставлені перед ними завдання. В свою чергу, недостатньо підготовлені офіцери, як свідчили полонені радянські солдати на допитах, іноді грубо поводилися з рядовими, вдаючись до лайки.[15] Подібні дії офіцерів, звичайно, не сприяли піднесенню морального духу рядових бійців. Таке поводження командирів зі своїми підлеглими можна пояснити недостатньою підготовкою командного складу, професійна кваліфікація якого значно знизилася внаслідок сталінської "чистки" в армії. Це призвело до того, що рівень професійної підготовки великої частини радянського офіцерського складу не відповідав вимогам часу. Достатньо сказати, що у КОВО на 1 січня 1941 р. 4,3% командирів взводів, 13,1% командирів рот, 33% командирів батальйонів, 52,1 % командирів полків, дивізій та бригад отримали військову освіту на курсах прискореної підготовки командного складу.[16] Аналіз архівних матеріалів дозволяє зробити висновок: перед війною прискореним шляхом довелося готувати в 12 разів більше офіцерів вищих рангів, ніж командирів нижчих ступенів.

Солдати, які знаходилися на початку війни поблизу державного кордону, зрозуміли, що фашисти напали на Радянський Союз після нальоту ворожої авіації або раптового артилерійського обстрілу. Це викликало не лише ненависть до агресорів та бажання помститися за смерть товаришів. Бійці часто говорили з неприязню не тільки про фашистів, які вторглися на рідну землю, а й про власних командирів, що не попередили вчасно про можливий початок бойових дій. Багато діставалося солдатської критики політрукам. Адже саме вони більше за інших намагалися переконати рядових бійців у тому, що війни з фашистами бути не може, оскільки у СРСР з Німеччиною є договір про ненапад. Саме такі висловлювання полонених радянських солдатів були зафіксовані на допитах у відповідних німецьких органах, коли окупанти намагалися з'ясувати шляхом допитів полонених, на якій висоті знаходиться після перших боїв моральний стан частин Червоної Армії.[17]

Як свідчив В.С.Петров, який під час війни був командиром одного з артилерійських

підрозділів, ще до початку війни рядові солдати нерідко піддавали сумніву твердження політпрацівників, які намагалися за вказівками вищого керівництва переконати рядових бійців в тому, що найближчим часом війни з Німеччиною не буде.[18] Цікаво, що в перші дні війни велика кількість радянських солдатів навіть раділа з того, що нарешті можна відкрити вогонь по фашистах, адже це було суворо заборонено у передвоєнні роки, хоча ворожі літаки не раз порушували радянський повітряний кордон, а шпигуни та розвідники прагнули перетнути його суходолом. О.Покришкін у своїх мемуарах розповідав, що тим пілотам, які намагалися перехопити німецького повітряного розвідника, загрожувало суворе покарання.[19]

Було б помилкою твердити, що відразу ж після нападу гітлерівців українці отримали надію на створення власної незалежної держави. В.Косик, який намагається довести це твердження, не врахував того, що більшовики під час свого панування фізично знищили майже всіх українських національних лідерів, викорінювали будь-які національні прагнення українців. Така політика призвела до того, що абсолютна більшість солдатів-українців, які служили у Червоній Армії, не намагалася повернути зброю проти радянської влади для того, щоб створити власну державу. Прагнення створити незалежну державу було поширене, головним чином, серед інтелігенції західних областей УРСР. У радянських Збройних Силах панував інтернаціоналізм, а націоналістичні ідеї не знаходили широкої підтримки. Звичайно, бійці турбувалися про долю власної землі, по якій просувалися німецько-фашистські загарбники, однак національна самосвідомість великої кількості бійців-українців, які служили у Червоній Армії, знаходилася не на високому рівні. Крім того, слід зауважити, що у більшості радянських воїнів агресія гітлерівців все ж не викликала сумнівів у переможному завершенні війни, більшість з них навіть і гадки не мала, що під загрозу буде поставлене саме існування СРСР.

На початку війни особливо напружені бої розгорнулися уздовж недобудованої "лінії Молотова" — смуги укріплень, що почала споруджуватися напередодні бойових дій проти вермахту. В огляді розвідувального відділу німецького прифронтового району "Південь" зазначалося, що радянська піхота виявила неабияку стійкість перш за все в обороні стаціонарних укріплень. Навіть у разі захоплення всіх сусідніх споруд деякі доти трималися до останнього захисника. Неабиякою жорстокістю та запеклістю відзначалися бої під Равою-Руською. У радянському оперативному зведенні від 23 червня 1941 р. вказувалося, що оточені в окремих спорудах бійці Червоної Армії активно відбивали атаки ворога. Захисники всіх опорних пунктів вели напружений бій і навіть змусили ворога відступити на цій ділянці фронту.[20] Усвідомлення того, що за ними стоїть велика країна, яка збирає сили для удару по фашистах, допомагало радянським солдатам відбивати численні атаки німців. До останнього моменту панувала переконаність, що потрібно протриматися ще трохи, а потім прийде допомога. Однак очікуване полегшення все ж не надходило. Відчайдушний опір радянських бійців на окремих ділянках фронту не міг змінити загальної картини відступу радянських частин, що зазнали величезних втрат. Солдати, які зустріли перший удар німецько-фашистських військ на кордоні, були знищені або захоплені в полон, будучи пораненими чи вичерпавши всі можливості для опору. Як відзначають вітчизняні дослідники, за перші три тижні війни Червона Армія втратила 850 тис. чоловік особового складу, близько 3,5 тис. літаків, понад 6 тис. танків, 20 тис. гармат і мінометів. Катастрофічної поразки зазнали понад 100 дивізій (3/5 військ, які перебували в західних прикордонних округах). До ворога потрапила половина складів, розташованих у цих округах, в тому числі і стратегічного значення. Тому солдатам видавалося на день активних боїв півтори обойми патронів, по одній кулеметній стрічці, по чотири снаряди на гармату, чого було недостатньо для відбиття навіть однієї атаки ворога. Крім того, гвинтівкою у перших боях був озброєний лише один з трьох бійців, а інколи один з п'яти (адже фашисти захопили на складах 5,4 із 7,6 млн. гвинтівок, 191 з 240 тис. кулеметів).[21]

Німці свого часу стверджували, що на початку війни на десять радянських солдатів була лише одна гвинтівка, а бійці Червоної Армії повинні були здобути собі зброю у бою, взявши її або у ворога, або у загиблих товаришів.[22] Бійці частин Червоної Армії, які

вводилися у бій на другий-третій тиждень війни, висловлювали невдоволення тим, що їхні контратаки не підтримуються бронетанковою технікою та авіацією. За свідченням І.С.Савельєва, робітника заводу ім. Комінтерну, який випускав танки Т-34, щоб приховати жахливі втрати, радянських воїнів намагалися переконати в тому, що ворог начебто має значну перевагу в танках та літаках.[23] Однак такі твердження були далекі від істини. Сьогодні вже відомо, що армії південно-західного напрямку переважали німецьку групу армій "Південь" з усіма союзниками вермахту у людському складі (1,3:1). В артилерії співвідношення було 1,4:1; у легких танках — 5:1; у середніх і важких танках — 3,6:1; у літаках — 2,5:1.[24] Отже, якщо виходити з суто статистичних даних, то фашисти мусили б зазнати тут нищівної поразки. Але справа полягала в тому, що переважаючі сили Південно-Західного фронту були неспроможні завдати німцям та їх союзникам сильного удару через розпорошеність і розтягнутість радянських військ, а також через некомпетентність командування. Поразка радянських військових підрозділів у прикордонній битві негативно відбилася, перш за все на моральному стані солдатів. Авторитет радянської влади в очах рядових бійців дедалі зменшувався, що тягнуло за собою поширення дезертирства у Червоній Армії.

Можна стверджувати, що прагнення радянських людей потрапити до армії було найсильнішим у перші тижні війни. Саме тоді велика кількість громадян Радянського Союзу подала заяви з проханням зарахувати їх до Червоної Армії. Однак під впливом постійних невдач на фронті поступово подібний ентузіазм падав. Тому ситуація з призовом до регулярної армії виглядала далеко не такою привабливою, як твердила офіційна радянська історіографія. Що стосується України, то тут мобілізація військовозобов'язаних 1905—1918 років народження, що проводилася на початку війни, не завжди проходила успішно. Вже після війни до ЦК КП/б/У на його вимогу надійшли дані архівів областей про проведення мобілізації в різних районах України. Згідно з цими даними, у деяких областях України через швидке просування німецько-фашистських військ мобілізаційні заходи не були проведені взагалі.[25] Потрібно зазначити, що проблеми під час мобілізації виникли вже у перші дні війни, коли план мобілізації не був виконаний у багатьох областях УРСР. Згідно із відомостями, які були підготовлені працівниками обласних архівів для ЦК КП/б/У вже після закінчення війни, у Вінницькій області 23 червня 1941 року план по мобілізації був виконаний на 72%, а наступного дня — на 80%.[26] Відомості про проведення мобілізації у Житомирській області не збереглися, оскільки обласний центр був окупований 9 липня 1941р., а місцевий архів евакуювався ще у кінці червня.[27] У Рівненській області мобілізація внаслідок швидкого наступу німців проводилася частково і не у всіх районах.[28] Зате у Чернівецькій області мобілізаційні заходи були повністю завершені ще 25 червня 1941 року.[29] Кам'янець-Подільська (нині Хмельницька) область виконала план мобілізації 23 червня лише на 75%.[30] Як свідчать очевидці, люди вливались до лав Червоної Армії з різними настроями. Основна маса мобілізованих бійців та командирів непокоїлася через розлуку із своїми сім'ями.[31] В окремих колгоспах у перший день мобілізації багато колгоспників не вийшли на роботу, проводжаючи призовників у армію.[32] Поряд з патріотичними настроями, на окремих призовних пунктах було в той час і незадоволення призовом. Головним чином обурювалися жінки. Деякі з них твердили, що начебто всі комуністи залишилися на своїх місцях, а їхніх синів чи чоловіків відправляють на бойню, прирікаючи тих, хто залишається, на голод.[33] Але, незважаючи на окремі прояви подібних настроїв, у перші дні війни було багато людей непризовного віку, які бажали добровільно йти до лав Червоної Армії.

Однак, як це видно з наведеного вище матеріалу, у той же час заклик керівництва радянської держави згуртуватись ще тісніше навколо більшовицької партії та радянського уряду знаходив позитивний відгук не у всіх радянських людей. В.М.Молотов у своїй промові підкреслив переконаність уряду Радянського Союзу в тому, що все населення країни, всі робітники, селяни та інтелігенція, чоловіки і жінки ставитимуться з належною увагою до своїх обов'язків. Така заява видається по меншій мірі дивною, якщо взяти до уваги політику,

яку Сталін та його найближче оточення проводили щодо власного народу перед війною. Від людей, серед яких багато хто постраждав від репресій, тепер вимагали відданості державі, яка організувала ці репресії. Однак багато радянських людей боролися з ворогом, незважаючи на всі кривди, яких вони зазнали від радянської влади перед війною. Вони воювали, захищаючи власну землю, а не більшовицький режим. Загалом радянські кадрові дивізії у перший тиждень війни хоч і зазнали великих втрат, але показали відносно високий рівень боєздатності. Хоча їх вводили у бій без належної підготовки, часто окремими підрозділами, які не мали можливості взаємодіяти один з одним і одержувати вогневу підтримку інших родів військ, вони деякий час досить вдало відбивали атаки ворога. Фашисти змушені були визнати, що "бої відрізнялись більшою запеклістю, ніж під час польської кампанії чи західного походу".[34] У розвідувальному зведенні 454-ї німецької дивізії від 28 червня 1941 р. містилося визнання, що "російський солдат виявився дуже витривалим і, навіть залишаючись один, виконував свій обов'язок. На відміну від першої світової війни, російські солдати боролися до останнього, ведучи бій так само вміло, як вміло вони обладнували оборонні позиції".[35]

У зведенні № 3 начальника управління політпропаганди КОВО бригадного комісара Михайлова було зазначено, що під час маршів радянські частини показували виняткову витривалість. Наприклад, ряд полків 58-ї стрілецької дивізії протягом доби подолали пішки 120—130 кілометрів, аби дійти до району зосередження.[36] При цьому не варто забувати, що в умовах низького рівня моторизації Червоної Армії солдатам доводилося переносити на собі і зброю, і предмети військового спорядження.

Для того, щоб підірвати моральну стійкість червоноармійців, ворог використовував численні диверсійні групи. Головним завданням німецьких диверсійних груп було зчинити паніку серед бійців Червоної Армії та цивільного населення. Для цього використовувалися також і члени місцевих націоналістичних організацій. Вдягаючись у форму солдатів Червоної Армії, шпигуни прагнули проникнути до регулярних частин і деморалізувати солдатів. Дрібні групи мотоциклістів, проникаючи на фланги радянських військ, вели вогонь з автоматів, імітуючи видимість оточення. Розмах подібної діяльності фашистів був дуже широким, про що свідчать наступні факти. Для знищення десанту противника, який висадився близько 8 годин ранку 23 червня 1941 р. біля с. Коськова (20 км на південь від Шепетівки) і почав просуватися на Старокостянтинів, були виділені навіть кілька винищувачів 17-ї авіадивізії. Вдень 24 червня у Львові почалася стрілянина з вікон та горищ будинків, з костьолів по військовослужбовцях Червоної Армії, вона продовжувалась до пізньої ночі.[37] Як виявилося пізніше, за свідченням К.С.Москаленка, вогонь вели члени ОУН, вороже настроєні проти СРСР.[38] Для припинення безладдя у Львові, згідно донесення начальника штабу 6-ї армії комбрига Іванова, довелося посилити гарнізон міста за рахунок 32-го піхотного полку.[39] А в цей час, згідно з донесенням начальника штабу 6-ї радянської армії, найважче становище склалося у районі Рави-Руської та Яворова. Щоб підірвати моральний дух і стійкість захисників Рави-Руської, гітлерівці також закидали у тил радянських дивізій групи диверсантів по 20—25 чол. у формі міліціонерів та червоноармійців.[40] Незважаючи на мужність і самовідданість значної частини радянських солдатів, поразка Червоної Армії у прикордонній битві, постійний психологічний тиск з боку ворога, втомленість солдатів і офіцерів внаслідок постійних боїв призвели до погіршення морального стану діючої армії. Радянські дослідники вважали, що гіркота перших поразок не викликала паніки у радянських бійців. Однак у документах охоронних дивізій вермахту говориться про те, що вже 29 червня 1941 року цілі радянські частини були деморалізовані, а солдати почали розбігатися.[41]

Недостатньо підготовлені контрудари радянських частин пригнічували бійців. Невдалі спроби атак на німецькі позиції, як говориться у протоколах допитів радянських військовополонених, призвели до того, що частина наших солдатів не бажала наступати, а прагнула тільки оборонятися. До того ж вже через кілька днів після початку війни різко погіршилося харчування радянських бійців: вони отримували їжу лише один-два рази на

добу, а іноді взагалі залишалися без продовольства.[42] В таких умовах набуває все більшого поширення дезертирство серед воїнів Червоної Армії. Наявність дезертирства у Радянських Збройних Силах визнав і сам Сталін. Вже у своїй промові 3 липня 1941 р. він закликав боротися з боягузами, панікерами та дезертирами.

Війна проти німецько-фашистських загарбників показала, що не всі люди, що мешкали на території СРСР, і зокрема України, прагнули віддано захищати більшовицький режим. Репресії, насильницьке проведення колективізації, депортації цивільного населення, що проводилися радянською владою, призвели до того, що частина населення України не бажала боротися із німцями. Тому поряд з героїзмом радянських воїнів мали місце випадки боягузтва, панічної втечі з поля бою цілих військових підрозділів Червоної Армії. Крім того, невдалий початок війни з фашистами, що був зумовлений у великій мірі помилками та прорахунками вищого керівництва Радянського Союзу, призвів до зниження морального духу військ. Поразки на фронтах сприяли зневірі частини цивільного населення у можливості перемоги над ворогом. Адже втрата за порівняно короткий період бойових дій величезної території підривала віру в могутність Червоної Армії, у її здатність захистити країну від нашестя фашистів. Невдачі першого періоду війни із вермахтом спричинили не тільки значні людські втрати, втрати великої кількості військового спорядження, а й сумніви у можливості остаточної перемоги над ворогом, думку проте, що СРСР – країна велика і є ще куди відступати. Подальшого дослідження потребує проблема організації політичної пропаганди у перші дні війни, а також ставлення до нападу Німеччини представників різних національностей СРСР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.).-К.,1956.-С.7; Вторая мировая война 1939—1945гг.: Военно-ист. очерк.-М.,1958.-С.163; Анфилов В. А. Начало Великой Отечественной войны.-М.,1962.—С. 200—218; Анфилов В.А. Бессмертный подвиг.-М., 1971.-С.125; Киевский Краснознаменный.- М.,1974.-С.151—152; Советский тыл в первый период Великой Отечественной войны.-М., 1988.-С.79; Данилов В.Д. Советское главное командование в преддверии Великой Отечественной войны// Новая и новейшая история.-1988.-№ 6..-С. 6; Волкогонов Д. Триумф и трагедия: Полит. Портр. Сталина //Октябрь.-1988.- № 12.- С. 129; Самсонов А.М. Москва, 1941 год: от трагедии поражений к великой победе.-М., 1991.-С.25; Коваль М.В. Трагедія і подвиг народу у війні 1941—1945 рр. // Сторінки історії України XX століття,— К., 1992.— С. 121—125; Король В. Історія України.-К.,1995.-С. 152—153; Трубайчук А. Друга світова війна.-К., 1995.-С. 51; Всемирная история.-Минск, 1997.-Т. 23.-С. 310-315, 380-381; 2. Буцько М., Кириченко С. Воєнно-організаторська діяльність КП України у перші роки Великої Вітчизняної війни.-К., 1969.-С. 21; Народу сила незборима.— К., 1969.— С. 5—6; Історія Української РСР.— К.,1977.— Т. 7.— С. 19; Клоков В. Й. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны.— К., 1979.— С. 5; Веюсов Б. С. Обрел бессмертие в Карпатах.— Ужгород, 1980.— С.114: Саженюк С. Н. Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні.— К., 1985.—С 11; 3. История второй мировой войны 1939-1945.-В 12 т.-Т. 4. Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии “молниеносной войны”.-М., 1975.-С. 34-48; Советские Военно-Воздушные силы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.-М., 1968.-С. 36-37; СССР в Великой Отечественной войне 1941-1945. Краткая хроника.-М., 1970.-С. 26; Кирсанов Н. Партийные мобилизации на фронт в годы Великой Отечественной войны.-М., 1972.-С. 39-41; Партийно-политическая работа в Советских Вооруженных силах в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Краткий исторический обзор.-М., 1968.-С. 121; 4. Всемирная история: В 24-х томах /А.Н.Бадак, И.Е.Войнич, Н.М.Волчек и др.-Минск, 1997.-Т. 23.-С. 333; 5. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления: В 3-х томах.-М., 1990.-Т.2.-С. 10; 6. Волкогонов Д. Триумф и трагедия: Политический портрет И.В.Сталина: В 2-х книгах.- М., 1990.- Кн. 2.-С. 157; 7. 1418 дней войны: Из воспоминаний о Великой Отечественной.-м., 1990.-С. 76; 8. Баграмян І.Х. Фронтовими дорогами.-К., 1971.-С. 27; 9. Кузнецов Н.Г. Накануне.-М., 1969.-С. 360; 10. 1418 дней войны: Из воспоминаний о Великой Отечественной.-С. 50; 11. Штеменко С.М. Генеральний штаб у роки війни.-К., 1968.-С. 29; 12. 1418 дней войны: Из воспоминаний о Великой Отечественной.-С. 78; 13. Карпов А. Выходим на цель.-К., 1972.-С. 7; 14. Гуров А.А. Боевые действия советских войск на юго-западном направлении //Военно-исторический журнал.-1988.-№ 8.-С. 38; 15. Центральний державний архів вищих органів України (далі ЦДАВОУ). - Ф. КМФ-8. - Оп. 2. - Спр. 146. - Арк. 9; 16. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГОУ). - Ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 26. - Арк. 1; 17. ЦДАВОУ. - Ф. КМФ-8. - Оп. 2. - Спр. 146. - Арк. 6-9; 18. Петров В.С. Прошлое с нами: В 2-х кн.- К., 1988.- Кн. 1.- С. 199; 19. Покришкін О. Небо війни.-К., 1982.-С. 21; 20. Коваль М.В. Початок німецької агресії та прикордонні бої на території України у світлі нових документів // Сторінки історії України XX століття.-К., 1992.-С. 164; 21. Король В. Історія України.к., 1995.-С. 164; 22. ЦДАГОУ. - Ф. 62. - Оп. 9. - Спр. 7. - Арк. 25; 23. ЦДАГОУ. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 226. - Арк. 309; 24. Трубайчук А. Друга світова війна.-К., 1995.-С. 54; 25. ЦДАГОУ. - Ф. 57. -

Оп. 4. - Спр. 11. - Арк. 21; 26. ЦДАГОУ. - Ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 12. - Арк. 13; 27. ЦДАГОУ. - Ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 12. - Арк. 182; 28. ЦДАГОУ. - Ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 12. - Арк. 230; 29. Там само. - Спр. 11. - Арк. 24; 30. Там само. - Спр. 39. - Арк. 19; 31. Там само. - Ф. 59. - Оп 1. - Спр. 226. - Арк. 56; 32. Там само. - Ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 39. - Арк. 13; 33. ЦДАГОУ. - Ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 17. - Арк. 144; 34. Цит.: Анфилов В.А. Бессмертный подвиг.-М., 1971.-С. 213; 35. ЦДАВОУ. - Ф. КМФ-8. - Оп. 2. - Спр. 146. - Арк. 29; 36. ЦДАГОУ. - Ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 26. - Арк. 12; 37. ЦДАГОУ. - Ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 26. - Арк. 76; 38. 1418 дней войны: Из воспоминаний о Великой Отечественной. - С.63; 39. ЦДАГОУ. - Ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 37. - Арк. 18; 40. Киевский Краснознаменный. - М., 1969.-С. 170; 41. ЦДАВОУ. - Ф. КМФ-8. - Оп. 2. - Спр. 146. - Арк. 25; 42. ЦДАВОУ. - Ф. КМФ-8. - Оп. 2. - Спр. 146. - Арк. 9.

Г. М. Стародубець

ОРГАНІЗАЦІЯ САМООБОРОНИ УКРАЇНСЬКИМ ПОВСТАНСЬКИМ ЗАПІЛЛЯМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1943 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1944 РР.

Дослідження історії українського національно-визвольного руху середини XX століття стало одним з найпріоритетніших завдань і напрямків сучасної вітчизняної історичної науки. Його становлення та розвиток потребує певного теоретичного та прикладного осмислення з погляду історичних уроків. Проблема соціально-економічного підґрунтя українського повстанського руху в роки Другої світової війни, його векторної спрямованості є актуальною в силу унікальності його природи. Найповніше засвідчують це наукові та політичні дискусії, що розгорнулися з приводу відзначення подій 1943 р. на Волині, формуванні дивізії СС «Галичина» і є далеким від свого завершення.

Проблема творення і діяльності Української Повстанської Армії в останнє десятиліття стала об'єктом дослідження багатьох вчених – істориків. Як наслідок — опубліковано значну кількість різнопланової наукової та науково-публіцистичної літератури. Проте на цьому фоні поодинокими видаються публікації, що стосуються висвітлення соціально-економічних аспектів даної проблеми. Досі немає системного комплексного наукового дослідження, присвяченого становленню та функціонуванню повстанського запілля в цілому, та організації його самооборони зокрема. Військово-політичний аспект роботи ОУН (б), діяльність спеціальних органів УПА (ВПЖ, СБ, СКВ тощо) стала об'єктом дослідження окремих вітчизняних вчених-істориків. Серед найпомітніших наукових розвідок слід виділити праці Вєдєнєєва Д., Сергієчка Г., Лисенка О., Киричука Ю. та ін.[1]. Разом з тим, проблема організації збройної боротьби в середовищі запілля УПА залишається майже не вивченою, але саме вона відігравала важливу роль у стосунках між місцевим українським населенням та іншими суб'єктами антиокупаційного руху Опору.

Насамперед окреслимо сутнісний зміст термінологічного значення «повстанське запілля». Як відомо, домінантою українського повстанського руху другої половини 1943 р., що найбільш повно розгорнувся у північно-західному регіоні України, була Українська Повстанська Армія. Вона являла собою збройну формацію на зразок партизанської армії, місцем дислокації якої були, як правило, лісові масиви Волині та Полісся. Соціально-економічним підґрунтям УПА якраз і виступало запілля, що водночас виконувало функції тилових органів матеріального, кадрового забезпечення фронту та підпілля.

Серед низки найважливіших завдань повстанського запілля, становлення якого відбувалося в другій половині 1943 року, варто виділити питання організації самооборони місцевого населення. Метою даної роботи є визначення форм та методів організованої самооборони, масштаби її поширення, окреслення кола завдань, що стояли перед її учасниками, виділення особливостей творення в окремих регіонах — Волині, Поліссі та Галичині. Зауважимо, що об'єктом нашого дослідження виступають самооборонні відділи, створення яких ініціювалося керівництвом ОУН(б) в період організаційного оформлення УПА та переходу до нової тактики боротьби — від «оборонної» до так званої «зачіпної».

Одним із перших офіційних документів українського повстанського руху щодо формування української самооборони, виокремлюється Наказ Клима Савури від 30 серпня

1943 р., адресований комендантам запілля в справі організації самооборони[2]. Причиною появи даного документа стало посилення окупаційного тиску на населення північно-західних українських земель у зв'язку з невдачами німецької армії на Східному фронті. «Вороги, — говорилося в наказі, — не перебирають в засобах, вживають проти безборонного населення добре озброєних військових частин, найманих банд сексотів, послуговуються підступом, провокацією». В цій ситуації дуже гостро постало завдання фізичного збереження власних сил, тому, як вкрай необхідне, визначалося «негайно приступити до самооборони. Кожний надрайон, район, село повинно стати військовим табором, а увесь нарід, здібний до оборони і наступу, — вояками». До основного тексту додавалася інструкція («залучник»)[3]. Виконання наказу покладалося на організаційно-мобілізаційних референтів воєнних округ.

Безпосередньо організація оборони місцевого населення входила в перелік посадових обов'язків коменданта села, району, надрайону тощо. Перед ним ставилися завдання збору розвідувальних даних, налагодження системи початкового військового навчання дорослих та молоді, розробка тактичної схеми оборони села на випадок ворожого нападу.

Одночасно на теренах дислокації воєнної групи «Буг» (Львівщина) поширюється наказ від 30 серпня 1943р. «організувати по станицях боївки з 3-4 людей і бити большевицьких партизанів». Створення їх обов'язково трималося в таємниці. «Про таку боївку ніхто поза станичного не сміє знати». На той час галицьке керівництво не ставило своїм завданням умасовлення легального збройного опору з тим, щоб не загострювати стосунків з німцями. Зокрема обумовлювалася вказівка «не виступати тоді, як в селі німці». Зверталася також увага на те, щоб «виступати проти партизан дуже обережно, щоб не було жертв з нашої сторони. Нам головне, щоб партизани мали страх, що їх тут б'ють, щоб більше комуна не посилала своїх партизан»[4]. У іншому документі, теж поширюваному на Львівщині, так само йдеться про «творення боївок без зброї, які складатимуться з 15-20 чол., а коли зайде потреба, то й більше», але вже на цілком легальній основі. Наголошувалося, що «боївку мусить мати кожний районовий та кожний кущовий. Вона завжди мусить бути під рукою районового та кущового провідників». В даному випадку такий загін виконував функції не стільки самозахисного, скільки поліцейського характеру. У її завдання входило «стежити за виконанням наказів організації, як виданих до членів, так і до селян. Велику уваги звертати також на збирання збіжжя з поля, орання та сіяння, ходити від хати до хати контролювати, чи є криївки, коли ще нема, то побити немилосердно за те, що не дбає про себе. Боївка відповідає, коли хоч один повезе поставку збіжжя німцям»[5]. Зауважимо, що у документах цього періоду, поширюваних на Галичині, не зустрічаємо терміну «кущові відділи самооборони», що дає підстави стверджувати, що така форма самооборони в другій половині 1943 р. не набула поширення в цьому регіоні. Про причини такого явища йтиметься нижче.

В організаційному відношенні кущові відділи самооборони (СКВ) виступали адміністративною одиницею збройного підпілля, спроможною діяти самостійно. СКВ складався з декількох боївок, очолюваних ройоновим командиром. Загальне керівництво здійснював Провід, до складу якого входили: кущовий, військовик, господарник, пропагандист, референт СБ і референтка УЧХ (Українського Червоного Хреста)[6]. Окремим структурним підрозділом місцевої самооборони виступали так звані відділи особливого призначення (ВОП). В архівних документах поки що не віднайдено матеріалів, які б конкретно визначали межі їх повноважень. Сучасні вітчизняні дослідники у своїх роботах теж посилаються на існування таких підрозділів, не даючи їм вичерпної характеристики[7]. Дещо суміжні функції із самооборонними відділами виконувала «сільська поліція, або як її називали «сільська безпека»...Поліцейські зобов'язані були слідкувати за порядком в селі, доповідати своєму підрайонному коменданту про жителів села, які підтримували зв'язки з німцями, і про всіх неблагонадійних осіб»[8].

Що ж спонукало бандерівську ОУН офіційно ініціювати створення самооборонних відділів — посилення німецького окупаційного тиску, чи наближення радянського фронту?

На нашу думку, відповідь на це питання матиме специфіку з огляду на регіон. Ситуація, яка склалася на Волині, значною мірою відрізнялася від тієї, яка панувала в Галичині. Професор С. Макарчук стверджує, що «стимулом до творення самооборони не був радянський фактор. Дії самооборони були продиктовані антинімецькими настроями»[9]. Такого ж погляду дотримуються й інші автори, наприклад Ю. Киричук[10]. Поділяючи в цілому дану позицію, зауважимо, що така ситуація була характерною здебільшого для волинського регіону, де питання захисту від німецького свавілля надзвичайно гостро стояло впродовж усього періоду окупації. У вищезгадуваній нами Самооборонній Інструкції серед основних ворогів у першу чергу названо «німців», а вже потім — «поляків, що є на услугах німців і большевиків,.. большевицькі банди на північних наших землях»[11]. На Галичині організовані самооборонні боївки в селах та містечках (не маємо на увазі УНС) з другої половини 1943 р. формувалися здебільшого для захисту населення від радянських партизанів, німецьких окупантів та польських боївок. Німецький окупаційний режим в Галичині був не настільки жорстоким, як на Волині. Напруження між окупантами та українською громадськістю певною мірою нейтралізовувалося діяльністю Українського Центрального Комітету, що активно співпрацював з окупантами. Повернення радянської влади для основної маси галичан асоціювалося з процесами радянізації 1939-1941рр., тому сприймалося як невідворотне зло. Можна сказати, що організоване створення самооборонних боївок на Галичині збігається в часі з появою радянських партизанів та активізацією польської самооборони, хоча присутність німецьких окупантів значною мірою також детермінувала даний процес.

Через два місяці після виходу наказу Клима Савури про створення СКВ командир військової округи «Турів» (регіон Волинської області та півдня Берестейської області Білорусі) Рудий (Юрій Стельмащук) видає Наказ ч.2 організаційно-мобілізаційним референтам «створити по станицях сильні відділи самооборони під назвою «Вільне козацтво»». Вказувалося на необхідність «заблокувати ворога в точках його опору через понищення мостів, порвання, мінування і дроблення вовчих ям по дорогах, та через укріплення більших лісових масивів барикадами, перепонами і т. п.». Важливе місце надавалося організації охорони села шляхом «виставлення стійок, варт, підслухів. Всі ліси і поля мусять бути як вдень так і вночі патрульовані». З цією метою рекомендувалося «поділити ліси і поля поміж поодинокі села..., виготовити плани оборони сіл та евентуального відступу населення під час ворожого наскоку»[12].

У цьому ж наказі йшлося про створення спеціальних поліційних загонів для охорони внутрішнього порядку на зразок тих, які діяли в Галичині, про що вже йшлося вище. Давалося доручення «припоручити адміністрації, щоб в порозумінні з компетентними чинниками створила в кожній станиці району «Службу Порятунку» (поліційні станиці, які в адміністративно-порядкових справах будуть підлягати головам районних управ)»[13]. Окремим пунктом виділялася необхідність творення силами організаційної сітки ОУН «на кожну зв'язкову лінію ... боївки від 5-10 людей з добрим узброєнням»[14].

Організація самооборони в запіллі велася в тісній співпраці з УПА. Повстанські лідери, усвідомлюючи життєву необхідність такого союзу, різко засуджували будь-які прояви зверхнього ставлення вояків УПА до місцевого селянства. «Відношення наше до населення, — йшлося в одній із Інструкцій, — мусить бути прихильне, щире і увічливе. Ми мусимо жити разом з населенням і не вільно нам від населення відсепаровуватися зарозумілістю»[15]. В одному із наказів коменданта «Січі» (ВО «Турів») вказується, що «самооборону централізують бойові командири від відділів УПА, що оперують в даному терені... Військових інструкторів для військового вишколу молоді і взагалі усього громадянства вишколюють в УПА (військовий вишкіл терену належить також до УПА)»[16]. Цим самим забезпечувався органічний зв'язок запілля з Українською Повстанською Армією. Якщо взяти до уваги той факт, що мобілізація до лав УПА здійснювалася за рахунок місцевого населення, то в належному рівні його військової підготовки повстанські командири були дуже зацікавлені.

Після звільнення західних областей України від німецьких окупантів та повернення

радянської влади тактика збройної боротьби УПА і ОУН дещо змінилася. Питання координації спільних військових дій повстанської армії та збройних підрозділів запілля стало досить актуальним. На початку червня 1944 р. на теренах УПА - Захід було поширено Наказ ч.1., в якому йшлося про те, що «акції мусить кожен командир перепроваджувати виключно в порозумінні з тереновим провідником (окружним чи повітовим)... Між ними мусить бути стисла співпраця»[17].

Така форма боротьби на той час була визнана повстанським керівництвом найбільш оптимальною, оскільки «утруднювала ворогові поборювання УПА і підпілля та закріплення большевицької окупації. Завдяки СКВ стало можливим організувати майже в кожній місцевості негайні оборонні збройні акції та наносити ворогові зовсім несподівані болючі удари»[18].

Із щомісячних інформаційних звітів про стан справ у військових округах можна зробити висновки щодо динаміки рівня організації місцевої самооборони залежно від регіону, масштабів поширення радянської пропаганди, близькості фронту та інших чинників. Досить потужною вона була в південних регіонах Волині, у місцях дислокації військової округи «Богун». Так, в одному із звітів за жовтень 1943р. наголошується на тому, що «самооборона, як одна із основних ліній нашої військової політики проводиться в терені ВО в широкому масштабі. На терені всіх надрайонів діє у 80% справно служба обсерваційно-алярмова вдень і вночі. Рівно ж акція криївок набирає щораз більшої популярності». Значного розмаху набула також «акція зривання мостів, мінування доріг, знімання телефонічних стовпів, нищення польських пам'ятників по всій ВО»[19].

Аналіз вищенаведеного документа дозволяє виокремити деякі основні функції самооборони. Безумовно найважливіша з них — захист українського населення від ворожих нападів: німецьких, польських та радянських. Ставилося завдання «заблокувати ворога в його опорних пунктах. Якщо можна — його зліквідувати. Це відноситься як до німців, так і до большевицьких партизан»[20]. В українських архівах зберігається значна кількість документів, які містять інформацію про проведення так званих «відплатних акцій» українських боївок, організацію превентивних нападів на ті чи інші ворожі об'єкти.

Відомо багато прикладів сутичок боївок самооборони з німецькими окупантами. Так, у ході осіннього збройного протиборства з гітлерівцями самооборонні кущові відділи запілля визвольного руху мали 129 сутичок з карателями. Повстанці втратили вбитими і пораненими 414 чоловік. За українськими джерелами, німці не дорахувалися 1500 вояків[21]. Головна причина антинімецького протиборства — опір фізичному винищенню українського населення окупантами та «боротьба за врожай» 1943 р.

Місцеві самооборонні відділи як на теренах Волині-Полісся, так і Галичини у непоодиноких випадках вступали у збройні сутички з відділами польської самооборони. Для прикладу, «27 грудня 1943 року в с. Сади Малі Дубенського району прибули поляки, які мали за ціль грабувати місцеве населення. Сільська самооборона звела з ними бій і прогнала до Дубна»[22]; 22 вересня того ж року, «відбиваючи атаку польської банди на село Лизяни Березнівського району, місцевий самооборонний відділ убив 10 нападників»[23]. Часто самооборонні відділи здійснювали превентивні збройні акції. Наприклад, на початку січня у Дубенському районі «відділ УПА разом з місцевою самообороною заатакували село Бортницю, де досі знаходився державний маєток, в якому працювало багато поляків — німецьких вислужників. Фільварок та польські хати спалено»[24].

Важливе значення в плані захисту місцевого населення надавалося організації вартової служби. З цією метою керівники місцевої самооборони організовували «нічні і денні варти, в деяких місцях, залежно від теренових вимог, потворено обсерваційні пункти. В кожному селі установлено алярмові знаки (рейка, дзвін, сирена)»[25].

Друга функція — організація підпільно-диверсійної роботи у ворожому тилу («мінування доріг, роблення барикад[26];... псування телефонічних стовпів»[27] і т. п.). Організація такої діяльності спрямовувалася на послаблення ворожих сил, обмеження впливу ворога у терені. З цією метою часто створювалися «диверсійні групи, які разом з

цивільним населенням нападали на відступаючі відділи німецької армії і їх роззброювали»[28]. Іншим не менш важливим завданням підпільників було збір розвідувальних даних стосовно кількості ворога, «його силу, рух, боєздатність, слабі його сторони, озброєння, настрій тощо»[29]. Певне уявлення про стан організації даного виду роботи дає Звіт організаційно-мобілізаційної референтури ВО «Богун» від 11 грудня 1943р. У ньому, зокрема, йдеться про те, що «в цілому терені ВО продовжується творення боївок, диверсійних груп і боївок з спеціальним завданням. На терені Тараса створено вже по селах скошеровані рої, які мають завдання стежити за ворожими рухами, нападати на нього в міру можливості і здобувати зброю». Робота продовжувалася навіть у районах, контрольованих ворожими чинниками, наприклад «у терені Самари... створено чотири диверсійні групи по 25 людей кожна»[30].

Як окрему, третю функцію, варто виділити організацію розвідувальної роботи. У повстанському запіллі широко використовувалися можливості агентурної розвідки. У згадуваній нами Самооборонній Інструкції питання розвідки і зв'язку виділені в окремий розділ. У ньому підкреслювалося, що «успіх наступу й оборони у великій мірі залежить від розвідки. Себто від того, що ми будемо знати про ворога, про його силу, рух, боєздатність, слабі його сторони, озброєння, настрій тощо». Далі йшлося про необхідність докладного розвідування інформації «про бойовий стан ворогів у містах, містечках, на залізницях, мостах. Докладно установити, які сили, з яких людей складаються, чи є постійно, чи наїжджають, де квартирують». Було визначено за необхідне «усталити в селах розвідчу службу, числом залежно від потреб, що кожного дня контролюватиме всі ліси, загайними, дебри, поля і вишукуватиме там ворога»[31]. Керівництво УПА досить активно використовувало розвідувальні дані, зібрані відповідними структурами запілля, для організації військових операцій. Така співпраця базувалася на добровільних засадах. Основним мотивом співробітництва рядового членства ОУН СД не міг бути примус, а лише свідоме прагнення досягнути спільної мети — відвоювати незалежну українську державу.

Структурні та функціональні зміни самооборонних відділів відбулися на початку 1944р. В кінці січня з'являється Наказ до всіх підрайонових команд запілля, що безпосередньо стосується реструктуризації даних підрозділів. Керівництво тереновими відділами самооборони перекладалося на комендантів підрайонів запілля. Самооборона визначалася як «зорганізований в групи актив членів і симпатиків ОУН СД, який мусить зійти з поверхні в підземелля». Вона включала в себе: «всі Відділи Окремого Призначення (ВОП), всі боївки, всі скошеровані рої, вишкільні сотні та відділи добровольців..., які не належать до регулярних частин УПА. До УПА належать ті, що перейшли через кадровий кіш»[32]. Змінювалася і тактика боротьби самооборонних відділів на час переходу фронту. Вони повинні були розділитися на дрібні групи, ставши тим самим більш мобільними та рухливими. Керівництво повстанського руху, враховуючи тогочасні реалії, відмовилося від тактики активного опору наступу радянської армії. Головне завдання полягало в тому, щоб підготувати психологічно і матеріально Українську Повстанську Армію, а головне — її запілля, до боротьби з новим, значно серйознішим ворогом — радянською владою.

Надзвичайно важливою ділянкою роботи залишалося здобуття зброї. Організація такої ділянки роботи значною мірою так само покладалася на відділи самооборони. Її члени залучалися до збору та «магазинування» зброї, продовольчих запасів, одягу, взуття, тобто всього того, без чого не могла існувати повстанська армія. До обов'язків командирів підрайонів входило забезпечення «відповідного розподілу зброї між членів та інших груп самооборони... Всі члени ОУН і весь актив негайно мусили бути озброєними». Наказувалося «всі сили на той час кинути на здобуття зброї». Більше того, «відділи УПА свою зброю і амуніцію» теж повинні були «віддати для запілля»[33].

Часом дослідники, даючи характеристику українській самообороні періоду 1943-1944 р., не звертають належної уваги на особливості її творення, діяльності та функціях у двох різних регіонах — Галичині та Волині. Зауважимо, що завдання, які стояли перед творцями відділів самооборони на північно-західних землях України, були дещо іншими, ніж у галичан. По-перше, їх творення у волинсько-поліському регіоні великою мірою було

зумовлене не лише фізичною наявністю тут трьох ворожих чинників — німецького окупаційного режиму, польського елементу та радянських партизанів, а й значно більшою активізацією їх діяльності в 1943 р. В контексті сказаного, підтримуємо думку українського вченого – історика Русначенко А., котрий, виділяючи особливості тогочасного військово-політичного становища в Галичині, звертає увагу на «кращі умови, в яких жило населення Галичини,... сильні позиції польського підпілля і загалом відсутність того хаосу, який панував з початком війни на Волині і Поліссі»[34].

Зростання напруженості у відносинах між усіма суб'єктами збройного протистояння в західноукраїнському регіоні спостерігалося в період літньої жнивної кампанії. Саме тоді надзвичайно актуальною стала проблема збирання та збереження врожаю. Німецькі окупаційні органи влади доклали чималі зусилля на організацію «викачування» хліба та іншого продовольства з українського села. В цій ситуації ОУН(б) ініціює організоване творення боївок самооборони, новоствореній місцевій українській адміністрації наказується значної уваги надавати збереженню населенням збіжжя й харчових припасів від грабежів німців, червоних партизанів і різних банд.

По-друге, населення північно-західних земель швидше, ніж західних, відчуло наближення фронту, а, значить, і повернення радянської влади. Тому організована підготовка до «перебування в підрадянській дійсності» тут почалася заздалегідь. Позиція галичан була дещо іншою. Тогочасні політичні огляди, підготовлені відповідними службами бандерівської ОУН, звертають увагу на те, що в кінці 1943р. «українські інтелігентські круги (Тернопільщина — Авт.) після великої паніки... в дечому успокоїлися і збайдужіли. Жодної уваги не звернено на принцип самооборони. Стара інтелігенція рішила за всяку ціну емігрувати, молода зовсім не знає, що робити»[35]. Не дуже змінилася ситуація і перед самим приходом радянської армії. Судячи з бандерівських звітів за лютий – березень 1944р., на теренах Дрогобиччини ситуація мала доволі песимістичний вигляд. В одному з таких документів підкреслюється, що «останній місяць можна назвати та коротко очеркнути як період очікування невідомого приходу більшовиків та відступу німецького окупанта зі західноукраїнських земель. В обличчі тих загальносвітових подій і фактів... українська маса дещо зрушилась, ворухнулась та дала певні прояви свойого життя». Проте автор з болем зауважує, що «на прихід більшовиків, хоч і рішились їх стрічати, українські маси не підготовлені і незабезпечені, бо чи має кожний господар хоча би заховані харчі, чи інше майно, або хоч приготовану криївку? Ні! Він чекає! Він вірний засадам «хлопської філософії», бо боїться, щоб часом праця не пішла на марне»[36].

Таким чином, з другої половини 1943 р. керівництво УПА та ОУН (б) ініціюють створення різних форм організованої української самооборони. Основна мета даних структур полягала у захисті повстанського запілля від фізичного винищення місцевого населення та матеріального пограбування його окупантами. Становлення та формування самооборонних відділів з другої половини 1943 р. організованіше та динамічніше проходило на Волині та Поліссі. Вступ радянської армії на територію галицьких областей весною 1944 р. та активізація тут польської самооборони детермінували розгортання даного процесу в цьому регіоні. Особливості його розвитку, ступінь та масштабність взаємодії з іншими суб'єктами військово-політичного протистояння на західноукраїнських землях потребує подальшого детальнішого вивчення і висвітлення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Вєдєнєєв Д. До питання про тактику дій підпілля ОУН (друга половина 1940-х - початок 1950-х років) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць Вип.6. — К., 2002. — С.449-457; Вєдєнєєв Д. Організаційна еволюція Служби безпеки ОУН (С. Бандери) (1939-поч.1950-х років) // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. — К., 2001. — Вип. 44. — С.188-194; Сергієчко Г.М. З історії партизанської розвідки ОУН-УПА: (Особливості розвідувальної діяльності націоналістичних партизанських формувань, що діяли на території України в другому періоді Великої Вітчизняної війни) // Трибуна. — 2001. — №3-4. — С.36; Матеріали та документи служби

безпеки ОУН (Б) у 1940-х рр. Зібрали та впорядкували Лисенко О., Патриляк І. — К., 2003. — 253 с. Киричук Ю. Український національний рух 40-50 років XX століття: ідеологія і практика. — Львів, 2003; 2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні (Далі — ЦДАВО України). — Ф.3833. — Оп. 1. —Спр. 48. — Арк.11; 3 Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГО України). — Ф.57. — Оп. 4. —Спр. 364. — Арк.17-18; 4. ЦДАВО України. — Ф.3836. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк.1; 5. ЦДАВО України. — Ф.3836. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк.19; 6. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942-1952. Документи і матеріали.— Львів, 1991. — С. 197-198; 7. Кентій А. Українська Повстанська Армія. – 1942-1943 рр. — К.,1999. — С.87; 8. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 23. —Спр. 930. — Арк.51; 9. Україна — Польща: важкі питання. Матеріали III міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни». Луцьк, 20-22 травня 1998 року. — Варшава, 1998. — С.50; 10. Киричук Ю. Український національний рух 40-50 років XX століття: ідеологія і практика. — Львів, 2003. — С.133; 11. ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп. 4. —Спр. 364. — Арк.17; 12. ЦДАВО України. — Ф.3836. — Оп. 1. —Спр. 18. — Арк.2; 13. ЦДАВО України. — Ф.3836. — Оп. 1. —Спр. 18. — Арк.2; 14. ЦДАВО України. — Ф.3836. — Оп. 1. —Спр. 18. — Арк.5; 15. Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). — Ф. Р.30. — Оп. 2. —Спр. 32. — Арк.234; 16. ДАРО. — Ф. Р.30. — Оп. 2. —Спр. 16. — Арк.186; 17. ЦДАВО України. — Ф.3833. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк.42; 18. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942-1952. Документи і матеріали.— Львів, 1991. — С. 198; 19. ДАРО. — Ф.Р.30. — Оп. 2. —Спр. 33. — Арк.69; 20. ДАРО. — Ф.Р.30. — Оп. 2. —Спр. 16. — Арк.184; 21. Шанковський Л. Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914-1953. Друге, доповнене видання. К., 1991. — С.42; 22. ДАРО. — Ф.Р.30. — Оп. 2. —Спр. 33. — Арк.135; 23. Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. — К., 2003. — С.116-117; 24. ДАРО. — Ф.Р.30. — Оп. 2. —Спр. 33. — Арк.136; 25. Літопис УПА. Нова серія. – Том 2. – Київ - Торонто, 1999. — С.249. 26. ДАРО. — Ф.Р.30. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк.155; 27. ДАРО. — Ф.Р.30. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк.90; 28. ДАРО. — Ф.Р.30. — Оп. 2. — Спр. 333. — Арк.68; 29. ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп. 4. —Спр. 364. — Арк.17; 30. ДАРО. — Ф. Р.30. — Оп. 2. — Спр. 33. — Арк.143; 31. ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп. 4. —Спр. 364. — Арк.17; 32. ДАРО. — Ф.Р.30. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк.243; 33. ДАРО. — Ф.Р.30. — Оп. 2. —Спр. 16. — Арк.243; 34. Русначенко А. Народ збурений: Національно - визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – К., 2002. – С. 166; 35. ЦДАВО України. — Ф.3833. — Оп. 1. —Спр. 134. — Арк.76; 36. ЦДАВО України. — Ф.3833. — Оп. 1. —Спр. 51. — Арк.1.

В.В.Кононенко

ПІДВИЩЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ТА НАРОСТАННЯ КРИТИЧНИХ НАСТРОЇВ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Розвиток українського повоєнного суспільства багато в чому був детермінований змінами в моральному стані та ціннісних орієнтаціях громадян республіки, що склалися після Другої світової війни. Перемога, отримана Радянським Союзом у війні з фашистською Німеччиною, мала далеко неоднозначні та суперечливі наслідки для українського суспільства. Ставши для більшості населення переконливим доказом могутності політичного ладу, який склався в країні після 1917 року, виправданням особливої ролі Компартії в житті країни, вона породжувала почуття твердості та впевненості в майбутньому. Ейфорія перемоги затьмарила в народній свідомості в перші післявоєнні роки наслідки попереднього періоду сталінського тоталітаризму.

Сучасна українська історіографія має у своєму доробку низку праць, які стосуються певних процесів післявоєнного періоду сталінського тоталітаризму. Автори аналізують окремий комплекс подій цього періоду, що дає змогу встановити їх вплив на українське суспільство, в тому числі на систему його психологічних настанов. Питання соціальної історії розглядаються у працях В.Даниленка, В.Барана, Ю.Шаповала, Б.Кравченка, І.Біласа[1]. Серед праць закордонної історіографії, в яких розглядаються окремі аспекти української історії, варто виділити праці О.Зубкової, Н.Романовського, М.Геллера, О.Борисова[2]. Однак конкретних досліджень, що вивчають суспільно-політичні настрої, стереотипи мислення, особливості поведінки населення, на жаль, не було.

В даній статті автор ставив за мету проаналізувати зміни в системі ціннісних

орієнтацій населення республіки в повоєнний період та їх вплив на соціальну активність громадян.

Період 1945-1953 рр. став кінцевою фазою сталінського тоталітаризму. Він глибоко проник своїм корінням у свідомість українського народу. Слід визнати, що сталінізм як один з видів тоталітаризму, маючи явно злочинний характер, спирався на масову підтримку. Одна із дослідниць феномену тоталітаризму Х.Арендт стверджує, що ця підтримка не завжди є результатом впливу пропаганди чи методів промивання мозку[3].

Закінчення війни спричинило в суспільстві тимчасову рівновагу. Після суворої, безжалісної, виснажливої війни, що забрала багато фізичних і моральних сил, наступив період "заліковування ран". Ейфорія перемоги є не найкращим станом, щоб говорити про недоліки суспільного ладу, – це заважало критичному аналізу ситуації. Надія на краще і оптимізм, який існував за її рахунок, створювали особливу післяпереможну суспільну атмосферу. Жага миру, що підкріплювалася вірою в те, що життя після війни буде змінюватися на краще, зберігалася протягом перших кількох післявоєнних років. За словами О.Довженка: "Закінчилася світова війна. Народи почнуть зализувати рани і ставити пам'ятники полководцям і їх коням. Мир..."[4].

Післявоєнне суспільство було суспільством очікування і надій. Суспільство чекало на значні поступки з боку держави: припинення масового терору, ліквідації колгоспної системи, пом'якшення цензури тощо. Почали проявлятися певні тенденції, розвиток яких у майбутньому міг спричинити появу опозиційних до режиму сил. Відразу після закінчення війни почало проявлятися незадоволення демобілізованих воїнів, які виступали проти бюрократизму та адміністрування. Багато студентів, колишніх фронтовиків, критично висловлювалися щодо існуючих у суспільстві догм. Село активно прогнозує майбутнє реформування колгоспів. Зростаюче самоусвідомлення народу було несумісне з існуючими порядками. І хоча це ще не був відкритий протест, режим все ж відчував ймовірну небезпеку.

Чим впевненіше відновлювала радянська влада свою силу на колишній окупованій території, тим менше надій у народу залишалося. На визволені землі приходив довгоочікуваний мир, але разом з радянською владою поверталося все те, що притаманне тоталітарній системі. Насамперед держава намагалася відновити повний контроль над людською особистістю, який був дещо втрачений під час війни. Побоюючись, що вияв любові може бути нещирим, партія і керівництво організували тотальну перевірку суспільства силами спеціальних органів. І вони мали рацію, тому що навіть повірений в справах США в Москві Дж.Кеннан у своїй телеграмі до державного департаменту Сполучених Штатів стверджував, що "...ми тут впевнені, що з часів громадянської війни ніколи ще російський народ не був таким далеким від доктрин Комуністичної партії, як зараз. В Росії партія стала зараз великим – і на час – високоефективним апаратом адміністрації, але перестала бути джерелом духовного натхнення"[5].

Насамперед під пильну увагу потрапили всі ті, хто залишався під німецькою окупацією. До середини 1950-х рр. в особистих анкетах зберігалося запитання "Чи перебував на окупованій території?". МДБ (пізніше КДБ) перевіряло установи, організації, навчальні заклади, підприємства. Не дивно, що за перші післявоєнні роки більшість виключених з КП(б)У були тими комуністами, які залишалися на окупованій території (наприклад, 1947 р. – 883 особи з усіх виключених, тобто 66 %)[6]. За будь-який прояв незадоволення владою, негативне висловлювання на адресу якогось державного чи партійного керівника, згідно з директивою Наркомату юстиції СРСР від 15 квітня 1938 р. "Про кваліфікацію контрреволюційних терористичних висловлювань" висувалося звинувачення за статтями 17-54-8 КК. Звинувачення в пропаганді і агітації, яка містить заклики до повалення або підриву радянської влади, кваліфікувалось за статтями 54-10 КК, а обговорення цих питань кількома особами, що, як правило, мало побутовий характер, тягло за собою ще й кваліфікацію за статтею 54-11 КК як злочинна діяльність[7]. Як стверджує історик Ю.Шаповал, у повоєнні роки, особливо в 1946-1947 рр., відсоток засуджених за "контрреволюційні злочини" знову став збільшуватися[8]. Репресивна система використовувала будь-які труднощі для надання їм

політичного забарвлення, усунення незадоволених і зміцнення своєї влади.

Особливу тривогу в сталінського тоталітарного режиму викликала післявоєнна молодь. За багатьма параметрами післявоєнна радянська молодь, в тому числі українська, була певним соціальним феноменом. Це було покоління, яке не зазнало репресій 30-х рр., але на яке війна так само вплинула, як на дорослих. Про те, що післявоєнна молодь вимагає особливого підходу, влада зрозуміла ще в останні роки війни. На пленумі ЦК ВЛКСМ в січні 1945 р. головний редактор „Літературної газети" А.Сурков говорив: „Ми зараз маємо справу з аудиторією молодою, яка не схожа на нашу довоєнну аудиторію" і пояснив, що "нинішня молодь складається з покоління, що зазнало німецької окупації, побувало в рядах захисників Батьківщини, пішло підлітками на виробництво, а тому воно вимагає особливого підходу"[9].

Війна загострила певні молодіжні соціальні проблеми: безпритульності, злочинності та хуліганства. Проте навіть не це непокоїло владу. Її більше хвилювало залучення молоді до політики, намагання нею пояснити певні суспільні процеси або якось вплинути на неї. Наприклад, одна зі студенток Вінницького педагогічного інституту з приводу грошової реформи 1947 р. висловилася так: "...це новий метод, щоб підняти суспільну думку. Зміст то добрий, але побачимо, які будуть результати. Конституція теж має гарний зміст, але на ділі зовсім інше..."[10].

Все більше лунало незадоволення (як з боку влади, так і з боку молоді) діяльністю ВЛКСМ та піонерської організації. Саме тому юнацький романтизм став проявлятися у створенні різних таємних організацій та гуртків. Як правило, ці організації будувалися на принципах вірності соціалістичному вибору, соціалістичній демократії, комуністичним ідеалам, але їх все частіше цікавило питання – чи відповідає сталінізм ідеї комуністичного будівництва. Іноді такі організації нагадували напівгру з конспіративними квартирами, зустрічами, псевдонімами, з таємною перевіркою нових членів. Проте влада боролася з такими випадками зовсім не по-дитячому, звинувачуючи молодь у антирадянській агітації, створенні антирадянських організацій, терорі та зраді.

У вересні 1946 р. начальник окружного УМВС Вінницької області підполковник Ночковський доповідав секретареві обкому М.Стахурському про „Воєнно-трудовий союз", що був створений в школі № 4 м. Вінниці з ініціативи учня 10 класу Ситого Юрія. За його оцінкою „В.Т.С." – є підпільною і законспірованою організацією, що мала тенденцію до подальшого розширення"[11]. У середній школі № 1 м. Шепетівки Кам'янець-Подільської області учнями 8-б класу була організована нелегальна юнацька організація "Гвардія юних", до складу якої входило 14 учнів[12]. Ця організація мала свій статут, який був підписаний кров'ю та прізвиськами усіх членів організації. Девіз організації: "Якщо бути, то бути кращим! Боротися і шукати, найти і не здаватися. Все дістається знаннями, перемога – теж, вчитись, вчитись і ще раз вчитись"[13]. Про те, що це молодіжне об'єднання швидше нагадувало дитячу гру, ніж підпільну організацію, свідчать навіть прізвиська її членів: Анка, Чайка, Гаврик, Зет та ін.[14].

Учні ремісничого залізничного училища № 1 м. Києва організували підпільну молодіжну організацію – Українську соціал-комуністичну партію народників (УСКП(н)). Головне завдання, яке вони ставили перед собою, – полегшити життя селянину: знизити податки, страховку, позику, бездітне, здачу хліба, молока, м'яса і т.п. При цьому ця група молодих людей продовжувала вірити в ідеали марксизму-ленінізму-сталінізму, сповідуючи гасло: "Вперед до перемоги комунізму"[15].

У цій боротьбі були і одинаки. Так, 5 липня 1948 р. в Вінницький міський комітет партії поштою надійшла анонімна листівка, яка закликала колгоспників виступити проти колгоспного ладу і не брати участі в збиранні врожаю. Подібні листівки були надіслані і на адресу обласних організацій міста Херсона. Владі вдалося встановити особу відправника. Ним виявився учень 7 класу Яришівського району Вінницької області Петро Цильмак[16].

Інша частина молоді зазнала переслідувань за зв'язок з національним підпіллям. І.Бурлака, колишній член ОУН, згадував: „ Ще в 1947-1952 рр. у нашому селі Городище пішли страшні чутки: посадили того й того...Так, забрали хлопців прямо з інституту, за

націоналізм", а М.Франчук пригадує: „Я вже був студентом Одеського сільгоспінституту, але ще з середньої школи, ми, юнаки, захоплювалися історією самостійної України. Нашими вихователями і просвітителями були хлопці з Західної України. Ми читали і розповсюджували матеріали з історії України, УПА"[17]. Громадянин Г.Патрак розповідає, як його, шістнадцятирічного юнака, заарештували за членство в оунівській організації і засудили за зраду Батьківщини до таборів ГУЛАГу[18]. Лише на території Тернопільської області в перші післявоєнні роки було ліквідовано 4 молодіжні організації національного спрямування "СУМ" (Спілка української молоді)[19]. Одночасно під суворий контроль потрапили студенти усіх навчальних закладів. Так, в грудні 1952 р. органами державної безпеки були заарештовані студенти ІІІ курсу філологічного факультету Київського університету Г.Волощук, Н.Адаменко, Р.Доценко, яких звинуватили в тому, що вони відкрито поширювали буржуазно-націоналістичні погляди серед студентів. В березні 1953 р. заарештований студент відділення журналістики Ф.Коваль, який в гуртожитку розірвав портрет члена Президії ЦК КПРС[20]. З 1 липня 1951 р. по 20 квітня 1952 р. органами МДБ УРСР були викриті 42 молодіжні українські націоналістичні групи і організації, загальною чисельністю 182 учасників, з них: в західних областях України – 35 організацій і груп загальною чисельністю 155 осіб; в східних регіонах України – 7 організацій і груп з 27 учасниками[21].

Протест сталінському побуту, офіційній ідеології висловлювали різноманітні молодіжні неформальні угруповання. Серед них особливо потужною була нова суспільна течія молоді – стиляги, які за іронією долі були в більшості випадків дітьми партійних і радянських чиновників. І побороти їхній соціальний протест було не просто.

Суспільно-політичний розвиток УРСР у повоєнні роки був складним і неоднозначним. Україна вийшла на міжнародну арену, а її кордонами було об'єднано більшість етнічних земель, відбулося врегулювання територіальних питань з Польщею та іншими сусідніми державами. Однак УРСР була позбавлена можливості самостійно вести зовнішню політику, перебуваючи у фарватері зовнішньополітичної діяльності СРСР. Крім того, після війни виявилися марними сподівання на лібералізацію сталінського режиму. В Україні повністю було поновлено структури тоталітарної системи, тривали репресії, особливо проти інтелігенції.

Морально-психологічний клімат у радянському суспільстві, репресії, гнітюча суспільно-політична атмосфера в країні свідчила про необхідність суспільно-політичних змін.

5 березня 1953 р. не стало Сталіна. Після його смерті країна залилася "сльозами. Хтось відверто тужив і з острахом думав про майбутнє свого народу, а "хтось плакав від щастя і надії зустрітися з своїми близькими, які зникли під час репресій. Це була приголомшуюча подія. Всі розуміли, що щось незабаром зміниться, але ніхто не знав, в який бік. Остерігались найгіршого. Люди, серед яких було багато таких, що не мали ілюзій стосовно Сталіна і існуючого ладу, боялися загального розвалу, міжусобиць, нової хвилі репресій та громадянської війни. Спочатку навіть вище керівництво країни, за словами М.С.Хрущова, "оплакувало свій стан і знаходилось в стані психологічного шоку"[22].

Країна була на порозі реформ. Слідувати "сталінським заповітам" – це жити за надуманими економічними законами соціалізму, що передбачали відміну товарно-грошових відносин. Тому мало було поховати Сталіна. Треба було тишком-нишком прикрити хвилю його шанування, нейтралізувати його "спадщину".

Слід визнати, що у статті лише окреслені головні питання, які розкривають рівень соціальної активності населення в повоєнний період. Не з'ясованими залишаються суспільно-політичні настрої та соціальна активність різних категорій населення. Недостатньо вивчені питання залежності поведінки, морального стану громадян України в повоєнний період від суспільно-політичної, соціально-економічної та культурної політики влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К., 1999. – 304 с.; Баран В.К. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). – Львів, 2003. – 670 с. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – 423 с.; Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – 124 с.; Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 270 с.; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 560 с.; Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990. – 141 с.; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Кн.1. – К., 1994. – 432 с.; 2. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. – М., 1999. – 229 с.; Борисов А.Г. "Новый человек" – гомо советикус: и миф, и реальность / А.Г.Борисов. – Саратов, 1994. – 25 с.; Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека. – М., 1994. – 335 с.; Романовский Н.В. Лики сталинизма. 1945-1953 рр. – М., 1995. – 227 с. 3. Арендт Х. Истоки тоталитаризма. – М., 1996. – С.7; 4. Довженко О. Щоденник // О.Довженко. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. – К., 1995. – С.387; 5. К вопросу об истоках "холодной войны". К вопросу из телеграммы в делах США в Москве Дж.Кеннана в государственный департамент США от 22 февраля 1946 г. // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.V. – М., 1997. – С.394; 6. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). – Львів, 2003. – С.33. 7. Абраменко Л. Попіл розстріляних і замучених стукає в наші серця // Вітчизна. – 1998. – № 3/4. – С.21; 8. Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990. – С.128; 9. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. – М., 1999. – С.137; 10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Фонд 87. – Оп.4. – Спр.441. – Арк.27; 11. Там само. – Ф.136. – Оп.13. – Спр.99. – Арк. 102; 12. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Фонд 487. – Оп.4. – Спр.1214. – Арк.24; 13. Там само. – Арк.26; 14. Там само. – Арк.24; 15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Фонд 1. – Оп.24. – Спр.2743. – Арк.44-77; 16. ДАВО. – Ф.136. – Оп.27. – Спр.185. – Арк.4; 17. Бурлака І. Вони боролись за незалежність // Літинський вісник. – 1994. – 23 серпня. – С.2. 18. Бабій В. У 16 років – смертна кара за Україну // Подолія. – 1997. – 6 вересня. – С.2; 19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.1718. – Арк.36-41; 20. Там само. – Спр.2736. – Арк.115; 21. Літопис УПА. Нова серія. Т.3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943-1959 рр. – Київ – Торонто, 2001. – С.652; 22. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1992. – №2/3. – С.79.

Д.О.Мельников

РЕАЛІЗАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ (90-і РР. ХХСТ.)

Одним з важливих пріоритетів розвитку сучасної України є реалізація державної молодіжної політики. Її успішне здійснення в значній мірі залежить від аналізу роботи, критичної оцінки діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, суспільних інститутів у 90-і рр. ХХ ст. З погляду сьогодення минуле десятиріччя – період недавній. Разом з тим проблема реалізації регіональної молодіжної політики в цей час, на думку автора, є актуальною для дослідників з деяких міркувань, а саме: минуле десятиріччя – період утворення та становлення незалежної української держави; в цей період закладалися основи державної молодіжної політики в країні і, зокрема, на регіональному рівні; це період пошуку спроб і помилок, який зажди є цікавим для дослідників. Як відбувався цей процес, які були проблеми в реалізації молодіжної політики на місцях – цікавить не тільки істориків, але і політологів, правників, соціологів, педагогів, всіх тих, хто безпосередньо займається проблемами розвитку сучасної молоді.

В 90-і роки зусиллями багатьох суб'єктів державної влади, суспільних інститутів та молоді було зроблено чимало для соціального становлення молоді, залучення її до управління державними і суспільними справами. Разом з тим широкий аспект програм, проектів щодо соціалізації молоді ще не є показником їх успішної реалізації. В минуле десятиріччя молодь, так як і інші прошарки населення країни, опинилася в досить скрутному стані. Значна її частина не мала роботи, існували проблеми з набуттям освіти. В молодіжному середовищі росла злочинність, наркоманія. Тисячі юнаків та дівчат в пошуках кращої долі залишали Україну, виїжджали за кордон. Незважаючи на те, що державні органи влади, органи місцевого самоврядування проводили певну роботу з молоддю, зменшити

показники негативних проявів у молодіжному середовищі в минулому десятиріччі не вдалося.

З погляду на це виникає необхідність зробити аналіз діяльності органів державної влади і управління щодо реалізації молодіжної політики в регіонах України з тим, щоб ті форми і методи роботи, які давали позитивні результати, розвивати, а ті, що не витримали перевірку часом, відійшли в історію.

Проблема розвитку молодіжної державної політики в країні, реалізації її на регіональному рівні, за винятком декількох праць науковців, ще не стала предметом для глибокого дослідження вченими України. На початку 90-х років зробив спробу аналізу початкового етапу формування в незалежній Україні молодіжної політики М.Головатий, підготувавши монографію „Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення”[1]. Зроблена спроба дослідити, показати форми і методи, проблеми реалізації державної молодіжної політики на регіональному рівні в працях М.Перепелиці[2], Я.Немерівського[3], О.Кузьминця, В.Погорілко[4], в щорічних доповідях Державного комітету України у справах сім’ї та молоді, Державного інституту проблеми сім’ї та молоді при Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України[5]. На жаль, у вище зазначених працях, крім роботи М.Перепилиці „Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект)”, проблема, яку досліджує автор цієї статті, висвітлюється фрагментарно.

Наукова новизна статті полягає в тому, що її автор робить спробу розширити предмет дослідження теми, прагне визначити пріоритетність напрямків органів державної влади щодо реалізації молодіжної політики в регіонах України, ставить питання про впровадження нових форм і методів в цій роботі.

Унітарність української держави визначила спільні принципи, функції, форми і методи в реалізації молодіжної політики в усіх регіонах. Ця політика була окреслена ще на початку 90-х років. В Декларації „Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”, яка була прийнята Верховною Радою України в грудні 1992 р., зазначається, що державна молодіжна політика – це системна діяльність держави у відносинах з особистістю, з молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій справах і ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України[6].

Враховуючи те, що Україна є унітарною державою, основні програмні наміри, цілі і завдання щодо реалізації молодіжної політики в різних регіонах були єдиними. Разом з тим, враховуючи історичні передумови, специфіку економічних, політичних, культурних чинників, демографічну ситуацію, державна політика щодо молоді мала свої регіональні особливості. В щорічній доповіді Державного комітету України у справах сім’ї та молоді та Державного інституту проблем сім’ї та молоді при Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України „Про становище молоді в Україні” вказано, що ця політика пройшла кілька періодів свого становлення. Перший період припадає на 1991 – лютий 1993 рр. Саме цей період характеризувався значною політизацією молоді, відсутністю необхідної бази, усталених поглядів на державну молодіжну політику в більшості депутатів, керівників органів виконавчої влади та й у самих молодіжних працівників, браком досвіду її реалізації в нових умовах. На цьому етапі розпочинається створення органів державної виконавчої влади, на котрі була покладена відповідальність за реалізацію державної молодіжної політики на місцях.

Другий період, який охоплював час з березня 1993-го до половини 1996 р., характеризувався як період пошуку та налагодження системи реалізації регіональної державної молодіжної політики на тлі подальшого погіршення становища молоді. В цей же період відбувалося розширення сфери діяльності молодіжних структур. В значній мірі цьому сприяли прийняті Верховною Радою України Декларації „Про загальні заходи державної молодіжної політики в Україні” (грудень 1992 р.) і Закону „Про сприяння соціальному

становленню і розвитку молоді в Україні" (лютий 1993 р.).

Прийняттям Конституції України, активізацією молодіжного руху та формування механізму реалізації регіональної молодіжної політики характеризується третій період (друге півріччя 1996-го – 2001р.)[7]. В цей період був сформований центральний апарат Міністерства сім'ї та молоді, утворено Республіканський комітет у справах сім'ї та молоді Автономної Республіки Крим, управління у справах сім'ї та молоді обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, відповідні відділи районних держадміністрацій, міськвиконкомів.

Періодизація регіональної молодіжної політики тільки узагальнює широкий масштаб роботи, яку проводили державні органи, молодіжні організації в Україні. Але вона не розкриває їх безпосередню діяльність на місцях. Крім того, при узагальнюючій характеристиці періодів розвитку регіональної молодіжної політики не було б помилкою вказати і на серйозні проблеми, які прослідковувалися в цьому процесі. Від цього характеристика періодів молодіжної політики була б вагомішою.

Координацію дій щодо реалізації регіональної молодіжної політики в країні взяли на себе Комітети у справах молоді (згодом управління у справах сім'ї та молоді обласних та відділи районних адміністрацій), які були утворені при виконкомах обласних, місцевих та районних Радах народних депутатів. В їх завдання входило: захист інтересів молоді в державних та громадських організаціях; розробка пропозицій щодо формування на місцях молодіжної політики; пропаганда молодіжного руху; кооперування зусиль місцевих органів державного управління, громадських організацій, підприємств та установ по здійсненню молодіжних програм тощо.

Слід підкреслити, що перші кроки по реалізації державної молодіжної політики в регіонах України були обнадійливими. З представників обласних управлінь у справах молоді, державних та громадських організацій були створені спеціальні групи, які, враховуючи специфіку регіонів, підготували власні концепції реалізації молодіжної політики. Як правило, їх затверджували обласні Ради народних депутатів або обласні виконавчі комітети.

В деяких областях перед тим, як підготувати й прийняти концепції молодіжної політики, проводились соціологічні дослідження в молодіжному середовищі. Така робота зокрема була проведена в листопаді – грудні 1994 р. в Луганській області. А вже в березні 1995 р. рішенням облвиконкому „Про стан справ у молодіжному середовищі та хід реалізації державної молодіжної політики в Луганській області" була затверджена „Програма реалізації державної молодіжної політики в Луганській області на 1995 – 1996 рр." Програмою було передбачено ведення щорічного заслуховування питань про становище молоді в області, висвітлення молодіжних проблем в засобах масової інформації, організацію наукового забезпечення молодіжних програм, створення обласного центру творчої молоді тощо.

Досить активно в області працював Луганський інститут проблем молоді. Його основними замовниками були комітет у справах молоді облдержадміністрації, комітети у справах молоді міських та районних виконкомів, фірми та підприємства міста Луганська. При інституті працювала економічна школа молодих підприємців. Як правило, це була безробітна та малозабезпечена молодь, воїни, що звільнилися в запас, інваліди тощо.

З травня 1995 р. в області на базі одного з дитячих оздоровчих таборів було створено оздоровчий молодіжний центр „Сонячний". Тільки за літній період 1995 р. в цьому центрі було оздоровлено біля півтори тисячі дітей пільгових категорій із Луганської, Донецької та Харківської областей.[8]

Не стояли осторонь молодіжних проблем обласні державні адміністрації. Вони брали участь у підготовці концепцій молодіжної політики, виділяли кошти на молодіжні проекти. Так, на початку 90-х років з річного бюджету Дніпропетровської області на проблеми молоді в регіоні було виділено один мільйон карбованців. Третина цієї суми була направлена на створення обласного міжвідомчого центру соціального і правового захисту молоді, створення консультативно-інформаційних служб і науково-дослідних лабораторій.

Фінансова допомога державного органу Комітету у справах молоді області допомогла йому швидко взятися за справу, розпочати реалізацію молодіжних проектів. Крім того, молодіжний центр почав самостійно займатися виробничо-комерційною діяльністю, заробляти гроші, щоб тим самим прискорити виконання молодіжних програм.[9]

Реалізація регіональної молодіжної політики не могла бути успішною без урахування політичних традицій, особливостей молодіжного руху, політичних та громадських уподобань молоді. За приклад візьмемо Донецьку область, в якій майже чверть загальної кількості молодіжних організацій мали загальнодемократичне та соціал-комуністичне спрямування, а національно-демократичні та національно-радикальні молодіжні формування були розвинуті недостатньо.

По-іншому політично зорієнтованою була молодь західних регіонів України. Молодіжні організації відстоювали національно-демократичні ідеї, підтримували в своїй діяльності політичні партії цього спрямування. Все це не могло не вплинути на зміст регіональної молодіжної політики, шукати свої форми і методи її реалізації.

Враховуючи, що в західних регіонах України авторитет молодіжних організацій серед молоді був високим, державні органи влади і управління, органи місцевого самоврядування використовували його у впровадженні молодіжної політики. Наприклад, у Тернопільській області, крім залучення до співпраці з органами державної влади десятків зареєстрованих громадських молодіжних та дитячих організацій різних рівнів, свій посильний внесок робили масово існуючі (ними було охоплено близько 40% молоді) органи молодіжного самоврядування за місцем проживання, навчання, праці.

Значна кількість молодіжних організацій у Львівській області (на кінець 90-х років там було понад 220 молодіжних організацій, в т. ч. 67 обласних, членами яких були 7–8% молоді регіону) зумовлювала потребу тісної співпраці з ними. У регіоні всі значні молодіжні заходи проводилися за участі чи підтримки молодіжних організацій. Це було характерне і для Івано-Франківської області.[10]

Дещо інші орієнтири щодо проведення державної молодіжної політики були в Автономній Республіці Крим, Донецькій області. На відміну від західних областей, в яких використовувався потенціал молодіжних громадських організацій, на Донбасі і в Криму здебільшого створювалися неприбуткові державно-громадські молодіжні структури. Так, Донецьким управлінням у справах сім'ї, молоді і туризму та його попередниками з цією метою були створені структурні підрозділи, що фінансувалися з обласного бюджету і були виконавцями молодіжної політики за конкретними напрямками. На 1 вересня 1999 р. тут діяло дев'ять таких підрозділів.[11]

Свої особливості щодо реалізації державної молодіжної політики мали міста Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ. Будучи в країні головними освітніми центрами, де була сконцентрована значна кількість молоді, яка навчалася, міські органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування використовували різні форми і методи роботи з молоддю. За приклад можна взяти місто Київ. Частка молоді в структурі населення міста була однією з найвищих в Україні. Висока концентрація молоді була в галузях фінансування, кредитування, страхування у сфері побутового обслуговування, охорони здоров'я та торгівлі. В столиці була зосереджена велика кількість студентства (на кінець 90-х. рр. майже 200 тис. осіб). Це визначало в якійсь мірі напрямки роботи органів місцевої влади та самоврядування щодо реалізації молодіжної політики. Зокрема в місті діяла програма оздоровлення студентів "Студентське здоров'я", проводились Дні молоді та студента, міжвузівський конкурс студентської пісні тощо. Державні органи влади, суспільні інститути турбувалися про те, щоб молодь Києва підтримувала контакти зі своїми ровесниками з інших країн. На базі табору "Сіверянин" у м. Алушта була проведена міжнародна табірна зміна лідерів учнівського самоврядування загальноосвітніх навчальних закладів Києва, членів Малої академії наук "Дослідник" та членів Міжнародного педагогічного клубу європейських столиць. У вересні 1999 р. у Київському палаці дітей та юнацтва відбулася міжнародна зустріч представників 12 країн учасниць Європейської асоціації установ вільного часу дітей

та молоді (понад 600 учасників). В цей же період у місті пройшов перший міжнародний ярмарок вакансій "Кар'єра ". На ньому шість недержавних організацій займалися працевлаштуванням молоді за кордоном.[12]

В кінці 90-х років помітилось деяке поліпшення в економічному розвитку країни. Проте в соціальному розвитку регіонів залишалися значні диспропорції. Це в якійсь мірі і зумовлювало пріоритетність у напрямках реалізації молодіжної політики на місцях. Наприклад, в Черкаській області одним з основних напрямків роботи виконавчої влади та органів місцевого самоврядування була робота з сільською молоддю. В області велася систематична підготовка керівників структурних підрозділів з реалізації молодіжної політики, з питань удосконалення форм і методів роботи сільської молоді. В рамках програми проводилася акція "Жнива", в ході якої молоді механізатори брали участь у трудовому суперництві під час збору урожаю, було відновлено наставницький рух, оголошено огляд-конкурс молодіжних фермерських господарств, підводилися підсумки за номінаціями "кращий фермер", "орендатор землі", "виробник сільськогосподарської продукції", "краща молодіжна бригада, ланка". Подібні форми і методи роботи були впроваджені в Полтавській, Вінницькій, Одеській та інших областях.[13]

В регіонах України шукали шляхи кадрового забезпечення молодіжної політики. Наприклад, в Сарненському районі Рівненської області в 1994 р. в структурі сільських та селищних рад було введено посади спеціалістів по роботі з молоддю. У 1994-1995 рр. більшість з них пройшли перепідготовку на курсах підвищення кваліфікації Українського науково-дослідницького інституту проблем молоді. У 1996 р. в 20 з 22 сільських та селищних рад району спеціалістами по роботі з молоддю працювали педагоги або ж особи, які мали досвід роботи з молоддю. При кожній сільській раді було створено координаційні ради, до складу яких входили голова виконкому чи секретар, головні бухгалтери сільської ради, директор школи, його заступник з виховної роботи, директор будинку культури, художній керівник чи завідуючий клубом, завідуючий бібліотекою, дільничний інспектор та спеціаліст по роботі з молоддю. Це дозволило комплексно вирішувати проблеми організації та фінансування молодіжних проблем.[14] Подібний досвід роботи був розповсюджений в інших регіонах України.

Важливу роль в реалізації регіональної молодіжної політики відігравали культурні традиції і, зокрема, релігія. Релігійна зорієнтованість молоді в більшій мірі проявлялася в західних областях України. Це вносило свої корективи в діяльність органів державної влади, суспільних інститутів щодо пошуку шляхів співпраці з релігійними конфесіями та молодіжними організаціями регіону. Так, впродовж 1999 р. управління в справах сім'ї та молоді Львівської обласної держадміністрації налагодило співпрацю з Патріаршою молодіжною комісією Української Греко-католицької церкви та молодіжними структурами інших традиційних церков, спільно з релігійними організаціями або за їх участі було проведено цілу низку заходів, зокрема: круглий стіл „Християнська родина" за участю представників регіональних конфесій, громадських організацій та органів державної влади; весняну толоку до Великодніх свят та акцією "Великдень для всіх"; вуличні вистави "Святе і грішне" до Дня молоді разом зі Львівським духовним театром "Воскресіння" та ін.[15]

Крім вище згаданих чинників, які обумовлювали розвиток регіональної молодіжної політики, були і інші. Наприклад, для Житомирської, Київської та Чернігівської областей важливою була робота з молоддю, яка зазнала негативних впливів внаслідок Чорнобильської катастрофи. Одним з напрямків роботи державних органів, комітетів у справах молоді в Кримській АР було прагнення врахувати запити молоді, що повернулась з місць сталінських депортацій. Так, Реском у справах сім'ї та молоді спільно з Рескомом у справах національностей і депортованих громадян організував тематичні зміни для дітей з малозабезпечених сімей депортованих громадян на базі дитячого оздоровчого центру "Дружба" м. Євпаторії та інших закладах.[16]

В прикордонних областях України молодіжна політика включала в себе співпрацю та обмін досвідом роботи з молоддю прикордонних районів інших країн. Особливо це

практикувалося в західних областях, які входили до євро-регіонів "Буг" та "Карпати". Комітет у справах сім'ї та молоді Луганської області вживав заходи, спрямовані на протидію нелегальній міграції жінок, допомогу дітям, молоді, жінкам, яких готували до депортації. Комітет у справах сім'ї та молоді Львівської області у січні – серпні 1999 р. уклав угоди з Бєлгородською, Воронезькою та Ростовською областями Росії щодо проведення молодіжних, спортивних, культурних, інформаційних обмінів, спільних заходів, обмінів досвідом роботи.[17]

Реалізація регіональної молодіжної політики могла бути успішною при постійній підтримці органів державної влади, достатньому фінансовому забезпеченні. З року в рік фінансування молодіжної політики мало тенденцію до збільшення. Так, якщо в 1995 р. на фінансування соціально-культурних закладів установ та заходів, пов'язаних з реалізацією державної молодіжної політики і соціального захисту, з Державного і місцевих бюджетів було виділено 3262,9 млн. грн., то в 1997 р. – 5599,8 млн., в 1999 р. – 5724 млн. грн. Слід зазначити, що якщо в 1998 р. кошти, вкладені на реалізацію державної молодіжної політики, становили 21,6% видатків зведеного бюджету, то в 1999 р. – лише 16,5%.[18]

Таким чином, регіональна державна молодіжна політика в Україні в 90-х рр. реалізовувалась на основі Законів, концепцій, програм, прийнятих центральними органами влади, розумінням та допомогою органів місцевої влади, з урахуванням особливостей розвитку регіонів. Широкий спектр роботи, яку проводили Комітети у справах сім'ї та молоді на місцях, давав позитивні результати. Частина молоді швидко зорієнтувалась в нових соціально-економічних умовах, знайшла своє місце в житті. На жаль, існували і серйозні проблеми. Економічна криза, політичні протиріччя у верхах гальмували розвиток державної молодіжної політики. Значна частина молодих людей залишалася без роботи. Частина юнаків та дівчат не витримували життєвих труднощів, порушували закон, духовно деградували.

Дослідження цієї проблеми повинне мати і практичну реалізацію. Враховуючи позитивні і негативні риси, форми і методи роботи по реалізації регіональної молодіжної політики, варто було б позитивний досвід цієї роботи в одних регіонах розповсюджувати і на інші через видання методичних рекомендацій. Органам влади на місцях, які займаються молодіжними проблемами, доцільно було б інтегрувати зусилля різних регіонів, областей, міст України з тим, щоб молодь відчула підтримку з боку держави, прагнула поєднати зусилля юнаків та дівчат з різних регіонів країни у вирішенні своїх проблем.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головатий М. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. – К., 1993; 2. Перепелиця М. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект) – К., 2001; 3. Немирівський Я. Регіональна молодіжна політика в Україні: деякі здобутки та проблеми // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. Збірник наукових публікацій Укр. НДІ проблем молоді. За підсумками виконання наукових програм та проектів у 1995 році. Вип. 5. – К.,1996; 4. Кузьминець О., Мельниченко В., Погорілко В. Сучасна молодіжна політика в Україні: досвід, розробки та проблеми реалізації // Там само; 5. Про становище молоді в Україні (За підсумками 1997 року). Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України – К., 1998; Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 року) – К., 1999; Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року) – К., 2000; 6. Молодіжний рух в Україні: Довідник. / Укл.: Головенько В.А., Білий В.А., Головатий М.Ф., та ін. Ч.1. – К., 1998 – С.197; 7. Нове покоління незалежної України (1991 – 2001рр.). Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України Про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 року). – К., 2002. – С. 140; 8. Немирівський Я. Регіональна молодіжна політика в Україні: деякі здобутки та проблеми // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. Збірник наукових публікацій Укр. НДІ проблем молоді за підсумками виконання наукових програм, проектів у 1995 році. Вип.5. – К., 1996. – С. 31-32; 9. Кравченко С. Миилионер открывает дело // Комсомолец Донбасса. – 1991. – 19 марта; 10. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 року). Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 1999. – С. 110; 11. Там само; 12. Там само – С. 112 ; 13. Нове покоління незалежної України (1991 – 2001р.). Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К; 2002. – С.142; 14. Немирівський Я. Регіональна молодіжна політика в Україні: деякі здобутки та проблеми // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К., 1996. Вип. 5. – С. 34 – 35; 15. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року). Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 2000. – С. 109; 16. Нове

покоління незалежної України (1991 – 2001 рр.). Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001року). - К., 2002. – С. 143; 17. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року.). Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 2000. – С. 111; 18. Там само. – С. 113.

Л.В.Прокопчук

ВЗАЄМИНИ МІЖ ПРАВОСЛАВНИМИ ЦЕРКВАМИ В УКРАЇНІ (1990-і РР.)

Процеси демократизації суспільного життя, що мали місце в СРСР в кінці 1980-х рр., сприяли розвитку релігійності населення та активізації церковного життя. Держава стала на шлях цивілізованих відносин з Церквою. Даний процес продовжувався і після отримання Україною незалежності. Було вироблене демократичне законодавство, яке гарантувало безперешкодне сповідання релігії і сприяло формуванню державно-церковних відносин, які відповідають міжнародним демократично-правовим критеріям і стандартам.

Радикальні зміни в суспільному житті оживили релігійно-національні почуття, які довгий час пригнічувались радянською владою, наслідком чого постало відродження УГКЦ, УАПЦ. Національні настрої вплинули й на структури РПЦ в Україні – УПЦ. Частина українських священнослужителів цієї Церкви виявила свій інтерес до автокефалії і внаслідок розколу в УПЦ постала нова Церква – УПЦ КП. Взаємини між різними Церквами виявилися складними і суперечливими.

До проблеми відносин між Православними церквами в Україні у 1990-і роки науковці виявили гострий інтерес із самого початку виникнення міжконфесійного конфлікту. Дослідження належать, головним чином, перу політологів, філософів-релігієзнавців, соціологів. В історичній науці дана проблема піднімалась досить рідко, найбільше вона проаналізована в кандидатській дисертації Н. Бєлікової “Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки XX століття)”. Однак автор торкається не лише взаємин між Православними церквами, а всього кола міжконфесійних стосунків.

Значну увагу міжцерковним взаєминам приділив політолог С. Смирнов у своїй кандидатській дисертації “Православ’я в контексті сучасних соціально-політичних процесів в Україні (90-і роки)”.

Взаємини між Православними церквами розглядались оглядачами журналу “Людина і світ” В. Бондаренком та В. Єленським, окремими авторами статей, поміщеними в збірниках матеріалів наукових конференцій “Християнство на межі тисячоліть: економічні, правові, історичні та культурологічні аспекти” (Київ, 2001), “Релігія і суспільство в Україні: фактори змін” (К., 1998), “Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні” (Київ, 2001, “Міжконфесійні відносини в Україні: науковий аналіз і реалії сьогодення”), окремих наукових збірниках та ін. Однак автори торкались проблеми в основному побіжно. Тому в даній статті автор намагалась заповнити прогалини і комплексно проаналізувати проблему.

Міжконфесійні стосунки в 1990-і роки характеризуються загостренням конфліктів у першій третині 1990-х років з поступовим їх переходом в пасивну стадію. Перш ніж заглиблюватись в дану проблематику, розберемось що ж таке релігійний конфлікт? На думку багатьох сучасних дослідників, він є “зіткненням релігійних груп та індивідів з приводу різних позицій в питаннях віровчення, релігійної діяльності та правил побудови релігійнихорганізацій”[1]. Підтвердженням цих базисних моментів є історія релігії і, зокрема, християнства, коли відбувався поділ Церкви на католицьку і православну, виділення протестантських організацій з Римо-католицької церкви, і в подальшому утворення з них Протестантських церков.

Умовою виникнення релігійних конфліктів можуть бути позаконфесійні відносини. Церква є не лише релігійним інститутом, а також соціальним, і виконує багато соціальних функцій. Вони визначають її соціальний статус та роль. Соціальні функції Церкви спрямовані на реалізацію широкого спектру суспільних потреб: правових, політичних,

культурних, просвітницьких, моральних, комунікативних і т.д. Мета, завдання, вектори спрямування позаконфесійних функцій залежать від релігійної ідеології і позиції Церкви стосовно суспільства. Значний вплив на реалізацію соціальних функцій Церкви мають взаємовідносини між державою і Церквою. Вони можуть послаблювати або посилювати міжконфесійні протиріччя.

Щодо міжцерковних конфліктів в Україні, то слід відзначити, що вони були неминучими з багатьох причин. В період існування радянської держави відбувалось грубе втручання влади у релігійну сферу. Відбувалось пригнічення релігійних почуттів населення. З послабленням тоталітарного режиму різні пригнічення почуттів проривались назовні у вигляді конфліктів. В Україні це стосується насамперед діяльності греко-католиків. Радянський режим, давши хід демократичним процесам, однак зволікав з реєстрацією греко-католицьких та автокефальних православних громад. Проблема посилювалась некомпетентним втручанням чиновників та тенденційними виступами в засобах масової інформації. Міжцерковні протиріччя намагались використати в своїх цілях і різні політичні партії та громадські організації. Значну роль зіграв також майновий фактор – право володіння культовими спорудами та церковним майном. Була також відсутня правова база розв'язання конфліктів. Дані причини міжцерковних конфліктів варто назвати зовнішніми. Існували також і внутрішні. Серед них були церковно-догматичні розходження, нетерпимість до віровчень інших конфесій, намагання отримати (чи мати) привілеї за рахунок інших, користування значним впливом в релігійних громадах екстремістськи налаштованих осіб, недостатність ініціатив керівників конфесій щодо досягнення взаєморозуміння тощо.

В Україні міжцерковні конфлікти посилювались процесами, які відбувались у суспільному житті країни. З кінця 1980-х років Україна переживала етнополітичний ренесанс. Як відзначається в дослідженні С. Смирнова, "під етнополітичним ренесансом слід розуміти, з одного боку, бурхливе зростання етнічної та національної самосвідомості, усвідомлення існування специфічно-особливих етнічних та національних інтересів, підвищення ваги й значимості національної ідеї, інтенсивні процеси націоналізму тощо. З іншого – швидкий і могутній процес політизації етносів, під яким мається на увазі розуміння етносами благотворного впливу на них політики, їх вихід на арену політичного життя, зростання ролі, яку вони відіграють і ще довго будуть відігравати, тобто йдеться про перетворення етносу з об'єкта політики в її суб'єкт"[2].

В умовах етнополітичного ренесансу все, що походило від Москви, значною частиною патріотично налаштованого населення сприймалось як чуже, вороже, "окупантське". Багато віруючих не могли "пробачити" Руській православній церкві її роль у русифікації України, взагалі не бажали мати справу з конфесією, центр якої міститься у Москві – столиці колишньої радянської імперії. Таким чином можна говорити, що конфлікти між основними конфесіями України значною мірою були похідними від багатолітньої політики радянської влади. Активістам окремих політичних партій та громадських рухів досить було легко їх роздмухати до вибухового стану.

У розв'язанні конфліктів не можна вважати винними одну чи одні конфесії, а іншу (інші) – правою. До їх розв'язання доклали чимало зусиль не лише віруючі, але й духовенство усіх основних конфесій. Відбувався відступ від самого духу християнства. Багато людей, втягнутих у конфлікт, взагалі мали слабкі уявлення, що таке вчення Христа.

Слід зауважити, що хоча причини міжконфесійних і внутрішніх церковних протистоянь досить глибоко кореняться у національному, релігійно-догматичному й історичному контексті, однак значною мірою вони підсилювались політичною й економічною ситуацією в Україні. Впливали на них і невирішеність проблем власності на споруди культу, боротьба за сфери впливу церковних діячів, які очолювали різні Православні церкви. Амбітність та політична заангажованість православних владик явно не сприяла єднанню. Жодна з православних структур так і не змогла очолити процес об'єднання. Натомість окремі з них намагались здійснити своє посилення за допомогою державної влади.

Так, керівництво УПЦ КП, спираючись на певні урядові та політичні кола, доклало чимало зусиль для припинення організаційної діяльності УАПЦ. При цьому останній було навіть відмовлено в реєстрації. Генеральному прокурору України довелось оскаржувати незаконні дії Ради у справах релігій. До висновків про дискримінацію Української православної церкви в Україні прийшла і делегація Всесвітньої Ради Церков та Конференції Європейських Церков[3].

Дуже часто місцеві релігійні конфлікти були інспіровані тутешнім духовенством. Голова підкомісії з питань релігій Верховної Ради України першого скликання народний депутат З. Дума заявляв, що йому особисто не раз доводилось чути, як священики УАПЦ говорили про представників іншої Церкви, що вони "кати, вороги, що їх не повинно бути на нашій землі. І якщо їх не дорізали колись козаки, то тепер нам треба дорізати". Те ж саме повторювали представники УПЦ про греко-католиків, а про автокефалістів казали, що вони розкольники, христопродавці, і їх не можна визнавати. Таким чином в запалі міжконфесійного протистояння священнослужителі "випускали з пляшки джина", з яким потім не могли і самі справитись. Тому спроби примирення часто заходили в глухий кут. На міжконфесійних зустрічах замість кроків до реального порозуміння лунали претензії та вимоги[4].

Про причетність духовенства до розпалювання міжконфесійних конфліктів говорили і самі священики. Так, представник УАПЦ, декан Снятинський, отець Марусяк у своєму виступі прямо заявив, що винні не люди, винні священнослужителі, єпископи, які змагалися між собою за посади, за гроші, за квартири, за машини. Таким чином це свідчить, що значною мірою причина внутрішньоконфесійної ворожнечі полягала в церковно-шовіністичних чи навіть кар'єристських устремліннях окремої частини духовенства[5].

Частина духовенства, дозволивши себе втягнути в конфлікт, також ставала "слухняним знаряддям" в руках політики. Міжправославний конфлікт мав місце головним чином на Волині й Буковині. На думку окремих авторів, він був складнішим, ніж православно-греко-католицький. На осінь 1997 р. в 15 населених пунктах Рівненської області існувала напруга у зв'язку з вимогами однієї із сторін (переважно Київського патріархату) ввести почергове користування храмами. Особливо гострою була ситуація в містах Костопіль та Сарни, де громади УПЦ користувались храмами одноособово. 12 конфліктних поселень налічувалось у Чернівецькій області. Тут в селах Стрілецький Кут та Ставчани напруга зберігалась впродовж 5 років[6].

Слід відзначити, що конфлікт між різними конфесіями впродовж років змінював свій характер. Якщо в кінці 1980-х – початку 1990-х рр. внутрішня напруженість у православному середовищі визначалась різним ставленням віруючих і особливо вищого духовенства до проблем унезалежнення Православної церкви, то вже в середині 1990-х рр. воно стало досить відносним. На Всеукраїнській православній конференції, що мала місце в кінці 1992 р., про своє прагнення досягти статусу автокефалії заявили представники УПЦ. Ця ж мета ще раніше декларувалась УПЦ КП та УАПЦ. Таким чином протиріччя щодо автокефалії, яке було основним чинником здійснення розколу, значною мірою втратило свої домінуючі позиції. Однак напруження між православними конфесіями не спало. Конфлікт з площини ідейної перейшов в особистісну.

В той же час на рафіновані міфологеми перетворюються гасла "автокефалії Православної церкви в Україні", "участі Церкви в розбудові Української держави". Насправді ж мова йшла не стільки про утворення в Україні єдиної Православної автокефальної церкви, скільки про збереження престижу тих релігійних груп, які ці лозунги висували.

Високий ступінь конфліктності існував не лише на місцевому рівні, але й в офіційних взаємовідносинах православних конфесій. Щоб краще зрозуміти дану проблему взаємовідносин між різними православними конфесіями, зупинимось на вагомих подіях в релігійному житті України.

В липні 1992 р. делегація УПЦ КП відвідала Константинополь. Під час зустрічі зі

Вселенським патріархом Варфоломієм з її членами було порушено питання автокефалії УПЦ КП. Варфоломій висловив думку, що значною перешкодою на шляху до здійснення автокефалії є розділеність Церкви. Він також відзначив, що не може визнати УПЦ КП, принаймні зараз, бо це призведе до міжцерковної боротьби і зашкодить взаємовідносинам Константинопольського патріарха з Московським патріархатом[7].

Ситуація щодо УПЦ КП ускладнилась тим, що її не визнав сам Мстислав, якого було заочно обрано її патріархом. У своєму зверненні до єпископату духовенства та мирян УАПЦ від 20 жовтня 1992 р. він закликав не визнавати рішення Всеукраїнського православного собору 25–26 червня 1992 р., Комітету по захисту православ'я, а також тієї частини єпископату, що прийняла рішення згаданого Собору обов'язковими[8].

24 грудня 1992 р. патріарх Мстислав навіть звернувся до Президента, Кабінету Міністрів із заявою, в якій висувалась вимога скасувати рішення Всеукраїнського собору як такі, що суперечать статуту про управління УАПЦ.

Після смерті патріарха Мстислава розкол ввійшов в нову фазу. Патріархів обрали УПЦ КП та УАПЦ. Патріархом УПЦ КП Всеукраїнським Православним собором 21 жовтня 1993 р. був обраний Володимир (Романюк), колишній митрополит Чернігівський і Сумський. Його інаугурація відбулась 24 жовтня 1993 р. в Софійському соборі[9].

7 вересня 1993 р. на Другому Помісному соборі УАПЦ патріархом було обрано колишнього єпископа Переяславського і Січеславського Дмитрія (Ярему). Його інаугурація відбулась 14 жовтня в Києві. Очолювана ним Церква об'єднувала понад 600 парафій, що не увійшли до складу УПЦ КП[10].

Новим випробуванням для взаємовідносин Православних церков стали події, що мали місце після смерті патріарха УПЦ КП Володимира (Романюка). Митрополит Філарет, який контролював ситуацію в УПЦ КП, почав готуватись до виборів на патріарший престол. Це викликало опозицію. 10 січня 1995 р. в місті Рогатині (Івано-Франківська обл.) п'ятдесят благочинних підписали звернення до Синоду УПЦ КП, в якому запропонували митрополиту Філарету офіційно відмовитись від висунення своєї кандидатури на патріаршу посаду[11]. Проте митрополитові Філарету вдалось нейтралізувати опозицію.

20 жовтня 1995 р. відбувся Помісний собор УПЦ КП, на якому Патріархом було обрано Філарета. За нього проголосувало 160 делегатів із 174 (4 – проти, 9 – утримались, 1 бюлетень визнано недійсним)[12]. Проте частина духовенства, що не сприймала митрополита Філарета як патріарха, вирішила не брати участі в цьому Соборі. Вони зібрались у київському Феодосійському монастирі й підписали Акт про об'єднання з УАПЦ. Серед владик, які залишили УПЦ КП, були митрополит Галицький, керуючий Івано-Франківською єпархією Андрій, архиєпископи Вінницький і Брацлавський Роман, Тернопільський і Бучацький Василь, керуючий справами Київського патріархату, єпископ Хмельницький і Кам'янець-Подільський Мефодій. Об'єднання було здійснене за умови, що предстоятель УАПЦ, патріарх Димитрій (Ярема) буде перебувати на своїй посаді до проведення собору і складе на ньому свої повноваження[13]. До цього часу об'єднані Церкви для обрання нового патріарха повинні були керуватись статутом УАПЦ, зареєстрованим у жовтні 1990 р., без тих змін і доповнень, які були внесені на об'єднавчому соборі в червні 1992 р.[14].

В результаті даного акту УАПЦ значно зміцнила свої позиції і стала вагомим конкурентом УПЦ та УПЦ КП.

Однак УАПЦ, незважаючи на її зміцнення за рахунок УПЦ КП, не змогла розвинути тенденцію до зміцнення. Особливістю її внутрішньо-церковного життя було те, що вона не була централізованою структурою, а швидше конфедерацією єпархій.

Впродовж 1990-х рр. досить напруженими залишались і стосунки УПЦ й УПЦ КП. Слід відзначити, що УПЦ Київського патріархату були здійснені спроби до об'єднання з УПЦ ще в 1993 р. Було навіть опубліковано "Звернення до єпископату духовенства та мирян Української православної церкви, канонічно підпорядкованої Московському патріархату". В Зверненні пропонувалось обговорити можливі шляхи об'єднання на рівні парафій, благочинній та єпархій обох Православних церков і до вересня 1993 р. винести свої

пропозиції на загальноцерковне обговорення. Також передбачалось провести до вересня 1993 р. консультативні зустрічі керівництва УПЦ Київського патріархату з УПЦ з метою попереднього погодження цього об'єднання. Визначити терміни та умови проведення Всеукраїнського православного собору для об'єднання українського православ'я та обрання єдиного глави Помісної Української православної церкви повинна була згідно "Звернення" загальна передсоборна нарада, яку планувалось провести у першій половині вересня 1993 р.[15].

У свою чергу УПЦ теж була за об'єднання, але погоджувалась об'єднатись не в Українську помісну православну церкву, а заради підпорядкування Московському патріархату[16].

Подальшому погіршенню взаємовідносин між УПЦ КП, з одного боку, та УПЦ і РПЦ, з іншого, стало піддання анафемі патріарха УПЦ КП Філарета. Акт про відлучення від церкви через анафемствування прийняв 20 лютого 1997 р. Архиєрейський собор Руської православної церкви[17]. В „Акті про відлучення від Церкви монаха Філарета (Денисенка)" у провину патріарху Філарету ставилось, що він не покаявся і продовжував розкольницьку діяльність, які він розповсюдив за межі РПЦ, сприяючи поглибленню розколу в Болгарській православній церкві, що він приймав у спілкування розкольників з інших Помісних Православних церков, що він, будучи позбавленим сану, продовжував здійснювати богослужіння і хіротонії і йменувався патріархом Київським і всієї Русі-України[18].

Звичайно, патріарх УПЦ КП Філарет акт Архиєрейського собору РПЦ не визнав. На його думку, це було втручанням у внутрішні справи Київського патріархату і намаганням залякати православних українців, що не підкорювались РПЦ. Рішення лютневого собору РПЦ унеможливило будь-який діалог між УПЦ КП та УПЦ в єдності з Московським патріархатом. Метою рішень собору РПЦ було блокування навіть гіпотетичних шляхів до об'єднання православних в Україні, створення потужної пропагандистської хвилі, яка б завдала нищівного удару по УПЦ КП, показати "розкольникам" їхню майбутню перспективу.

Українська влада, розуміючи, що напружені взаємовідносини між православними конфесіями явно не сприяють стабільності в суспільстві, намагалась поліпшити ситуацію через укладання різних документів – договорів між конфесіями.

Одним з кроків в напрямку стабілізації релігійного церковного життя і мирного співіснування різних конфесій стало підписання 21 липня 1997 р. в присутності Президента України Л. Кучми з ініціативи глав та предстоятелів конфесій Меморандуму християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаєминах. Свої підписи під меморандумом поставили представники 15 християнських конфесій, серед них: митрополит Київський і всієї України Володимир (Сабодан) (УПЦ); патріарх Київський і всієї Русі – України Філарет (УПЦ КП); єпископ Любомир Гузар (УГКЦ); патріарх Київський і всієї України Димитрій; митрополит Львівський і Галицький Петро (УАПЦ); єпископ Маркіян Трохим'як (РКЦ) та інші[19]. В Меморандумі зазначалось: "Щиро переконані, що це наша спільна воля – є воля християн України, і закликаємо усіх вірних християнських церков України: не шукаймо ворога серед братів своїх..."[20]. З нагоди підписання Меморандума Президент України Л. Кучма проголосив, що "досить чвар і розбрату. Треба жити за високими християнськими принципами, утверджувати миролюбство і високу духовність української нації, допомагати її становленню і процвітанню"[21].

Однак даний документ явно не спростив міжконфесійні відносини. Через кілька місяців погіршали стосунки між УПЦ КП та УАПЦ. У вересні 1997 р. від УАПЦ до УПЦ КП відколовся разом з духовенством та парафіями митрополит Тернопільський і Бучацький Василій. В жовтні 1997 р. під юрисдикцію Української православної церкви Київського патріархату була прийнята Львівська єпархія Української автокефальної православної церкви. Лише останній акт збільшив УПЦ КП на 150 парафій[22].

Намагалась влада утворити й різні організації, які б сприяли миру і стабільності в релігійній сфері. Позитивним рішенням, спрямованим на врегулювання суперечок між конфесіями, було утворення з ініціативи Президента України Л. Кучми у грудні 1996 р.

Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. Вона була заснована як представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган, метою якого було об'єднання зусиль релігійних та відповідних громадських організацій з національно-духовного відродження України; координація міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами, участь в розробці поточних та довгострокових прогнозів з питань державно-церковних відносин та проектів нормативних актів з цих питань; здійснення колективних заходів добродійного характеру. До складу Ради входило 15 керівників найпоширеніших в Україні Церков і релігійних організацій, що представляли майже 93 відсотки загальної релігійної мережі[23].

Слід відзначити, що спроби розпалення ворожнечі на релігійному ґрунті не припинялись впродовж всіх 1990-х рр. До них вдавались не лише представники релігійних організацій, але й окремі світські та релігійні засоби масової інформації. Вияви релігійної нетерпимості щодо віросповідних переконань інших співвітчизників, спроби поставити під сумнів їх громадську позицію у зв'язку з конфесійною належністю не лише створювали напругу у відносинах між представниками різних конфесій в Україні, але й загрожували суспільному миру та злагоді в країні. Релігійна нетерпимість, зневажання релігійних переконань інших людей позначались негативно на взаємовідносинах між релігійними конфесіями, станом суспільної моралі, на міжнародній репутації України.

У зв'язку з цим Державний комітет України оприлюднив в жовтні 1999 р. заяву, в якій нагадував про те, що зазначені факти є порушенням закону. В Заяві підкреслювалось: "Оскільки загострення цієї проблеми безпосередньо стосується сфери компетенції державного органу у справах релігій, Держкомрелігій України вважає за необхідне заявити, що будь-яке розпалення релігійної ворожнечі та образи на адресу релігійних організацій і громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями, в який спосіб вони не були вмотивовані та оприлюднені, є порушенням Конституції України, чинного законодавства про свободу совісті"[24].

Необхідно додати, що в частині конфліктів між релігійними організаціями винуваті були і самі посадові особи. Даючи огляд правопорушень на релігійному ґрунті, начальник управління правової та експертної роботи Держкомрелігій В. Климов писав, що чималу частку їх вчинили досвідчені посадові особи, які "керувались не законом, а особистими політичними чи конфесійними симпатіями, приймали необґрунтовані адміністративні рішення і цим, як правило, загострювали й без того складну релігійну ситуацію"[25].

Все ж попри складність релігійної ситуації в кінці 1990-х рр. конфліктність перестала бути визначальною рисою релігійно-церковного життя. У 1998 році майже втричі зменшилось число осіб, притягнутих до відповідальності за порушення чинного законодавства щодо релігії та Церкви; з 450 до 350 зменшилась кількість вогнищ гострого протистояння з приводу володіння культовими спорудами[26].

Впродовж 1990-х рр. спостерігалась тенденція до зменшення "гарячих точок". Наприклад, на 1997 р. у Львівській області їх число зменшилось в сім разів: з 850 до 125, на Тернопільщині – у 3,5 рази: з 296 до 81. На Івано–Франківщині їх як п'ять років тому було понад 150[27].

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що стосунки між православними конфесіями в Україні характеризувалися своєю неоднозначністю та напруженістю. Їх особливістю був релігійний конфлікт, який мав місце впродовж усіх 1990-х рр. і виходив за цей період. Конфлікт між православними конфесіями виник внаслідок зіткнення різних релігійних груп з приводу автокефалії та пов'язаних з нею проблем – церковної діяльності, питань побудови релігійної структури тощо.

Міжцерковний православний конфлікт впродовж 1990-х рр. змінював свої риси. Спочатку він значною мірою проявлявся через захоплення храмів, пізніше основним стало ідеологічне протистояння.

Спроби подолати конфлікт з боку різних конфесій виявились невдалими, оскільки при цьому вони переслідували насамперед власні інтереси, що не могло не залишитись поза

увагою їх "конкурентів". Різні лозунги з приводу мирного співіснування, заклики до єдності мали переважно декларативний характер, вони мали засвідчити перед широкими масами про християнську позицію даної конфесії. Однак, коли доходило до конкретних справ, декларації забувались, кожна із сторін не бажала поступитись своєю позицією.

Складні, напружені стосунки між православними конфесіями обмежували реалізацію їх внутрішніх резервів, певною мірою дискредитували Церкву в очах широких мас, не сприяли духовному розвитку народу України.

В наступних публікаціях автор більш глибоко проаналізує весь спектр міжконфесійних взаємин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Смирнов С.А. Православ'я в контексті сучасних соціально-політичних процесів в Україні (90-ті роки): Дис. канд. політ. наук. / НАН України Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 1998. – С.33; 2. Смирнов С.А. Назв. праця. – С.29; 3. Бондаренко В., Єленський В. Церква, держава, суспільство // Людина і світ. – 1994. – № 1. – С.7; 4. "Вірте і переможемо": [Запис розмов із Зіновієм Думою – головою підкомісії з питань релігії Верховної Ради України, народним депутатом] // Людина і світ. – 1992. – № 5–6. – С.5-6; 5. Там само. – С.6; 6. Васьковський Г. "Гарячі точки": стан справ і шляхи врегулювання / У Державному комітеті у справах релігій // Людина і світ. – 1997. – № 10. – С.32; 7. Черемис В. Голгофа українського православ'я. – К., 1998. – С.232; 8. Там само. – С.238; Постанова Священого Синоду Української Православної Церкви – Київського Патріархату // Православний вісник. – 1992. – № 9-12. – С.5; 9. Собор обирає патріарха // Людина і світ. – 1993. – № 10-12. – С.15;Постанови Всеукраїнського Православного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату // Православний вісник. – 1993. – № 10-12. – С.4; Патріарх Київський і всієї Руси – України Володимир // Православний вісник. – 1993. – № 10-12. – С.3; 10. Новий патріарх УАПЦ // Людина і світ. – 1993. – № 10-12. – С.15; 11. Єленський В. Релігія і українське суспільство: огляд подій 1995 року // Людина і світ. – 1996. – № 1-2. – С.7; 12. Коханець Л. Розкол у православ'ї триває // Голос України. – 1995. – 24 жовтня. – № 201. – С.2; "Патриарх Владимир за свою жизнь не сделал столько, сколько сделал своей смертью..." Сказал на Поместном Соборе избранный патриархом УПЦ КП митрополит Филарет // Киевские ведомости. – 1995. – 21 октября. – № 198. – С.2; 13. Там само.; Єленський В. Релігія і українське суспільство: огляд подій 1995 року // Людина і світ. – 1996. – № 1-2. – С.7; 14. Коханець Л. Назв. праця. – С.2; Смирнов С.А. Назв. праця. – Арк.99; 15. Звернення до єпископату, духовенства та мирян Української Православної Церкви, канонічно підпорядкованої Московському Патріархату // Православний вісник. – 1993. – № 7-9. – С.9-10; 16. Що заважає об'єднанню: [Інтерв'ю із заступником патріарха УПЦ КП митрополитом Філаретом] // Православний вісник. – 1993. – № 7-9. – С.12; 17. Акт об отлучении от Церкви монаха Филарета (Денисенко) // Журнал Московской патриархии. – 1997. – №4. – С.20; 18. Там само. – С.19; 19. Меморандум християнських конфесій України про неприйняття силових дій у міжконфесійних відносинах // Людина і світ. – 1997. – № 8. – С.25-26; Урядовий кур'єр. – 1997. – 24 липня. – № 133-134. – С.3; 20. Там само. – Людина і світ. – 1997. – № 8. – С.26; Урядовий кур'єр. – 1997. – 24 липня. – № 133-134. – С.3; 21. Миротворче покликання Церкви і Виступ Президента України з нагоди підписання Меморандуму християнських конфесій України // Урядовий кур'єр. – 1997. – 24 липня. – № 133-134. – С.3; 22. Смирнов С.А. Назв. праця. – С.119; 23. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів обласних, міських і районних рад / У Державному комітеті у справах релігій // Людина і світ. – 1997. – № 10. – С.25; 24. Заява Державного комітету України у справах релігій / У Державному комітеті у справах релігій // Людина і світ. – 1999. – № 10. – С.24; 25. Климов В. Правопорушення на релігійному ґрунті: 1986–1996 роки / У Державному комітеті у справах релігій // Людина і світ. – 1997. – № 8. – С.32; 26. Інформаційний звіт Державного Комітету України у справах релігій за 1998 рік „Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин в Україні: Про міжцерковні конфлікти / У Державному комітеті у справах релігії // Людина і світ. – 1999. – № 11-12. – С.27; 27. Васьковський В. Назв. праця. – С.32.

К.М.Ніколаєць

РЕФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

За темпами і глибиною реформування сільське господарство істотно відрізняється від індустріальних галузей виробництва. На селі значно важче подолати той соціально-економічний устрій, впровадження якого у 1930-ті рр. коштувало тоталітарній державі великих зусиль, а селянам – колосальних жертв. Починаючи з 1994 р., прийнято понад 20 Указів

Президента України з реформування аграрних відносин, особливо утвердження приватної власності на землю, її вартості, серед яких вагоме місце посідають "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сільськогосподарському виробництві" (1994 р.), "Про оренду землі" (1997 р.), "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" (1999 р.), "Про формування аграрного ринку" (2000 р.). Реалізовувалася власна українська модель реформування сільського господарства, особливе місце в якій посідає теорія ресурсної вартості, на базі розробок вітчизняних вчених і практиків. Основу теоретичних і практичних соціально-економічних розробок реформ в аграрному секторі економіки становили наукові дослідження академіків М.Зубця, І.Лукінова, П.Саблука, В.Юрчишина, Л.Новаковського, П.Борщевського, В.Трегобчука, П.Гайдуцького, В.Месель-Веселяка, О.Шпичак, В.Шепа, В.Терещенко, М.Дем'яненко, Р.Тринько і інших видатних вчених України. Однією із найкращих робіт є праця академіка Б.Панасюка, в якій уперше за роки незалежності України зроблена спроба на основі конкретних статистичних і аналітичних матеріалів показати реалізацію економічної політики виконавчою владою з позитивної і негативної сторін. [1]

У сучасних умовах сільськогосподарське виробництво в Україні катастрофічно відставало і відстає від європейського рівня, що видно на прикладі за 1998 р. порівняно з Францією, яка має приблизно однакову з Україною територію і кількість населення. При значно меншій площі, що використовується для виробництва (19,5 млн. га у Франції і 34,1 млн. га в Україні) і чисельності сільського населення (2,2 млн. чоловік у Франції і 8,6 млн. в Україні), у Франції вироблялося порівняно з Україною більше ніж у 2,5 раза зерна та цукру, вдвічі молока і м'яса - більше ніж у 3,6 раза. На 100 га ріллі Франція виробляла майже у 5 разів більше зерна та цукру, втричі - молока і в 6 разів м'яса.[2] Тому потрібні нові дослідження аспектів діяльності агропромислового комплексу, які б сприяли проведенню конструктивних реформ і відродженню вітчизняного сільгоспвиробника.

Паювання або акціонування майна колгоспів і радгоспів в сучасний період не вирішує основного питання: виробничих відносин між державою і сільськогосподарськими підприємствами та виробничих відносин всередині останніх. Поміж селян не виявилося багато бажаючих стати фермерами. Вони призвичаїлися до виконання обмежених трудових операцій на основі поділу праці, і багатьом було б непросто взятися за весь цикл сільськогосподарських робіт. Окрім того, демографічна структура сільського населення характеризувалася переважанням людей старшого віку. Зрештою організація приватного господарства потребувала відповідної машинної техніки, яку не виробляла промисловість. Через це в 1993 р. в Україні налічувалося тільки 14,6 тис., а в 1998 р. 35 тис. фермерських господарств. До початку 1998 р. документи на право земельної власності отримали майже всі колективні господарства. Майже 6,1 млн. громадян отримали земельні паї, обсяг яких становить близько половини земельних угідь України. Було завершено приватизацію присадибних ділянок. Досвід показав, наприклад, неприйнятність для селян акціонерних товариств у сфері земельних відносин і сільськогосподарського виробництва.

Аграрний сектор перебуває у стані катастрофічної руйнації. Його відкинуто на кілька десятиліть назад. Валова продукція сільського господарства 1996—1998 рр. за обсягом дорівнювала середньорічній валовій продукції 1958—1961 рр. Господарства усіх форм власності через нестачу коштів скоротили закупівлю техніки, запасних частин, споживання нафтопродуктів, добрив, комбікормів. 1996 р. з кожного гектара було зібрано лише 19,7 ц зернових. Загалом валовий збір зерна становив 24,5 млн. т. Це найнижчий показник за два останні десятиліття. Валовий збір цукрових буряків за останні роки зменшився із 40—45 млн. т до 23 млн., а виробництво цукру -з 5 до 2,8 млн. т. Якщо до 1990 р. ефективність галузі зростала, то в 90-х роках реформаційні процеси в сільському господарстві супроводжувалися значним зниженням обсягів виробництва основних видів продукції рослинництва і тваринництва, погіршенням фінансового стану. За 1990-1998 рр. виробництво валової продукції на одного працівника знизилося на 57%, а в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь валова продукція зменшилась на 61%, молока на 67% і м'яса на

76%. Для підтримки виробництва в галузі майже призупинено створення фондів, кошти яких на цю мету в сільському господарстві по відношенню до всіх ресурсів подібних фондів країни становили мізерні величини: на розвиток і вдосконалення виробництва - 1,7% і на соціальні потреби - 2,5%. Тому сільське господарство України залишається не досить привабливою сферою капіталовкладень для іноземних інвесторів. Так, іноземні інвестиції в сільське господарство України у 2002 р становили 3012,66 тис. дол. США, а у промисловість – 29781,62 тис. дол. США.[3]

Вщент зруйнована колишня система господарювання і відсутність нової принесли багато горя сільському населенню.[4] Це спричинено політикою держави, яка не забезпечує достатньої підтримки сільгоспвиробникам. Проблемою для них є невиважене ціноутворення з боку держави, чим, фактично, порушується свобода підприємницької діяльності, гарантована Конституцією України. Наприклад, у Законі України "Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру" від 17 червня 1999 р. № 758-XIУ у ст. 6 встановлено, що Кабінет Міністрів України за пропозиціями Міністерства агропромислового комплексу України щорічно визначає мінімальну ціну на цукрові буряки з урахуванням базисної цукристості, які поставляються для виробництва цукру квоти "А" та квоти "В", і мінімальну ціну на цукор квоти "А" для поставки на внутрішній ринок. Це порушує права учасників ринку цукру, в тому числі його виробників, щодо володіння, користування і розпорядження своєю власністю, гарантії забезпечення яких закріплено у Статті 41 Конституції України.

Крім того, у Статті 9 цього ж закону встановлено, що "у разі поставок цукру на внутрішній ринок понад встановлену квоту або реалізації його за цінами, що нижчі від визначеної мінімальної ціни, з суб'єкта підприємницької діяльності стягується штраф у розмірі подвійної вартості цукру, реалізація якого здійснена з порушенням встановленого порядку". Такий підхід суперечить вимогам Статті 42 Конституції України, в якій закріплено положення про те, що держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності, а також про недопустимість неправомірного обмеження конкуренції. Політика ціноутворення сприяє збільшенню кількостей порушень закону, розоренню великої частини сільськогосподарських підприємств (у тому числі й переробних). Практика показала, що мінімальні ціни на цукор, які встановлювалися Кабінетом Міністрів України у 2001 і 2002 роках, на 10-20 % перевищували ринкові ціни на нього. З цієї причини цілому ряду цукрових заводів не вдалося своєчасно реалізувати власну продукцію і провести розрахунки із банками за отримані кредити, з постачальниками та підрядниками за отримані ресурси, з працівниками по виплаті заробітної плати. Оскільки така політика проводиться з боку держави впродовж відносно тривалого часу, то можна припустити, що вона має на меті розорення більшості сучасних власників сільськогосподарських підприємств для зміни їх власників у майбутньому. Адже державне регулювання економіки, яке має на меті підтримку власного виробника, не повинно сприяти його розоренню.

Про те, до чого призвела політика, спрямована на розорення сучасних власників сільгосппідприємств, свідчать наступні дані. Припинили роботу внаслідок банкрутства великі тваринницькі комплекси з виробництва м'яса та яєць на промисловій основі. У 1996 р. порівняно з 1990 р. у суспільному секторі кількість великої рогатої худоби зменшилася з 21 до 11,7 млн. голів, у тому числі корів з 6,2 до 4,1 млн. голів. Надій молока від корови знизився з 2941 до 1733 кг, валове виробництво молока — з 18,6 до 7,7 млн. т, м'яса — з 4,6 до 1,4 млн. т, яєць — з 10,1 до 3,6 млрд. штук. За п'ять років споживання м'яса і м'ясних продуктів на душу населення зменшилося з 68,2 до 38,2 кг, молока та молокопродуктів — з 373 до 243 кг, яєць — з 272 до 171 млрд. штук. У 1999 р. 85 % колективних сільськогосподарських підприємств стали збитковими (для порівняння: у 1994 р. — 24 %).[5]

Понад 100 сільських районів, на які припадає 1/4 частина сільськогосподарських угідь, є зонами демографічної кризи. Спостерігається суттєва регіональна диференціація за економічними та соціальними параметрами розвитку. Головними причинами загострення регіональної диференціації упродовж останніх дванадцяти років є такі: соціально-економічна криза,

що виявила різний ступінь адаптованості окремих регіонів до нових економічних умов; надання державної підтримки переважно базовим галузям, що мають високий ступінь територіальної локалізації; реформування системи державного управління шляхом децентралізації, що відбувалося за відсутності достатньої нормативно-правової бази і супроводжувалося значним впливом суб'єктивних чинників у взаємодії центральної і регіональної влади; недостатній рівень внутрішньої кооперації виробництва між регіонами України; незавершеність правового оформлення механізму бюджетного регулювання, яке аж до 2000 року здійснювалося переважно на основі двосторонніх домовленостей окремих територій і Центру. Важливо зазначити, що зростання регіональних диспропорцій є просторовим відображенням зростаючої економічної (за формами власності й секторами економіки) і соціальної (за прошарками населення) диференціації в Україні. Тенденції щодо регіонального розвитку досить тісно корелюють з динамікою макроекономічної ситуації в державі. Економічний потенціал України розміщений територіально нерівномірно. За результатами 2001-2002 років у 6-ти регіонах (Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій, Харківській областях та місті Києві) було зосереджено 48,4 % основних засобів країни, 52,5 % виробництва валової доданої вартості (ВДВ), 62,5 % виробництва промислової продукції, 48,5 % обсягу інвестицій в основний капітал. Постійно зростає міжрегіональна диференціація за показником обсягу виробництва ВДВ на одну особу, який вважається індикатором рівня економічного розвитку. Якщо в 1996 р. максимальний показник виробництва ВДВ на одну особу перевищував мінімальний у 2,7 рази, то в 2001 р. таке співвідношення сягнуло 5,9 рази. Крім Києва, лише п'ять регіонів перевищують середньоукраїнський рівень виробництва ВДВ на одну особу - Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Одеська та Полтавська області. Області, які в основному виробляють сільськогосподарську продукцію, не можуть зрівнятися із промисловими за кількістю державних інвестицій.[6]

З викладеного можна виділити головне — відсутність для працюючих у колективних господарствах матеріальних і моральних стимулів до праці. У державному й колгоспному секторах аграрного виробництва мотивація до праці незадовільна. Заробітна плата селян залишається найнижчою в народному господарстві України. У кризових умовах більшість господарств неспроможна вчасно виплачувати заробітну плату.

Зменшення обсягів продукції сільського господарства тривало до 2001 р., коли селяни зрозуміли, що чекати державної допомоги у вирішенні власних проблем марно. З цього часу поступово зростають кількісні показники виготовленої у сільській місцевості продукції. На початок 2002 р. кількість продукції, що вироблялася у сільськогосподарських підприємствах, зрівнялася із кількістю продукції, що виготовлялася у господарствах населення. А з 2003 р. спостерігається тенденція до різкого збільшення кількості продукції, що виробляється у господарствах населення. Так, на кінець 2002 р. вартість продукції сільського господарства, виготовленої сільськогосподарськими підприємствами дорівнювала 24940 млн. грн. (у порівняних цінах 2000 р.), а господарствами населення – 37166 млн.грн.[7]

Останнім часом спостерігається зменшення продукції рослинництва сільськогосподарських підприємств, оскільки її виготовлення стає невигідним. Так, у 1990 р. вартість її складала 75681 млн. грн., у 1995 – 37364, у 2001 – 25352, у 2002 р. – 24940 млн. грн. У той же час збільшується кількість продукції, виготовленої у господарствах населення, де перевершено показники докризового поріоду. Так, у 1990 р. тут виготовлялося продукції на суму 28779 млн.грн., а у 2002 р. – вже 37166 млн.грн.[8]

Продовжує знижуватися кількість техніки сільськогосподарських підприємств. У 1990 р. у господарствах України налічувалося 296 тис. вантажних автомобілів, 107 тис. зернозбиральних комбайнів, 495 тис. тракторів, а у 2002 р. – відповідно – 195, 57, 274 тис. Причому зменшення кількості техніки, зайнятої у сільському господарстві, “досягнуто” не за рахунок вдосконалення її можливостей, коли селяни можуть обійтися меншою її кількістю, а зношуванням частин і механізмів, виробленням моторесурсів, псуванням машин, яке сільгоспвиробники не можуть виправити через відсутність належних коштів.

Загалом, незважаючи на величезні труднощі і упущення в управлінні АПК всіх урядів після 1991 р., на сучасний момент вдалося підготувати підґрунтя для економічного зростання на селі. Перспектива збільшення кількості продукції, виготовленої сільськогосподарськими підприємствами, в умовах зміни власників більшої їх частини, починаючи із 2005 року, видається досить примарною, оскільки сільське господарство потребує значних капіталовкладень і може забезпечити великі прибутки тільки через певний час. Майбутні капіталовкладення у сільське господарство, очікувані з наступного року, не принесуть швидкої віддачі, тому не можна очікувати їх поступового збільшення. Найвірогідніше вони будуть зменшуватися. У цій ситуації без державної підтримки, без створення Земельного банку, який буде надавати сільгоспвиробникам кредити під невеликі відсотки, без створення надійної вітчизняної технічної бази та налагодження виробництва у достатній кількості власних міндобрив вітчизняне сільське господарство буде розвиватися лише на рівні господарств населення, а сільськогосподарські підприємства будуть остаточно знищені.

Подальшого дослідження потребує цілий комплекс проблем: визначення перспектив для розвитку сільського господарства у зв'язку із можливістю вільної купівлі-продажу землі, вплив на його розвиток відсутності власного виробництва сільськогосподарської техніки тощо. Загалом дослідження проблем розвитку вітчизняного сільського господарства дозволить створити наукове підґрунтя для подальшого реформування галузі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Панасюк Б. Економічна політика в Україні наприкінці XX століття.-К., 2002; 2. Власов В.І. Глобальна продовольча проблема.-К., 2001.-С. 301; 3. Сільське господарство Вінниччини. Статистичний збірник.-Вінниця, 2004.-С. 12; 4. Панасюк Б. Економічна політика в Україні наприкінці XX століття.-К., 2002.-С. 508; 5. Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України.-К., 2002.-С. 623; 6. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки /За ред. А.С.Гальчинського.-К., 2003.-С. 157-158; 7. Статистичний щорічник України за 2002 рік.-К., 2003.-С. 169; 8. Статистичний щорічник України за 2002 рік.-К., 2003.-С. 169.

О. П. Конотопенко

ДЕМОКРАТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ НА ЗЛАМІ XX-XXI СТОЛІТЬ

В політиці України та в національній свідомості її громадян уже тривалий час відбуваються суперечливі й складні трансформаційні процеси. Подолавши певний відрізок на шляху демократизації, наша держава вже перебуває на етапі становлення політичних інститутів демократії. Проте конституційне закріплення основних інститутів і принципів демократії – лише один із кроків на цій дорозі. Україні вкрай необхідна консолідація демократії, тобто становлення і відтворення демократичної політичної практики, моделей і зразків поведінки, характерних для демократичної політичної культури, подальше формування і вдосконалення різноманітних демократичних структур, звикання людей до життя в умовах демократії.

Метою дослідження даної статті є характеристика понять "демократія", "демократична культура", "політична культура" в контексті формування громадянського суспільства України. Робиться також спроба аналізу проблем, що визначають повільний соціальний, політичний і економічний розвиток незалежної держави в українському суспільстві.

Тему демократії досліджували і продовжують аналізувати Гаджиев К.С., Головаха Е.И., Бекешкина И.Э., Небоженко В.С., Ковлер А.И., Поппер К.Р., Рябов С.Г., Тойнбі А. Дж. . Проблема політичної культури та демократії висвітлюється такими дослідниками як Алмонд Г., Верба С., Бебик В., Головаха Є., Пухляк В., Житенєв В.А., Ребкало В.А., Цимбалістий Б.

Народження демократичного суспільства, хоч як це парадоксально, завжди приховує у собі і загрозу його подальшому існуванню, оскільки воно в однаковій мірі наділяє

свободою і демократичними правами всіх членів суспільства. Оскільки в Україні демократія не має сталих традицій, вона є недозрілим плодом у молодій державі та суспільстві зі старими хворобами. За таких умов завжди існує загроза перетворення суспільства на арену не тільки політичних чвар, а й політичних воєн. Цей фактор має стимулювати пошук ефективного щеплення від спокуси зловживання демократією. Сучасне українське суспільство є своєрідним полем баталій, на якому перетинаються різні інтереси. А це може становити загрозу для суспільства, яке не завжди здатне позбутися негативних тенденцій, і призвести до зменшення, а то й "паралічу" демократії.[1]

Коли подати політичну систему як систему взаємодії, то її вигляд визначатимуть через суб'єктно-об`єктні відносини, які спираються на історично зумовлений код сприйняття й передачі суспільної комунікації і зв'язують окремих індивідів, соціальні групи, політичні організації, інституції та державні структури. Так, з одного боку, відбувається об'єктивування суб'єктності, тобто перетворення потреби на політичний інтерес, а з іншого – забезпечується стійкість усієї суспільно-політичної конструкції через пристосування до змін. Потенційний рівень впливає на актуальний стан системи, оскільки це якісне ядро, стійка комбінація (генотип, традиція), неподільний елемент політичної системи, який через функції збереження і передачі інформації визначає сутність і своєрідність цієї політичної системи.

Теоретична взаємодія потенційного рівня політичної системи, що трансформується, та ідеального цільового вектора є двома головними різноспрямованими процесами, що підпорядковуються певним законам системної організації. Отже, базисна культура в цих процесах виступає визначальною основою і здійснює критичну функцію добору й адаптації, використовуючи критерій відповідності попереднього досвіду новим цінностям. Крім того впровадження елементів чужої культури приховує в собі загрозу принципової зміни потенційного рівня. Це пояснюється тим, що закони, які діють на одному рівні, розглядаються як закони вищого порядку по відношенню до законів нижчих рівнів.

Потрібно зазначити, що взаємодія може проявлятися за якісно різними сценаріями, проте, незалежно від її наслідків культурна інтеракція є необхідним джерелом розвитку. Зіткнення культур відбувається у кілька етапів: криза ідентичності, девальвація традиційних цінностей, культурний вакуум, подальший ренесанс або заміна культури. Якщо політична система зазнає впливу формуючих чинників, культурне середовище реагує згортанням критичної функції, що проявляється у "витягуванні" на поверхню культурних орієнтацій нижчого порядку.

Цільовий вектор визначається площиною взаємодії демократичних ідеалів і практики їхнього втілення. Практичні зміни, які відображають рівень розвитку суспільства й просторово-часову еволюцію взаємовідносин людини, суспільства і влади, неминуче призведуть до заміни ідеалів. Взаємодія цих аспектів визначає багатомірність поняття "демократія", його складність як у структурному, так і в функціональному відношеннях. Не варто забувати, що демократія – це система, яка пройшла тривалий еволюційний розвиток.

Таким чином, пошук якісної міри політичних перетворень можна зобразити у вигляді визначення просторово-часових меж і виділення ціннісно-нормативного виміру, який відображає уявлення про ідеальний політичний лад суспільства. Це дає можливість отримати "об'ємну" картину досліджуваних процесів і показати еволюційне ускладнення політичної системи. Така система координат відображає як специфіку глибинних основ, своєрідний код спадковості та соціокультурний потенціал суспільства, що трансформується, так і динамічну природу демократичних перетворень.

Якщо простежити за розвитком демократії, то можна помітити, що еволюція підкоряється головному прагненню – пошуку гармонії у відносинах між індивідом і суспільством. Античність зводила в ранг найважливішої цінності рівність обов'язків (те, що рішення народу повинні мати силу для всіх, визначало свободу через рівність статусів), залишаючи світ індивідуальності поза політикою.

Прийнято вважати, що Новий час змінив акцент у взаєминах людини й влади і

розвиток демократії відбувся завдяки розширенню простору свободи людини, "відректися від свободи – значить, відректися від своєї людської гідності, навіть від своїх обов'язків"[2], де рівність виступає природним бар'єром демократії, а держава – засобом підтримки гармонії. Проте ще Н. Макіавеллі, розглядаючи вигоди й витрати балансування держави між сферами фактичних інтересів і компетенції, визнавав необхідність миритися із елементами демократії, щоб уникнути незадоволення.[3]

Акцент на одній зі складових цього балансування (індивіду чи суспільства) сприяє формуванню двох "підривних" тенденцій демократичного правління: централізації й атомізації. Перша характеризується відсутністю індивідуального вибору й контролю над владою, а також є наслідком принципу загальної рівності й зворотним боком свободи. Інша відображає ситуацію, у якій індивідуальна життєва позиція стає головною ознакою демократії. Панування особистих інтересів несе в собі загрозу апатії, виступаючи одночасно і гарантією свободи громадян, і підставою для обмеження цієї свободи.

Подальший розвиток уявлень про демократію визначається пріоритетом індивідуалізації політичного процесу. Наприклад, ревізіоністська теорія демократії (Дж. Шумпетер) виходить із того, що загальна свобода не формується, а створюється, тобто народ не керує, а добровільно віддає свою "частину влади", передоручаючи голоси певному кандидатові. Іншими словами, демократія – це не правління народу, оскільки люди обирають політичний проміжний інститут. Її успішно підмінюють окремі індивіди, які отримали владу у конкурентній боротьбі за голоси виборців, і консолідовані групи у формі політичних партій і соціальних утворень.

Плюралістична теорія демократії (Р. Даль) розглядає основним суб'єктом дії політичну партію. Саме партія є об'єднувальною ланкою громадянського суспільства, формою переведення неполітичного в політичне, структурно-функціональним перевтіленням соціальних потреб в інтегративну політичну якість і основою для легітимації владних повноважень.

Елітарна теорія демократії (М. Вебер, Ф. Шміттер), виходячи з ірраціональності як істотної риси народу, вважає політичний процес боротьбою між різними групами інтересів. Демократія залежить від носіїв влади – людей, які відіграють особливу роль в управлінні й наділенні розпорядницькою функцією на підставі закону. Норми, що визначають легітимні засоби приходу до влади й відповідальність керівників за свої рішення, відрізняють демократичну систему від недемократичної.

В партисипаторній теорії демократії (С. Липсет, А. Липхард) особистість раціональна і їй необхідно забезпечити максимальну підтримку для участі в політичному процесі. Рівноправність всіх перед законом розуміється як засіб боротьби за свободу на фоні змагання великої кількості організацій, який розширює діапазон вибору для кожного індивіда. Вибір здійснюється на основі рівності свободи, тобто коли люди можуть формувати, переглядати й реалізовувати свої власні ідеї.

Таким чином, у розвитку уявлень про демократію домінують такі тенденції:

- перенесення ціннісних орієнтирів із суспільства на особистість;
- перехід від монологу влади до діалогу статусів, особистостей, культур.

Першу спробу об'єднання ідеального вектора з потенційним рівнем можна знайти в концепції громадянської культури Г. Алмонда і С. Верби. У цій концепції громадянське суспільство є тим генетичним ядром, що визначає і транслює зовнішній пласт політичної системи: інститути й об'єднання, асоціації й рухи, ринок і ЗМІ. Водночас це і потенціал активності у вигляді генерування ідей та вимог громадян, і канал перетворення й передачі цінностей від покоління до покоління.[4]

Принциповим для розуміння природи демократичної культури є врахування якості енергії громадянського суспільства. Досить розповсюдженим є погляд на громадянське суспільство, як на рівень управління, проміжний між індивідуумом і державою. Основна перевага громадянського суспільства – його здатність служити органічною противагою державі, але вихід енергії такого суспільства однаковою мірою може підривати як

демократію, так і авторитарну державу.[5]

Участь окремого громадянина у політичному процесі спрямовує соціальну енергію у креативне русло, дає вихід незалежній політичній діяльності й забезпечує можливість вибору. У рамках подібного трактування інакше виглядає роль еліти, залежність якої від вибору створює додатковий вимір взаємозв'язку приватного й суспільного. Саме ефект зворотного зв'язку в політичній системі виступає тим чинником, який водночас і стабілізує, і розвиває. Тобто визначальною основою демократичності є комунікативні зв'язки. Однаково важливим для існування життєздатної демократії є сприйнятливість держави і залучення широких верств громадськості до політичного процесу. Нові питання природи демократії й громадянської культури порушує різноманіття форм громадянського впливу. Не зайвим буде згадати, що соціалізація як процес засвоєння й передачі політичного досвіду неможлива поза рамками етнонаціонального досвіду освоєння дійсності. Тому громадянське суспільство – це і політична цілісність співтовариства громадян, і особливого роду політико-культурна єдність.

Демократія несе в собі завжди національний зміст, тому що громадянське суспільство завжди конкретне в тому розумінні, що значення інституту родини, методи розв'язання спорів, форми організації соціальних дій проявляються у структурних елементах соціально-історичної пам'яті й етнокультурної самоідентифікації. Така теоретична конструкція дає можливість зробити два висновки. По-перше, демократична культура як механізм подвійного втілення не може бути монолітною. По-друге, за демократизації орієнтиром є не окремі цінності, а досвід успішної демократії, тобто демократична культура, яка вбирає в себе конкретний досвід будівництва демократії.

Сутність демократичної культури полягає в діалозі між особистістю, суспільством і владою (органами державної влади), що проявляється у здатності налагоджувати канали для передачі вимог громадян, а також для визначення ступеня довіри до політичного керівництва й міри легітимності. Форма виявлення громадської думки завжди базується на певному історичному досвіді, що відображається у незмінності особливостей, властивих зв'язкам між владою і суспільством.[6] Для українського досвіду демократизації характерним є відтворення корпоративізму як у відкритих владних структурах, так і в тіньових, де спільність походження сприяє безболісному і швидкому зрощуванню.

У цьому контексті існування різних систем цінностей сприймається як етап, на якому інституціональні зміни збільшили кількість каналів зв'язку, залишивши на попередньому рівні якість. На нашу думку, у перспективі можна очікувати зміни засобів зв'язку, тому що збільшення каналів зв'язку в суспільстві неминуче призведе до збільшення кількості людей, які використовують цей зв'язок. Вплив економічних, соціальних, історичних і культурних чинників на становлення демократії може сформувати політичну систему "делегативної демократії" із відносною стійкістю й відсутністю як регресивного прагнення до авторитарного режиму, так і розвитку в бік представницької демократії. Таку систему можна розглядати як приклад своєрідної адаптації до множинності впливів на систему.

Науково-теоретичною основою формулювання суспільних завдань є об'єктивна й адекватна оцінка якісного стану держави і суспільства, аналіз головних здобутків першого десятиліття незалежного існування України, а також причин, які стимулювали і стимулюють її динамічний розвиток. Саме у неспроможності правильно оцінити загальний стан суспільства, окреслити чіткі параметри стратегії переходу в нову суспільно-політичну якість виявляється феномен відставання громадсько-політичної і наукової свідомості від нагальних потреб часу, неготовність її до конструктивного моделювання нової держави і суспільства. Об'єктивним чинником такої неготовності була сама якість демократичної політичної культури на момент початку національного державотворення, зумовлена вкоріненням авторитарних інстинктів і форм масової поведінки. Вони повною мірою властиві представникам української державно-політичної еліти, так само очевидно неготовим до своєчасної постановки суспільних завдань, розробки оптимальної стратегії переходу до

демократії.

Важливим також є момент врахування впливу на демократичну політичну культуру глобальних тенденцій розвитку. Урбанізація руйнує солідарність – основу громадянського суспільства, а розвал корпоративних зв'язків призводить до перетворення суспільства на масу. Об'єктивно це сприяє тому, що демократія як інститут набуває усе формальнішого характеру. Наприклад, сучасні реалії змушують робити політичний вибір на основі поглядів тих, хто обслуговує політичну еліту: соціологів, політологів, експертів, оглядачів.

Розвиток технологічних засобів комунікацій і тісно пов'язана з цим глобалізація актуалізують питання як глобального громадянського суспільства й загальної демократичної культури, так і прагнення зберегти етнокультурну розмаїтість. Потрібно підкреслити, що метою перетворень виступає переважно західний стиль життя, проте засоби для його досягнення у різних регіонах різні.

Крім того, обов'язково потрібно не забувати, що демократія "західного зразка" грішить використанням подвійних стандартів та ігноруванням напрацювань східного типу політичної культури. Проаналізувавши процедури обрання Чингізхана (курултай) або ж Гітлера (парламентські вибори) й наступні геополітичні результати правління, можна дійти висновку, що демократична політична культура повинна досліджуватися не тільки як технологічний прийом чи процедура, але і як політичний системоутворюючий комплекс здіснення влади в контексті етнонаціональних, соціально-політичних і культурно-історичних умов її реалізації.[7]

Таким чином демократична культура є феномен, який відображає і визначає зміни, має унікальні методологічні можливості. Саме властивість вбирати уявлення про ідеальний суспільний лад і конкретний етнонаціональний досвід втілення демократії і допомагають намалювати повнішу, об'ємну картину перетворень, а динамічний компонент – уловити зміну в змісті інституцій, які ми називаємо псевдодемократичними.

І тому єдиним теоретичним і можливим практично носієм політичного реформування є партійно-політичний блок урядового типу, який має відносну зацікавленість у створенні суспільно-політичного простору, сприятливого для боротьби за владу, створення умов партійного домінування у владних структурах.

Отже, дослідження сучасних історичних процесів через призму організаційних, методологічних засад, особливостей демократії як суспільного явища дасть можливість по-новому підійти до вивчення новітньої історії України. Дослідження історії з погляду демократизації дасть можливість історикам досліджувати не лише державу, але й такий суб'єкт історії як громадянське суспільство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Основи демократії. – К., 2002. – С. 76; 2. Токвиль А. Демократия в Америке. – М., 1992. – С. 240-317; 3. Макиавелли Н. Государ. – М., 1990. – С. 15-40; 4. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования. - 1992. - № 4; 5. Фон Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – М., 1992. – С. 126; 6. Руссо Ж.-Ж. О происхождении и основании неравенства между людьми: Избранное. – М., 1976. – С. 80-95; 7. Додонов Р.А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. – Запорожье, 1998. – С. 112-139.

Історія Поділля

І.І.Заєць

СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН ПОДІЛЛЯ

Проблема соціального устрою давніх суспільств, в тому числі і трипільського, є однією з найважливіших і в той же час найскладнішою. Вважаємо, що на сучасному етапі

вона ще не повністю вирішена і потребує подальшого дослідження усіх процесів раннього етапу, періоду піднесення усіх напрямків економічного і культурного розвитку та пізнього Трипілля. Спираючись на праці дослідників трипільської культури та більш ніж 30-річні власні дослідження, розглянемо найголовніші процеси, які дають можливість наблизитись до визначення соціального устрою трипільських племен Поділля. Ще у 40-і рр. XX ст. Є. Ю. Кричевський[1], а згодом і Т. С. Пассек прийшли до висновку, що трипільське суспільство на ранньому і середньому етапах мало матріархально-родові відносини, які на пізньому етапі переросли у патріархально-родові[2].

У другій половині 40-х — на початку 50-х рр. С. М. Бібіков здійснив розкопки одного з ранніх для того часу трипільських поселень біля с. Лука-Врублівецька на Дністрі. Дослідження цього унікального ранньотрипільського поселення дозволило переглянути концепцію Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевського і дійти висновку, що трипільське суспільство ще з ранніх етапів розвитку носило патріархальний характер[3]. Достатньо чітке та однозначне визначення характеру трипільського суспільства дав В. М. Даниленко, який зокрема зазначив: "Основу економічного розвитку ранньої трипільської культури складають історико-культурні явища раннього мідного віку, включаючи металургію міді, орне землеробство, стрибок у розвитку скотарського господарства та інше. Організація колективів, які досягли подібного рівня розвитку, не могла бути іншою, крім патріархально-племінної" [4]. Концепцію С. М. Бібікова підтримали В. Г. Збенович[5], Т. Г. Мовша[6], В. Д. Дергачов [7].

Важливою умовою при реконструкції соціальної структури є визначення системи господарства, а також таких структур як сім'я, община, плем'я. Відповідь на поставлені питання знаходимо при аналізі конкретних трипільських поселень. Проведені широкомасштабні археологічні дослідження Бернашівки та Луки-Врублівецької, у процесі яких виявлені майже всі житлові, господарські та культові об'єкти епохи раннього Трипілля, а також матеріали ранньотрипільських поселень Тростянець, Печера та інших переконливо свідчать, що вже на ранньому етапі розвитку трипільської спільності певною мірою існували патріархальні відносини.

Основним джерелом для визначення соціальної та демографічної структури є поселення та житла. У відповідності до традиційних точок зору, викладених у низці узагальнюючих праць[8,9], кожне ранньотрипільське поселення було єдиним родом, до якого входили великі патріархальні сім'ї, розділені на парні сім'ї. Зрозуміло, що наведені висновки потребують уточнення при розгляді окремих поселень.

Споруди раннього етапу, як правило, мали 1 житлове приміщення заглибленого типу, до яких належали також господарські ями. На окремих поселеннях існувало подвійне приміщення у вигляді вісімки з житловою та господарською частинами. Площа підлоги кожної землянки дозволяла розмістити не більше 4-5 чол., тобто лише одну малу парну сім'ю. Господарська та побутова діяльність членів цієї сім'ї проходила навколо печі чи вогнища, що знаходилися у центрі житла.

Розглянемо трипільське поселення Тростянець, на якому було 7 заглиблених жител площею верхньої частини 10-20 м^2, кожне з яких належало окремій малій родині. Усі родини були тісно пов'язані виробничою діяльністю та входили до складу великих патріархальних сімей, не проживаючи при цьому під спільним дахом. Кількість населення Тростянця становила 35-40 чол. Приблизно таким же було і ранньотрипільське поселення у Ленківцях (нижній горизонт), де нараховувалось 10 жител та близько 50 мешканців[10]. Схожою була ситуація і в Луці-Врублівецькій. Тут знайдено 6 землянок та вузьке коридороподібне заглиблене житло № 3 довжиною до 45 м. С. М. Бібіков вважає, що це велике житло мало 3 кімнати, у ньому мешкала 1 велика сім'я, що складалася з 3 парних сімей[11]. Щоб мати чіткіше уявлення про призначення комплексу, скажемо, що серед великої кількості крем'яного ремаенту зафіксовано робоче місце, де виготовлялися знаряддя праці, знайдено декілька мідних виробів, фрагмент заполірованого наконечника списа, а також численні кістяні вироби, в тому числі легкий роговий чекан або клевець, призначений для бойових

дій. Приблизно такі ж дані отримуємо і з ранньотрипільського поселення Бернашівка, забудова якого засвідчена 7 наземними житлами. З них 4 були середніх розмірів (25-35 м^2), 2 будинки — великих розмірів з вузьким коридором між східною та західною частинами (100-150 м^2, відповідно житло № 2; 3). В. Г. Збенович вказує, що у перших 4 житлах мешкало по 1 парній сім'ї, а у великих спорудах — 2-3 парні сім'ї. Якщо вважати, що кожна сім'я складалася з 4-5 чоловік, то чисельність населення Бернашівки становила 50-60 чоловік[12].

Проведена І. Г. Сапрон палеодемографічна та статево-вікова реконструкція бернашівського поселення показала, що на цій території мешкало близько 55 осіб, які і складали 14-15 нуклеарних сімей. Співвідношення нуклеарних сімей з житлами дозволяє припустити, що бернашівська община складалася переважно з великосімейних колективів. На поселенні ймовірно мешкало 26 осіб чоловічої та 29 осіб жіночої статі. Діти становили 23 особи, 15 з яких могли брати посильну участь у господарській діяльності, доросле населення, здатне створювати сім'ю і повноцінно працювати, — 27 осіб, люди похилого віку — до 5 чоловік[13].

Таким чином уже на ранньому етапі Трипілля на Поділлі основним осередком була родина. Вона була важливою ланкою для ведення господарства та виконання інших життєво необхідних функцій. На ранньотрипільських поселеннях Поділля — Бернашівці, Ленківцях, Луці-Врублівецькій — простежується тенденція до мешкання 2-3 парних сімей у одному будинку, що свідчить про існування великої патріархальної сім'ї.

Орний характер землеробства та використання великих земельних ділянок під посіви вимагали значних фізичних затрат, скотарство також відігравало важливу роль у господарстві, накопичувалось родове багатство у вигляді худоби та запасів зерна, виокремлювались специфічні чоловічі види праці при полюванні та рибальстві — усе це ще на ранньому етапі висунуло чоловіка на передній план господарської діяльності, наблизило до основних джерел існування, що і забезпечило йому провідне становище у суспільстві[14].

С. М. Бібіков у середині 60-х рр. знову звернувся до обґрунтування концепції соціально-економічного розвитку трипільського суспільства[15]. Він наголошував на орному характері землеробства та розвитку гончарного, кременеобробного та металообробного ремесел. Спираючись на працю М. О. Косвена, учений порівнює родову общину з патронімією, і вказує, що це — суспільно-економічне об'єднання споріднених сімей, що живуть на певній території і спільно ведуть господарство на основі патріархального суспільного устрою[16]. Концепція патріархальних відносин і сім'ї як найважливішої первинної ланки на початковому етапі Трипілля є одним із актуальних питань сьогодення.

Матеріали ранньотрипільських поселень не дають даних про соціальний поділ. Єдиним джерелом про накопичення багатства може слугувати Корбунський скарб з території Молдови[17]. Однак треба погодитись з В. Г. Збеновичем, що цей скарб не може бути достовірним прикладом, оскільки знайдений не у похованні. Г. П. Сергєєв дійшов висновку, що скарб належав великому родовому або родоплемінному вождю[18].

Рівень суспільної організації ранньотрипільського населення був достатньо розвинутим і відповідав економічним досягненням. Не виключено, що вже на цьому етапі виникли племінні групи, які входили до певних локальних варіантів[19]. Слід також підкреслити, що парна сім'я, а тим паче велика, об'єднувала декілька сімей, а на наступних етапах, аж до початку пізнього Трипілля, помітно консолідувалася, що підтверджується існуванням великих жител (площею 100 м^2 і більше).

Основним джерелом визначення соціального устрою середнього етапу Трипілля є житла і поселення. При розгляді планування забудови поселень слід мати на увазі територіальні особливості та розміщення. Так, якщо для поселень Подніпров'я характерна кільцева система розташування жител одним або декількома колами (наприклад, у Володимирівці їх було 5)[20], то на Побужжі і Подністров'ї, перш за все на території Поділля, простежується ієрархічна, хаотична, а також кущова (гніздова) система планування. Така забудова дає підстави зробити висновок про складну суспільну структуру періоду розвинутого Трипілля. За даними геомагнітної розвідки, на поселенні Кліщів кільцеве

розташування жител не спостерігається. Тут зафіксовано 48 жител та 17 господарських споруд, 16 з яких повністю розкопано і досліджено. Загальна площа поселення становить 7,2 га. Чітко простежуються 3 групи гніздового розташування жител. У південній частині сконцентровано 11 помешкань і 3 господарські споруди, у східній — 6 помешкань та 5 господарських споруд, решта— 14 жител і 6 споруд — розміщувалась на деякій відстані від зазначених груп. У центрі поселення залишався вільний майдан[21].

Розташування кліщівських жител гніздом відрізняється від поселень Подніпров'я та Уманщини, де будинки розташовувалися концентричними колами навколо центральної площі. Аналоги Кліщева можна знайти у Подністров'ї та західних територіях[22]. Характер забудови поселення, явне виділення 3 груп жител і господарських споруд, хаотичне розміщення інших 14 жител і 6 споруд, співіснування напівземлянок і наземних жител дають можливість зробити висновок про поетапне різночасове заселення, забудову і розширення території поселення Кліщів. Ймовірно перші мешканці прийшли з Подністров'я, збудували напівземлянку порівняно великих розмірів — 12х6.5м (78 м^2), розташовану на береговому зрізі. Згодом розпочався наступний етап зведення перших наземних площадок — жител № 2-6 — неподалік від землянки № 1. Спостереження за характером забудови дає виключно цікаві дані. Усі згадані житла мають середні розміри (45-78 м^2). Розміри житла № 3 приблизно такі ж, при цьому необхідно врахувати, що воно частково зруйноване розливами р. Південний Буг ще за часів свого існування. Кожне житло мало 4 окремі камери. Найвірогідніше кімнати належали окремим парним сім'ям.

Чисельність населення зростала. Одночасно відбувалося поетапне відгалуження нових сімей, внаслідок чого житла та господарські споруди розташовуються в 3 місцях. Таким чином, з'являється друга група помешкань — житла № 7-10; 12 — і третя — житла № 13-16. Інші збудовані одночасно або пізніше. Сім'ї об'єднувалися у великі патріархальні родини чи невеликі громади і освоювали нові ділянки під поля та пасовища. Так, на поселенні збудовано 48 жител,17 господарських споруд, серед яких окремі житлові комплекси мають конкретне специфічне призначення. Житло № 10 — це справжній виробничий комплекс, який має спеціальне робоче місце для перемелювання зерна. А житло № 11 мабуть носило культове призначення і було об'єднуючим центром для мешканців поселення. У Кліщеві існувала велика община, яка складалася з декількох великих патріархальних сімей, що володіли загальними житловими комплексами та окремими односімейними будинками.

На поселенні мешкало 400-480 чоловік[23]. Це оптимальна кількість мешканців, яка відображає ситуацію на заключному етапі існування поселення. На перших етапах його заселення кількість жителів була значно меншою. Перші поселенці освоїли незначну територію, розташовану безпосередньо навколо поселення. Аналіз демографічних процесів кліщівської общини показує, що існував зв'язок між наявністю і віддачею природних ресурсів, рівнем розвитку продуктивних сил і густотою населення. Звідси можна вивести циклічну демографічну ємність ландшафту — максимальну кількість населення тієї чи іншої ландшафтно-територіальної одиниці. Природне середовище спрямовувало господарську діяльність, створювало сприятливі умови для ведення господарства — землеробства, ремесла, що в свою чергу визначало кількість населення. Питання демографії та палеоекономіки, ємність трипільського суспільства всебічно розглянув С. М. Бібіков[24]. На трипільському поселенні Білозірка Літинського району Вінницької області (етап ВІ-ВІІ) чітко виділяються 4 гнізда (А; Б; В; Г), де житла гуртуються по 8-18 у кожному гнізді. Помешкання Ворошилівки розташовані на певній відстані одне від одного, без чіткого плану. Однак спостерігається інша система: з напільного боку переважають житла площею 20-25 м^2 (розкопані і досліджені площадки № 2-3; 7), в центрі містяться невеликі та дещо більші будови площею 40-50 м^2 (площадки № 6; 8), на околицях — залишки малих споруд площею до 9 м^2 (площадка № 9).

Наведені приклади свідчать про два основних способи забудови поселень на етапі розвинутого Трипілля (на етапах ВІ-ВІІ та початку ВИ) — гніздовий та хаотичний. Така

система забудови поселень, особливо гніздове розташування групами, відображає дуже складну суспільну структуру. Не виключено, що маємо справу не тільки з великими окремими общинами, а і з племінними центрами, що потребують додаткового дослідження.

Розглядаючи питання соціального устрою населення пізнього етапу трипільської культури на Поділлі, необхідно мати на увазі такі характерні особливості:

Більшість пізньотрипільських поселень Поділля — Цвіклівці, Жванець, Стіна, Чечельник, Печера, Сандраки тощо — поступово стають місцями зосередження спеціалізованих виробництв.

Згадані та інші поселення яскраво демонструють сильні фортифікаційні функції штучно-природними укріпленнями — підвищеннями, глибокими ярами, водними заслонами — та спеціально обнесеними валами та ровами. Так, наприклад, на поселенні Жванець-Щовб зафіксовані неодноразові перебудови і добудови валів, а один з валів було облицьовано кам'яними плитками[25].

Виробничі гончарні комплекси у Жванці, спеціалізований виробничий комплекс виготовлення знарядь праці у Цвіклівцях, майстерня обробки кременю у Сандраках, а також значне поширення ткацтва на поселеннях Стіна, Ялтушків, Чечельник та інших свідчать, що на пізньому етапі трипільської культури на Поділлі ремісниче виробництво могло вже існувати як і окрема галузь. Функції ремісників виконували чоловіки та жінки (наприклад, у ткацтві) з цих та інших поселень. Не виключено, що окремі особи, які мешкали безпосередньо у приміщеннях культового призначення або поблизу них, були зайняті у сфері релігійної обрядовості. Таким чином, можемо говорити про 3 основні групи населення, зайняті у господарстві: землероби-скотарі; перші ремісники; невелика група жерців.

На межі IV-III тис. до н. є. виникають великі поселення. Концентруються вони переважно у Буго-Дніпровському межиріччі на Уманщині. Згідно з проведеними розкопками та підрахунками В. А. Круца на основі геомагнітних розвідок, тут зосереджувалися такі трипільські поселення-гіганти: Веселий Кут — площа 150 га, 662 житла та 4634 мешканці; Небелівка — площа 220 га, 970 жител, 6790 мешканців; Доброводи — площа 250 га, 1102 житла, 7717 мешканців; Тальянки — площа 450 га, 2025 жител, 14175 мешканців[26].

До категорії великих поселень ми відносимо і пізньотрипільські поселення Стіна (IV) площею 100 га та Ялтушків площею 120 га. Важливо підкреслити, що на Ялтушківському поселенні у 1978 р. зафіксовано і досліджено досить складну 2-поверхову житлову будівлю розміром 10х6 м (60 м^2). Серед численних керамічних виробів та знарядь праці у помешканнях знайдено скупчення глиняних відтяжок ткацького верстата (32 штуки). На окремих горщиках є чіткі відбитки тканин, виконані різними ткацькими переплетеннями та в'язані шпицями [27,28]. Не виключено, що в цьому будинку мешкала велика багата патріархальна родина, яка виділялась з-поміж інших своїм достатком. У зв'язку з цим постає важливе питання про виділення соціальних груп населення, що користувалися особливим статусом. Найоб'єктивнішу інформацію про соціальний устрій пізнього Трипілля дають могильники. На жаль, до цього часу на території Поділля не виявлено жодного могильника, що зменшує об'єктивність характеристики соціальних груп та соціального устрою трипільських племен краю. Вирішенню проблеми в загальних рисах сприяють матеріали Вихватинського могильника у Молдові [29], Усатівського[30] поблизу Одеси, могильників Чапаєвського та Софіївського типу у Середньому Подніпров'ї[31].

Корисною у цьому відношенні є монографія О.Г.Колесникова про трипільське суспільство Середнього Подніпров'я[32]. Враховуючи, що поселення і житла є основою реконструкції общини, а археологічні дослідження дозволили визначити кількісний склад населення, можна стверджувати, що в більшості трипільських поселень Середнього Подніпров'я община нараховувала 350-550 чол. Кількість людей залежала від розмірів поселень. Найважливішою функцією общини було ведення господарства та організація оборони.

Нижньою ланкою общини був великий сімейний колектив, що нараховував в середньому 15 чол. Це було житло-господарство, яке практично самостійно володіло виробничою продукцією[33]. На найвищому рівні суспільної структури були племена. Вва-

жаємо, що конкретною фіксацією племен є локальні варіанти. Так, пам'ятки Середнього Подністров'я і Середнього Побужжя на середньому та пізньому етапах входили до окремих племен. 0. В. Цвек на основі картографування трипільських поселень східного регіону приходить до висновку, що окремі гнізда (групи) поселень належали до певної соціальної групи, що входили до єдиного племінного об'єднання[34]. Дотримуючись цієї концепції, К.К.Черниш зазначає: "Наявність ієрархічної системи поселень, особливо їх гніздове розташування групами...поблизу великих центрів, безперечно, є відбитком складної суспільної структури. Не виключено, що ми маємо справу з рядом племінних груп... Центри, на зразок Петрен, могли бути столицями племінних союзів...". Окремі дослідники пізнього етапу трипільської культури В. А. Дергачов, Т. Г. Мовша, обґрунтовуючи існування у пізньотрипільському суспільстві союзів племен, наголошують, тоді був вкрай нестабільний час, який змушував племена консолідуватися. З метою охорони навколо поселень будувались вали, рови, а також виготовлялась значна кількість зброї на випадок нападів степових племен[35].

Аналізуючи скарби, знайдені у Цвіклівцях, Карбуні, а також спеціальні прикраси та інші предмети в окремих похованнях Вихватинського могильника, можна говорити, що трипільському суспільству було притаманне накопичення багатств у окремих груп населення та конкретних осіб. На користь існування племінної верхівки свідчать матеріали Усатівського могильника. Є.Ф.Патокова так писала про соціальний устрій пізньотрипільського суспільства на території Одещини: "Матеріали усатівських могильників свідчать про процес речової та соціальної диференціації усатівського суспільства і патріархальний характер його родоплемінної організації. Усі найцінніші предмети з металу — кинджали, сокири, шила, прикраси — знайдено у центральних чоловічих похованнях... Деякі усатівські кургани мають характер індивідуальних поховань вождів[36]. На думку 0. Ф. Лагодовської, на усатівському поселенні, мабуть, були раби, про що свідчить поховання 2 чоловіків без будь-якого супровідного ременанту[37].

Розглядаючи трипільське суспільство у соціально-економічному плані, можна вважати великі поселення-гіганти на Черкащині біля Умані загальнотрипільськими столицями, які послідовно змінювали одна одну.

Отже, в епоху трипільської культури всі землі Поділля були покриті густою мережею поселень. Інтенсивно розвивалися основні галузі господарства, зокрема землеробство та скотарство, започатковано металообробне та інші види виробництва. Майже вперше формувалися такі суспільні структури як сім'я, община, плем'я.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кричевський Є. Ю. Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок// Трипільська культура. — К., 1940. - Т. І. - С. 479-589; 2. Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений// МИА. - 1949.- №10.- С.16; 3. Бибиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы// МИА. - 1953. - № 38. - С. 286; 4. Даниленко В. Н. Энеолит Украины. - К., 1974.- С.27; 5. Збенович .Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. - К., 1974.- С.128-129; 6. Мовша Т. Г. Социальный строй и некоторые черты идеологии // Археология Украинской ССР. - К., 1985. - Т.І. - С. 260-263;.7. Дергачёв В. А. Памятники позднего Триполья// Кишинёв, 1980. - С153; 8. Бібіков С. М. Ранній етап трипільської культури// Археологія Української РСР. - К., 1971. - Т.І.- С. 150-165; 9. Захарук Ю. М. Племена енеолітичної епохи// Історія Української РСР. - К., 1977. - Т. І. -С.75; 10. Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.- К, 1989.-С.162; 11. Бибиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы // Там само.- С.36; 12. Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— К, 1989.- С.162; 13. Сапрон І. Г. Щодо реконструкції демографічної структури общини ранньотрипільського поселення Бернашівка на Вінниччині// Подільська старовина. - Вінниця, 1993. - С. 44-48; 14. Бибиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы // Там само.- С.285; 15. Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. -Л., 1976.-С.48-62; 16. Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья// СА. - 1965. - № 1. - С.59; 17. Сергеев Г. П. Раннетрипольский клад у с. Карбуна// СА. - 1963. - № 1. - С. 135-151; 18. Там само; 19. Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии// Археология СССР. - Энеолит СССР. - М.,1982.- С.235; 20. Пассек Т.С. Периодизация

трипольских поселений//МИА. - 1949.- №10.- С.148; 21. Заец И.И., Рыжов С. Н. Трипольское поселение Клищев на Южном Буге. - К., 1992. - С.7; 22. Збенович В.Г., Шумова В.А. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований// Первобытная археология.- К., 1989.- С. 97; 23. Заец И. И. Древние земледельцы среднего течения Южного Буга во 2-й половине IV тысячелетия до н. є. (по материалам поселения Клищев Тывровского района Винницкой области)/ / Автореф. дис. канд. ист. наук. - М., 1975. - С.15; 24. Бибиков С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья// СА. - 1965. - № 1. - С. 48-62; 25. Мовша Т.Г. Работы в Среднем Поднестровье// Археологические открытия 1974 года. - М., 1975. - С. 326; 26. Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра// Первобытная археология.- 1989.- С. 126; 27. Рижов С. М. Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї // Подільська старовина. - Вінниця, 1993. - С. 88-89; 28. Косаківський В.А., Очеретний В. В., Прилипко В. П. Відбитки тканин на кераміці з пізньотрипільського поселення Ялтушків на Поділлі// Подільська старовина. - Вінниця, 1998. - С. 29-40; 29. Дергачев В. А. Выхватинский могильник.— Кишинев, 1978.- С.3-75; 30. Патокова З. Ф. Усатовское поселение и могильник.— К., 1979. — С.3-184; 31. Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. - К., 1977.- 69-76, 120-122; 32. Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднестровья: опыт социальных реконструкций в археологии// К., 1993.- С.3-151; 33. Там само. С.59; 34. Цвек Е.В. Трипольские поселення Буго-Днестровского междуречья// Первобытная археология. - К., 1980. - С. 163-185; 35. Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья// Кишинев, 1980.- С.154; 36. Патокова З. Ф. Усатовское поселение и могильник.- К., 1979. - С.151-152; 37. Лагодовська О.Ф. Проблема усатівської культури// НЗІІА. - Уфа-Київ, 1943. - Кн. 1. - С.60.

В.А. Косаківський

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ НА ВІННИЧЧИНІ: ІСТОРІЯ ВИЯВЛЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Багато невідомого затаїла в собі українська земля. Кожен її клаптик – це історія. Повернення народу його історичної пам'яті – завдання сучасних дослідників.

Метою даної роботи є узагальнення різноманітних джерел з археології Чечельницького району в зв'язку зі створенням „Зводу пам'яток археології, історії та культури Вінницької області".

На берегах двох невеличких подільських річок – Савранка і Дохна, які протікають через територію Чечельницького району, в результаті розмиву берегів, при землекопних роботах, оранці полів, або й візуально можемо виявити різноманітні археологічні пам'ятки. Вони мають вигляд залишків поселень, жител, поховань, майстерень, різноманітних знарядь праці, зброї, предметів домашнього вжитку тощо[1]. Пам'ятки матеріальної культури, залишені стародавніми народами, що населяли територію Поділля, є цінним джерелом інформації, вони дають правдиве уявлення про стародавню історію нашого краю. Досліджуючи ці пам'ятки за допомогою традиційних археологічних методів та методів суміжних дисциплін, вітчизняні вчені простежують основні періоди історичного й культурного розвитку населення, етнічні й соціально-економічні процеси, доводять наявність нерозривного зв'язку, спадкоємності матеріальної культури і міжпоколінного досвіду[2].

Територія Чечельницького району багата археологічними пам'ятками, хоча в археологічному відношенні є однією з малодосліджених серед інших куточків Вінницької області. Перші відомості про аматорські археологічні пошуки на території району датовані 1867р., коли селяни с. Берізки Чечельницькі у пошуках скарбу розкопали курган недалеко від села, по дорозі в с. Демівку[3]. В 1887 р. на території колишнього Ольгопільського повіту Подільської губернії було знайдено скарб римських монет II ст. н. е.[4] Більш систематичні наукові дослідження археологічних пам'яток розпочалися з кінця XIX - початку XX ст., коли Ю.Й. Сіцінський складав археологічну карту Подільської губернії. На карті позначені виявлені на території сучасного Чечельницького району кургани та городища[5]. В 1909-1913 рр. на Поділлі проводив дослідження С.С. Гамченко, в ході яких дослідник обстежив трипільські поселення біля сіл Білий Камінь та Стратіївка[6]. Поселення поблизу села Білий Камінь розкопувалося С.С. Гамченком та М.Л. Макаревичем у 1928 р. Тут же був відкритий і могильник білогрудівської культури[7]. Протягом 1929 р. археологічні пам'ятки колишньої Тульчинської округи, куди входили землі нинішнього Чечельницького району, обстежував І.Ч. Зборовський, зокрема згадане трипільське поселення біля с. Стратіївки. Крім того, на околицях цього ж села дослідник відкрив поселення черняхівської культури[8]. А в 1955 р.

науковими працівниками Одеського археологічного музею НАН України Е.Ф. Патоковою та Г.О. Дзис-Райко проведено розвідки в басейні р. Савранки, в ході яких за 1,5 км від с. Червона Гребля відкрито поселення черняхівської культури, а за 1,5 км на північ від с. Демівки – поселення передскіфського (можливо ранньоскіфського) часу[9]. У вересні 1961 р, біля с. Слобода (нині с. Ольгопіль) спільною експедицією Інституту зоології АН України та Вінницького обласного краєзнавчого музею проводились розкопки залишків скелета мамонта. У 1964 р. археологом В.І. Красковським в південно-східній околиці с. Червона Гребля відкрито поселення епохи пізньої бронзи та раннього залізного віку[10]. В 1972-74 рр. в північних районах Одеської та Чечельницькому Вінницької областей вів розвідки загін Одеського університету під керівництвом В.Н. Станко, в ході яких в басейні р. Бритавки (правої притоки р. Савранки) було відкрито чотири стоянки та один пункт періоду пізнього палеоліту, в тому числі стоянка біля с. Червона Гребля, а також пункт Червона Гребля І[11; 12]. В 1974 р. при обстеженні пізньопалеолітичної стоянки біля с. Червона Гребля С.П. Смольяніновою обстежено поселення епохи пізньої бронзи, відкрите ще В.І. Красковським в 1964 р. В 1975 р. В.П. Ванчугов та В.Г. Кушнір заклали тут шурф 1,5х3 м і встановили, що ця археологічна пам'ятка багатошарова, де послідовно залягають пізньопалеолітичний шар, шар епохи пізньої бронзи (вірогідно сабатинівської культури), шар VIII-VII ст. до н.е. та шар з матеріалами черняхівської культури[13]. З семидесятих років Чечельницький район періодично досліджують співробітники Вінницького обласного краєзнавчого музею. Зокрема, Б.І. Лобаєм було оглянуто городище біля с. Бондурівки, яке містить шар чорноліської культури та шар періоду Київської Русі. В ході розвідок виявлено поселення трипільської культури біля сіл Жабокричка та Луги. П.І. Хавлюк обстежив поселення зарубинецької культури та поселення ранніх слов'ян (V-VIII ст. н.е.) біля с. Луги[14; 15]. Згодом археологічним пам'яткам району став приділяти увагу і автор. Так, починаючи з 1978 р., вдалося зафіксувати трипільське поселення на території смт Чечельник, пам'ятки трипільської та черняхівської культур в урочищі Вишенька (на південь від Чечельника) та поселення черняхівської культури в с. Рогузка; два кургани на південь від Чечельника та курган на південь від с. Тартак. Лише на трипільському поселенні у Чечельнику в 1990 р. проведено стаціонарні розкопки одного житла[16-26].

Під час археологічних розвідок 2000-2003 рр. автором на території Чечельницького району виявлено нові археологічні пам'ятки, а саме: трипільські поселення біля сіл Луги, Жабокричка, Кривецьке; двошарова пам'ятка (матеріали епохи пізньої бронзи та черняхівської культури) біля с. Каташин; курган біля с. Рогузка. Проведено повторні обстеження трипільського поселення біля с. Білий Камінь та поселення черняхівської культури біля с. Стратіївка.

В селищі Чечельнику виявлено археологічні матеріали пізнього середньовіччя, які попередньо можна датувати XVII-XVIII ст., а можливо і першою половиною XIX ст. Серед цих матеріалів – люлька, фрагменти неполив'яних кахоль, розписаних ангобами неполив'яних мисок та фрагменти глиняних посудин. Матеріал виявлено в котловані, викопаному для будівництва будинку. В стінці котловану чітко простежуються рештки спаленого будинку – обпалена глина, деревне вугілля, кахлі, кераміка тощо. Котлован викопано в найстарішій частині Чечельника. На дні котловану виявлено вхід до підземелля, яке функціонувало в XVI-XVIII ст. Остання велика пожежа, підтверджена документально, сталася в Чечельнику в серпні 1863 р. В результаті цієї пожежі за три дні (21, 22 та 25 серпня) згоріло 127 будинків. Може бути, що це залишки будинку, що згорів у вогні саме цієї пожежі. Отож наш матеріал є цінним історико-етнографічним свідченням, яке розширює наші знання про побут жителів Чечельника у XVII- першій половині XIX ст.

Отже, за понад столітню історію дослідження археологічних пам'яток Чечельницького району накопичено значну кількість відповідних матеріалів, які свідчать про заселення краю, починаючи з пізнього палеоліту. Наступні археологічні дослідження дадуть можливість археологам та історикам більш детально простежити історико-культурні процеси на території окремих невеликих районів Поділля. В нагоді стануть також матеріали пізнього

середньовіччя, які можуть значно доповнити писемну історію окремих населених пунктів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артеменко И.И. Предисловие // Археология Украинской ССР: В 3 т.– К., 1985.– Т. I.- С. 5; 2. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України.– К., 1994.– С. 3; 3. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии.– М., 1901.– С. 72; 4. Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України.– К., 1959.– С. 124; 5. Сецинский Е. Указ. соч.– С. 72; 6. Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909-1913 рр. // Трипільська культура на Україні.– К., 1926.– Вип. І.– С. 31-41; 7. Макаревич М.Л. Археологічні досліди в селі Білий Камінь (розкопки 1928 р.) // Трипільська культура.– К., 1940.– Т. І.– С. 453-478; 8. Гамченко С.С. Щоденник розвідок і розшуків археологічних І. Зборовського в 1929 р. на Тульчинщині. – НА ІА НАН України.– АФ.– №90; 9. Патокова Е.Ф. Археологічні пам'ятки по течії р. Савранки // Матеріали з археології Північного Причорномор'я.– Одеса, 1959.– Вип. 2.– С. 131-134; 10. Іванова С.В., Ветчиннікова Н.Є. Поселення епохи бронзи та заліза в Одеській області // Археологія. - 1989.- №2.– С. 56-63; 11. Смольянинова С.П. Новые познепалеолитические памятники лесостепной полосы междуречья Днестра и Южного Буга // Материалы по археологии Северного Причерноморья.– К., 1976.– Вып. 8.– С. 144-154; 12. Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит Степного Побужья.– К., 1990.– 107 с; 13. Ванчугов В.П., Кушнир В.Г. Новые памятники эпохи позней бронзы и раннего железа в междуречье Южного Буга и Днестра // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя.– К., 1980.– С. 119-127; 14. Хавлюк П.И. Раннесловянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. – Л., 1974.– С. 215; 15. Хавлюк П.І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра // Археологія. - 1975.- №18.– С. 17-19; 16. Косаківський В.А. Стародавні землероби // Колгоспник. – 1986. – 16 березня; 17. Косаківський В.А. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі // Тези доп. VI Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1988.– С. 5; 18. Косаківський В.А. Кераміка трипільського поселення Чечельник // Тези доп. VII Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф.– Вінниця, 1989.– С. 13; 19. Косаківський В.А. Пізньотрипільські поселення в басейні р. Савранки // Тези доп. VIII Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф.– Вінниця, 1989.– С. 10-11; 20. Косаківський В.А. Про деякі особливості трипільського поселення Чечельник // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докл. I полевого семинара.– Тальянки, 1990.– С. 200-204; 21. Косаківський В.А. Зображення тварин на кераміці з трипільського поселення Чечельник // Тези доп. IX Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф.– Вінниця, 1990.– С. 14; 22. Косаківський В.А. Перші землероби // Слово правди.– 26 липня; 23. Косаківський В.А. Дослідження житла на трипільському поселенні Чечельник // Археологічні дослідження в Україні 1991 року.– Луцьк, 1993.– С. 48, 49, 149; 24. Косаківський В.А. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 97-108; 25. Косаківський В.А. Пізньотрипільська кераміка басейну р. Савранки // Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. – Київ-Опішне, 1993.– С. 148-150; 26. Косаківський В.А. Зображення тварин на кераміці з трипільського поселення Чечельник // Археологія.– 1994.– №1.– С. 148-149.

О.Є. Верещагіна, П.С. Григорчук

ПОДОЛЯНИН І.Я.ПАДЕРЕВСЬКИЙ – ВИЗНАЧНИЙ ПОЛЬСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ТА МУЗИЧНИЙ ДІЯЧ

Щедра на таланти подільська земля стала колискою для багатьох видатних діячів української культури. З історією краю пов'язані імена Марка Вовчка і Михайла Коцюбинського, М.Леонтовича і К. Стеценка. Та маловідомим є той факт, що на теренах краю народився відомий польський піаніст, композитор, пропагандист мистецтва і, головне, видатний суспільно-політичний діяч Ігнацій Ян Падеревський – син польської родини , який все своє життя присвятив справі незалежності своєї держави та популяризації її культури у світі. На жаль, діяльність І.Падеревського відома лише невеликому колу істориків та музикознавців, які цікавляться історією Польщі початку XX ст. або фортепіанними творами Ф.Шопена, талановитим виконавцем і редактором яких був Ігнацій. В музичній енциклопедії лише мимохідь згадується перебування Падеревського на посаді прем'єр-міністра та міністра закордонних справ Польщі , а в історичних довідниках лише вказується на його блискучу музичну кар'єру. Насправді ж його постать – рідкісний випадок нерозривної єдності музично-виконавської, просвітницької і громадсько-політичної діяльності людини-патріота, борця за незалежність Польської держави та її визнання у всьому світі. Спираючись на зарубіжні та вітчизняні джерела, спробуємо відтворити основні віхи політичної та музичної кар'єри видатного суспільного діяча Про музичну діяльність

І.Падеревського писали польський дослідник В.Кендра[1], музикознавці Г.Фінк[2], А.Носсідж[3], А.Хибінський[4], Е.Бауган[5], Д.Кук[6], Г.Опінський[7], Р.Ландау[8], Ч.Келлодж[9]. Про його політичну діяльність йдеться у 3-томній історії Польщі, дослідженнях А.Дибковської, М.Жарин, Я.Жарин, Л.Алексієвець, Л.Зашкільняка, М.Крикуна, З.Барана та ін.[10]

Мета даної статті – розкрити маловідомі сторінки життєвого і творчого шляху І.Падеревського, охарактеризувати його роль у відновленні незалежності Польської держави, показати напрями його діяльності за кордоном по забезпеченню реалізації зовнішньополітичних пріоритетів країни.

І.Падеревський – представник глибоко патріотичної родини. Його дід свого часу був засланий царським урядом до Сибіру за своє вільнодумство, де і народилась мати Ігнація. Сам Падеревський народився 18 листопада 1860 р. у с. Курилівка, тепер Хмільницького району Вінницької області, де його батько був управителем маєтку і також виділявся своєю політичною діяльністю. Саме за переховування зброї для польских повстанців у 1863 р. Яна Падеревського було заарештовано і малолітній Ігнацій разом зі своєю сестрою протягом року виховувались у тітки (мати майбутнього композитора і піаніста померла невдовзі після його народження).

З раннього дитинства все свідчило про майбутню музичну кар'єру Ігнація: він не досить переймався загальними шкільними дисциплінами і охоче займався лише музикою. Саме цей факт спонукав батька відправити дванадцятирічного хлопця до Варшави під опіку пана Кернтопфа, людини ерудованої і демократичних поглядів, та професорів фортепіанного мистецтва Рудольфа Стробля і Юліуша Янота. Успіхи малого Ігнація були такими значними, що вже у 16 років разом зі своїм товаришем – талановитим скрипалем Ігнацієм Целевічем-вони здійснили річний концертний тур по провінціях Росії. Наступні після туру два роки були присвячені закінченню освіти у Варшавській консерваторії, після чого І.Падеревський займає посаду її професора у 1879 р. Саме в цей час і виникає у юнака ідея продовжити справу Шопена – сприяти визнанню польського музичного мистецтва у всьому світі. Для цього він вирішує продовжити навчання і стати не лише піаністом-віртуозом, але й композитором. З цією метою Падеревський отримує у 1881 р. відпустку у консерваторії та відправляється до Берліна, де вивчає композицію і закони контрапункту, необхідні для кожного композитора. Його теоретична підготовка закінчується у Відні, де Ігнацій також вдосконалює і піаністичну техніку.

Надалі саме піаністична кар'єра І.Падеревського розвивається так стрімко і яскраво, що може порівнюватись хіба що зі злетом Ференца Ліста або Артура Рубінштейна. Париж, Відень, Лондон аплодували піаністові наприкінці 80-х років XIX ст. Концерт Падеревського відбувся навіть у Віндзорському замку (червень 1891 р.) у присутності королеви Вікторії. Сама королева свого часу була ученицею Мендельсона і після концерту записала у своєму щоденнику, що виконання Падеревського було дивовижне і глибоко змістовне, а навколо його блідого обличчя вона побачила щось на кшалт червоного німбу. Французька ж преса називала Ігнація Падеревського „левом Парижу", який підкорив своїм талантом усі відомі артистичні салони міста.[11]

За Європою підкорилась талановитому пропагандисту польської музики і Америка: у вересні 1891 р. Падеревський відправляється до Сполучених Штатів. Під час першого концертного туру країною піаніст дав 18 концертів у Нью-Йорку, 100 концертів в інших містах Сполучених Штатів Америки. Тут, у країні найрізноманітніших рекордів, де цифри відіграють чи не найважливішу роль, підрахували, що перший концертний тур по Америці приніс Падеревському 95 тис. доларів, другий -160 тис., а третій – 248 тисяч доларів. Саме польський піаніст став першим віртуозом, який дав сольний концерт у Карнезі-Холі, в переповненому залі якого зібралось 3 тисячі його шанувальників. Цікава деталь: у подорожі по Сполучених Штатах Америки Ігнацій Падеревський мав власний залізничний вагон з усіма зручностями і фортепіано та власного кухаря, що дозволило піаністові не витрачати зайвий час, а інтенсивно працювати під час далеких переїздів[12].

В 1899 р., гастролюючи в Європі, Падеревський виступав в Петербурзі й Києві, де

виконував ряд фортепіанних і симфонічних творів, а також романсів.

Широке коло інтересів Ігнація Падеревського не дозволило йому обмежитись лише композиторською та музично-пропагандистською діяльністю. Життя зводило піаніста з багатьма відомими особистостями, які прагнули волі для рідної Польщі. Саме вони викликали інтерес піаніста до справ політичних, який поступово від розмов у товариському колі про становище своєї Вітчизни приходить до сміливих виступів на міжнародній арені. Міжнародна слава Падеревського-віртуоза заставила широку громадськість прислухатись до промов Падеревського-політика. Першу велику промову він виголосив в 1898 р. на доброчинному концерті у Варшаві.

Остаточне рішення присвятити себе політичній діяльності прийшло до І.Падеревського у 1909 р. і було пов'язане з вимушеною перервою у піаністичній кар'єрі віртуоза. Працюючи над піаністичним репертуаром більше десяти годин на добу, Падеревський пошкодив ліву руку, і лікарі заборонили йому протягом року займатись грою на інструменті. Для будь-якого іншого музиканта це могло стати величезною трагедією і призвести до глибокої депресії. Падеревський же весь час присвячує удосконаленню своїх знань англійської і французької мов з метою розмовляти ними вільно. Також композитор вирішив, що сама доля надала йому шанс і час продемонструвати свою любов до Вітчизни. Першим кроком стало замовлення у скульптора Антона Вівульского пам'ятника з бронзи на честь перемоги під Грюнвальдом, який був урочисто відкритий під час святкування її річниці у 1910 р. у Кракові[13].

Під час Першої світової війни, яка застала Падеревського у Швейцарії, на прохання Народного Комітету, розквартированого у Парижі, композитор відправляється делегатом у Сполучені Штати Америки. Настав момент, коли належало нагадати світові про становище Польщі і бажання поляків мати власну державу. Перед поїздкою у Сполучені Штати Ігнацій брав участь у Паризькій конференції керівників Народного Комітету. В Англії, разом зі своїми друзями, він організовує Польський Комітет порятунку, який очолюють Райхман, Гарлей та Залеський[10].

Під час подорожі по Сполучених Штатах Америки Падеревський знову повертається до концертної діяльності і дає понад 300 концертів. На кожному з них він близько години проводить палкі політичні промови про становище Польщі і поляків і лише після цього сідає до фортепіано. Репертуар цього часу складає практично виключно польська музика. І саме завдяки старанням Падеревського музика польських композиторів стає відомою в Америці, як ніколи раніше. Водночас піаніст жертвує з власної кишені великі суми на справи доброчинності.

Влітку 1916 р. В.Вільсон, президент Сполучених Штатів, запросив І.Падеревського до Білого Дому. На прохання Президента піаніст сів до інструменту і грав музику Ф.Шопена, після чого під час довгої розмови з Вільсоном представив детально ситуацію в польських землях. Цікава деталь: коли настав час чергових виборів Президента Америки, всі поляки, які мешкали в США, проголосували за Вільсона, що стало визначальним для їх результатів у трьох великих штатах. В 1916 р. Вільсон вдруге був обраний на цю посаду. У цьому ж році Німеччина видає маніфест з декларацією про самостійність Польщі. Всі розуміли, що то був підступний акт, який мав на меті збільшення німецької армії за рахунок польських жовнірів. Падеревський склав і розіслав телеграфний протест. На початку січня 1917 р. він підготував меморандум у справах польських, який подав Президентові Вільсону. Президент оголошує, що Америка виступатиме за те, щоб Польща була об'єднана, самостійна і незалежна.

4 квітня 1917 р. з ініціативи Падеревського з Америки відправляється до Франції два військові підрозділи. На чолі збройних сил стає Йозеф Галлер. Їх транспортування до Європи було здійснено за допомогою міністра морських справ і майбутнього Президента Америки Франкліна Рузвельта. 8 січня 1918 р. були оголошені публічно „14 пунктів" Вільсона, в тринадцятому з яких йшлося про самостійну Польщу, з вільним і безпечним доступом до моря[14].

Після закінчення Першої світової війни Падеревський вирішив, що його місце зараз

має бути на Батьківщині. Спочатку він приїздить з Америки до Парижа, де разом з Романом Дмовським складає меморандум для подання на мирну конференцію. Потім виїжджає до Лондона, де міністр закордонних справ Бальфур повідомляє, що поляки не можуть бути представлені на мирній конференції ані Народним Комітетом, ані радою Варшавською, оскільки жоден з них не визнаний юридично. Водночас міністр дав зрозуміти Падеревському, що вважає його єдиною особистістю і політиком, здатним довести до кінця справу об'єднання співвітчизників.

Прибувши у січні 1919 р. до Варшави, Падеревський застав ситуацію, коли ксьондз Любомирський, архієпископ Краківський і Островський за участю генерала фон Беселера передали усю владу Пілсудському. Його підтримували поляки у вітчизні, а Народний Комітет – поляки за кордоном. Падеревський мусив виступити посередником між ними. Пілсудський походив зі старої шляхти і спирався на її представників, Падеревський – зі шляхти дрібної, про яку постійно піклувався. Обидва розглядали майбутнє країни з різних позицій. Після першої зустрічі Падеревський зрозумів, що порозуміння між ними бути не може. Він вже виїхав до Кракова, коли за посередництвом генерала Шептицького його залучили до створення нового кабінету. Падеревський формує Кабінет міністрів, в якому обіймає посаду прем'єр – міністра , міністра закордонних справ та представника Польщі на мирній Паризькій конференції[15].

22 січня 1919 р. Сполучені Штати Америки, потім Великобританія, Франція, Італія та інші держави прислали ноту визнання новоствореної Польської держави та її уряду.

Під час відкриття сейму 10 лютого 1919 р. інаугураційну промову виголосив Пілсудський, який 20 лютого одноголосно був затверджений сеймом на посаду Президента Польщі. Того ж дня сейм ухвалив вотум довіри Падеревському, який енергійно працював над польським меморандумом на мирну конференцію.

Прибувши до Парижа у найвідповідальніший для свого народу момент, І.Падеревський використав усі можливості своїх дружніх стосунків з відомими політиками на благо справи Польщі. Приватні розмови з Вільсоном, Георгом Ллойдом та іншими мали на меті підготувати грунт для вирішення державних справ. У відповідь на виступ Падеревського комісія у справах Польщі виступила за визнання Гданьська за польським народом.

За Версальським договором Польща отримала набагато менше, ніж сподівалася. Та все ж її було офіційно визнано самостійною. Акт визнання підписали Ігнацій Падеревський та Роман Дмовський.

В грудні того ж самого року Падеревський залишає посаду в польському уряді і виїжджає з країни. Проте його політична діяльність не закінчується: він залишається першим делегатом Польщі при Раді Послів і першим делегатом у Лізі Націй.

У 1920 р. Ігнацій Падеревський відновлює інтенсивні заняття на фортепіано, які за сім років його політичної діяльності були занедбані і виконували лише роль містка між двома світами, в яких він перебував. Відтепер музика знову стає основною метою його життя.

Серію відновлених концертів розпочинає піаніст сольною програмою в Карнезі-Холі (Нью-Йорк) 22 листопада 1922 р. Публіка приймала польського віртуоза з таким ентузіазмом, що більше години він грав на біс. Велике концертне турне Америкою та концерти в Лондоні мали не лише культурне, але й політичне значення. Польський патріот у повний голос свідчив про високу культуру свого народу.

Цікаві товариські стосунки Падеревського. Серед його друзів –Рузвельт, полковник Хоуз, Масарик, Бренд, Гувер, Балфор, Норман Девіс, маршал Фох, король Віктор Емануель, папа Пій XI, бельгійська королівська пара і король Георг V, який нагородив піаніста великим хрестом Британської імперії[16].

Коли в Сполучених Штатах Америки готувались до святкування десятої річниці незалежності Польщі, громадськість це більше сприймала як визнання і вшанування Падеревського, нагородивши його почесними званнями доктора Йельського, Південно-Нью-

Йорського, Каліфорнійського, Нью-Йоркського університетів. Окрім того, таке ж звання він мав у Оксфордському, Лозанському, Краківському, Познанському та Львівському університетах.

Отримав Ігнатій Падеревський і дві найвищі відзнаки Польщі – орден Білого орла і Великий Хрест.

У 30-х роках Падеревський здійснює концертні тури не лише в Сполучених Штатах, але й у Південній Америці і Південній Африці, Австралії та багатьох країнах Європи. Похилий вік не став на заваді піаністові у його доброчинних справах. Концерт в Америці на користь інвалідів війни приніс 28 тис. доларів, у Франції – 2 млн. франків. На концерті в Медісон Сквер Гарден у Нью-Йорку були присутні 16 тис. слухачів, а прибуток від нього у сумі 50 тис. доларів піаніст перерахував у фонд допомоги безробітним музикантам. Концерт в Альберт-Холі на користь безробітних англійських музикантів приніс 4 тис. фунтів прибутку. В театрі на Єлисейських полях Падеревський дав концерт на користь біженців-євреїв з Німеччини.

Маловідомий широкому загалу, але цікавий факт з творчого життя Падеревського – його захоплення кіно, але не тільки в якості глядача. В 1937 р. на польський екран вийшов фільм англійського виробництва „Крейцерова соната", в якому піаніст зіграв головну роль. Цей фільм – надзвичайно цінна пам'ятка, адже завдяки йому збереглась картина постави рук Майстра під час виконання ним музики Шопена, Ліста та Бетховена.

Якщо після закінчення активної політичної діяльності І.Падеревський відновив діяльність віртуозну, то до композиторської творчості він не повертався вже ніколи. Але наступні покоління музикантів вдячні йому за іншу дуже велику і важливу працю: разом з доктором Людвіком Бронарським і професором Йозефом Турчинським він відредагував усі твори Фрідеріка Шопена, закінчивши цю роботу перед початком Другої світової війни. Невдовзі він вирушає до Сполучених Штатів, де закінчує своє життя 1 липня 1941 р.

На святкуванні річниці народження Ф.Шопена Падеревський зауважив, що особистість велика і навіть найбільша не може існувати ані над народом, ані поза народом, бо вона є його зерном, його паростком, його квіткою, його колосом і тому серцю народу близькою. Ці слова можна віднести до самого Ігнація Падеревського, який все своє життя присвятив служінню польському народові.

Ігнацій Ян Падеревський – постать цікава і багатогранна. Її подальше вивчення вимагає глибокого аналізу польських, українських, російських, англійських, американських, німецьких, французьких джерел. Це дало б можливість в більшій мірі збагнути велич цієї непересічної людини, яка розпочала своє життя на українському Поділлі, а закінчила його у далеких Сполучених Штатах Америки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Wladislaw Kedra .Ignacy Paderewski. - Lodz: Czytelnik, 1948; 2.Finck H. Paderevski and his art. – N. -Y.,1895; 3.Nossig A. I.Paderevski.-Lpz.,1901.; 4.Chybinski A. Paderevski and his works for pianoforte.-Warsz.,1910; 5.Baughan E.I.Paderevski.-L.,1915.; 6.Cooke J. I.Paderevski.-Phil.,1928; 7.Opienski H.I.Paderevski.-Paderewski,esquisse de sa vie et de son oevre.-Labsanne,1929; 8.Landau R. Paderewski.-L.,1934; 9.Kellogg C.Paderewski.-N.-Y.,1956.; 10. История Польши. В 3-х т. /Под ред Ф.Г.Зуева, А.Я.Манусевича, И.А.Хрінова. – М., 1956-1958; А.Дыбковская, М.Жарин, Я.Жарин. История Польши с древнейших времен до наших дней. – Варшава, 1995; Л.Алексієвець Новітня історія Польщі. – Київ-Тернопіль, 2002; Л.Зашкільняк, М.Крикун. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. З.Баран. Відродження і становлення Польської державви. 1918-1921. – Львів, 1995; 11. Wladislaw Kedra .Ignacy Paderewski.- Lodz: Czytelnik, 1948. – С.49; 12 Cooke J. I.Paderevski.-Phil.,1928. - С.56; 13.Там само. – С.121; 14. Chybinski A. Paderevski and his works for pianoforte.- Warsz.,1910. – С. 89; 15. Kellogg C.Paderewski.-N.-Y.,1956. – С.78; 16. Там само.-С.89.

.

В.І.Пальонний

ПОДІЛЬСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР ТА ЙОГО ЗБИРАЧ І ДОСЛІДНИК ГНАТ ТРОХИМОВИЧ ТАНЦЮРА

На межі тисячоліть в умовах демократизації українського суспільства поглиблюється інтерес до історії, духовної культури народу, зокрема фольклору та науки про нього – фольклористики. Спираючись на здобуті емпіричні матеріали, перші збирачі фольклору готували ґрунт для поглибленого дослідження духовної спадщини народу, для розробки теорії фольклору та історії фольклористики й етнографії. Ця функція збирачів народних самоцвітів зберігає своє неперехідне значення на всі часи. Та найголовніше те, що збирацька діяльність багатьох ентузіастів сприяла і сприяє збереженню, популяризації скарбів народної пам'яті, формуванню естетично розвиненої особистості. Окрім того, збирання фольклору – ефективний спосіб глибокого пізнання життя, вивчення історії, побуту, обрядів та звичаїв народу.

В історії світової фольклористики є унікальні постаті збирачів усної народної творчості, які записали колосальну кількість матеріалів: поляк О. Кольберг, угорець Б. Барток, чех Л. Куба, болгарин Н. Кауфман, серб В.Караджич, американець Ф.Чайлд, - у кожного народу свої скарбниці. Українці К.Квітка та О.Маркович зібрали відповідно 6000 народних пісень і 50 тисяч прислів'їв та приказок.

Усна народна творчість подолян завжди привертала до себе увагу фольклористів, композиторів, представників красного письменства. Народну пісенну творчість тут вивчали С.Руданський, М.Коцюбинський, П.Чубинський, П.Падура, О.Маркевич. А.Свидницький, А.Димінський, К.Квітка, М.Стельмах, а також композитори - П.Ніщинський, М.Леонтович, В.Заремба, К.Стеценко, Я.Степовий, Ф.Колеса, Р.Скалецький та інші.

З Поділля полинули в світ такі перлини пісенної народної творчості як "Щедрик", "Дударик", "Із-за гори кам'яної", "Гаю, гаю, зелен-розмаю", "Закувала та сива зозуля", "Ніч яка, Господи, місячна, ясная", "Дивлюсь я на небо", "Ґандзя", "Розпрягайте, хлопці, коні", "За Сибіром сонце сходить", пісні про Байду, Морозенка та Нечая, а також багато інших, що стали окрасою всієї пісенно-поетичної творчості українського народу. А хто не знає пісні "Повій, вітре, на Вкраїну", автором слів якої є теж подолянин Степан Руданський. Пісенні самоцвіти на барвистій фольклористичній ниві Поділля збирала також письменниця Марко Вовчок.

Українську фольклорну скарбницю збагатив і сільський учитель, подолянин Гнат Танцюра, який плідно працював на збирацькій ниві усної народної творчості у першій половині XX ст. Про його життя і діяльність написано чимало[1]. Проте ще не раз будуть згадувати цього благородного сподвижника, закоханого у народне слово, у своєрідне співуче Поділля.

Танцюра Гнат Трохимович (1901-1962) народився в селі Зятківцях Гайсинського повіту Кам'янець-Подільської губернії (нині Гайсинського району Вінницької області) в багатодітній малоземельній сім'ї хліборобів-ткачів[2].

1932 року закінчив інститут соціального виховання. Вчителював. З юних років захопився збирацькою роботою, записуючи в своєму рідному селі Зятківцях та сусідніх селах Кущинцях і Гнатівці усну народну творчість - пісні (з мелодіями), казки, прислів'я, загадки.

Понад 40 років невтомний ентузіаст наполегливо, день за днем, шукав, знаходив талановитих народних співаків та цікавих оповідачів. Спочатку це були мати, сестри, родичі та сусіди - Килина Жук, Параска Полиця, Марина, Настя і Павліна Танцюри, Андрій Щур та інші. Від них він записав чимало фольклорного матеріалу.

Формування світогляду Г.Танцюри відбувалося в атмосфері повсякденної праці й активного побутування усної народної творчості. Влітку сім'я трудилася по господарству й на плантаціях поміщика, взимку – за хатньою роботою: два ткацькі верстати обслуговували батько з Гнатом. У сім'ї був твердий порядок. Батьки самі не відпочивали й дітям не давали сидіти без роботи. Так було і в кожній трудовій родині. Та було в сім'ї Танцюр таке, чого в сусідів не помічалося: любили співати хором, слухати голосне читання художньої літератури. В п'ятнадцятирічному віці Гнат перечитав усі книжки з шкільної бібліотеки, брав у повітовій, бо дома були тільки "Кобзар" Т.Шевченка – читаний-перечитаний, і псалтир.

Цієї ж пори Г.Танцюра завів щоденника, переписував у нього вірші з "Кобзаря", фіксував різні факти з власного та сільського життя. Під впливом реальних подій та літератури й фольклору в щоденнику відбивалися сокровенні мрії та почуття. Гнат ретельно записував розповіді бабусі Оксани.

Збираючи історично-побутовий матеріал, Г.Танцюра міркував: а чому б не фіксувати й пісні? Адже вони – поетична історія народу.

Ще на початку збирацької роботи Г.Танцюра усвідомив: пісня – це сплав тексту і мелодії, її слід записувати в єдності поетичного і музичного компонентів.

Усвідомлюючи цінність фольклорно-етнографічних матеріалів, зафіксованих від матері, батька, Параски Полиці, Килини Жук, Явдохи Важейло, Ірини Риманської, Марини Дзюби та інших зятківчан, Г.Танцюра мріяв зустріти таку людину, яка б знала силу-силенну пісень.

Якось мати, наспівуючи Гнатові, забула кінець пісні. Саме цієї хвилини до хати зайшла близька сусідка – бабуся Демедиха. Мати запитала, чи не знає вона пісні. "Де там не знаю! – усміхнулася щиро Демедиха. Проспівала закінчення, а тоді інтригуюче мовила: До мене, сину, до мене за піснями. На трьох волових шкурах не спишеш. Я ж їх знаю до погибелі. Вік свій проспівала. Десь-то і долю свою проспівала, що така нещаслива. Я весь свій вік провела в біді, у злиднях і в піснях. Коли б не пісні, то десь-то лопнула б із досади і горя"[3].

Г.Танцюра трохи недовірливо, скептично сприйняв оті "три волові шкури", однак подумав: хай бабуся хоч кілька десятків пісень передасть. Але співачка "сипнула" стільки перлин, що не було ніякої можливості їх записати. "Два тижні без перерви я ходив до неї і складав лише списки відомих їй пісень, яких виявилося не десятки, а сотні. Кажучи фігурально, коли я досі плавав по вузеньких річечках, звідки було видно обидва береги, то тепер виплив у якесь безмежне море. Я стомлювався писати і всерйоз почав побоюватися, що ніколи не зможу перейняти того, що вона знає. А вона все каже, розповідає, співає без кінця і краю"[4]. Найбільше дивували молодого збирача її феноменальна пам'ять, велике фольклорне багатство, красномовність і природний гумор. Окрилений невичерпним джерелом усної народної творчості, до якого "тільки доторкнись, зачепи, - воно било фонтаном"[5], Г.Танцюра поставив перед собою мету: записати від бабусі все до словечка. Дізнавшись про паспортизацію пісень, бабуся обрала собі псевдонім: Явдоха Зуїха. Все своє вміння, талант збирача, знання, молодечу енергію і запал віддав Г.Танцюра, щоб повністю записати те, що знала співачка. Записи від неї тривали дванадцять років. Постаті Г.Танцюри і Явдохи Зуїхи є тим ідеальним зразком в історії світової фольклористики, коли гармонійно поєднались надзвичайна обдарованість народної співачки й ентузіазм та віртуозність талановитого збирача. "Спілкуючись із цією бабусею, яка так повно ввібрала в себе культуру трудового народу, я, - писав фольклорист, - багато передумав і зрозумів. Читання з книжки тисячі пісень ніколи не дасть того ефекту, як слухання і запис їх від живої людини, яка з додатками і художніми поясненнями емоційно їх передасть. За допомогою Зуїхи я зрозумів душу простої трудящої людини, фізично і морально здорової, духовно багатої. Я ніби пірнув у лірику, в музику, в глибокий океан людських переживань і вирватися з цього полону народної поезії я і не хотів, і вже не міг"[6] .

Від Явдохи Зуїхи записано 1008 пісень, 156 казок, байок та переказів, 394 прислів'я і приказки, чимало загадок, інших етнографічних даних.

Підкреслимо: записи здійснювалися вручну, без фонографа чи магнітофона (перший сільському вчителеві був недоступний, а магнітофон в СРСР створено лише 1945 р.). О.Правдюк у монографії "Українська музична фольклористика" відзначає, що творчий доробок Г.Танцюри "можна назвати справжнім подвигом, якщо зважити, що всі пісенно-музичні матеріали записані на слух..."[7].

Центральне місце у фольклористичній спадщині Г.Танцюри, без сумніву, займають записи від Явдохи Зуїхи. На основі тисяч аркушів, акуратно списаних каліграфічним почерком збирача, нахиленим у лівий бік, Вікторія Юзвенко, Михайло Яценко та Зоя

Василенко підготували книгу "Пісні Явдохи Зуїхи", до якої ввійшло 925 народних пісень. Збірник має такі основні розділи: пісні календарно-обрядові, весільні, родинно-побутові, балади, історичні та соціально-побутові. В межах цих розділів твори об'єднано в певні тематичні чи жанрові групи та цикли, що мають свою ідейно-смислову послідовність, внутрішню логіку розміщення (таких груп аж 46). До книги ввійшли: стаття "Від упорядників", передмова "Пісенне багатство Явдохи Зуїхи", примітки, а також блискучий біографічний нарис Г.Танцюри "Явдоха Зуїха". Це дослідження і пісенну монографію села Зятківець учені ставлять у ряд найкращих у нашій країні праць, побудованих на фольклорному матеріалі одного осередку чи носія[8].

В історії української фольклористики відомі імена багатьох талановитих носіїв усної народної творчості – кобзарів, співців, оповідачів. Високу оцінку науковців здобули М.Загорська з Чернівщини, Г.Чорномазова, С.Бакитько, Р.Чмихало з Полтавщини, Т.Гринчишин і Г.Терлецький із Тернопільщини, М.Пустай, А.Калин, В.Королевич, М.Галиця із Закарпаття, К.Дубчак, Г.Єремійчук, Ф.Гулей на Буковині, Н.Присяжнюк і Г.Максимчук із Вінниччини, У.Кот на Волині та ін. Величним пам'ятником легіонам носіїв фольклору, українському народові є унікальна книга пісень Явдохи Зуїхи. В.Юзвенко та М.Яценко підкреслюють: "Видатний майстер усного поетичного слова – Явдоха Зуїха - по праву займає одне з перших місць у ряду найвизначніших народних співців слов'янського світу"[9] .

Книгу "Пісні Явдохи Зуїхи" високо оцінили вчені – фольклористи, діячі культури. Тисяча пісень Явдохи Зуїхи, відзначав П.Тичина, "це феноменально... Але справа не тільки в пам'яті, яку мала Зуїха, справа в любові. У любові до всього народного, рідного, найближчого... Хтось писав чи висловився про книгу "Пісні Явдохи Зуїхи", що це пам'ятник простій, рядовій колгоспниці. По-перше, не "простій" чи "рядовій", а надзвичайно обдарованій людині, високого інтелекту натурі. Та й не тільки їй, - це один із пам'ятників самому народу[10]. "Пісні Явдохи Зуїхи" К. Балабуха образно назвав "філармонією, по кахлі, по дощечці, по рядочку, по мелодії спорудженою невтомним Гнатом Танцюрою"[11].

У рукописній спадщині збирача помітно виділяється оригінальна праця "Весілля в селі Зятківцях" – ґрунтовний і всебічний опис весільного обряду з іграми, піснями (їх 800), записом інструментальної музики (144 танці)[12].

У теоретичному доробку збирача відзначимо дві праці: науково-популярний біографічний нарис "Явдоха Зуїха"[13] та науково-методичний посібник "Записки збирача фольклору"[14]. У нарисі Г.Танцюра глибоко і всебічно проаналізував життя народної співачки, з'ясував соціально-економічні причини появи багатьох усно-поетичних творів.

"Записки збирача фольклору" Г.Танцюри ввійшли до золотого фонду української фольклористики. Питання методики записування усної народної творчості стоять у центрі найважливіших проблем фольклористичної науки і практики, а тому осмислення нагромадженого досвіду має загальнотеоретичне значення (це стосується як принципів збирацької діяльності в цілому, так і особливостей методики записування художніх зразків різних жанрів)[15]. Науково-методичний посібник узагальнює збирацький досвід автора, дає цінні практичні рекомендації та поради по вивченню й записуванню фольклорно-етнографічних матеріалів. "Записки збирача фольклору" Г.Танцюри своїм значенням перевершили всі відомі в українській фольклористиці праці на цю тему й стали настільною книгою багатьох аматорів усної народної творчості.

Записи Г.Танцюри розкривають надзвичайне багатство й своєрідність народнопоетичної традиції на Поділлі, ілюструють її художню довершеність.

У 1918-1936 рр. (період найінтенсивнішої збирацької праці Г.Танцюри) на Вінниччині (зокрема, в Зятківцях Гайсинського, Клебані Тульчинського районів) були ще досить стійкі традиції календарно-обрядової пісенності. Хоч і згасали обряди зимового та весняно-літнього циклів (колядування, щедрування, водіння кози, Меланки, проведення Купала тощо), проте жили ще носії, знавці багатющих звичаїв, свят та обрядів, від них Г.Танцюра зафіксував сотні народних перлин календарно-обрядової творчості.

Календарно-обрядова поезія бере початок ще від первісно-общинного ладу.

Виникнувши на основі господарсько-виробничої діяльності в часи, коли людина перебувала у великій залежності від природи, поклонялася "зримим богам" – сонцю, місяцю, зорі, блискавці тощо, ця творчість була нерозривно пов'язана з повсякденними турботами селянина і виконувала життєво важливі функції. З допомогою певних магічних дій, що супроводжувалися словом, піснею, люди прагнули одержати щедрий врожай, багатий приплід худоби, викохати міцне здоров'я.

В українській обрядовій поезії є пісні, що ніби чарівні, нев'янучі квіти, пишно цвітуть на ниві народного життя всепоглинаючою радістю, невгамовними веселощами, пробудженням найніжніших почуттів. Пісні – веснянки. Пробудження природи напровесні відлунювало в людях щирими вихлюпами палких емоцій, буйними мріями, потайними соромливими бажаннями і гомінкими голосами. Прагнення янайшвидше прогнати люту і темну зиму й наблизити світлу й теплу весну збирало людей у гурти – чинити присуд холодній порі і стрічати красуню з ласкавим сонцем, співучими птахами, бентежними, але водночас приємними клопотами хлібороба.

За часом виникнення і функціонування веснянки поділяють на дві основні групи: старовинні і новіші. До першої належать пісні, що супроводжують ігри, хороводи, танки. В них помітно віддзеркалюються елементи язичницьких вірувань, магічність дій. Г.Танцюра віддавав перевагу записуванню саме таких, генетично давніших, зразків: "Кедровеє деревце", "Горобчику-щебеташечку", "Ой піду я, ненько, в неділю раненько", "Ой нумо, нумо заплітати шума" ("Шум"), "Хвалилася береза, хилю-похилю, береза" та ін. Друга група – веснянки ліричного та жартівливого характеру, які майже втратили обрядову належність і нерідко виконуються будь-якої пори як родинно-побутові пісні під час вечірніх розваг молоді. Якщо основний мотив обрядових творів – побажання щедрого врожаю, добробуту і благополуччя, то в центрі ліричних і жартівливих веснянок – стосунки дівчини з парубком, коханим чи нелюбом, матір'ю, доброзичливе (а часом і дошкульне, іронічне) висміювання вад характеру чи зовнішніх рис молоді – як окремого індивіда, так і цілого гурту хлопців чи дівчат. Глибоким знавцем веснянкової поезії була Явдоха Зуїха. Проте збирач записав десятки самоцвітів і від інших виконавців – матері, сестер, Онисі Полиці, дівочих та парубочих гуртів, а також від Параски Полиці – чи не найобдарованішого після Явдохи Зуїхи носія фольклору в Зятківцях (від П.Полиці зафіксовано понад 500 пісень).

Русальні пісні, як відомо, виконувалися на русальному тижні під час Зелених свят, коли закінчувалася весна і починалося літо. У них відбилися народні звичаї та вірування про русалок, мавок, лоскотарок і т.п. Після Зелених свят наставала Петрівка – час найкоротших ночей і найдовших світлових днів. Тоді й співалися петрівчані пісні, в яких бринять мотиви пристрасних відвертих освідчень, очікування заручин і весілля; в них передано душевний стан дівчини перед заміжжям, її тугу за безтурботними роками дівування і побоювання майбутнього життя в родині чоловіка, стосунків із свекрухою, свекром тощо.

Петрівка закінчувалася напередодні Івана Купала – одного з найголовніших у давнину річних свят. За народним повір'ям, у цей день сонце сходить – грає, а опівночі вогнисто розцвітає папороть, віщуючи велике багатство і міцне здоров'я тим, хто побачить, зірве і збереже цей дивоцвіт. Свято Купала не обходилося без вогнища, обрядового дерева (найчастіше – верби), вінкоплетіння і пісень, які названо купальськими. Більшість із них приурочено темі кохання, сватання, шлюбу і записано в Зятківцях від Євгенії та Павлини Танцюр – рідних сестер збирача.

Своєрідним апофеозом землеробської праці є жниварський цикл пісень, що поділяється на твори зажинкові, власне жнивні та обжинкові. У Зятківцях найбільш стійкі пісні обжинкові.

До календарно-обрядової поезії належать колядки та щедрівки. Колядки виконувалися переважно хлопцями під час Різдва, а щедрівки співали дівчата і діти перед Новим роком. Основні мотиви цих пісень – пророкування щедрого врожаю ("кращого, як торік") і величання людьми одне одного. Колядок та щедрівок Г.Танцюра записав сорок одну.

Традиційна весільна драма на Україні була напрочуд багата. Про це свідчать описи весіль: Боплана (1650), Г.Калиновського (1777), І.Червінського (1805), О.Рошкевич та І.Франка (1886), П.Чубинського (1877), Б.Грінченка (1899), М.Руденко (1963), М.Шубравської й О.Правдюка (1967) та ін.

У фольклористиці прийнято весільні пісні подавати разом із описом самого весілля, тим паче, що в кожному селі воно має свої локальні особливості, свій пісенний репертуар. Однак, як підкреслює відомий дослідник українського весілля М.Шубравська[16], зробити опис весілля певної місцевості (села, району) – досить складна справа, яка вимагає багато часу, знань, уміння, досвіду, спостережливості записувача. Тож автори описів – це здебільшого люди, що багато років прожили в тому чи іншому селі, досконало знають обряд.

Збірник "Весілля в селі Зятківцях" Г.Танцюри можна кваліфікувати як рідкісну, оригінальну в історії вітчизняної фольклористики наукову працю, в якій всебічно й вичерпно, монографічно глибоко досліджено весільний обряд – з піснями, танцями, іграми тощо. Без перебільшення можна сказати, що це – видатна, унікальна пам'ятка українського фольклору.

Одним із найулюбленіших пісенних жанрів на Поділлі був і залишається жанр народної балади (про кохання, родинний побут, соціально-історична). Активному побутуванню балад сприяє їх глибока закоріненість у життя, реалістичність (часом із елементами фантастики, міфології), художня довершеність, музичне багатство, драматизм, в основі якого лежить, за висловом М.Драгоманова, "сумноефектна подія"[17]. Г.Танцюра записав понад сотню балад у Зятківцях, Жерденівці, Тишківці, Клебані та інших селах.

У збирацькому доробку фольклориста чимало соціально-побутових пісень-козацьких, чумацьких, рекрутських та солдатських, наймитських і заробітчанських, бурлацьких.

Найбільше пісень аналізованого циклу записано від колишніх солдат царської армії, їхніх дружин (удів), матерів, хлопців. Як видно з географії записів (десятки сіл Вінниччини, Київська, Хмельницька області), рекрутські та солдатські пісні збирача дуже цікавили, можливо, у зв'язку з написанням історії рідного села, в якій, як промінь сонця в краплині роси, відбилася історія українського народу.

Родинно-побутова поезія в унікальній колекції збирача (після весільних пісень) представлена найповніше.

Життя людське оповите серпанком вічних таємниць, серед яких однією з найзагадковіших і найчарівніших є таємниця кохання. Можливо, саме народні пісні найближчі до проникнення в сокровенні золоті поклади сердець. Мотиви кохання звучать у багатьох жанрах і циклах народної пісенності – веснянках, петрівчаних, купальських, весільних, козацьких, чумацьких, солдатських, жартівливих та ін. Любовна лірика – найбільший сюжетно-тематичний цикл родинно-побутової пісенності.

Доля дівчини, жінки, матері бентежила Г.Танцюру-гуманіста вже життя. Недарма ж бо він упорядкував кілька тематичних збірників про жінку, матір. 1930 р. в Харкові побачив світ збірник "Жіноча доля в народних піснях" (запис, передмова, упорядкування Г.Танцюри). Тут уміщено п'ятдесят народних перлин, зібраних переважно в Зятківцях: третю частину – від Явдохи Зуїхи, решту – від матері Тетяни Остапівни, тітки Марини, сестер, а також від П.Полиці, К.Жук, Я.Важейло, К.Рідковус, О.Лебідь, Ф.Лесь, І.Риманської та ін. Мета збірника, як відзначав упорядник у передмові, - зображення на народнопісенному матеріалі долі української жінки в умовах соціально-економічного поневолення.

З-поміж багатьох видів та жанрів фольклору, що активно побутують від давнини, виділяється пласт жартівливо-сатиричної пісенності. Особливо багато народних перлин жартівливого характеру серед пісень про кохання, веснянок, весільних, танцювальних. Збирач надавав великого значення гумору і сатирі, записав кілька сотень зразків народної сміхової культури.

Серед пісень літературного походження в запису Г.Танцюри знаходимо твори на слова І.Котляревського ("Віють вітри, віють буйні", "Видно шляшки полтавські"),

Т.Шевченка (“Реве та стогне Дніпр широкий”, “Така її доля...”, “Летить галка через балку”, “Нащо мені чорні брови?”), Є.Гребінки (“Ні, мамо, не можна нелюба любить”), Л.Глібова (“Стоїть гора високая”) та ін.

Збирацька спадщина Г.Танцюри перебуває в постійному полі зору науковців- упорядників тематичних збірників, дослідників фольклору. Так, записи Г.Танцюри прикрасили видання "Українські народні ліричні пісні" (1958), "Думи та історичні пісні" (1955), "З альбомів збирачів народних пісень", "Зацвіла калина" (1959), "Народ про Кармалюка" (1961), "Українські народні прислів'я та приказки" (1963), "Пісні кохання" (1986), "Жартівливі та сатиричні пісні" (1988) та ін.

Особливо великий внесок Г.Танцюри у видання зводу українського фольклору. Окрім "Пісень Явдохи Зуїхи", в інших томах серії "Українська народна творчість" опубліковано таку кількість записів: "Історичні пісні" - 18, "Колядки та щедрівки" - 5, "Загадки" -101, "Інструментальна музика" -14, "Танцювальні пісні" - 25, "Наймитські та заробітчанські пісні" - 7, "Рекрутські та солдатські пісні" - 19, "Чумацькі пісні" - 7, "Ігри та пісні" - 27, "Жартівливі пісні" - 10, "Пісні літературного походження" - 8, "Легенди та перекази" - 3, "Балади" - 37, "Дитячий фольклор" - 23 тощо.

Цінність записів Г.Танцюри вчені відзначали неодноразово. Серед численної кількості варіантів їх недарма досить часто упорядники збірників ставлять на перше місце. Це стосується, скажімо, пісні про Устима Кармалюка "За Сибіром сонце сходить", яка надрукована першою з-поміж двадцяти п'яти варіантів твору в збірнику [18].

Збирацьку діяльність Г.Танцюри вчені вважають за приклад багаторічного записування фольклору. Як відомо, ентузіаст був прихильником стаціонарного способу збирання, монографічного вивчення одного осередку, вичерпного запису репертуару одного носія. В своїй практиці Г.Танцюра широко використовував способи нагадування, підказування, асоціативний і контрастний. Зокрема, контрастний спосіб полягає в тому, щоб викликати в пам'яті носіїв пісню, протилежну за своїм змістом або настроєм до тієї, яку сам записувач підказував, нерідко наспівуючи, виконавцям. Отже, при цьому збирач не пасивно очікував, коли йому заспівають, а створював відповідну атмосферу, умови для виконання і запису того чи іншого твору. Ця обставина має важливе значення в методиці Г.Танцюри. Він заздалегідь готувався до запису, складав робочий план тематичного збирання скарбів. Скажімо, до теми "Мати в народних піснях" були визначені підтеми: а) мати - вдова з малими дітьми; б) мати допомагає дорослим дітям; в) дорослі діти шанують стару матір. Крім цього, складалися списки носіїв фольклору, до яких варто звернутися, і назв пісень, які їм слід проспівати для нагадування: "Десь там, у підвалинах народної нам 'яті, зберігаються цілі поклади, цілі нашарування усної творчості, що їх необхідно виявити, витягти нагору, розкрити і зафіксувати "[19] .

Г.Танцюра записував народні пісні під час виконання. Це мало ряд особливостей, на які вказував фольклорист. Насамперед треба було брати не слова і не мелодію відокремлено одне від одного, а відчути самий сенс, тон, ритмічність пісні, щоб зафіксувати такою, якою вона є в натурі, живе в народі. Не слід перебивати співаків. Під час запису треба звернути увагу на стильові особливості виконання пісні: співається вона низьким чи високим тоном, голосно чи тихо, швидко чи поволі, грудним голосом, на повний голос чи фальцетом.

Техніка запису в Г.Танцюри була така. Спочатку він прослуховував пісню, за другим разом записував текст, за третім - мелодію; для кожного рядка тексту відводив один нотний рядок; за камертоном визначав тональність, мелодію кілька разів програвав на скрипці, а вже тоді записував. Після цього ще раз перевіряв, уточнював записані текст і мелодію. Останнім етапом було виконання пісні самим збирачем згідно із власним записом; співаки-виконавці слухали й, де необхідно, вносили поправки. Таким чином досягалася точність і повнота записів. Г.Танцюра наголошував: "З пісні не можна викинути жодного слова, жодного складу, бо вони не будуть мати відповідних нот. Пісню треба записати так, як її витворив народ, інакше це не запис".[20]

Про запис танців Г.Танцюра згадував: "Стаєш за плечима в скрипаля і дивишся, де він на струні кладе палець, з якої ноти починає танок, і на легкий свист вивчаєш собі музику, а під час відпочинку музикантів перевіряєш її на вільну скрипку. Найпопулярніші серед сільських танців - польки. Простіші з них записуються тут-таки. Складніші ж танці, як от мазурки, венгерки,

вальси або танці, побудовані в терцію, вивчаєш по частинах, по партіях і обоє 'язково тут-таки перевіряєш їх на скрипці... Далі... я вибиваю в барабан, щоб добре засвоїти ритмічність танцю. Нарешті, останній етап вивчення танцю полягає в тому, що я сам іду в танець, щоб засвоїти, як треба танцювати під таку музику, щоб запам'ятати фігури, па і всі різноманітні прийоми танцюристів "[21] .

Значення фольклористичної діяльності Г.Танцюри виходить далеко за межі України. Його збирацька спадщина – оригінальний набуток, помітний внесок у скарбницю національної та світової культури. Багатогранну діяльність Г.Танцюри високо оцінили видатні діячі літератури і мистецтва П.Тичина, П.Козицький, Г.Верьовка, вчені В.Гусєв, Б.Путілов, В.Сидельников, О.Дей, І.Березовський, М.Гордійчук, В.Юзвенко, М.Яценко, Г.Нудьга та ін.

Таким чином, діяльність видатного українського збирача духовних скарбів Гната Трохимовича Танцюри засвідчила: сільський учитель високо піднісся над рівнем звичайного аматорства й сягнув вершин професійної майстерності в справі записування, осмислення й популяризації народної творчості.

Творці і носії фольклору Поділля, його збирачі та дослідники зробили дуже багато, залишивши нам безцінну спадщину, проклали широкий шлях, на який вийдуть нові шукачі кращих зразків усної народної творчості. Проте все ще залишаються малодослідженими деякі сторінки творчої спадщини Г.Т.Танцюри. Заслуговують на увагу принципи жанрової класифікації фольклору Гната Танцюри. Перспективними видаються проблеми ретельного осмислення необрядової народної пісні, ліричної та епічної поезії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дей О.І. Танцюра Гнат Трохимович // Українська радянська Енциклопедія. (У 12-ти т.) / Гол.ред. Бажан М.П. 2-е вид. – К., 1984. – Т. 1. – С. 137; Березовський І.П. Нотатки фольклориста // Радянська культура. – 1959. - 28 трав.; Островський Я. Песни родного села // Литературная газета. – 1962. - 7 авг.; Кінько А.М. В тісному зв'язку з життям народу // Народна творчість та етнографія. - 1958. - № 1. – С. 33-38; Нудьга Григорій. Те, що стало окрасою життя // Вітчизна. - 1959. - № 12. – С. 203-206; Чудний В.П. Ясного імені кобзар // Україна. - 1968. - № 20. – С. 12; Його ж: Славетний фольклорист // Культура і життя. – 1976. - 18 лип.; Палій П. Золота пасіка // Культура і життя. – 1981. - 14 черв.; Сінкевич Борис. Квіти нев'янучі // Комсомольське плем'я. – 1971. - 11 трав. – 13 лип.; Дмитренко М. К. Збирач народної мудрості // Україна. - 1981. - № 27. – С. 10; Його ж. Збирачі народних перлин // Знання. – К., – 1989. – С. 8-30 (розділ „Гнат Танцюра"); 2. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область.-1972. - С. 212; Хавлюк П.И. Материалы к археологической карте бассейна р. Соб // Краткие сообщения Института археологии. – Вып. 6. – К., - 1956. – С. 18-21; Танцюра Г.Т. Зятківці: Історико-соціологічні нариси. – Т. 1-2 // Архів Інституту мистецтвознавства фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського Національної Академії наук України. – Ф. 31-2. - Спр. 64; Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии. – Камянец-Подольский, – 1893. - С. 172-173; Поместное землевладение в Подольской губернии / Сост. В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, – 1898. – С. 186-191; Революційні події 1905-1907 рр. на Поділлі: Зб. документів. – Вінниця. – 1956. – С. 10, 121-122; Лось Ф.Є., Михайлик О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907-1914. – К., – 1976. – С. 145; 3. Пісні Явдохи Зуїхи. Записав Г.Танцюра. – К., 1972. – С. 769; 4. Танцюра Г. Записки збирача фольклору. – К., 1958. – С. 15; 5. Пісні Явдохи Зуїхи. Записав Г.Танцюра. – К., 1972. – С. 771; 6. Танцюра Г. Записки збирача фольклору. – К., 1958. – С. 17; 7. Правдюк О.А. Українська музична фольклористика. – К., 1978. – С. 222; 8. Березовський І.П. Українська радянська фольклористика. – К., 1968. – С. 241; Проблемы современного народного творчества. – Л., 1964. – С. 206; Правдюк О.А. Українська музична фольклористика. – К., 1968. – С. 281; Мишанич С.В. Пісенна культура радянського села. – К., 1977. – С. 15; 9. Пісні Явдохи Зуїхи. Записав Г. Танцюра. – К., 1972. – С. 13; 10. Ющенко О. Хвилі пісенного моря // Народна творчість та етнографія. - 1968. - № 3. – С. 100; 11. Балабуха К. На чистих плесах // Народна творчість та етнографія. - 1970. - № 1. – С. 74; 12. Танцюра Гнат. Весілля в селі Зятківцях / Упоряд. Ред. М.К.Дмитренко, Л.О.Єфремова. – К., – 1998.; 13. Танцюра Г. Явдоха Зуїха . Біографічний нарис // Пісні Явдохи Зуїхи / У записі Танцюри Г. – К., 1968. – С. 757-777. 14. Танцюра Г. Записки збирача фольклору. – К., 1958; 15. A guide for field workers in folklore by Kenneth S. Goldstein. – London, 1964; Іваницький А. Українська народна музична творчість. – К., 1990; 16. Весілля. У двох книгах. Упорядкування тестів М.Шубравської, нотного матеріалу – О.Правдюка. – К., – 1979; 17. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Т.1. – Львів, 1899. – С. 67; 18. Історичні пісні. – К., 1961. – С. 678-679; 19. Танцюра Г. Записки збирача фольклору. – К., 1958. – С. 36; 20. Там само. – С. 20; 21. Там само. – С. 44; 22. Там само. – С. 36.

О.М.Кошель

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА І ОСВІТА НА ПОДІЛЛІ

(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧ. XX СТ.)

Нинішня українська філософська, релігієзнавча та історична науки проходять активний і складний процес дослідження, пізнання й переосмислення з позиції об'єктивності історичної ролі церковних конфесій та віровчень в Україні на етапах становлення генези й діяльності. Нові підходи до наукового сприйняття і розуміння багатоаспектного релігійного життя подали у своїх загальних працях з історії церкви в Україні, в тому числі на Поділлі, І. Огієнко, В.Біднов, І.Власовський, В.Лепківський, О.Крижанівський, В.Ульянівський, А.Зінченко й інші відомі вчені і поборники духовного національного відродження.

Яку ж роль відігравала власне православна церква в освітньому житті на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст.?

Насамперед в умовах відсутності державних вищих світських учбових закладів на Поділлі у цей період своєрідним університетом у регіоні виступала православна духовна семінарія, що діяла в м. Кам'янці-Подільському в 1805-1920 рр. Так історично склалося, що тоді до цієї бурси, на яку покладалося готувати для периферії священиків, потяглися талановиті педагоги. Вони гуртували навколо себе здібну молодь, прищеплювали їй знання, які виходили далеко за межі богослов'я, залучали до своєї науково-дослідницької праці. Завдяки такому щасливому збігу обставин, за оцінкою учасника даного процесу професора Д.Синицького, „семінарія досягла того, що розвивала у вихованні любов до наукової і наполегливої праці, прагнення до капітальних знань і підготовлювала до важкого пасторского життя... Розумове і моральне виховання здійснювалось тут безперервно і всі вихователі и вихованці йшли дружно до однієї визначеної мети, допомагаючи і підтримуючи один одного"[1]. Дійсно, протягом 60-х років XIX - початку XX ст. у Подільській духовній семінарії працювали професорами, доцентами, магістрами й викладачами такі неординарні особистості як протоієрей П.А.Гліщинський, М.І.Яворовський, Д.І.Синицький, М.В.Сімашкевич, А.Я.Павлович, М.Ф.Багинський, С.М.Лобатинський, О.З.Неселовський та інші. Кожен із них своєю подвижницькою діяльністю на ниві розбудови православ'я, освіти, науки і регіональної історії став визначним явищем у культурному й духовному житті Поділля й України в цілому тієї епохи. Так, протоієрей П.А.Гліщинський у 1850 – х рр. створив перший „Опис Подільської єпархії", ректор семінарії М.В.Сімашкевич опублікував монографії „Римское католичество и его иерархия на Подолии"(1872) та „Историко - этнографический очерк Подолии"(1876), які не втратили своєї актуальності й на початку XXI ст., протоієрей М.І.Яворовський був одним з організаторів краєзнавчого руху на Поділлі в 60-ті рр. XIX – на початку XX ст., автор книги „История гражданской и церковной жизни на Подолии" (1912) тощо.

У Подільській духовній семінарії в 1860-1920 рр. пересічно навчалось від 155 до 210 учнів, з яких відсів з різних причин і насамперед через неуспішність щорічно складав в середньому від 20 до 50 осіб[2]. Щороку семінарію закінчувало від 25 до 35 випускників до кінця XIX ст. і в межах 45 на початку XX ст.[3], які здобували право обіймати сан священнослужителів, викладати в духовних училищах і церковнопарафіяльних школах або вступати до духовних академій. Семінарія з другої половини XIX ст. формувала у своїх вихованців настільки широкий діапазон знань, які виходили далеко за межі релігійного світогляду та виводили на шлях світського життя й українського національного відродження, що, незважаючи на різні перешкоди з боку уряду й Синоду, майже третина випускників щороку відмовлялася приймати священницький сан і шукала шляхи для вступу в державні вищі навчальні заклади або для влаштування на роботу в світські установи.

Свідченням формування широти та глибини знань учнів слугує навчальний план семінарії. Зокрема, вихованці за роки навчання засвоювали такі предмети: Святе Письмо, російську словесність з історією літератури, грецьку і латинську мови, фізику, математику, загальну історію, російську історію, логіку, психологію, філософію, дидактику, церковну та біблійну історію, історію російської церкви, викривальне богослов'я, історію та викривання російського розколу, літургіку, німецьку, єврейську мови, гігієну[4].

Крім того, оскільки семінарія у другій половині XIX – початку XX ст. була головним осередком Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, історичного, культурного й духовного вивчення краю, то всі вихованці закладу проходили під керівництвом викладачів – наставників практику по збиранню на місцях і опрацюванню зразків народного фольклору, етнографії, пам'яток мистецтва, старожитностей. Це сприяло залученню семінаристів до творчої, науково–дослідної роботи, до пізнання історичних коренів та менталітету свого народу. Зібрані ними етнологічні матеріали використовувалися викладачами у краєзнавчих розробках і публікаціях[5].

Тому не дивно, що зі стін Подільської духовної семінарії вийшли такі відомі діячі української культури, народознавства й національного відродження як С.Руданський, А.Свидницький, К.Шейковський, М.Яворовський, Ю.Сіцінський, І.Шипович, вчений – етнолог К.Широцький, поет і етнограф В.Свідзінський, композитор М. Леонтович та ін.[6].

Одночасно семінарія виступала куратором та головним науково-методичним центром всієї духовної освіти й, насамперед, духовних училищ на Поділлі. Професори й викладачі закладу створювали для них підручники з різних предметів, посібники, методичні рекомендації, програми й іншу методичну літературу, з-поміж яких найбільшим внеском у цьому плані і в розвитку педагогічної думки та науки взагалі, відзначилися в другій половині XIX ст. А.Я.Павлович, М.В.Сімашкевич, М.Ф.Багинський, С.М. Лобатинський та інші[7]. Крім того, семінарія систематично направляла викладачів у духовні училища для читання предметів і надання методичної допомоги, пильно стежила за навчанням і вихованням учнів, як майбутнього основного свого континенту, готувала їх до досить складних вступних іспитів[8].

У XIX – на початку XX ст. у Подільській губернії діяли Кам'янецьке, Шаргородське, Тульчинське, Тиврівське чотирьохкласні, Приворотське двокласне чоловічі й Кам'янецьке двокласне жіноче духовні училища. З них Приворотське училище, тепер Дунаєвецького району Хмельницької області, було призначене виключно для дітей – сиріт священнослужителів[9]. У цих єпархіальних освітніх закладах пересічно навчалися 150-200 дітей переважно з родин служителів церкви. Так, наприклад, у Кам'янець-Подільському училищі в 1874 р. навчалось 174 чол., в тому числі у підготовчому класі – 17, в 1-му – 35, 2-му – 45, 3-му – 37 і 4-му - 40 чол. З цього контингенту 168 учнів, або 84, 9 %, були з сімей священиків (113 осіб), дяків -13, псаломників – 22 і тільки 26 учнів, або 15,1 % – з родин чиновників (21) і селян (5)[10].

В духовних училищах вивчали Закон Божий, теорію словесності, історію літератури, російську мову, церковно-слов'янську мову, грецьку мову, латинську мову, географію, арифметику, церковні співи, чистописання, загальну історію, фізику, математику, природознавство, гігієну, рукоділля для дівчат, французьку мову, музику, малювання – в обсязі початкової освіти[11].

При всій рутинності, що була притаманна тодішнім духовним училищам, з їхніх стін виходило чимало здібної молоді. Зокрема початки майбутнього подвижництва на ниві української освіти, науки й культури, що були закріплені й розвинуті в Подільській духовній семінарії, здобули: С.Руданський, М.Леонтович, І.Шипович, К.Широцький, В.Свідзінський, М.Багинський, Ю.Сіцінський, М.Доронович, В.Приходько й ін.[12] Зокрема згодом В.Приходько детально описав життя і побут Приворотського духовного училища в книзі спогадів „Під сонцем Поділля" (Варшава, 1931).

Особливо була відчутна роль Подільської єпархії в організації церковної шкільної освіти, яка була значно доступніша для місцевого, і, в першу чергу, сільського населення краю, ніж державна. Зокрема станом на кінець XIX ст. у Подільській губернії, де проживало більш як 3 млн. мешканців, діяло всього 280 початкових народних (міністерських) училищ. Таким чином, одна школа припадала більше як на 10 тисяч жителів або на 1500 дітей шкільного віку [13].

Проте становище з освітою в дійсності не було таким жахливим, оскільки існували церковні початкові школи. Вони були різного рівня, але пам'ять зберегла їх під назвою

„церковнопарафіяльних".

Таким чином, поряд з 280 міністерськими школами у Подільській губернії наприкінці XIX ст. діяло 1850 церковних шкіл, у тому числі 11 двокласних, 1134 однокласних церковнопарафіяльних та 704 школи грамоти[14]. На початок 1903 р. на Поділлі працювало 292 народних міністерських училищ і 1795 церковнопарафіяльних шкіл[15]. Нарешті, у 1912 р. кількість міністерських початкових шкіл зросла до 704, а число парафіяльних залишилося на попередньому рівні[16]. Наприкінці XIX ст. завдяки зусиллям єпархіальної влади Подільська губернія займала перше місце серед п'яти губерній України, які входили до Київського навчального округу, за кількістю учнів у церковних школах на 1 тис. населення.

Про стан педагогічного загалу церковнопарафіяльних шкіл свідчить така статистика: у 1906 у цих закладах 261 учитель мав вищу і середню освіту, 709 – мали свідоцтва вчителя школи грамоти і 517 – не мали ніяких свідоцтв[17].

Загалом з-поміж загалу вчителів єпархіальної початкової освіти абсолютну більшість складали священики та інші служителі церкви. Серед них було чимало непересічних особистостей, які своє життя поклали на вівтар розбудови освіти в першу чергу на селі, співпрацювали з Подільською духовною семінарією та впливали на розвиток педагогічної думки. До таких подвижників варто віднести відомого фундатора подільського краєзнавства, вченого і письменника протоієрея М.Я.Орловського, який у своїй парафії в с.Глядки Проскурівського повіту заснував церковну школу і викладав у ній майже 50 років. Піввіку віддав школі своєї парафії в с. Ганнополі протоієрей В.Я.Гречулевич, який був відомий у 50-60-ті рр. XIX ст. своїми перекладами українською мовою Святого письма для проповідей в церкві та викладання в школі, за що переслідувався офіційною владою.

Отже, протягом другої половини XIX – на початку XX ст. Подільська православна єпархія відіграла значну роль у розвитку початкової освіти і ліквідації неписьменності. Засновані нею церковнопарафіяльні школи і школи грамоти діяли майже у кожному селі губернії, хоча й не змогли охопити навчанням усіх дітей і, почасти, були неспроможні дати своїм учням якісну освіту, проте в той час вони разом із храмами були чи не єдиними осередками просвітництва і культури на місцях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Синицький Д. Исторические свдения о Подольской духовной семинарии. – Кам. – Под., 1895.- С.19. ; 2. К-ПМДА.-Ф.315, Оп.1.- Спр. 991; 3. К-ПМДА. – Ф. 315.- Оп.1.-Спр. 8919.; 4. К-ПМДА. – Ф.315.-Оп.1.-Спр.991.-Арк.14-15; 5. К-ПМДА. – Ф.315.-Оп.2.-Спр.51.-Арк.2-4; 6. Баженов Л.В. Кам'янець-Подільська духовна семінарія – центр дослідження Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. // XXXXIII звітна наукова конференція Кам.-Под. пед. ін-ту (Секція суспільних наук). – Кам.-Под.: Б.в. 1993. – С.97-98; 7. Яворовский Н.И. Созонт Михайлович Лобатинський // ТПЦИАО. – Кам.-Под., 1911. – Вип. XI.- С.404-407; Яворовский Н.И. Михаил Фролович Багинський // ТПЦИАО.- Вып. XI. – С.407- 411; 8. К-ПМДА.–Ф.315.- Оп.1.- Спр.8919.-Арк.13; 9. Столетие учреждения православной епархии в Подолии (1795-1895). Сост. свящ. П.Викул. – Вильно, 1895.; 10. К-ПМДА. – Ф. 315.- Оп. 1.- Спр.8919.- Арк. 14; 11. Там само. – Арк. 13; 12. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам. - Под., 1993. – С. 118,268,335, 343, 350, 400; 13.К-ПМДА. – Ф.409.- Оп.2.- Спр.336; 14. Заволока Н.Г. Общеобразовательная школа Украины в конце XIX – начале XX вв. / Автореферат... канд. пед. наук. – К., 1972. - С.9; Сесак І.В., Мітін Г.Д. Освіта на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст. – Кам-Под., 1996. – С.31; 15. ЦДІА України. – Ф.442.- Оп.656.- Спр.1932, ч.1.- Арк. 4.; 16.Комарова И.И. Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры России конца XIX – начало XX ст.// Археологический ежегодник за 1900 г. – М., 1992. – С.83-102; 17. К.-ПМДА. – Ф.419.- Оп.1.- Спр.336. – Арк.176.

А.М. Трембіцький

ВЕСІЛЬНІ ОБРЯДИ ТА ЗВИЧАЇ ПОДІЛЛЯ КІНЦЯ XIX СТОЛІТТЯ У ВИСВІТЛЕННІ Є.Й.СІЦІНСЬКОГО

Кожна нація, кожен народ має свої неписані закони - особливу систему обрядів,

звичаїв, вірувань, моральних і естетичних форм, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю. Вони вироблялися на шляхах формування української нації і національної культури та освячувалися віками упродовж історичного розвитку людської спільноти і втілені в світовідчутті, світосприйманні та взаєминах між людьми, безпосередньо впливають на духовну культуру народу нерозривно пов'язану з його життям. Щоби пізнати свій рідний народ, необхідно вивчати його історію, мову, культуру, що століттями творилися і плекалися в народному середовищі, передавалися від покоління в покоління, безперервно розвивалися і водночас зберігали свої стійкі риси, які утверджувалися, ставали традиційними й тісно пов'язаними з природними умовами, історичним буттям народу, способом його життя, діяльністю, характером і виражалися в творах усної народної творчості. Поет, професор слов'янських мов Фрідріх Боденштедт (1819-1892) після подорожей по Україні в 1840-1845 рр. у своїй збірці народних пісень "Поетична Україна" ("Poetische Ukraine") писав: "Нема в світі такої країни, де б дерево народної поезії дало такий розкішний плід, ніде дух народний так не живучий, так добре себе не виявив у своїх піснях, як в українців"[1].

В народознавчих дослідженнях кінця XIX - початку XX ст. весільні обряди і звичаї Подільського краю не знайшли широкого висвітлення. Лише короткі відомості про них відображено в працях О.Воропая[2], А.Димінського[3], С.Руданського[4], Є.Сіцінського[5]. Сучасні історики, етнографи і краєзнавці Т.Колотило, А.Суровий[6], М.Печенюк[7] частково узагальнили відомості про усну народну творчість, а Л.Баженов[8] і Г.Козловська[9] зробили певний внесок у фрагментарне висвітлення даної проблеми та проаналізували деякі етнографічні праці Є.Сіцінського про пам'ятки словесного фольклору Поділля. Певне значення для активізації етнографічних досліджень краю мають і наукові конференції[10], на яких порушуються питання, пов'язані з вивченням етнології, фольклористики та мистецтвознавства Поділля. Тому нами в рамках дослідної програми "Видатні постаті Поділля" Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ при Кам'янець-Подільському державному університеті та дисертаційного дослідження, на підставі нових виявлених документів, найбільш повно висвітлюється внесок вченого в народознавче вивчення Подільського краю.

Знаний український етнограф Є.Й. Сіцінський добре розумів, що збирання й дослідження пам'яток народної культури є одним із суттєвих чинників національно-культурного відродження України, процесу творення української мови на народній основі. Він став ініціатором та організатором широкої народознавчої роботи Подільського регіону, залучаючи до неї інтелігенцію та духовенство, проводячи народознавчі пошуки за певними програмами. Проте відсутність української періодики і труднощі з виданням українських книжок стали основною причиною того, що переважна більшість його праць про обряди та звичаї так і залишилися в рукописах й майже не відомі сучасним дослідникам. Члени Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, який в 1903 р. перетворений в Подільське церковне історико-археологічне товариство, не обмежуючись рамками досліджень церковної історії та археології, активно вивчали історію, етнографію та фольклор Поділля, пропагували результати своїх досліджень, видрукувавши праці "Этнографические заметки о свадебных обрядах", "Христианские народные обычаи Подолии" та ін.[11].

Значний внесок у вивчення Поділля, багатого музичними традиціями, зробили: А.Димінський, який уклав велику добірку цінних матеріалів української фольклористики, що мають велике наукове значення, проте і досі залишаються неопублікованими, серед них – нарис "Побут селян Кам'янецького і Проскурівського повітів Подільської губернії 1864 р."[12]; С.Руданський, який видав збірки із 156 родинно-побутових пісень (1852), "Копа пісень" (1861), "Подільське весілля" (1862) із 134 піснями[13]; К.Шейковський, який видрукував працю "Побут подолян" (1862)[14]; М.Гославський - поеми "Поділля" і "Подільське весілля" (1826); М.Леонтович, автор численних обробок та збірок "Пісні з Поділля"[15].

Проте найбільший внесок у вивчення обрядів та звичаїв Поділля зробив Є.Сіцінський, який народився 15 жовтня 1859 р. в с. Мазники (тепер Деражнянський р-н Хмельницької обл.). Його дитинство пройшло серед простих селян, все життя яких - важка праця й хвилини дозвілля – супроводжувались мелодійними піснями, яскравими

символічними, умовними та образними обрядами, призначеними для відображення важливих подій суспільного й особистого життя народу. У своїх спогадах він писав: „Я бувало малим любив сидіти ввечері в пекарні при тих вечірніх заняттях: тут бувало, як яка словоохоча баба розказує всякі перекази, билі-небилиці, а то і казку розкаже чоловік, або старий дяк, і підуть балачки про давнину, про Кармалюка, що перебував в тих сторонах десь коло Деражні, Каричинець, Нетечинець та в інших сусідніх селах. Пізніше, коли я був в семінарії, записував пісні від дівчат, провіряючи текст пісні й при співах"[13]. Він добре розумів, що фольклористика дуже складна, тонка і делікатна праця, яка вимагає ґрунтовних наукових знань, досвіду, настирливості й самопожертви, людяності та інтуїції. Тексти пісень він записував зі співу, щоб не було перекручень і обов'язково фіксував від кого й де записав пісню, адже цікавитись своїм минулим - звичайна річ для кожної нормальної людини.

Найбільш значний інтерес для сучасних етнографів має записаний Є.Й. Сіцінським у серпні 1879 р., в Мазниках, обряд весілля. У своєму етнографічному нарисі він відображає весільний обряд як своєрідну церемонію, порядок проведення якої заздалегідь суворо установлений і відступати від котрого в народі вважалося неприпустимим. Головним в описаному ним обряді є особлива символічна дія з безпосереднім вираженням радісних почуттів, настроїв, переживань у зв'язку з пам'ятною святковою надією в житті молодої та молодого, їх батьків. Він показує, що в українському весіллі перехрещуються релігійно-містичні й історично-суспільні елементи, а його головними актами є сватання, заручини і саме весілля, що весільні обряди на Поділлі виходять за рамки родинного свята і охоплюють усю громаду. Під час обряду в Мазниках молодого називали князем, а молоду-княгинею, обряд починався у п'ятницю і закінчувався в понеділок.

Сватанню передувало залицяння під час "парубоцьких" і "дівочих" товариських сходин, вечорниць, досвіток, "вулиць". Воно починалося "допитами" батьків молодої і закінчувалося "розглядинами" чи "обзоринами", коли родина молодої приїжджала дивитися на господарство молодого. Проте найскладнішу церемонію сватання виконували свати молодого, який чекав з "дружбою" під дверима молодої і входив у хату лише після довгого церемоніалу, коли батьки молодої приймали хліб і молода давала свою згоду. Тоді молода перев'язувала сватів рушниками через плече і давала їм хліб, а молодому затикала за пояс вишивану хустку, потім свати частували господарів горілкою і домовлялися про день заручин. Заручини відбувалися у хаті молодої в присутності всіх родичів молодого й молодої і мали виразне обрядове значення, їх супроводжували співом обрядових пісень, в яких молодих порівнювали із місяцем і зорями й бажали їм бути "багатими, як земля й здоровими, як вода". Дружки брали активну участь в обряді, вони співали, примовляли, перев'язували рушниками, показували молоду, обмінювалися подарунками, благословляли молодих хлібом, а найближчий товариш молодого – "дружба", що у весільних обрядах грав роль розпорядника, або староста молодої вели їх рушником на "посад" на покутті, а батьки умовлялися щодо приданого й весілля[17].

В п'ятницю наречена запрошувала своїх подруг в дружки для „прилагоджування" гільця, а мати з сусідками або родичами готувала вечерю, з настанням сутінок у двір молодої сходилися подруги й чекали нареченого, який приходив з „дружбою" та йшов у хату, де кланявся батькам і жінкам, що клопотали біля печі. Наречена у цей час виходила у двір і, називаючи дівчат по імені, запрошувала їх до хати, де старша дружка просила у старости благословення на вбирання "гільця" або "деревця", яке прикрашають квітами, рутою, барвінком, барвистими стрічками й маленькими свічечками під спів обрядових пісень, воно стоїть ціле весілля на столі, втикане в коровай. Одночасно з вбиранням гільця дівчата торочили рушники, під час обряду співали пісні: "Із руточки дві квіточки, благослови, Боже", "Дружки ся похвалили, як вийде між люди", "Трійця по церкві ходила, Спаса за ручку водила", "Вчора-звечора чорна хмара стала, а в опівночі велика туча стала". Молода, яка сиділа в „запічку", закривши обличчя платком або стояла біля „комина", спершись на нього руками й нахиливши голову, по закінченню пісень: "Не була я дома, на свої заручини", "За воротами тихий Дунаєць, з хибкими кладочками", частувала по келішкові горілки дівчат, які

торочили рушники[18], після вечері дівчата розходилися по домівках, тільки тоді жениху з „дружбою" давали вечеряти, а наречена сиділа в „хатині" або десь у кутку.

У суботу наречена йшла до „сповіді", а після обіду відбувався один з найважливіших, передшлюбних обрядів, який на Поділлі називали "вінкоплетини", під час якого дружки плели з калини і барвінку вінки, більший для молодої, а менший для молодого. В дворі розкладали багаття, готували вечерю, співаючи пісні: "Ой піду я до Дунаю, там я стану, подумаю", "В світлонці, при стінонці, ще при ясній свічинці". У цей час наречена сиділа біля дружок і плакала, музика грала і жінки, що готували вечерю, танцювали, наречена йшла танцювати з дружбою, братом або близьким родичем, а потім мати ставила стілець, на нього клала кожух, відбувалося розплетення коси і співали "Ой вінку мій, вінку з крищамтого-барвінку!". У цей час „дружба", танцюючи під спів пісні "Стільця, матінку, стільця, а до стільця гребінця", декілька разів намагався посадити наречену на стілець, вона пручалася, а посадивши, знімали „бинди", розплітали коси, починав батько, мати, потім „дружки" співаючи "Де ж твій, Мотрюню, старший брат, що твою косоньку розплітав?", "Просо, просо-волото, ой косо, косо-золото!", "Чи дзвін, чи голос, по новій світлонці?", "Чи вогонь горить, чи полум'я палає, чи на Мотрюні золотий вінок сяє". Після розплетення коси, співаючи пісню "В полі конопелька стояла, стояла, волокененьком маяла", надівали вінок, наречена вставала, кланялася батькові, матері, якщо не було батька, то співали пісні "Відчини Боже, ворота, бо іде на село сирота", "Кому ся ти, Мотрюню, вклоняєш, що ти свого батенька не маєш?" і разом з дружками під пісню "Мати Мотрюню родила, соненьком ся обгородила", йшла в село, де кланялася усім зустрічним[19].

За той час молода, вбрана у вінок з барвінку, йшла з дружками на село просити гостей на весілля, а також до хати молодого, де тричі кланялася перед порогом і в хаті, й запрошувала батьків молодого на весілля, передаючи їм по одному перепійцеві. В домі жениха молоду садили за стіл, пили горілку. Молодий разом з "боярами", випроводжав її з дружками з хати, а ввечері молода справляла "дівич-вечір", прощаючись з дівчатами, які розплітали їй косу серед хати на стільці, застеленому кожухом. В сінях співали "Ой, матінко-видко, здихайми ся хутко", "Ой, ти стара нене, ріж курку для мене", дівчата входять в хату, починають танці, а музика, дружки, староста і дружба йдуть за короваєм, який печуть уже в п'ятницю близькі родичі нареченої. Коровай, головний обрядовий весільний хліб, має не тільки жертовне, а й родове значення, він робиться з муки, принесеної всіма членами роду, при цьому "коровайниці", урочисто співають пісень, прикрашують його виліпленими фігурками з тіста в формі "шишок", "голубів", "гусок", "перепійці" і "борони". В обряді печення короваю бере участь дружба, що вносить до хати з клуні сніп жита, т.зв. "покрасу", в домі, куди приходять дружби, їх пригощають, а коли коровай виносять з хати, то співають пісню "Ніхто не вгадає, куда ся ми вибираєм", дорогою назад співають "Найстаршая коровайниця, подивися в віконенько", "Світи місяцю з раю, до нашого короваю", "Деж ти був наш гостю короваю?", "Журилися люди, що короваю не буде", "Місяцю рогозенько, світи нам дороженьку". В домі молодої танцюють з короваєм під спів пісні "Тупнули вороні коні на стані, ой бризнули золоті ключі на столі" і, заходячи в хату, дружба веде молоду за руку, а наречена дружок за хустки, які стоять в сінях і співають пісні "Із руточки дві квіточки", "І в другій раз, в Божій час", "І в третій раз, в добрий час", а жінки в хаті відповідають їм піснею "Бодай здорові були, що за нас не забули". Дружба рукою хрестив відкриті двері, заходив в хату, три рази обходив стіл і співав пісню "Іде Мотруня на посаг, її Господь-Бог встрічає", всі розсаджуються навколо столу, запрошуючи сторонніх дівчат на „посаг", який супроводжувався піснями "Сіла Мотрюня на посаженько, як на роженьці квітка", "Де ся діла, де ся поділа, Мотрюнева матенька". Є.Сіцінський підкреслював, що обряд "посаг" бував тільки раз у житті, якщо одружувався удівець або вдова, то обряд не відбувався. Потім „перепивав" батько, родина та молодь, яка стоячи за порогом, кидала гроші на тарілку перед нареченою, пили чарку та висловлювали молодій побажання, якщо у нареченої помер батько, то співали пісні "Мотрюнин батенько, перед милим Богом стоїть", "Мотрюня на терен, рушничком махнула, наперед ступила". Визиваючи „запорозців",

співали “Ой, Мотрюню-серденько, дарує тобі товаришенько”, а при виході до перепою кожної молодої людини, яку староста визивав по імені, співали “Лізь весомий на липу, потраси калиту, посягни в кишеню, витягни грошей жменю”, якщо всі „перепили”, а музика не грала, то співали “Ой дайте нам знати, чи є музики в хаті”[20], останніми перепивали „музики” і співали “На тарілочці білий сир, у сусідоньки красний син”, потім запрошували усіх до вечері, співаючи “Частуйтесь, нанашеньки, частуйте, тільки мого батенька шануйте”, “Ой великий двір, а малий збір”.

Церковне “вінчання”, яке дає право на шлюбне співжиття, відбувалося перед обрядовим весіллям, в неділю. Перед виходом до церкви брат розчісував молодій косу, а батьки та родичі давали “благословення”. Після вінчання (шлюбу), який бував після обідні, жених йшов зі своїми батьками до себе, а наречена до себе. Опісля молодий підготовляв весільний “поїзд”, що складався з 11 чоловік: двох старост, двох дружбів, сватів і бояр. Ввечері відбувалася найважливіша частина весільного обряду, пов’язаного з старовинними характеристичними обрядами, власне весілля, яке починалося походом весільного “поїзду” молодого. “Поїзд”, складаючи присягу вірності своєму “князеві”, обходив спершу в хаті стіл і пив спільно воду з миски, далі виконував з матір’ю молодого обряд “сіяння” й “їзди на коні” (на граблях) довкола діжі, “щоб овес був рясен, щоб Івашків рід був красен”, приймав благословення від батьків молодого, а свахи співали в хаті при виході пісню “Куда ти ся Іванушко вибираєш, що ти собі ворон коня сідлаєш”, “поїзд” вирушав із червоною “корогвою” в дім молодої, дорогою-селом співали лицарсько-містичні пісні “Котиться місяць до зірки, іде Іван до дівки”, “Котиться місяць до зірки, питається свої матінки”. Коли молодий був із другого села, то парубки з села молодої заступали “поїздові” дорогу, робили “перейму” і молодий був вимушений викуплятися грішми. Перед воротьми хати молодої співали пісні “Попід гаєм битая дороженька, туда їхав молодий Івануне”, “Свату наш, свату, пускай же нас в хату”, “Не стій, зятю, за воротами, на зеленім папоротю”, і “поїзд” зустрічав другу перешкоду перед хатою молодої, яку боронили парубки з піднятими палицями. Лише після “бою” й довгих переспорів молодого пускали до хати. На порозі хати його зустрічала мати нареченої, одягнена в кожух, вивернутий навиворіт, мати та молодий обмінювалися хлібами та пили „за здоров’я” горілку, а свахи співали пісню “Не пий, синоньку, першого перепою, вилляй коневі на гривоньку”, входили до хати, а дружки, стоячи біля порогу, співали “Шо-то до нас та наїхало, чи з міста міщане”, “Ясний місяцю на небі, стоїть Іван на землі”, переспівуючись зі свахами піснею “Наїхала сванечка, з гордового містечка”. В хаті молодий мусив перебороти батьків молодої та дати відповідний викуп, щоб дістати право сісти коло молодої, зняти з неї намітку й поцілувати, у цей час бояри співали “Наша Мотрюня, наша златая пташа”, “Тихая Дунай-вода, добрая наша згода”, їм відповідали дружки “Ой ви бояри, ви білі лебедоньки”, “Либонь ви своїх коників не маєте”, “Ми не ваші діти, Вам нас не глядіти”, “Красні сванечки, красні,-на них рубочки ясні”, а свахи переспівувалися з ними піснями “Забарила нас Іванева матінка”, “Наші коники на ставниці стояли”, “За мисником ложки, посуньтеся дружки”, “Гарні дружечки, гарні,-на них бендочки ясні”. Всіх частували вечерею, свахам дарували хустки, а дружкам – стрічки; дружки співали пісню “З калиночки дві квіточки, дайте нам міру”. „Бояри”, співаючи пісню “Така наша міра, зіньківська віра”, приносили в хату нареченої різні міри, „тарілку” (дерев’яне блюдце) з калачем і рюмкою, йшла переспівка дружок “Ми роду не каліцкого, ми роду старосвітского”, “Є в коморі призьба, на ні рушничків триста”, “Є в коморі сволок, на нім рушників сорок”, “Старосту-дядьку, глядіть нам порядку” зі свахами піснями “Засвіти, дружба, свічку, гляди раду по запічку”, “Мала княгиня, мала: на рушнички пряла”, “Є в городі липа, на ні є лика”, “Є в городі зілля, на нему насіння”[21]. Потім староста виводив до танцю за полу опанчі жениха, за якого усі трималися „журавлем” і співали “Давай мати вечеряти, бо не будем тут ночувати”.

В понеділок проходив вершок весілля, під час якого молодій розплітали косу, накривали її голову очіпком і шапкою молодого, з комори виносили зі співами коровай і роздавали його по черзі усім родичам і присутнім, залишаючи молодим вершечок із

"місяцем". Після вечері молода прощалася з батьками й виїздила із піснями та музиками до хати молодого, забираючи із собою "скриню" з "посагом" і чорну курку. Батьки молодого зустрічали молоду на порозі хати з хлібом та сіллю й урочисто приймали до свого роду, вводили в хату, а вона відразу випускала під піч привезену з собою чорну курку, її садовили на покутті, здіймали з голови намітку й закидали на піч. Потім молодих церемоніально вели до "комори", на приготовлену весільну постіль з соломи й кожуха, зі снопом жита та святим образом у головах, де відбувався старовинний обряд "ламання калини". Увесь рід молодого чекав у хаті наслідків "шлюбної ночі" й під співи еротичних пісень обносив сорочку молодої із знаками її цноти або вивішували на хаті чесної молодої червону коругву й прибирали боярів у червоні пояси та стрічки. Весілля закінчувалося розгульною забавою "перезвою", що тяглася декілька днів аж до церковного "виводу" або обрядових зливок біля річки чи криниці. Ввечері жених вводив за хустину жінку в свій дім, а свахи співали пісню "Пам'ятай Івасю, даєм тобі Мотрюню". Крім того в рукописі весільного обряду вченим відображено 18 інших пісень на весільну тематику, які виконували у неділю: "Ви нас виражали, нам правди не сказали", "Дякуймо попонькові, як свому батенькові", Радуйся, матіонько, взяло шлюб дитятонько", "Сияла зоронька сияла, з ким же ти, Мотрюню, шлюб брала?", "Ой снігури пташеньки, не літайте попід дашеньки", "Послухайно, матіонько, чи не шумит дібровонька", "Ой зять ся наш стелит, по двору хмелем", "Слава Богу в Дусі, вийшла теща в кожусі", "Їжте, бояри, борщик, зварила повний горщик", "Ми не малі діти, коло каші сидіти", "Я низько сижу, а далеко вижу", "Їжте, бояри, ріпу, на моркву не дивітця", "Де та кухарочка, шо ту печеню пекла", "Ой є в лузі кирниця, коло кирниці травиця", "Встаньте, бояри, встаньте, ще й Богу хвалу дайте", "За гіря місяць за гіря, не дамо Мотрюню за стіля"[22]. Ці пісні весільного обряду Мазник є важливими для порівняння їх з обрядами весілля інших регіонів краю, з метою визначення спільних рис й особливостей весільних обрядів на теренах Поділля.

Є.Й. Сіцінський переклав у 1931 р. з польської записані Й.Роллє весільні обряди Могилів-Подільського та Гайсинського повітів на Поділлі, в яких висвітлено обряд „розплетення коси", „виряджання на село", „виття гільця", вечері перед приходом молодого; „виряджання до шлюбу", благословення батьків, випроводжання молоді до танців, які проходили аж до заходу сонця; обряд „покриття голови молодої"; прихід молодого до батьків молодої (підхід до воріт, зустріч на порозі, перев'язування рушниками почту молодого, зустріч матері молодої з молодим); обряд частування, похід до молодої, покриття її голови; вечеря; вихід до танців дружок та дружбів; проводжання з дому в дім, проводжання свекрухою невістки в дім; батьків молодої до дому молодого, порядкування молодої в домі молодого; вечеря, обдарування матір'ю молодої рідні молодого; похід в понеділок до попа, пригощання весільних батьків; гостювання та веселощі цілий день і цілу ніч у вівторок батьків молодої та молодого одні в одних, все це супроводжується 71 піснею[23].

Серед рукописів Є.Й. Сіцінського зберігаються етнографічні нариси священика Дорохольського (1903) про весільні обряди, родини, хрестини селян Ольгопільського повіту та подано народні пісні до цих обрядів. Так, обряду освідчення присвячено 25 пісень. Самому весіллю передувало сватовство, прихід хлопця в дім дівчини, освідчення нареченій після того, як її батьками прийнятий хліб, розпивання „могоричу", по закінченні наречена дарувала жениху та сватам рушники. Весілля починалося під вечір в суботу і супроводжувалося короткими, окремими 10 піснями-куплетами, які хором в один голос співали всі дівчата. Мотив їх, як і більшої частини народних весільних пісень, сумний. У неділя вранці молоді просили благословення у своїх батьків і йшли до вінчання, яке проходило після ранішньої церковної служби. Після вінчання молоді розходилися, молоду супроводжували дівчата, які співали короткі 3 пісні; матір зустрічала молоду з хлібом на порозі, а дівчата співали 2 пісні; обряд покриття молодої супроводжувався музикою, співами, причому свахи в жениховій шапці на голові пили горілку і танцювали перед молодими, під час покриття дівчата співали 2 пісні, після чого жених вів молоду в свій дім, ідучи поруч, тримаючись рукою за край рушника, що був даний молодій напередодні весілля під час її

одягання, молодих супроводжувала музика, дівчата, старости та інші особи, свекруха зустрічала невістку на порозі, яка входила до хати під полою одягу свекрухи, при цьому дівчата співали 2 пісні, всіх пригощали, потім відбувалися танці під музику. В понеділок, на другий день весілля, торжество проводилося в домі молодого, а у вівторок гості запрошувалися в дім молодої, де проводили цілий день[24]. Серед матеріалів вченого зберігаються записи 256 однокуплетних пісень, які співають дівчата на свято Пасхи, на заручинах, під час сватання, на весіллі, а також пісень про сімейні відносини, зроблені священиком Л.Маркевичем у 1911-1912 рр. в с. Лісанівці і Паньківці Летичівського повіту[25].

Справжніми, унікальними й самобутніми були весільні пісні, приповідки й вітання, зустрічі молодої й молодого, інші урочисті моменти подільського традиційного весільного обряду, що віками передавався з покоління в покоління і досить добре зберігся на Поділлі. Увічнити їх і передати в спадок майбутнім поколінням – таке благородне завдання мають записи весільних обрядів та весільних пісень Євфимія Сіцінського. На жаль, його етнографічні праці не видані, відсутні монографічні та дисертаційні дослідження. Його велика дослідницька робота, пов'язана з усною народною творчістю подолян, дозволяє нам говорити про нього як про визначного етнографа Подільського краю кінця XIX – початку XX ст. Нині нами проводиться підготовка до видання його народознавчих рукописних праць, щоб ознайомити науковців та дослідників з етнографічним доробком вченого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боденштедт (Bodenstadt) Фрідріх //Енциклопедія Українознавства-ІІ. Т. 1.-К., 1994.-С. 147; 2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис //К.: Оберіг, 1993.-592 с.; 3. Димінський А. //Інститут Рукопису ЦНБ НАНУ.-Ф. 36.- Спр. 709-713; Спр. 132.-Арк. 23; Ф. 1.-Спр. 24861; 4. Народні пісні в записах Степана Руданського /Упоряд. П.С. Шумада.-К., 1972.-291 с.; Руданський С. Подольське весілля.-Ялта, 1862.-61 с.; 5. Сецинский Е. Народные образы и представления о смерти //ПЕВ.-1886.-№ 10.-С. 215-222; Народное воззрение на праздник Пасхи //Там же.-№ 15.-С. 317-320; Народные обычаи и представления о загробной смерти //ПЕВ.-1887.-№ 9.-С. 189-195; № 10.-С. 208-217; Святые безсребренники Косьма и Домиан по народным возрениям //Там же.-№ 44.-С. 1014-1017; К истории быта сельского духовенства в Подолии //Киевская Старина.-1887.-№ 9.-С. 67-70; "Набожные" песни в честь Тывровской иконы Божией Матери //ПЕВ.-1889.-№ 7.-С. 159-166. 6. Колотило Т.І., Суровий А.Ф. Етнологічне вивчення Кам'янеччини //Кам'янеччина в контексті історії Поділля. Наук. зб. Т. 1. К.-П., 1997.-С. 29-31; 7. Печенюк М. Пісенна творчість композиторів з Кам'янеччини //Мат. до українського мистецтвознавства. Микола Леонтович і сучасна освіта та культура (до 60-річчя від дня народження). Наук. зб. Вип. 4.-Київ-К.-П.: Медобори (ПП Мошак М.І.), 2003.-С. 91-97; 8. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали.-Кам.-Под., 1993-480 с.; 9. Козловська Г.П. Рукописний спадок з архіву Ю.Й. Сіцінського у фондах музею //Літопис Хмельниччини. Краєзн. зб. Упор. Боголюбова І., Єсюнін С., Кокошко Н., Нечипорук Н. Хмельницький, 2001.-С. 49-52; 10. Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність. Науковий збірник.-К.-П., 2002.-374 с.; 11. Смолінський В.І. Фольклорно-етнографічні доробки істориків Поділля (ІІ пол. XIX–поч. XX ст.)–важливий чинник формування української національної свідомості //Мат. другої наук.-практ. конф., присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. Культура Поділля: Історія і сучасність. Хмельницький, 1993.-С. 119-121; 12. Димінський А. Названі фонди...; 13. Народні пісні в записах Степана Руданського...; 14. Шейковський К. Быт подолян.-К., 1859.-Вып. І.-71 с.; 1860.-Вып. ІІ.-74 с. 15. Печенюк М. Названа праця...С. 91; 16.Автобіографічні записи Є.Й. Сіцінського. 01.1923-28.10.1934 р. //КПМДА.-Ф. Р-3333.-Оп. 1.-Спр. 26.-Арк. 28-29зв.; 17. Весільні обряди //ЕУ-І. Т.1.-С. 241; 18. Весільний обряд, записаний в с. Мазники Летичівського повіту Є.Сіцінським, 1879 р. //ХОКМ.-ДК 5300-5301.-Арк. 3-6; 19. Там само.-С. 6-8; 20. Там само.-С. 9-13; 21. Там само.-С. 13-16; 22. Там само.-С. 17-20; 23. Весільні обряди Могилів-Подільського та Гайсинського повітів, записані істориком Й.Роллє. Переклад з польської Є.Сіцінського, 1931 р. Рукопис //ХОКМ.-ДК 5298-5299.-80 арк.; 24. Весільні обряди селян Ольгопільського повіту. Етнографічний нарис священика Дорохольського, 1903 р. Рукопис //ХОКМ.-ДК 5296.-13 арк.; 25. Пісні, що співають дівчата на свято Пасхи біля церкви, на заручинах, сватанні, весіллі, і записані священиком Л. Маркевичем в с. Лісанівці, Паньківці Летичівського повіту 1911-1912 рр. Рукопис //ХОКМ.-ДК 5290.-78 арк.

В.І.Третяк

ЛЮДИНА ВЕЛИКОЇ ДУШІ Й ТАЛАНТУ

Висвітлення життєвої і творчої долі визначних особистостей формує шанобливе ставлення до спадку наших предків далеких і близьких, а виховання на матеріалах пісенного фольклору та неперевершених творах українських композиторів сприятиме формуванню майбутнього вчителя – вчителя-патріота та збереженню безперервності фольклорних традицій. Серед постатей, що до останнього часу перебували поза увагою дослідників, – видатний продовжувач справи М.Леонтовича, педагог, фольклорист, композитор, диригент,

громадський діяч, людина великої душі і таланту, наш земляк, вінничанин Родіон Андрійович Скалецький (1899-1984)[1].

Дослідження педагогічного досвіду та творчого доробку Родіона Скалецького до останнього часу було переважно справою журналістів, про що свідчить низка публікацій у подільській пресі. Розшифруванню його рукописів присвятили увагу його донька, а також композитори К.Семенов, В.Папаїка, Я.Ткаченко, Я.Поляхівський. Педагогічна діяльність майстра була у полі дослідницьких інтересів М.Гринишина, М.Кушки, Г.Шкільнюк. Попри їх зусиля творчість Р.А.Скалецького потребує глибшого вивчення. Спадок композитора лише у наш час починає повною мірою осмислюватись, оскільки через політичні репресії сталінської доби Р.Скалецький був поставлений поза припустимим, з офіційної точки зору, дослідницьким інтересом, його захопленість народною творчістю теж трактувалась як поклоніння архаїці і не була актуалізована. Метою даного дослідження є спроба розкрити і зафіксувати педагогічний досвід композитора, викласти його основні методичні настанови, принципи у творчій праці з дитячими хоровими колективами.

У бідняцькій сім'ї 23 листопада 1895 р. в с.Михайлівці на Бершадщині народився майбутній співець подільського краю. Першу освіту дістав у сільській церковно-приходській школі, яку закінчив у 1911 р. Наступного року за рекомендацією вчителя О.Плетенчука Р.Скалецький вступає до Ольгопільської двокласної учительської школи, де навчається гри на скрипці, співає у хорі, бере участь у струнному оркестрі та вивчає музично-теоретичні предмети. 1914 р. школу переформували, а Р.Скалецького перевели до ідентичної школи в с.Степашки, яку він успішно закінчив. У 1916 р. юний учитель починає свою творчу працю в школах Чечельницького, Бершадського, Крижопільського, Ольгопільського районів. Всюди організовує музичні гуртки та хорові колективи[2]. З 1921 по 1922 рр. Р.Скалецький служив у третьому полку Червонокозачої армії на Хмельниччині. Організовує там хор бійців, вчить грамоті козаків В.Примакова. Здобутої освіти йому було мало, мрія про підвищення свого професійного рівня не полишала. У 1923 р. поступає на історико-філологічний факультет Одеського педінституту та на диригентський відділ музично-драматичного інституту, де провчився лише рік, бо займатися у двох внз було надто важко, а тому продовжував навчатися на приватному курсі з теорії музики та гармонії у професора музично-драматичного інституту М.Вілінського. Стає диригентом хору інституту, відвідує хор консерваторії, консультується у композитора Я.Яциневича та професора К.Пігрова. В цей час розпочинає писати власні твори та робить обробки народних пісень у різних варіантах жіночого, чоловічого та мішаних хорів. У 1926 р. Р.Скалецький закінчує інститут і отримує призначення на роботу до Тульчина вчителем співів трудової школи №2. Тут знайомиться глибше із творчістю М.Леонтовича, з його школою пов'язує свою кар'єру[3].

Але життєва доля складається неочікувано. З 1927 р. працював керівником хорової капели ім. М.Леонтовича і, піднявши її майстерність та популярність на високий рівень, зробив значний внесок у популяризацію хорового мистецтва в краї та за його межами. Р.Скалецький несподівано 23 листопада 1932 р. був заарештований Тульчинським райвідділом ГПУ і знаходився під слідством у Вінницькому облвідділі ГПУ. За постановою Окремої Наради при колегії ГПУ від 25 лютого 1933 р. з-під арешту був звільнений. 2 квітня 1933 р. в ході слідства його звинувачували по ст. 34-2 та ст. 54-2-11. Слідство встановило, що "будучи шовіністично настроєним, протягував свої ідеї через керовану ним капелу ім. М.Леонтовича". Жодних шовіністичних фактів та проявів, за свідченням вчителя Григорія Саковича та директора школи Федора Лебедя, не було. До речі, і вони потрапили до таборів ГУЛАГу, заслані в Сибір, їхня доля до цих пір невідома[4]. Але милості від майстрів фабрикувати справи було годі сподіватись. Дякуючи долі, у 1933 р. маховик репресій лише розкручувався. Масове винищення української інтелігенції ще не починалося, тож обійшлося висланням за межі України. В результаті слідчого процесу Р.Скалецького висилають за межі УРСР на 3 роки. Потрапивши до містечка Валуйки Курської області, він продовжує писати, вірить у майбутнє. І на висланні йому вдається вчителювати, невдовзі Р.Скалецький стає директором НСШ в с.Носово Валуйського району, організовує хор у школі. "Ворогу народу"

дозволяють у 1934 р. викладати співи у Валуйському педагогічному технікумі, керувати студентським хором[5]. У 1936 р. Р.Скалецький переїжджає до Донбасу, викладає мову та літературу в медичному технікумі в м.Верхньому Лисичанського району. 1937 р. переїжджає до Полтави, де спочатку влаштовується викладачем мови та літератури в СШ № 21, потім в залізничній СШ №64 працює завучем до 1941 р. У Полтаві його застає війна. Куди б не заносили шторми життєвий корабель Родіона Андрійовича та які б випробування не випадали на долю талановитого музиканта, він завжди залишається відданим своєму кредо – активна творча праця, праця на благо розвитку української музичної хорової культури. Та тавро політичного злочинця, неблагонадійного довелось йому носити все життя. У 1944 р. Родіон Скалецький повертається на Вінниччину. Спочатку – директор НСШ у своєму рідному селі Михайлівці, потім в Ольгополі, де працює в школі до 1946 р. З 1946 р. стає рідною для Родіона Андрійовича Вінниця, де прожив понад 35 років. Місто для нього стало найдорожчим, найріднішим. Він любив Вінницю, жив її життям, успіхами, радів спілкуванню з чудовими людьми[6].

Нелегким і тернистим був життєвий шлях Родіона Андрійовича, але його невтомна праця не пропала марно. Зі спогадів поета В.Юхимовича: "В особі Скалецького наша Вінниччина мала доброго і вимогливого діяча хорової культури. Зроблене і створене ним ніколи не повинно забутися. Заслуга його в тому, що він не дав згаснути національній культурі нашого народу, пісенній спадщині, він завжди залишатиметься взірцем як диригент-музикант високого класу, його твори народ любить, виконує, пам'ятає."[7]

Оселившись у Вінниці, композитор напружено і плідно працює, він є старшим керівником хорів молодших та старших класів СШ №3. З великим успіхом виступає на оглядах художньої самодіяльності. Очолює обласне відділення музичного хорового товариства України, обласну секцію самодіяльних композиторів, куди входять В.Їжевський, Т.Патрак, В.Папаїка, Р.Мархлевський, Я.Поляхівський, Й.Липовецький, К.Семенов. За ініціативою Р.Скалецького організовується при Вінницькій філармонії чоловіча капела бандуристів "Вітерець Поділля", до програми якої входять і його твори. Організовує хор ветеранів війни та праці та є незмінним його диригентом понад 20 років. Р.Скалецький створює музично-поетичне оформлення до сучасних обрядів, організовує обрядовий хор у ЗАГСІ, де використовує обрядові весільні пісні, зібрані ще в 20-ті роки. Родіон Андрійович надає допомогу багатьом колективам області, приділяє увагу культурі звуку. Пригадує самодіяльний композитор В.Папаїка: "Двері квартири Скалецького допізна не зачинялися, сюди приходило багато молодих обдарувань за порадами і перша фраза, якою зустрічав господар, була: "Ти обідав, їсти хочеш?" Отакий він Скалецький, великої душі людина."[8] Композитор Р.Мархлевський характеризує Р.Скалецького як шляхетну, скромну людину, коли правив невдалі місця у творі автора, тактовно зауважував: "Я думаю, так буде краще..." До текстів пісень ставився досить скрупульозно. Після ознайломлення з текстом та музикою він брав поважно в руки окуляри і писав: "Пісня має право на життя"[9]. Сам був висококласним педагогом. Так, 1972 р. настільки майстерно підготував хор-ланку колгоспу ім. І.Франка с. Івашківці Шаргородського району, що їх співу на звітному концерті у Києві аплодували стоячи. Займаючись педагогічною діяльністю, Родіон Андрійович значну увагу приділяв методиці співу. Він у співавторстві з Л.Хлебніковою, О.Пастушенко видав у 1970-і рр. методичні посібники для 5-8 класів. Чималу питому вагу в творчості Р.Скалецького становлять репертуарні збірки для дітей. Ще у 1961 р. вийшла збірка його обробок "Стелися барвінку" (присвячена матері), до якої увійшли пісні "Горобчику-сватку", "Перепілочка", "До двору, женчики", "Орел поле поорав", "Посадила огірочки" та ін.[10] Невдовзі популярності набула збірка "Щедрий вечір, добрий вечір" (1964) та цикл пісень "На Поділлі весілля" (1969)[11]. Успіх оригінальних творів Родіона Андрійовича, їх популярність пояснюється насамперед тим, що вони побудовані на народнопісенній основі, близькі до народної мелодики, написані гарною, зрозумілою широким масам мовою.

Р.Скалецький усе життя продовжував дбайливо збирати скарби народних традицій. Так, у 1970 р. у черговому томі енциклопедичного видання "Українська народна творчість"

було подано нарис "Михайлівське весілля", що описував обряд весілля у с.Михайлівці, записаний за свідченням родичів композитора Гафії, Ганни, дядька Зінька. На основі власних записів у 1971 р. видав збірку українських пісень "Вечорниці"з варіантами власної обробки[12]. Р.Скалецький не тільки вивчав, записував народну пісню, відточував її звучання, а й популяризував її, він записував пісні на радіо, працював серед молоді. Його "Полька-Вінничанка" і нині залишається у програмах багатьох хорових колективів. Композитор у останні роки свого життя остаточно впорядкував і приготував до друку обробки вибраних пісень і танців весільних обрядів, які були записані ним в 20-30 рр. ХХ ст. (рукописи в чотирьох зошитах). Перу Р.Скалецького належить чималий доробок: 598 творів, з яких 373 друкованих, 225 в рукописах.

У рідному селі у Михайлівецькій середній школі створено кімнату-музей Р.Скалецького, яким завідує племінниця композитора Надія Войтенко. Вшановують пам'ять земляка працівники Бершадської музичної школи та чоловіча хорова капела районного будинку культури, для яких Родіон Андрійович залишив твори. Шанує його Вінниця, шанує його Україна. Його справу продовжують, чаруючи піснями, хорові колективи: хор ветеранів війни і праці, ним започаткований, Тульчинська хорова капела ім. М.Леонтовича, камерний хор, незмінним керівником якого є професор В.Газінський та безліч хорових колективів Вінниччини. Запроваджена щорічна культурно-мистецька премія ім. Р.Скалецького, якою відзначаються талановиті молоді диригенти. Відкрито на будинку, де він проживав, меморіальну дошку. Його іменем названа вулиця міста.

Сьогоднішній процес відродження сприяє розкриттю творчої палітри педагога, фольклориста, композитора, диригента, який виконав свою святу місію – не перервав золотої нитки традицій хорового співу, утвердив особливості стилю, притаманні народній пісенності. Родіон Андрійович часто повторював, що безперервність фольклорних традицій забезпечиться тоді, коли їх опановують діти. Тому його праця в школі базувалася на матеріалі народнопісенної творчості. Творчий доробок Р.Скалецького є важливим засобом навчального та виховного процесу в загальноосвітніх школах. Творчість композитора може бути використана з метою впливу на формування естетичного ставлення до музичного мистецтва національної культури, традицій, почуття любові до свого рідного.

Виховання студентства на матеріалах музичної спадщини Р.Скалецького, прикладі його особистої долі забезпечить успішне вирішення проблеми формування високопрофесійного вчителя-патріота. Повноцінне висвітлення життя і творчості Р.Скалецького сприятиме популяризації його досвіду. Особистість нашого земляка має бути відтворена з усією ретельністю, що можливе за копіткої праці в архівах, музеях, завдяки розшифруванню його епістолярної спадщини, щоденникових нотаток, збору спогадів його учнів, друзів, близьких людей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Музична література УРСР.1917-1965 рр.: Бібліограф. довідник / Уклад. Л. Полях, А. Босая, Г.Кондратенко. - Харків,1966. - С. 11, 43, 47, 73, 85, 88, 93, 99, 140, 171, 191, 296, 343, 347, 348, 353, 354; 2. Кушка М. Р.Скалецький. Дати життя і творчості // Камертон-ікс. 1994. - №45; 3. Гринишин М. Композитор з Поділля // Культура і життя. - 1994.- № 15; 4. Лазаренко В. Реабілітований посмертно // Камертон-ікс. - 1994. - №15; 5. Новосад В. Пісня з-за грат // Вінниччина. - 1993. - 6 травня; 6. Шкільнюк Г. Родіон Скалецький - співочий батько міста над Бугом // Тези доповідей та повідомлень 18 вінницької історично-краєзнавчої конференції. - Вінниця, 1998; 7. Задорожнюк Л. Імені Р.Скалецького // Вінницька газета. - 1996. - 13 січня; 8. Дербеньов В. Вшануймо пам'ять композитора // Південний Буг. - 1990. - 5 листопада; 9. Федорчук І. Пісня - найближчий мій супутник // Панорама. - 1994. - 30 листопада; 10. Барабаш В. Пісенний вінок Р.А. Скалецького // Вінниччина. - 1994. - 26 листопада; 11. Погорєлов М. Музичні видання України. 1966-1971: Бібліограф. покажчик. - Ч.1. - К., - 1977. - С. 20, 41, 42; 12. Вечорниці. Українські народні пісні в обробках для хора a capella. Бібліотечка української самодіяльності. - К., 1971.

Н.П.Кузьмінець

РЕВКОМИ НА ПОДІЛЛІ 1917 – 1921 РР.

На сучасному етапі українське суспільство намагається усвідомити глибину

політики тотального геноциду, масштаби минулих страшних соціальних потрясінь. В нинішніх умовах потрібно бути реалістами і розуміти, що ніякі перекручення не створили б тоталітаризму, якби його ідея не була в зародкові самого перевороту в жовтні 1917 р. Захоплення влади та утримання її шляхом знищення всього, що заважало цьому, неминуче мали призвести до диктатури. Прослідковуючи процес становлення тоталітаризму, знаходимо його корені ще на зорі радянської влади, а саме на прикладі створення та діяльності надзвичайних органів влади – більшовицьких ревкомів. В період революційного перевороту та громадянської війни на ці організації покладалися виключно важливі для більшовиків завдання: захоплення і утримання влади, боротьба з антибільшовицькими силами, вирішення господарських, соціальних, культуротворчих проблем на засадах ортодоксального марксизму.

Питання виникнення та діяльності ревкомів цікавили досить широке коло істориків, фахівців краєзнавства. В радянській історіографії інтерес до ревкомів був зумовлений потребами комуністичної ідеології, яка трактувала їх як прогресивне явище. Це, зокрема, можна сказати про монографії Н.Ф.Бугая "Ревкомы" (М., 1981) та "Органы защиты завоеваний Октября" (М., 1982). Дані дослідження містять ґрунтовний фактичний матеріал, підібраний, щоправда, тенденційно. Цінність названих монографій губиться також в результаті ідеологічного підходу до викладення історичних подій, що було характерним для історіографії того часу. Ще більше програють через цю ваду видані в 50-х роках монографії Л.П.Поторикіної "Ревкоми України. 1918-1920 роки" (К., 1957) та В.В.Колісника "Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні" (Харків, 1957). Знайшли своє висвітлення питання історії ревкомів і в періодичній пресі. Цікавий матеріал, зокрема, можна знайти в статті Я.Й.Малика "До питання про організацію та діяльність повітових, волосних, сільських військово-революційних комітетів на Україні (УІЖ. – 1984. - № 11.). Висвітлення основних моментів в діяльності ревкомів, в тому числі подільських, наведення багаточисельних фактичних і цифрових даних, динаміки кількості ревкомів роблять статтю, попри тогочасні ідеологічні штампи, цінною для дослідника.

На сучасному етапі історіографії відбувається переосмислення поглядів і концепцій, які склалися раніше, питань, що стосуються ролі революційних комітетів в системі політичних суспільних відносин, формуванні і діяльності їх організаційних структур. Дослідники підходять до проблем історії України, спираючись на концепцію самостійного українського державотворення. Зокрема історія Української радянської республіки початку 20-х років XX ст. оцінюється з точки зору нереалізованих можливостей періоду 1917-1920 рр. Виходячи з цього, С.В.Кульчицький, В.М.Даниленко, Г.В.Касьянов, Ю.І.Шаповал, І.Г.Білас, Є.П.Юрійчук, Л.В.Марценюк, В.Г.Москаленко, Я.Й.Малик, В.А.Чехович у своїх працях характеризують ревкоми як чужорідні, насаджені більшовиками: в процесі їх формування відбувалося утвердження тоталітарного режиму, яке супроводжувалося розширенням каральних репресивних функцій державної машини, фактичним підкоренням народу "апаратній державі", караючим мечем якої були в 1917-1921 рр. ревкоми.[1]

Останнім часом побачили світ праці, які з нових позицій оцінюють проблеми діяльності місцевих органів влади на Поділлі і роль ревкомів у їх системі у 1917-1921 рр. Це - монографічне дослідження П.С.Григорчука та О.А.Мельничука, присвячене діяльності комнезамів, ряд статей П.С.Григорчука, Ю.А.Зінька, Н.П.Кузьмінець про політичне становище на Поділлі в цей час.[2] Проте спеціальні праці і навіть статті про виникнення і діяльність ревкомів на Поділлі відсутні, що й обумовило вибір теми даного дослідження.

Виходячи з актуальності, науково-практичного значення, недостатнього, з точки зору сучасного підходу, рівня наукової розробки окремих аспектів досліджуваної проблеми, автор даної статті поставила за мету шляхом системного аналізу опублікованих документальних та архівних матеріалів простежити характер і обумовленість основних тенденцій у формуванні і функціонуванні революційних комітетів Поділля від часу їх заснування до скасування.

Перші ревкоми на Україні створювались в основному в великих промислових

центрах наприкінці серпня 1917 р. Початок діяльності ревкомів на Поділлі припадає на листопад-грудень 1917 р.[3]

На першому етапі свого існування ревкоми виконували завдання підготовки і проведення більшовицького перевороту з метою встановлення радянської влади в губернії. В другій половині січня 1918 р. з їх допомогою було встановлено радянську владу в Тульчині, Брацлаві, Немирові, Ольгополі та інших містах. В цей період Вінницький ревком розпочав організацію Червоної гвардії, і з цього часу розпочинається процес набуття ревкомами характеру надзвичайних органів виконавчої влади.[4]

Навесні 1918 р. на Україну прийшли німецькі війська. До середини березня 1918 р. вони окупували всю Подільську губернію. Участь в русі опору брали підпільні ревкоми, які функціонували в Проскурові, Балті, Літині, Хмільнику. Всього в цей час було створено близько двох десятків ревкомів.[5]

Боротьба з німецькими окупантами на Поділлі набувала активних форм, і до кінця 1918 р. німці залишили територію краю. Влада перейшла до Української Директорії. На новостворені ревкоми покладалося завдання організації підпільної боротьби з Директорією. На початку 1919 р. на Поділлі діяло 6 повітових, 46 волосних, 80 сільських ревкомів, які створювали бойові партизанські загони, поширювали пробільшовицькі листівки тощо.[6] Директорія не змогла втримати владу і переїжджає з Києва до Вінниці. А 19 березня 1919 р. Червона Армія зайняла Вінницю. Було створено міський ревком. Незабаром він реорганізовувався у Подільський військово-революційний комітет.[7]

До серпня 1919 р. діяльність губернського ревкому становить великий інтерес. Сфера діяльності розширилася: від агітації до мобілізації в Червону армію. Однак мали місце зловживання з боку посадових осіб ревкому. Тому губревком було ліквідовано і всі його справи перейшли до губвиконкому (травень 1919 р.).[8] З усіх заходів ревкому виконком одобрив лише постанову про реквізиції.[9]

Характеристика діяльності ревкомів була б неповною, якби не торкнутися їх політики в галузі економіки. Вирішення господарських питань було одним з головних, що розв'язували ці органи влади. Господарство на Поділлі в роки Першої світової війни прийшло в занедбане становище. З метою хоч часткового налагодження господарства в кінці лютого - на початку березня 1920 р. проводиться "Тиждень палива", в березні – "Тиждень селянина". Було проведено облік усіх сільськогосподарських знарядь праці, заборонено їх продаж і вивезення за межі губернії. Таке ж було проробленo з племінною птицею, худобою. Так, 11 лютого 1931 р. з метою "збереження" було вилучено у місцевого населення майже всю худобу і передано до губземвідділу.[10]

В умовах паливної кризи 1919 - 1920 рр. опинилися під загрозою подільські ліси. До боротьби з вирубуванням лісів були підключені місцеві ревкоми, комнезами. Вони повинні були виділяти по 3-5 чол. для допомоги лісовій охороні. Однак всі проблеми влада зводила до покарання. Так, 105 селян Могилів-Подільського повіту весною 1919 р. за самовільну вирубку лісу були віддані під арешт на 15 діб; ліс і знаряддя рубки були конфісковані.[11]

Єдине, що більш – менш залишилося на Поділлі з дореволюційних часів – це цукрова промисловість. 23 листопада 1920 р. газета "Вісті" повідомляла: "Зараз майже всі цукрові заводи, в кількості 36, які входять до Подільської губернії, почали виробництво цукру".[12] Губревком рекомендував допомогти заводам в справі їх становлення.[13] Коштів для підняття господарства не було. І це було найболючішою проблемою влади. А тому кошти вилучали в населення шляхом накладання контрибуцій. Так, на буржуазію міст і містечок Ольгопільський ревком 18 квітня 1919 р. наклав таку контрибуцію: Ольгопіль – 800 тис. крб., Бершадь – 1300 тис. крб., Чечельник – 800 тис. крб., Піщанка – 700 тис. крб., Крижопіль – 500 тис.крб.[14]

Багато уваги приділялося діяльності в галузі культури, змін в соціальному, політичному становищі населення. Умови для освіти були важкі. Серед труднощів нарада по наросвіті 24 червня 1921 р. визначила такі: недостатнє постачання харчами, шкільним обладнанням, незацікавленість мас культурною роботою.[15] В числі інших називались і такі

як відсутність кадрів, нових книг, газет, брошур, невлаштованість бібліотек та ін. І все ж певна результативність в роботі ревкомів в цій галузі була. До 4 серпня 1920 р. було відкрито ряд шкіл при Вознесенському госпіталі, міській міліції, місцевій в'язниці тощо.[16] 11 липня на Замості (м. Вінниця) було відкрито робітничо-селянський клуб. В березні 1921 р. було взято під охорону держави пам'ятники історії.[17] Подільською губнаросвітою було відкрито у Вінниці 5 хат – читалень, музичну школу, бібліотеку мистецтв, вільну академію художеств.[18] До літа 1920 р. в губернії функціонували більше 20 шкіл, 10 дошкільних установ, 28 бібліотек, 40 хат-читалень.[19]

Певна увага приділялась вирішенню питань соціальної політики. Боротьба з хворобами, пошестями, забезпечення населення міст продовольством, боротьба з дитячою бездоглядністю – ось далеко не повний перелік проблем, які доводилося вирішувати ревкомам за час своєї діяльності.

В лютому 1920 р. у Вінниці поширився тиф. Становище ускладнювалося тим, що поряд з ним спостерігалися спалахи віспи і дифтерії. Витрати на утримання хворих перевищували 2 млн. крб. в день.[20] Вживалися заходи щодо очищення міста від нечистот, досліджувалася вода з Бугу, організовувалися "холерні" пункти. Ці заходи допомагали тримати ситуацію під контролем. Крім того, поширювалися листівки, брошури санітарного змісту, читалися профілактичні лекції. Протягом літа 1921 р. було відправлено на відпочинок з лікуванням до Одеси та Криму більше 200 подільських дітей.[21]

Певна робота проводилась в напрямку поліпшення соціального становища робітників. Одним із заходів, проведених губревкомом в цьому напрямку, було запровадження картки "червоної зірки" на продовольство.[22]

На ревкомівську добу припадають і перші спроби боротьби з самогоноварінням. Рядом наказів у 1920 р. ревком заборонив це "діяння". Тільки за появу в нетверезому стані ревком загрожував арештом терміном на 1 місяць, за продаж самогону – ув'язнення на 6 місяців, за його гоніння – позбавлення волі на 1 рік з конфіскацією майна.[23]

Жорстоко боролися ревкоми з проявами спекуляції. Зокрема за спекуляцію грошовими знаками винних чекав суд ревтрибуналу. В 1920 р. в Лютичеві було розстріляно двоє громадян за спекуляцію.[24]

В ході зміцнення радянської влади відбувалася поступова монополізація нею торгівлі, витіснення приватного сектора з цієї сфери. Це давало можливість взяти в свої руки важелі економічного панування. Процес монополізації йшов з моменту захоплення влади більшовиками. Про це свідчить один з перших наказів земвідділу ревкому про постачання городиною жителів м. Вінниці через радянські крамниці.[25]

Логічне завершення діяльності ревкомів полягало в утвердженні радянської влади та переданні повноважень виконавчим органам нових структур влади. Підготовка до виборів в ради почалася на Поділлі 23 грудня 1920 р. із створення комісії по виборах до Рад. 26 січня 1921 р. було обрано Вінницьку міську Раду, до складу якої увійшло 147 комуністів, 3 меншовики, 3 єврейські соціалісти, 96 безпартійних.[26]

14 липня 1921 р. губревком припинив свою діяльність, передавши свої повноваження губвиконкому, обраному на 1 з'їзді рад Подільської губернії.[27]

Ревкоми припинили свою діяльність після того, як стало зрозуміло, що надзвичайними методами неможливо дійти згоди з населенням, вести господарство. В цьому плані ревкоми виявились неефективними. На момент їх ліквідації комітети не зуміли справитись з повстанським рухом, налагодити постачання продовольством. Ніяких зрушень не спостерігалось в процесі прихилення селян до радянської влади. Проте елементи ревкомівської системи, яка офіційно була ліквідована в 1921 р., фактично продовжували існувати і надалі.

Історію ревкомів не слід розглядати, як щось епізодичне. Це був лише перший, пробний етап в процесі утвердження нової політичної, соціально-економічної системи, побудованої на принципах воєнізації. Тому слід оцінювати діяльність ревкомів як відкрито воєнно-комуністичну, недемократичну, що створила небезпечний прецедент для вироблення

тоталітарних принципів управління державою. Саме в цьому напрямі належить надалі досліджувати і оцінювати цю важливу політичну проблему.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перша десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. _ К., 1991; Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994; Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. У 2-х т. – К., 1994; Юрійчук Є.П. Становлення і характер радянської влади в Україні: Історико-правові аспекти(1917-1922 рр.). – К., 1998; Марценюк Л.М. Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави. 1918-1929 рр. Історичні аспекти проблеми: Дис... к.і.н. – Луцьк, 2001; Москаленко В.Г. Місцеві ради УРСР в системі тоталітарної влади: Дис... к.і.н. – К., 1992; Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі. – Львів, 1996; Чехович В.А. Проблеми національно-державного будівництва в Україні в роки непу.- Харків, 1995; 2. Григорчук П.С., Мельничук О.А. Комнезами на Поділлі. – Вінниця, 2001; Зінько Ю.А., Кузьмінець Н.П. Роль з'їздів Рад в системі місцевих органів влади на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. – Наукові записки Вінницького педуніверситету. Серія: Історія. Вип. У. – Вінниця, 2003; Кузьмінець Н.П. Діяльність місцевих органів влади на Поділлі (1920-1925 рр.). – Наукові записки Вінницького педуніверситету. Серія: Історія. Вип. УІ. – Вінниця, 2003; 3. Боротьба за владу Рад на Поділлі: Документи й матеріали.- Хмельницький, 1957. – С. 209-210, 218, 236; Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990. – С. 205-207; 4. Архів Радянської України.- 1933. - № 7-8. – С.60-61; 5. Нариси історії Поділля. – С. 209-212; 6. Нариси з історії Вінницької обласної партійної організації. – Одеса, 1978. – С. 214; 7 Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. – К., 1972. – С.90; 8. ДАВО. – Ф. 777. – Оп. 7 – Спр. 3[а]. – Арк. 8; 9. Там само.- Арк. 17; 10.ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 2. – Спр. 46. – Арк. 7; 11. ДАВО. – Ф. 2625. – Оп. 3. – Спр. 31. – Арк.. 4; 12. Вісті. – 1920. – 23 листоп.; 13. ДАВО. – Ф. 2625. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 159; 14. ДАВО. – Ф. 3792. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 7; 15. ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 2. - - Спр. 46. – Арк. 8; 16. Вісті. – 1920. – 4 серпня; 17. ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 2. – Спр. 46. – Арк. 5; 18. Вісті. – 1921. – 10 березня; 19. ДАВО. – Ф. 2526. – Оп. 2. – Спр. 97. – Арк.. 12; 20. Вісті. – 1920. – 8 лютого; 21. Вісті. – 1921. – 17 червня; 22. Вісті. – 1921. – 30 січня; 23. ДАВО. – Ф. 2625. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 253; 24. Там само. – Арк. 175; 25. Вісті. – 1920. – 3 липня; 26. ДАВО. – Ф. 2625. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 50; 27. ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 40.

О.М.Завальнюк

Н.Т.ГАМОРАК – ПРИВАТ-ДОЦЕНТ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1919-1921 РР.)

Національне відродження 1917-1920 рр. виявило внутрішні можливості українців у плані пізнання і примноження своїх духовних і культурно-освітніх цінностей, поступу національної системи освіти, важливе місце в якій належало вищій школі. Цивілізованому світу було продемонстровано величезний потяг молодої української нації до згуртування, піднесення на вищий ступінь її національної свідомості, національно-культурного буття.

У великому пориві східних і західних українців створити свою державу, яка б відновила і продовжила перервану історичними чинниками багату культурну традицію попередніх поколінь, залишив помітний слід галичанин Нестор Теодорович Гаморак. У 1919-1921 рр. він працював приват-доцентом Кам'янець-Подільського державного українського університету – єдиного безперервно діючого в часи відродження вогнища національної вищої освіти, науки і культури всієї України. Однак про ці роки його біографії науковому загалу відомо вкрай мало. На жаль, їх просто обійшли автори довідково-енциклопедичних статей про Н.Т.Гаморака у 40-60 рр. ХХ ст.[1] У єдиній науковій статті Д.М.Доброчаєвої, Л.Г.Любінської та О.Л.Рибалко, присвяченій сторінкам життя вченого, про його університетський період сказано кількома штрихами[2].

Він народився 9 березня 1892 р. у с.Стрільче Городенківського повіту Східної Галичини, що належала до Австро-Угорщини, в родині потомственного священика. Згодом батьки переїхали до містечка Устечко Заліщицького повіту, а після смерті Теодора Кириловича вдова з дітьми опиняється у Коломиї. Нестор навчався у місцевій народній школі. Після її закінчення став учнем Коломийської української класичної гімназії, під впливом вчителя І.Раковського захопився природознавством, у 13 років став членом

німецького натуралістичного товариства „Kosmos", з шостого до останнього класу головував у гімнастичному природничому гуртку, що налічував 57 членів. Незважаючи на матеріальну скруту, наважився продовжувати освіту і 1910 р. вступає на філософський факультет Віденського університету. Навчався дуже старанно, з великою цікавістю поринув у світ природничих наук. Паралельно працював у рослинно-фізіологічному інституті професора Моліша і в ботанічному інституті професора Ветштейна. У 1915 р. виконав свою першу наукову роботу „Beitzage zur Microchemie des Spaltoffnungapparates", яку видрукував у записках Віденської Академії наук. Вона була представлена на 32 сторінках і у двох таблицях. В якості практиканта працював на гідробіологічній станції доктора Купельвізера (протягом 1,5 місяця знайомився з методикою і технікою планктонової праці) і зоологічній станції в Трієсті, що мала і ботанічний відділ (2 місяці). На останньому об'єкті побував ще раз, досліджуючи морські водорості. У грудні 1915 р. захистив докторську роботу, отримав ступінь доктора біології, оформив своє членство в Німецькому ботанічному товаристві[3]. З січня по липень 1916 р. працював учителем біології в українській гімназії Відня. Потім переїхав до Кірхберга (Нижня Австрія), де завідував курсами, що діяли при місцевій українській початковій гімназії для дітей біженців з Галичини. Того ж року в записках математично-природописно-лікарської секції НТШ у Львові друкує статтю „Деякі мікрохімічні прикмети продихового апарату у рослин" (28 сторінок)[4]. У листопаді 1916 р. науково-педагогічну діяльність довелося перервати на три довгих роки – його мобілізували до австро-угорської армії, яка брала участь у бойових діях на російському фронті. Спочатку служив солдатом, потім – прапорщиком. На війні був аж до її завершення та розпаду Австро-Угорської імперії. В той час він знаходився в запасному полку, що квартирував у м.Станіславові[5].

Повернувшись до мирного життя, став свідком революційних подій у Східній Галичині. Проголошення ЗУНР у 26-річного Нестора, який встиг відчути на собі національне приниження і обмеження своїх прав в імперії, викликало великий приплив енергії, віру в можливість побудови галицько-української держави, бажання служити їй в міру можливостей. У січні 1919 р. в чині четара (лейтенанта) Галицької армії його як освіченого військовика призначають до Пресового бюро Державного Секретаріату ЗУНР, а після проголошення Є.Петрушевича диктатором ЗОУНР Н.Т.Гаморака переводять на посаду завідувача радіостанцією, через яку інформували світ про нерівну боротьбу із польською армією, що користувалася великою підтримкою країн Антанти, закликали місцеве населення йти до галицького війська і захищати українську державність[6].

У цій якості 16 липня 1919 р. Н.Т.Гаморак прибув разом із Начальною Командою та іншими структурними підрозділами ГА до Кам'янця-Подільського, який на той час був державним центром Української Народної Республіки. Наступного дня він побував у місцевому державному українському університеті, відчув потяг до мирної праці. Поспілкувавшись з ректором І.І.Огієнком, деканом фізико-математичного факультету професором П.М.Бучинським і зрозумівши свою потрібність навчальному закладу, написав заяву такого змісту: „До Високої Колегії Українського Державного Університету в Каменци на Поділлі. Низше підписаний доктор ботаніки Віденського університету просить Високу Колегію о прийнятті його кандидатури на приват-доцента по фізіольогії рослин. В залученню додає: 1) Копію докторського диплому. 2) Curriculum vitae. 3) Дві наукові праці по фізіольогії рослин..."[7]

Через два дні, 19 липня, зазначену заяву вже слухала Рада фізико-математичного факультету і ухвалила обрати Н.Т.Гаморака в.о.приват-доцента по кафедрі фізіології рослин[8]. 30 липня Рада професорів університету, розглянувши подання, з яким виступив П.М.Бучинський, підтвердила це рішення і вирішила просити Міністерство освіти затвердити його. 2 серпня І.І.Огієнко повідомив заявникові про рішення Ради професорів і наголосив, що міністр народної освіти затвердив його на посаді приват-доцента[9]. На той час заключна частина інформації не відповідала дійсності, оскільки А.В.Крушельницький, який керував Міністерством освіти, вийшов зі складу уряду через незгоду з його позицією у

галицькому питанні, і відомство залишалося тимчасово без керівника. І лише 11 серпня 1919 р. П.І.Холодний, якому доручили виконувати обов'язки керуючого Міносвіти, підписав відповідний наказ. Про це 14 серпня ректору повідомив директор департамента вищої і середньої школи А.С.Синявський[10]. Хід І.І.Огієнка зрозумілий – потрібно було якомога швидше „прив'язати" талановитого молодого науковця до університету, „витягти" його із військового середовища, заповнити вакансію напередодні нового навчального року.

Нові обов'язки офіційно належало виконувати з 30 липня 1919 р., часу обрання Радою професорів. Однак до початку другого академічного року залишалося ще більше двох місяців, які можна було використати на підготовку. Як не було важко, але підшукав житло, облаштувався. З харчами допомагали земляки із ГА і цивільних структур. За традицією, яку заклад перейняв від російських університетів, новопризначеному приват-доценту необхідно було прочитати перед викладачами, студентами і представниками громадськості вступну лекцію. Її призначили на 8 жовтня, про що повідомили в пресі. Але через нез'ясовані причини дебют відбувся 15 жовтня. Лектор запропонував тему „Елементарна структура істот"[11]. Відгуків, на жаль, не залишилося, однак можна вважати, що Н.Т.Гаморак справився із поставленими завданнями. В іншому випадку колеги неминуче б згадали його у своїх мемуарах як недостатньо підготовленого фахівця, як це було, наприклад, з деким із молодих викладачів. Отримавши таким чином своєрідну перепустку до роботи зі студентською молоддю, Нестор Теодорович серйозно взявся за розробку лекційного курсу із анатомії рослин (належало щотижня проводити 3 лекційних години і 2 – практичних занять) для студентів І і ІІ курсів природничого відділу фізико-математичного факультету[12]. Враховуючи поділ потоків на групи, тижневе навантаження нараховувало 13 навчальних годин, які підлягали оплаті[13]. Працювати доводилося по понеділках, четвергах, п'ятницях і неділях (практичні заняття проводились зранку, лекційні – після обіду)[14].

Восени 1920 р. за Н.Т.Гамораком залишили ту ж навчальну дисципліну, яку він забезпечував у минулому навчальному році на І курсі (4 години лекційних і 2 – практичних занять на тиждень)[15]. Незадовго до початку 1920-1921 навчального року Нестора Теодоровича призначили на посаду секретаря фізико-математичного факультету, яка вимагала посиленої уваги до навчальних справ студентської молоді[16]. Було й ще одне, додаткове навантаження: завідування двома кабінетами – фізіології і систематики рослин, які входили до структури створеного навесні 1920 р. на базі природничого відділу фізмату біологічного інституту. В штаті цих підрозділів були Я.Регул (старший асистент), Е.Федосієв (асистент) і М.Миколаїв (служник)[17].

Як приват-доцент Нестор Теодорович досить добре знав свій предмет, володів методикою викладання, був вимогливим і водночас прихильним до молоді. Один із колишніх студентів Н.Т.Гаморака, опинившись в еміграції, вже у зрілі роки згадував про свого викладача: „Пам'ятаю випадок при зачоті по ботаніці. Треба було здати систематику рослин – дисципліну з великою кількістю латинських термінів. Наш „квартет" приятелів-бурсаків з дня на день відкладав іспита (на екзаменування відводилось кілька тижнів. – Авт.), не зважуючись з'явитись перед новим професором (він пізніше від усіх других вступив до У[ніверсите]ту). Та нарешті відважились, з'явившись в аудиторію заздалегідь і, чекаючи пана професора, почали тихенько співати якусь українську пісню. Час був пообідній і, окрім нас, а авдиторії не було нікого. Пан Гаморак несподівано з'явивсь у коридорі, та, почувши співи, зупинивсь коло дверей і заслухався гарної наддніпрянської мелодії. Потім увійшов з надзвичайно привітливим лицем. Ми зніяковіли. Але зараз же помітили, що цим ми доставили пану професору тільки приємність і підбадьорились. І дійсно, вислід дуже поверхової перевірки наших знань – він записав нам усім чотирьом „дуже добре". Після цього деякі казали, жартуючи: „Щоб скласти іспита у Гаморака, треба бути насамперед співцем..." Інші ж уже насерйоз направляли: „Не співцем, а справжнім українцем!"[18].

Забезпечити вивчення студентами програми з систематики рослин було непросто, бо крім того, що молоді доводилося працювати аби заробити на кусок хліба, курс майже не був забезпечений навчальною літературою. Більшість пропонованих видань, які в

університетській бібліотеці були представлені поодинокими примірниками, належали німецьким авторам, окремі – російським. Про українські підручники ніхто навіть не згадував – їх просто не існувало. У своїй дисципліні Н.Т.Гаморак взявся за усунення названого недоліку, беручи приклад із провідних професорів університету. Основу видань становили курси лекцій, які він читав. Так, 1920 р. побачили світ два його підручники і посібники: „Анатомія рослин" і „Короткий курс морфології цвітових рослин."[19] В цьому автора підтримало керівництво закладу. Так, лише на друкування другої частини лекцій із систематики рослин Правління університету відпустило завідуючому університетської друкарні приват-доценту С.В.Бачинському 4 тис.крб.[20]

У відділі рідкісної книги Кам'янець-Подільського державного університету, спадкоємця закладу, що функціонував у 1918-1921 рр., зберігається конспект лекцій „Анатомія рослин" Н.Т.Гаморака. Видання обсягом 116 стор. складається із трьох розділів та двох покажчиків – українських термінів і латинських назв рослин. Розділ І „Клітини" поділяється на 9 тем: 1. Загальні уваги про клітину. Вигляд і величина клітини. 2. Протоплязма. 3. Ядро. 4. Оболонка. 5. Хроматофори. 6. Органоїдні утвори клітини. 7. Інші утвори клітини. 8. Онтогенія клітини. 9. Комунікація між клітинами. Злиття клітин. Розділ ІІ „Ткани" структурований чотирма темами: 1. Загальні уваги про ткани. Поділ тканей. 2. Систематика наскірної ткани. 3. Систематика в'язаної ткани. 4. Система основної ткани. Також чотири теми об'єднані у наступному, третьому, розділі – „Анатомія органів": 1. Вступні уваги. Анатомічна будова тальофітів. 2. Анатомія била. 3. Анатомія коріння. 4. Анатомія листка.

Як видно, із змісту конспекту лекцій випали вступ і висновки. Мова видання – українська, але частково з галицькими діалектами, що однак не створювало великих труднощів у розумінні вихідцями з Наддніпрянської України. Нові слова, що зустрічаються у тексті, виділені курсовим. Цілком очевидно, що автор мав намір ілюструвати книгу (по тексту робляться посилання на 137 (!) малюнків), однак технічні умови університетської друкарні не дали змоги зробити читачам таку послугу.

Про цінність цього видання, як і наукові якості автора, можна судити із офіційної „Відозви про наукові праці д-ра Н.Т.Гаморака", зробленої заслуженим професором П.М.Бучинським у травні 1921 р. на вимогу політичного комісара університету. Рецензент розглянув дві статті, подані Нестором Теодоровичем під час оформлення на роботу (їх назви подані вище), а також двох підручників – „Короткий курс морфольогії цвітових рослин" і „Анатомія рослин". Висновок такий: „Підручники написані добре і мають велике значення в теперішньому часі"[21].

В колективі фізико-математичного факультету Н.Т.Гаморак користувався повагою колег. Коли наприкінці 1919 р. в університеті зорганізувалося наукове товариство викладачів, Нестор Теодорович став членом його секції точних наук (голова – заслужений професор П.М.Бучинський), увійшов до складу президії секції[22]. На одному із засідань (проводилися раз на місяць) він виголосив свою доповідь „Біографія Ів.Верхградського"[23].

Займався Н.Т.Гаморак і популяризацією ботаніки, що тоді, на переконання певної частини діячів національного відродження, було менш актуально, ніж, наприклад, робота із поширення знань з української історії, мови, літератури, церкви. І все ж, коли наприкінці жовтня 1919 р. в Кам'янці-Подільському закладався український народний університет, він зголосився працювати тут, щоб поширювати науково достовірні знання з свого фаху. 26 жовтня Рада щойно заснованого Кам'янець-Подільського українського народного університету, яку очолював відставний прем'єр-міністр першого уряду Директорії УНР В.М.Чехівський, обрала Нестора Теодоровича своїм секретарем (друга посада в закладі)[24]. До того ж на природничому факультеті КПУНУ, де восени навчалося 54 особи, а з січня 1920 р. – 80, йому доручили викладати загальну біологію (по вівторках, четвергах і суботах – 6 академічних годин)[25]. З 26 січня 1920 р., коли розпочався другий семестр навчального року, він продовжував викладати курс загальної біології (друга частина), але його академічне навантаження зменшилось до 2 тижневих годин практичних занять на тиждень[26]. За весь

1919-1920 навчальний рік Н.Т.Гаморак прочитав для слухачів природничого факультету КПУНУ 42 лекції із загальної біології[27], чим вніс посильний вклад у розповсюдження природничих знань серед кам'янецької молоді, яка не мала середньої освіти.

Н.Т.Гамораку, його землякам, що працювали і навчалися в університеті, довелося пережити неприємні дні і тижні, пов'язані із негативним вибухом громадської думки після переходу у листопаді 1919 р. галицького війська, з яким вони прийшли до Кам'янця-Подільського, на бік антиукраїнського денікінського режиму. Галичан відкрито називали „зрадниками", „запроданцями", „ворогами української справи", на них покладали відповідальність за дошкульні поразки українського війська і розвал антиденікінського фронту. Причини такого фіналу УГА різним політичним і громадським силам бачилися по-різному, що вносило у внутрішньоуніверситетське життя напругу, емоційні переборщування і не кращим чином позначалося на трудовому ритмі закладу.

2 червня 1920 р. на сільськогосподарському факультеті відкрився літній семестр для групи діючих і майбутніх студентів. Працювати з ними запросили і Нестора Теодоровича, доручивши викладати таку дисципліну як систематика рослин (4 тижневих годин практичних занять)[28].

Коли влітку 1920 р. в університеті почали встановлювати радянські порядки, дійшла черга і до примусового професійного об'єднання працюючих – професури, управлінців, технічних працівників і студентів. Як наголошував комісар університету А.Волянський, „завдання союзу (профспілки.–Авт.) державного характеру – слідкувати за проведенням в життя постанов влади..." 24 серпня 1920 р. загальні збори професорів, урядовців і служителів КПДУУ ухвалили рішення про створення в закладі запропонованої спілки. Головою обрали Н.Т.Гаморака[29]. На жаль, про діяльність на цій посаді інформація не збереглася.

Коли в середині листопада 1920 р. частина викладачів і співробітників університету вирішила покинути Кам'янець разом із урядовими структурами і відступаючим військом, аби уникнути репресій з боку радянської влади, то Н.Т.Гаморака серед них не виявилося. Очевидно він розмірковував: що для нього і його дружини (студентки університету О.Синенької) краще – польський режим в Східній Галичині, проти якого доводилося воювати, і який тут, у Кам'янці, робив спроби депортувати за Збруч всіх непокірних галичан, чи радянський – на теренах Східної України, і виходило, що краще залишатися. І справді, при ЗОУНР і УНР на керівних посадах він не працював, в українському політичному житті помічений не був, мав трудову біографію. Фах викладача-біолога не вимагав від нього якихось політичних заяв чи демаршів. То ж чи була потреба кидати роботу, яка, крім творчих і педагогічних результатів, давала змогу ще й виживати в той доволі таки неспокійний і скрутний час, заспокоїтись після майже трирічних мандрів дорогами війни, і відправлятись у невідоме майбутнє? Інша справа – колеги, які були членами Української Центральної Ради, обіймали посади прем'єр-міністрів та їх заступників в урядах Гетьмана чи Директорії (таких нараховувалося 6 осіб). То ж залишилися...

Подальша доля Нестора Теодоровича спочатку складалася оптимістично. У серпня 1921 р. його було перезатверджено на посаді приват-доцента, працював проректором з наукової частини, після став професором. З жовтня 1925 по лютий 1926 рр. мав наукове відрядження до Берліна, де стажувався в Інституті фізіології рослин. Повернувшись, керував секцією прикладної ботаніки науково-дослідної кафедри, що функціонувала при Кам'янець-Подільському інституті народної освіти до 1930 р. У жовтні 1927 р. мав наукове відрядження до Інституту прикладної ботаніки АН СРСР, що діяв у Ленінграді[30]. У 1930 р. перейшов на роботу до Київського інституту профосвіти та Інституту ботаніки ВУАН. 29 грудня 1932 р. був заарештований, а 1 жовтня наступного року засуджений у Харкові до позбавлення волі на 5 років за "контрреволюційну" діяльність. 29 серпня 1937 р. його не стало[31].

Всі колеги Н.Т.Гаморака із Кам'янець-Подільського університету, які пішли на чужину і зазнали великих поневірянь у Польщі, Чехії, Німеччині, Швейцарії та інших країнах, пішли із життя своєю смертю, а їхні могили доглядають якщо не родичі, то представники українських громад. Про місце поховання Нестора Теодоровича свідчень

немає.

Таким чином, робота в Кам'янець-Подільському державному українському університеті дала Нестору Теодоровичу Гамораку, вихідцеві із добропорядної західноукраїнської родини, людині із європейською освітою, можливість широко заявити про себе, сформуватися як викладач вищої школи, науковець, добре прислужитися справі підготовки кадрів молодої української інтелігенції в царині природознавства. Вперше в Україні він читав курс лекцій українською мовою, підготував і видав перші українські підручники зі свого фаху, які нині мають зайняти гідне місце в ще не створеному музеї книги часів української національно-демократичної революції. Участь у світовій війні на боці Австро-Угорщини, активна діяльність в структурах ЗУНР-ЗОУНР, нарешті викладацька робота в „петлюрівському" університеті спричинили трагічну долю молодого українського вченого, одного з багатьох патріотів, яким повинна пишатися сучасна Україна.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Гаморак Нестор Теодорович //Русские ботаники: Био-библиографический словарь.–М.; 1947.–С.227; Гаморак Нестор //Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. проф. д-р В.Кубійович.– Перевид. в Укр.:Т.1.–Львів, 1993. –С.353; 2. Доброчаєва Д.М., Люблінська Л.Г., Рибалко О.Г. Нестор Гаморак.; Сторінки життя вченого //Укр.ботан.журн.–1993.–№5.–С.86-92; 3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України.–Ф.166.–Оп.12.–Спр.1434.–Арк.5,9; Кам'янець-Подільський міський державний архів (КПМДА).–Ф.Р.302.–Оп.2.–Спр.125.–Арк.59зв; 4.КПМДА.–Ф.Р.302.–Оп.2.-Спр.125. Арк. 1,59зв. 5. Там само.–С.93; Доброчаєва Д.М., Рибалко О.Г. Зазначена праця.–С.88; 6. Сухоцький І. Військова канцелярія Диктатора //Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії.– Вінніпег: Вид-ць хор.УСС Д.Микитюк, 1958.–Т.1.–С.137; 7.КПМДА.–Ф.Р.302.–Оп.2.–Спр.125.–Арк.1; 8. Там само.–Арк.6; 9. Там само.–Арк.8; 10. Там само.–Ф.Р.582.–Оп.1.–Спр.133.–Арк.38; 11. Україна: Щоденна демократична газета.–Кам'янець-Подільський.–1919.–7 жовтня; КПМДА.–Ф.Р.582.–Оп.1.–Спр.12.–Арк.161; 12. КМПДА.–Ф.Р.302.–Оп.1.–Спр.49.–Арк. 32зв; 13. Там само.–Ф.Р.582.–Оп.1.–Спр.134.–Арк.35зв; 14. Там само.–Спр.17.–Арк.106; 15. Огляд навчання фізико-математичного факультету на осінній семестр акад.року 1920/21.–Кам'янець на Поділлі: Друкарн. Укр.Ун-ту, 1920.– С.10; 16. Там само.–С.12; 17. Там само.–С.14-15; 18. Кам'янецький Український Державний Український Університет: Спогади студента //Пам'ятки України: історія та культура.–Київ.–2000.–№3–4.–С.111; 19. Гаморак Н. Анатомія рослин: Конспект лекцій, читаних в Кам'янець-Подільськім Державнім Українськім Університеті в 1919-1920 акад. році. На правах рукопису.– Кам'янець-Подільський: Друкарня Кам.-Под.Держ.Укр.Ун-ту,1920.–116с.; Його ж. Короткий курс морфології світових рослин.– Кам'янець-Подільський: Друкарня Кам.-Под.Держ.Укр.Ун-ту, 1920.–68с. 20. КПМДА.–Ф.Р.582.–Оп.1.–Спр.137.–Арк.95; 21. Там само.–Ф.Р.302.–Оп.2.–Спр.125.–Арк.42; 22. Там само.–Оп.1.–Спр.49.–Арк.36; 23. ЦДАВО України.–Ф.166.–Оп.1.–Спр.878.–Арк.11; 24. Трудова громада.–Кам'янець-Подільський.–1919.–30 жовтня; Боротьба.–Кам'янець-Подільський.–1919.–29 жовтня; 25. Див.: Україна.–1919.– 5 листоп. (23 жовтн.); 26. Див.: Наш шлях.–Кам'янець-Подільський.–1920.–30 січня; 27. ЦДАВО України.–Ф.166.–Оп.1.–Спр.878.–Арк.9; 28. Наш шлях.–1920.-6 червня; 29. КПМДА.–Ф.Р.582.–Оп.1.–Спр.3.–Арк.2зв. 30. Там само.–Ф.Р.302.–Оп.2.–Спр.125.–Арк.9,93,93зв; 31. Доброчаєва Д.М., Любінська Л.Г., Рибалко О.Г. Зазначена праця.–С.91-92.

Ю.А.Зінько, П.С.Григорчук

НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ВІННИЦІ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 РР.)

В період Великої Вітчизняної війни система освіти Вінниччини, як і всієї окупованої території України, зазнала значних руйнувань. Воєнні дії порушили усталену систему навчання, освітні заклади зазнали значних матеріальних втрат, була зруйнована частина навчальних приміщень, відчувалася нестача у педагогічних кадрах. За цих умов представники української інтелігенції прагнули відновити роботу навчальних установ. Дане питання фрагментарно представлене в історичній літературі[1], однак його подальше дослідження залишається одним з важливих завдань відтворення реальної картини роботи навчальних закладів в умовах нацистської окупації.

З перших днів Великої Вітчизняної війни Вінниця все більше набувала рис прифронтового міста. На початку липня 1941 року 1-а німецька танкова група і 6-а армія

прорвали оборону радянських військ на північ від Вінниці. Сил Червоної армії для зупинки військ противника не вистачало. 15 липня танкові і механізовані частини 17-ї німецької армії, подолавши оборону військ Червоної армії, рушили на Вінницю. 17 липня мотопіхота противника зайняла приміське село Луку-Мелешківську. Протягом 18 липня бійці 90 танкового полку 45-ї танкової дивізії 12-ї армії стримували ворога на підступах до міста. Вранці 19 липня бої йшли на території водосховища, цегельного заводу. Однак у другій половині дня німці захопили Старе Місто.[2]

Героїчна оборона м. Вінниці не дозволила ворогові оточити частини 6-ї і 12-ї армій. Вони встигли вийти за межі міста і відійти у південно-східному напрямку. Після артилерійського обстрілу та бомбардування з повітря 20 липня 1941 р. німецькі війська окупували Вінницю. Майже на три роки вінничани потрапили під гніт нацистської влади.

З перших днів окупації був встановлений жорсткий контроль за діяльністю мешканців міста. Успішний наступ німецьких військ у 1941 р. давав підстави загарбникам вважати, що Україна захоплена назавжди. Німецьке керівництво намагалось створити в Україні плацдарм для подальших завоювань на сході, тому на початковому етапі війни проводило відносно ліберальну політику на захоплених територіях. Розенберг у "Записках з українського питання" стверджував, що для перетворення України у сильну противагу Росії потрібно у русифікованій Україні посилити національну свідомість місцевого населення та провести "українізацію". Тому на перших порах німці, проявляючи байдужість до культурних потреб місцевого населення, не чинили відверто антиукраїнських дій і лояльно ставилися до прагнення частини української інтелігенції відродити національне життя.

21 липня 1941 р. у Вінниці було організоване тимчасове міське самоврядування – згодом міська управа, яка покликана була забезпечити роботою працездатне населення та налагодити в місті повсякденне життя його мешканців. Сприяли створенню українських органів влади та громадських патріотичних організацій похідні групи ОУН. Вони влаштовували культурно-освітні заходи серед населення, поширювали листівки, плакати та літературу патріотичного змісту, проводили пропагандистську та просвітницьку діяльність. Матеріали та статті з історії, етнографії, культури українського народу друкувалися на сторінках місцевої газети "Вінницькі вісті". Це пробуджувало у населення почуття національної свідомості, посилювало сприйняття ідеї про самобутність українського народу, вселяло надію на можливість побудови нового життя в Україні з допомогою Німеччини.

Українська влада та місцева інтелігенція сподівалися, що німці опікуватимуться духовними інтересами народу і допоможуть у налагодженні роботи освітніх установ. Незважаючи на тяжкі умови військового часу, в місті функціонували школи, технікуми, медичний та педагогічний інститути, ремісничі навчальні заклади.

Спочатку війни керівництво рейху не мало переконливої думки щодо діяльності в окупованій Україні освітніх закладів. Тому місцева німецька адміністрація лояльно ставилася до намагання вінницької інтелігенції відновити роботу шкіл. 30 серпня 1941 р. на обласній нараді освітян обговорювалося питання організації роботи навчальних закладів в нових умовах. За короткий час було організовано облік майна шкіл та проведено реєстрацію дітей шкільного віку. У першій половині вересня 1941 р. у м. Вінниці було відкрито одну початкову школу, дві неповно-середні і 10 середніх. У другій половині 1941-1942 навчального року деякі школи були об'єднані і у місті функціонувало 9 шкіл.[3]

Педагогічні колективи навчальних закладів формувалися з фахівців, які не були прорадянського налаштування, лояльно ставилися до нової влади і не були байдужі до української історії та культури. У навчальних приміщеннях з'явилися портрети Т. Шевченка, М. Коцюбинського, І. Франка. В щойно відкритих школах вводилося викладання закону Божого, в класах з'явились ікони, стала звучати молитва. Труднощі виникали через відсутність нових навчальних програм, навчальних планів, нестачу зошитів та підручників. Створювалися нові тимчасові навчальні плани і програми, в яких передбачалося більш повне, ніж за радянських часів, вивчення історії України та заборонялося вивчення історії СРСР, Конституцій СРСР і УРСР, які розглядалися як антиукраїнські. Передбачалося

поглиблене вивчення української та німецької мов. Обов'язковими були уроки праці. Навчання у школах було платним. У I–IV класах платили 100 крб. (10 марок), у IV–VII – 200 крб. (20 марок) за навчальний рік.

З перших днів роботи навчальних установ гостро постало питання забезпечення учнів навчальною літературою. За відсутності нових підручників було дозволено користуватися радянськими, здійснивши певні зміни. Підручниками видавництва 1937-1938 рр. користуватися категорично заборонялося і вони вилучалися. Проводити роботу по підготовці нових підручників для початкової школи було доручено викладачам місцевого педагогічного інституту. Заповнити нестачу підручників повинні були спеціальні бібліотеки, в яких збиралася література для надання методичної допомоги вчителю. У жовтні 1941 р. на методичній нараді вчителів географії України та 3-4 класів міста було прийнято рішення створити бібліотеку при Будинку культури вчителя з необхідною навчальною літературою[4].

Важливим було питання виховання учнівської молоді у національному дусі. Про це говорили учителі міста на вересневій педагогічній конференції у 1941 р.[5] Варто зазначити, що складні умови війни та тривала ідеологічна обробка населення в радянські часи вимагали значних зусиль, щоб переконати вінничан, інтелігенцію міста в необхідності будувати своє життя на національній основі і долучатися до розбудови власної української держави. Газета "Вінницькі вісті" визнавала: "Є окремі люди, окремі вчителі, що самотужки намагаються нести перед собою жовто-блакитний прапор і вести за ним своїх учнів до мети – вільної неньки України. В школах і надалі лунає російська мова ...".[6]

У червні 1942 р. було відкрито двокласну німецьку школу для дітей місцевих німців. На той час у місті проживало близько ста родин німецького походження.

В цілому 1941-1942 навчальний рік для шкіл міста був складним. Особливо в зимовий період, коли не вистачало палива, окремі навчальні приміщення займали німецькі військові частини, через епідемію тифу. Однак продовження навчання до 1 липня 1942 р. дозволило компенсувати втрачене і забезпечити тривалість навчального року до 8 місяців.

За сприяння міського самоврядування та обласного відділу освіти був відкритий Вінницький педагогічний інститут, приміщення якого знаходилися на вулиці Івана Богуна (до війни вулиця Володарського). З 1 жовтня 1941 р. розпочалося навчання на трьох факультетах заочної форми навчання: мовно-літературному, історичному та фізико-математичному. Одночасно проводився набір абітурієнтів для вступу на 1 курс. На початку 1942 р. в педагогічному інституті навчалося 525 студентів: на мовно-літературному факультеті – 200 студентів, на історичному – 85, на фізико-математичному – 40. Відновили своє навчання у внз 200 студентів старших курсів. Для успішної підготовки студентів-заочників до зимової екзаменаційної сесії щосуботи викладачі інституту проводили консультації з історії України, загальної історії, німецької мови, української мови та літератури, світової літератури, теорії літератури, психології та педагогіки, елементарної математики та аналітичної геометрії, фізики та вищої математики.

В інституті діяли курси вивчення німецької мови. Окрім мови, слухачі вивчали німецьку та західну літературу, методику викладання німецької мови, педагогіку, а також українську мову, літературу та історію України. Восени 1942 р. 230 випускників курсів були направлені в школи для викладання німецької мови, а також влаштовані перекладачами на підприємства та установи Вінниці та області.[7]

Однак добре налагодити навчання в педагогічному інституті так і не вдалося. Часто навчальний процес переривався через використання навчальних приміщень для потреб німецьких військових частин та матеріальні труднощі. На початку 1943 р. у зв'язку з трудовою мобілізацією молоді інститут був закритий.

За умов відсутності організованої медичної допомоги населенню окупованих районів набувала вагомого значення справа підготовки медичних кадрів. 15 лютого 1942 р. відбулося відкриття Вінницького медичного інституту. Навчання у вузі продовжили 86 студентів п'ятого курсу, організовувалося навчання на інших курсах інституту. Вже у вересні 1942 р. 84 випускники мединституту отримали дипломи лікаря нового зразка, надрукованого

українською, німецькою та російською мовами. Більшість випускників медичного інституту 1942 р. отримали направлення на роботу за місцем проживання.

У 1942 р. на базі медичного інституту був відкритий медичний технікум. На фельдшерський та акушерський відділи приймалися особи, які мали освіту 7 класів, а на зуболікарський – 9 класів. Вимоги до навчання були досить високими. Студенти зубної терапії, наприклад, допускалися до практики тільки у випадку складання іспитів із середнім балом не менше чотирьох.[8]

Продовжував підготовку кадрів фармацевтичний технікум. У червні 1942 р. 24 випускники цього навчального закладу були направлені для роботи в аптеках міста та області.

Загалом на кінець 1942 р. у технікумах навчалось 943 студенти: в фармацевтичному – 224, медичному – 350, енергетичному – 195, будівельному – 154.

Навчання в інститутах і технікумах також було платним. Студенти заочної форми навчання педінституту платили 30 марок (300 крб.) за навчальний рік. Найдорожчим було навчання у медичному інституті, тут студенти платили 30 марок за навчальний семестр. В окремих випадках відділи опіки навчальних закладів приймали рішення про переведення студентів-сиріт та відмінників на пільгове навчання. У 1942 р. в медичному технікумі було переведено на 50% навчання 15 студентів і 8 на безкоштовне.[9]

Намагаючись налагодити роботу промислових підприємств міста для потреб рейху та забезпечити їх робочою силою, окупаційна влада сприяла відкриттю ремісничих шкіл та організовувала навчання учнів ремісничих професій на виробництві. Тільки на Вінницькій кравецькій фабриці в першій половині 1942 р. було організовано теоретичне і практичне навчання 186 учнів-кравців, закрійників, римарів, ткачів і механіків. У 1942 р. закінчили свій перший навчальний рік три групи Вінницької ремісничої школи. Крім теоретичного навчання протягом 4-5 годин на день учні-слюсарі, модельники, ливарники чавуну та кольорових металів, токарі проходили виробничу практику у майстернях. Навчаючись безкоштовно, учні забезпечувалися взуттям, дешевим обідом, за виконання робіт на замовлення отримували заробітну плату. Після першого року навчання учні ремісничої школи ставали фахівцями 3-го розряду, після другого – 5-го, а після закінчення отримували кваліфікацію 7-го розряду.[10]

Події на радянсько-німецькому фронті та перспектива подальшої затяжної війни з Радянським Союзом змінили ставлення німецької влади до дій української інтелігенції щодо організації роботи освітніх закладів. Влітку 1942 р., перебуваючи у ставці під Вінницею, рейхсляйтер Борман готував інструкцію стосовно ставлення німців до українського населення. Розглядаючи українців як робочу силу рейху, він радив регулювати кількісний склад місцевого населення, не вживати заходів для налагодження системи охорони здоров'я та діяльності освітніх закладів. Для слов'ян, вважав він, достатньо вміти читати і писати. Міністр східних територій Розенберг у листопаді 1942 р. в таємній інструкції Е. Коху наголошував, що насамперед необхідно відмовитися від відновлення в Україні центральних вищих навчальних закладів. В школах слід залишити тільки чотири класи, які в 1943 р. також варто закрити.[11]

З початку 1943 р. навчання у вінницьких технікумах та вищих навчальних закладах фактично припинилося. Звітуючи про роботу освітніх закладів м. Вінниці, начальник відділу освіти писав, що через обставини військового часу у 1943 р. навчальний процес часто порушувався, а школи неодноразово закривалися. Часто навчальні приміщення використовувалися для військових потреб, а молодь мобілізовувалася для виконання громадських робіт. Значна частина студентської молоді була відправлена на роботи до Німеччини.

Через закриття шкіл, а також об'єднання класів відбувалося значне скорочення учительських кадрів. Чимало школярів залишили навчання. Регулярно школу відвідувало лише 20-30 відсотків учнів. У школі №1 м. Вінниці протягом 1942-1943 р. з 241 учня

навчання залишили 33. Подібною була ситуація в школі №4.[12] Більш організовано навчання відбувалося в початкових класах.

Все ж у 1942-1943 навчальному році в школах міста було організовано навчання 2002 учнів. 321 учень закінчив школу, 1503 переведено у старші класи, 175 дітей було залишено на повторне навчання переважно через неможливість відвідувати заняття за відсутності взуття чи одягу, важке матеріальне становище та потребу шукати заробіток і прохарчування.

Погіршення роботи навчальних закладів викликало занепокоєння освітян міста. У вересні 1943 р. на методичній нараді вони стурбовано говорили про роботу вчителя з двома класами, проблему відсутності навчальних програм, щойно змінені навчальні плани, з яких, за вимогою окупаційної влади, були вилучені історія та географія. З цього приводу на нараді висловлювалась думка щодо посилення викладання співів, адже з допомогою пісні можна показати географію краю та історію українського народу.[13]

У першій половині 1943 р. із зміною подій на радянсько-німецькому фронті окупаційна влада остаточно втратила інтерес до роботи українських навчальних закладів. Школи, технікуми та внз Вінниці припиняли свою роботу. Викладачі та вчителі, а особливо члени чи прихильники патріотичних громадських організацій, звільнялися з роботи. Окремих освітян було заарештовано. З наближенням фронту приміщення навчальних закладів стали використовуватися для військових та господарських потреб німецької армії. Нацисти псували і грабували майно та обладнання освітніх установ, нищили підручники та книжки. Під час боїв за Вінницю та відступу німецьких частин було зруйновано більшість приміщень навчальних установ міста.

Представлений у публікації матеріал дає можливість частково представити картину становища навчальної мережі міста Вінниці в період нацистської окупації, намагання української інтелігенції налагодити роботу освітніх закладів та дати можливість шкільній і студентській молоді продовжити навчання незалежно від особливостей воєнного часу. Подальше дослідження та переосмислення усіх аспектів даної проблеми сприятиме підготовці узагальненої праці з історії навчальних установ в період Великої Вітчизняної війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. – К., 2000; Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж- Нью-Йорк – Львів, 1993; Коваль М. В. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939-1945рр): Україна крізь віки. - Т.12. - К, 1999; Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 1964; Україна в другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942 рр.). - Т.2. – Львів, 1998; 2. Павлов І.Г. Оборона Вінниці у 1941 році //Матеріали ІІ історико-краєзнавчої конференції "Вінниця: минуле і сучасне", присвяченої 50-річчю визволення м. Вінниці від німецько-фашистських загарбників. – Вінниця, 1994. - С.45; 3.ДАВО. - Ф.П.138. – Оп. 5. – Спр. 259. – Арк. 132 зв.; 4.ДАВО. - Ф.П.158. – Оп. 5. – Спр. 258. – Арк. 34.; 5.ДАВО. - Ф.Р. – 1311. - Оп. 2. - Спр. 20. – Арк. 4; 6.ДАВО. - Ф.П.138. – Оп. 5. – Спр. 259. – Арк. 149 зв.; 7.Там само. – Арк. 26, 146; 8.Там само – Арк. 130, 132, 171 зв.; 9.Гінда В.В. Вищі учбові заклади Вінниччини в роки німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.) //Поділля у контексті української історії: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. – Вінниця, 2001. – С.283; 10.ДАВО. - Ф.П.138. – Оп. 5. – Спр. 259. – Арк. 124, 126; 11.Україна в другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942 рр.). - Т.2. – Львів, 1998. – С.342; 12.ДАВО. - Ф.Р. – 1311. - Оп. 2. - Спр. 20. – Арк. 4, 61; 13.Там само. - Арк.20.

С. Д. Гальчак

ПОДОЛЯНИ – ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

В умовах становлення України як суверенної незалежної держави важливого значення набуває дослідження героїчних сторінок її минулого, ратної слави захисників Вітчизни. Особливої уваги заслуговує саме подвиг героїв, які завжди були кращими представниками народу, виразниками його духу й волі. Це стосується також Героїв Радянського Союзу, адже серед них чимало українців. Так, лише в період Великої Вітчизняної війни 1941- 1945 рр. медаллю "Золота Зірка" було нагороджено 2069 наших

співвітчизників. 29 українців стали двічі Героями, один – тричі. В когорті удостоєних цього найпочеснішого звання 210 уродженців Поділля. В період жорстоких випробувань вони разом з іншими громадянами СРСР захищали не лише суспільно-політичний устрій країни, де жили, але й рідний батьківський куточок у ній, яким була для них Україна, захищали рідну землю, життя своєї родини. Тому їхній подвиг, як вищий прояв любові та відданості Батьківщині, служіння своєму народові має великий патріотично-виховний заряд.

Однак в ряді виниклих після розпаду СРСР суверенних держав, у т. ч. нашій, їхні діяння та вчинки свідомо чи несвідомо стали призабуватись. Тому основна маса публікацій про Героїв Радянського Союзу вийшла в світ ще в радянський період. Це ж стосується й документальних, публіцистичних, довідкових, науково-краєзнавчих видань про Героїв-подолян. Серед них: двотомний короткий біографічний словник "Герои Советского Союза",[1] біографічний довідник "Подвигом прославленные: Герои Советского Союза – партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны",[2] збірники нарисів про Героїв – уродженців Поділля "Овеянные славой имена",[3] "Гордость и слава Подолии",[4] книга Л. Сахневича, О. Воронюка "Сяйво золотих зірок".[5] Частково про подвиги подолян йдеться у виданнях "Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область",[6] "Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область",[7] у багатьох інших.

За час незалежності України узагальнених праць чи довідкових збірників про Героїв-подолян не було. Фрагментарно або ж про окремих Героїв, повідується у підсумковому томі історико-меморіального серіалу "Книга Пам'яті України" "Безсмертя",[8] науково-біографічному збірнику "Золоті Зірки України",[9] збірці нарисів "Подільської землі сини".[10]

Тому метою даної публікації є спроба узагальнення наявних відомостей про всіх Героїв Радянського Союзу – уродженців Вінницької, Тернопільської, Хмельницької областей за весь період існування СРСР, про їхній соціальний стан, національність, партійність, внесок у захист та зміцнення обороноздатності Батьківщини.

Публікація сприятиме більш глибокому задоволенню науково-краєзнавчих інтересів дослідників, патріотичному вихованню молоді.

Звання Героя Радянського Союзу в колишньому СРСР було встановлено 14 квітня 1934 року. У відповідній постанові Центрального Виконавчого Комітету СРСР наголошувалося, що воно визначалось як вищий ступінь відзнаки і присвоювалось за особисті та колективні заслуги перед державою, пов'язані із здійсненням геройського подвигу.[10] Указом Президії Верховної Ради СРСР від 1 серпня 1939 р. "з метою особливої відзнаки громадян, удостоєних звання Героя Радянського Союзу", запроваджувалась спеціальна медаль – "Золота Зірка".[12]

Всього за час існування СРСР звання Героя Радянського Союзу було присвоєно більше 12,5 тис. чоловік.[13]

Першим подолянином, удостоєним звання Героя Радянського Союзу (17 листопада 1939 р.), став уродженець с. Бахматівці теперішнього Хмельницького району Хмельницької області В. С. Слободзян, який здійснив свій подвиг в бою з японськими інтервентами на р. Халхін-Гол (1939 р.).[14] Другим – гайсинчанин С. Є. Пономарчук (5 лютого 1940 р.). Він відзначився хоробрістю в радянсько-фінляндській війні 1939 – 1940 рр. Крім нього, в горнилі цього збройного протистояння проявили виняткову мужність і нагороджені медаллю "Золота Зірка" ще шість подолян: П. І. Богатир, І. З. Дребот, В. А. Колессо, Т. А. Коцюбинський, А. М. Сорока, В. Ю. Шарапа.

Яскравим проявом масового героїзму стала Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 рр. Уже в перші її години мужньо став на захист рідної Вітчизни уродженець с. Демківки Тростянецького району Вінницької області П. Т. Сокур, який в ніч з 21-го на 22-е червня 1941 р. разом з товаришем по службі ніс бойове чергування на півострові Ханко. Удвох вони відбили несподіваний напад гітлерівців. При цьому знищили 13 ворогів і трьох узяли в полон. 13 серпня 1941 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння П. Т. Сокуру звання Героя Радянського Союзу.[15]

Надзвичайно важкими, драматичними для захисників Радянської Батьківщини були

перші місяці гітлерівської навали. Ворог нестримно рвався на Схід і, здавалося, не існувало сили, котра могла б зупинити його.

Та вже тоді закладалися підвалини майбутньої Перемоги.

Спекотного липня 1941 р. в бою під Оршею (Вітебська область, Білорусь) сміливо повів у бій свій батальйон подолянин Й. А. Кадученко і вщент розбив танкову колону гітлерівців, що рвались до Москви. За цей подвиг 27 липня 1941 р. хоробрий командир удостоєний звання Героя Радянського Союзу.[16]

У ту ж пору відзначився командир ескадрильї винищувачів, уродженець Поділля П. С. Ковац. У липні 1941 р. він здійснив 78 бойових вильотів. У нерівних повітряних боях, коли ворожа авіація мала незаперечну перевагу, збив три літаки противника. 21 серпня 1941 р. відважний сокіл загинув. Супроводжуючи групу штурмовиків, він прийняв на себе атаку німецьких винищувачів. 12 квітня 1942 р. нагороджений медаллю "Золота Зірка" посмертно.[17]

Ще більше бойових вильотів (123) здійснив у липні – серпні 1941-го інший подільський сокіл – вінничанин В. Т. Топольський. За цей час він взяв участь у 14-и повітряних боях, збив 4 ворожих літаки і таку ж кількість – у складі групи. Геройськи загинув у небі війни 28 серпня 1941 р. (звання Героя Радянського Союзу посмертно присвоєно 10 лютого 1942 р.).[18]

Загалом серед подолян 57 осіб удостоєні звання Героя Радянського Союзу в перші дні війни, ще 25 – в липні - серпні 1941-го. Чимало Героїв, як наприклад Т. П. Абрамов, І. С. Андрощук, С. В. Антонюк, В. Н. Баранюк, Д. Г. Бачинський, С. І. Бойко, В. А. Гелета, Ф. Т. Дахновський, С. Л. Карась та ін., пройшли війну з першого до останнього дня, не раз проливали свою кров на полях битв.

Герої-подоляни, як і тисячі інших Героїв, були представниками чи не всіх родів військ Червоної армії. Найбільше їх, майже 60 чол., служило в стрілецьких підрозділах: рядовими солдатами, молодшими командирами, командирами рот, батальйонів, полків. Близько 30 Героїв-подолян – танкісти, більше 25-и – артилеристи, така ж кількість авіаторів, 10 – кулеметників, стільки ж – військовослужбовців інженерно-саперних військ. 6 подолян здійснили свій подвиг, будучи мінометниками, 3 – морськими піхотинцями, 2 – зв'язківцями. Були серед Героїв-подолян і флотоводці, і кавалеристи, і підривники, і представники інших військових спеціальностей.

Героїчні сини Поділля хоробро билися на всіх фронтах Великої Вітчизняної війни. Так, Г. А. Заїка проривав блокаду Ленінграда. В. М. Терлецький віддав життя за визволення Краснодарського краю. І. І. Борисюк, Б. А. Сугеров відзначились на Курській дузі, П. Т. Плотянський – в боях за визволення Новоросійська. Крім них, здійснили свій подвиг на російській землі М. З. Брацюк, С. Т. Васюта, М. І. Дука, І. П. Ковальов, Д. В. Козак, П. І. Ніколаєнко, Л. Х. Паперник, І. Г. Пліс, О. В. Сосновський, О. В. Степовий, І. В. Темченко, В. М. Тимощук, В. В. Хрустицький.

Так, у період боїв 12 – 22 грудня 1942 р. в Ставропольському краї командир танкової роти подолянин П. Н. Ніколаєнко особисто знищив 3 ворожих танки, батарею шестиствольних мінометів, 4 гармати, 2 дзоти, чимало гітлерівців.[19]

18 лютого 1943 р. стрілецький полк під командуванням уродженця Поділля Д. В. Козака прорвав оборону противника і зайняв важливий рубіж біля с. Матвеєв Курган Ростовської області. Захищаючи його, бійці на чолі зі своїм командиром протягом доби успішно відбили 24 ворожі контратаки.[20]

Хоробро бився на Курській дузі командир взводу 45-міліметрових гармат І. І. Борисюк. 5 липня 1943 р. у бою біля с. Новий Хутір Глазуновського району Орловської області він особисто підбив 2 ворожих танки. Наступного дня очолюваний ним взвод, діючи в бойових порядках стрілецьких підрозділів, біля с. Снава Понирівського району Курської області взяв участь у відбитті атаки 100 ворожих танків, вивів із ладу 11 з них. 6 підбитих танків на особистому рахунку відважного командира.[21]

7 серпня 1943 р. в бою за важливу висоту в Спас-Деменському районі Калузької

області командир кулеметного взводу подолянин О. В. Сосновський опинився в оточенні противника. На вимоги ворога здатися відповідав влучними пострілами, знищивши декілька десятків гітлерівців. Коли закінчились патрони, вступив у рукопашну сутичку. Останньою гранатою підірвав себе і обсілих ворогів.[22]

Особливо уславились подоляни під час визволення від німецько-фашистських загарбників рідної України. Героями битви за Дніпро стали Г. К. Атаманчук, В. П. Баранов, Г. Г. Бондар, В. М. Гайдуков, О. Д. Головатюк, О. Ф. Гриб, С. О. Гуменюк, М. М. Захарчук, Т. Н. Звонков, О. І. Канарчик, О. К. Козаченко, І. П. Коновченко, С. М. Кошель, П. Л. Лещенко, Г. В. Ляхов, Х. В. Малик, М. С. Мончак, О. Г. Мороз, М. А. Москальчук, І. І. Оленич, М. Г. Ортинський, І. М. Поліщук, А. І. Пономарчук, М. Т. Рябошапка, Г. П. Савчук, О. Г. Свинар, І. Л. Слободе-нюк, І. І. Стратійчук, Д. П. Тиквач, Д. І. Тимощук, А. Г. Цимбалюк, О. Г. Чорноморець, Д. О. Чута, за столицю України – М. О. Воронцов, М. К. Гончаренко.

І. Н. Бойко, М. Й. Гавришко, Ф. Є. Гончарук, А. П. Касян, І. Л. Могильчак, Г. К. Омельчук, А. І. Пономарчук, Л. С. Смавзюк, М. П. Сьомак, Г. С. Чесак визволяли від ворога рідне Поділля. А. П. Касян, І. А. Могильчак, А. І. Пономарчук, Л. С. Смавзюк, М. П. Сьомак віддали життя за визволення краю, в якому народилися.

Під час визволення Криму, зокрема м. Севастополя, відзначились подоляни І. О. Бурлака, С. Л. Карась, О. К. Коробчук. Причому парторг гвардійської стрілецької роти О. К. Коробчук у Красноперекопському районі 12 квітня 1944 р. повторив подвиг О. Матросова. У критичний момент бою він грудьми закрив амбразуру ворожого дота.[23]

У битвах за Україну стали також Героями Радянського Союзу Я. С. Алексєєв, М. С. Антонець, О. А. Бичковський, В. З. Вайсер, С. Т. Васюта, Є. М. Горбатюк, Ф. І. Горенчук, А. М. Зільдес, В. П. Майборський, М. П. Мебш, Ю. О. Пархомчук, В. К. Олійник, В. П. Олійник, Ф. Є. Столярчук, І. О. Танкопій, Д. Г. Шамура, М. Д. Шахнович, а І. Н. Бойко – двічі Героєм.

Кожен героїчний вчинок яскравий і неповторний. Так, М. О. Воронцов у бою під Києвом увірвався у розташування противника, в рукопашній сутичці знищив кількох фашистів. Потім захопив військовий мотоцикл і на ньому почав переслідувати ворога. Закидав гранатами фашистський штаб, полонив сімнадцять гітлерівців.[24]

Командир саперного відділення С. М. Кошель у ніч на 30 вересня 1943 р. забезпечував переправу своїх військ через Дніпро. Коли до правого берега залишалось 20 – 30 м., неподалік човна з десантною групою вибухнув ворожий снаряд, який перевернув і пошкодив човен. Подолянину пощастило вціліти та зберегти станковий кулемет. Вибравшись на берег, відразу вступив у нерівний бій з гітлерівцями. Майже годину утримував плацдарм, поки не переправились нові десантні групи, які закріпили успіх бою.[25]

Вісім рейсів під безперервним обстрілом противника здійснив човном на правий берег Дніпра О. Д. Головатюк, переправивши на захоплений плацдарм 75 чоловік десанту. Зворотніми рейсами доставив у медсанбат 8 важкопоранених бійців.[26]

Одразу з 30-а ворожими танками 20 грудня 1943 р. вступив у бій В. З. Вайсер під час оборони станції Чоповичі на Житомирщині. Незважаючи на переважаючі сили противника, рубіж утримав. Ціною власного життя.[27]

Не менш запеклий поєдинок з ворогом довелося вести 21 – 22 липня 1944 р. в районі сіл Хільчинці та Почапи Золочівського району Львівської області командиру танкового батальйону Ф. І. Горенчуку. За п’ять годин батальйон відбив 3 ворожі контратаки, знищив 3 танки, 11 гармат, значну кількість гітлерівців. Один підбитий танк та гармата, десятки знищених гітлерівців на бойовому рахунку самого комбата. Будучи двічі пораненим, він не залишив поля бою.[28]

На рідній подільській землі у критичний момент бою кинувся з гранатами під гусениці фашистського танка М. П. Сьомак. Ціною власного життя мужній воїн, командир роти протитанкових рушниць, сприяв виконанню бойового завдання.[29]

26 березня 1944 р. у ворожий тил – порт міста українських кораблів Миколаєва – було висаджено десант морських піхотинців під командуванням старшого лейтенанта К. Ф.

Ольшанського. Дві доби, до підходу наступаючих радянських військ, десантники вели нерівний бій. Відбили 18 запеклих атак гітлерівців. Та сили були нерівними. Усім 68 десантникам посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Двоє із них – М. П. Мебш та Ю. О. Пархомчук – подоляни.

Вагомий внесок у справу визволення рідної землі від нацистських загарбників подільських партизанів та підпільників, які боролись із ненависним ворогом у глибокому тилу. Так, А. З. Одуха командував партизанським з'єднанням народних месників Хмельниччини. П. К. Волинець був комісаром партизанського загону ім. Леніна, що діяв у Чорному лісі на Вінниччині поблизу ставки А. Гітлера "Вервольф". А. П. Бринський очолював партизанську бригаду особливого призначення, котра здійснила близько 5 тисяч диверсій на території України, Білорусі, Польщі. Командиром партизанського з'єднання, яке розгорнуло бойову діяльність на Поліссі та Поділлі, був А. З. Грабчак, командиром партизанських загонів ім. Г. І. Котовського на Харківщині і У. Кармалюка у Рівненській, Житомирській областях – В. М. Яремчук. М. А. Прокопюк командував партизанським з'єднанням, що виконувало бойове завдання на території України, Польщі та тодішньої Чехословаччини. В червні 1944 р. подолянин очолив боротьбу радянських і польських партизанів з німецько-фашистськими карателями в Янівських лісах. У кінці вересня того ж року партизанське з'єднання захопило Руський перевал у Східних Карпатах і утримувало його до підходу військ 4-го Українського фронту.[30]

Очолювали партизанські формування також подоляни М. І. Дука та І. П. Ковальов.

До останнього подиху життя боролись із ворогом підпільники О. С. Пироговський (в окупованому Києві), Л. С. Ратушна (у Вінниці), юний народний месник В. О. Котик (в лавах Шепетівського партизанського загону ім. У. Кармалюка). Причому В. О. Котик – чи не наймолодший серед кавалерів цього найпочеснішого звання. З часу окупації нацистськими загарбниками Шепетівського району Хмельниччини відважний піонер вів роботу по збору зброї та боєприпасів, малював і розклеював карикатури на гітлерівців. З 1942 р. виконував доручення Шепетівської підпільної організації. З серпня 1943 р. – розвідник Шепетівського партизанського загону ім. У. Кармалюка. Разом зі своїми товаришами братами Миколою і Борисом Федоровичами, Степаном Кищуком, Миколою Труханом ходив у розвідку, переправляв до загону зброю і вибухівку, допомагав визволяти з неволі військовополонених, брав участь в організації диверсій на залізниці, у знищенні начальника шепетівської жандармерії Кьонгіна. В жовтні 1943 р. розвідав місце проходження підземного броньованого кабелю, що сполучав ставку А. Гітлера "Вервольф" із столицею Третього рейху (незабаром він був підірваний партизанами). 29 жовтня 1943 р., перебуваючи на посту, помітив, що каратели влаштували облаву на загін. Прицільним пострілом убив фашистського офіцера, підняв тривогу, і народні месники встигли підготуватися до сутички з ворогом. 17 лютого 1944 р. в бою за м. Ізяслав (Хмельницька область) був важко поранений. Поранення виявилось смертельниим. У той час підлітку виповнилося лише чотирнадцять років.[31]

Подоляни П. К. Баюк, Ю. С. Гюбнер, М. О. Ісайко, О. І. Канарчик, А. Т. Кживонь, С. І. Климович, В. Ю. Ковтун, А. К. Леонтюк, М. К. Мандибура, М. М. Рудик, В. С. Соловей, А. М. Хуторянський, М. Ф. Шварцман удостоїлись звання Героя Радянського Союзу в кровопролитних боях за визволення Білорусі. Так, М. К. Мандибура відзначився під час форсування річки Західна Двіна, В. С. Соловей – р. Березіна. Танкова рота під командуванням старшого лейтенанта М. М. Рудика 16 грудня 1943 р. увірвалась на станцію Бичіха (Вітебська область), розгромила опорні пункти противника, забезпечила шлях піхоті. В ході бою танк подолянина було підпалено, однак екіпаж продовжував битись із ворогом, знищив 3 ворожих танки, 5 протитанкових гармат, 8 автомашин, багато гітлерівців. Відважний командир загинув у цьому бою.[32]

Подоляни Є. М. Гребенюк, В. Й. Левицький, М. В. Медвецький відзначились за визволення Литви, Ф. Є. Гончарук, Г. М. Шостацький – Молдови.

Успішно громили ворога на Чорному морі подоляни С. Г. Горшков, В. С. Пилипенко, на Балтиці – Ф. Є. Пахольчук, П. Ф. Стрілецький.

Чимало уродженців Поділля прославились на полях битв, несучи свободу поневоленим народам Європи.

Особливо рясно полита їхньою кров'ю польська земля. За її визволення віддали своє життя бійці і командири І. Ю. Бурлака, К. Г. Клименко, С. В. Клименко, А. П. Ковальський, О. Й. Михайлюк, М. К. Печенюк, С. І. Хоптяр, К. І. Целик, У. Є. Швець, відзначились ратними под-вигами Т. П. Абрамов, А. К. Бабак, І. І. Борисюк, М. Л. Слободян, М. А. Стацюк, М. Ю. Шнейдерман, О. І. Якимчук.

Героями Одерських плацдармів стали С. В. Антонюк, Д. Г. Бачинський, Р. Й. Бортник, А. Г. Бурлачук, Б. С. Варава, І. М. Грель, М. Я. Василишин, Г. Л. Івашко, В. В. Курачицький, І. Г. Рисюк, І. О. Ткачук, Г. Я. Усатий, Г. М. Шостацький. Восьмеро з них (Р. Й. Бортник, А. Г. Бурлачук, Б. С. Варава, М. Я. Василишин, І. М. Грель, Г. Л. Івашко, І. О. Ткачук, Г. М. Шостацький) навічно залишились лежати тут у братських могилах.

І. Ю. Бурлака 24 липня 1944 р. у бою на р. Сан знищив 8 гітлерівців та 4 взяв у полон. 29 липня першим форсував р. Віслу південніше Сандомира і кулеметним вогнем забезпечував переправу стрілецьких підрозділів.[33]

І. М. Грель командував полком легкої артилерії. 6 лютого 1945 р. він вміло організував переправу через р. Одер по затопленій водою кризі. На плацдармі полк протягом 3 діб відбив 27 контратак танків і піхоти противника, знищивши при цьому 19 ворожих танків, три бронетранспортери, значну кількість гітлерівців та утримавши плацдарм.[34]

29 січня 1945 р. кавалеристи під командуванням К. Г. Клименка з боєм форсували Одер, прорвали 2 лінії оборони противника і увірвались на залізничну станцію Альткессель неподалік від Зеленої Гури, де розгромили два ешелони з військами та спорядженням противника, а також надісланий на допомогу загін гітлерівців чисельністю 200 чол.[35] Опинившись в оточенні на лівому березі Одера, викликали вогонь на себе Д. Г. Бачинський, К. І. Целик, О. І. Якимчук. 13 танків, 6 бронетранспортерів, десятки гітлерівців вогнем своєї гармати знищив на Одерському плацдармі С. І. Хоптяр.[36]

Не менш яскраві подвиги здійснили подоляни, визволяючи Румунію.

19 серпня 1944 р. під час прориву оборони противника в районі м. Пашкани двадцятирічний М. Д. Кучерявий кинувся на заміновані дротяні загородження, в яких після вибуху утворились проходи. Так ціною власного життя відважний воїн сприяв виконанню бойового завдання.[37]

Того ж дня при штурмі ворожого укріплення на околиці м. Соч, що за десять кілометрів від м. Пашкани, інший подолянин П. Я. Бондарчук одним із перших піднявся в атаку і гранатами вибив ворога з траншеї. Потім вогнем із снайперської гвинтівки знищив більше десяти солдатів противника, увірвався в дот та захопив у полон 8 гітлерівців. 22 серпня 1944 р. у черговій сутичці з ворогом загинув.[38]

В боях на румунській землі відзначились Р. С. Сміщук, який 4 жовтня 1944 р. під м. Мойнешти знищив 6 ворожих танків,[39] та гвардії підполковник Д. В. Нагірняк. 24 серпня 1944 р., прориваючи ешелоновану оборону противника під Яссами, залишився за командира бригади. На своєму танку одним із перших увірвався у м. Текуч. Тут отримав смертельне поранення.[40]

Не менше труднощів довелося долати наступаючим радянським військам під час визволення Угорщини. Саме тут стали Героями Радянського Союзу Ф. Т. Дахновський, А. Ю. Дячук, Д. А. Ковальчук, М. Л. Никольчук, С. П. Сельський, С. Н. Сиротюк.

Полковник Ф. Т. Дахновський на той час командував артилерією 202-ї стрілецької дивізії. 16 листопада 1944 р. прийняв на себе командування військовими частинами, що опинились у ворожому оточенні під м. Мішкольц, організував умілу оборону, а потім вивів їх із небезпечного кільця.[41]

Д. А. Ковальчук у ніч на 5 грудня 1944 р. форсував Дунай в районі населеного пункту Тьойкйоль, неподалік від Будапешта, і протягом доби брав участь у відбитті 16 контратак гітлерівців, так і не дозволивши ворогові ліквідувати плацдарм.[42]

Командир стрілецького полку С. Н. Сиротюк відзначився під час визволення

Будапешта. Саме бійці його полку в кровопролитних боях з 25 грудня 1944 р. по 13 січня 1945 р. звільнили десятки міських кварталів угорської столиці, взяли штурмом будинок парламенту і підняли на його куполі червоний стяг.[43]

Подоляни М. І. Надутий, В. Г. Пивовар віддали своє життя за визволення тодішньої Чехословаччини. Останній, потрапивши 14 січня 1945 р. у важке становище біля населеного пункту Мокранце, організував кругову оборону, протягом 10 годин відбивав запеклі контратаки ворога, а потім прорвав кільце оточення. У цьому бою отримав важке поранення, від якого того ж дня помер.[44]

М. І. Надутий 28 грудня 1944 р. прорвався до стратегічно важливого мосту через гірську р. Грон, перерізав кабелі зарядів, підготовлених до вибуху, чим зберіг міст і забезпечив безперешкодне проходження через нього радянських танків. На жаль, цей мужній вчинок коштував йому життя.[45]

В бою на берегах згадуваної річки відзначився також П. Т. Писаренко, який влучним вогнем знищив 8 ворожих танків, 5 бронетранспортерів, чимало гітлерівців.[46]

Відомо, як важко давалася перемога радянським воїнам у Східній Пруссії. Та ніщо не могло зупинити їхнього наступального пориву. Серед удостоєних звання Героя Радянського Союзу за здійснені тут подвиги шестеро подолян – С. І. Бойко, Д. І. Герасимчук, І. І. Дворський, С. Л. Козак, Л. В. Тручак, В. К. Шевчук. Причому останні четверо нагороджені медаллю "Золота Зірка" посмертно. С. Л. Козак і В. К. Шевчук проявили відвагу і мужність під час форсування р. Дайме, а гвардійський стрілецький полк, яким командував Д. І. Герасимчук, у квітні 1945 р. першим у дивізії прорвав оборону на зовнішньому кільці укріплень, досяг околиць Кенігсберга. Відбивши всі контратаки противника, до 9 квітня оволодів у вуличних боях 20 кварталами міста.[47] В бою за місто загинув І. І. Дворський. 5 квітня на його підступах він першим подолав наповнений водою протитанковий рів і вогнем із кулеметів забезпечив переправу роти. Наступного дня під час штурму самого міста висунувся вперед і відкрив вогонь по форту № 5. Підрозділи полку, в якому служив подолянин, успішно продовжили атаку.

Особливо важкими були бої на території Німеччини. Ворог агонізував, однак, намагаючись відтягнути свій безславний кінець, чинив відчайдушний опір. Проте він нічого не міг протиставити зрослій військовій майстерності командуючих фронтами, командирів бойових частин та підрозділів Червоної армії, хоробрості, безмежній волі до перемоги її солдатів-визволителів. На завершальному етапі Великої Вітчизняної війни ще вісім подолян (І. С. Андрощук, Ю. І. Балабух, В. Н. Баранюк, Т. Є. Гулеватий, Г. Д. Кельбас, Т. Г. Мазур, М. С. Осліковський, С. Г. Поплавський) стали Героями Радянського Союзу.

Сержант Ю. І. Балабух відзначився 16 квітня 1945 р. у запеклому бою, що розгорівся недалеко від м. Герліц. Знищив ворожий танк, бронетранспортер, 17 гітлерівців. У критичну хвилину замінив убитого командира взводу. Будучи пораненим в обидві ноги, руку, голову, не залишив поля бою, поки ворог не відступив.[48]

Того ж дня стрілецький полк під командуванням підполковника Г. Д. Кельбаса прорвав з Одерського плацдарму на південь від Франкфурта глибокоешелоновану оборону противника і розпочав наступ на Берлін.[49]

27 квітня 1945 р. у вуличних боях у Берліні ратну звитягу і мужність проявив командир взводу управління артилерійського полку Т. Г. Мазур.[50]

У столицю нацистського рейху, щоб добити фашистського звіра в його власній берлозі, переможно завершити найкровопролитнішу із війн, привели свої танкові батальйони капітани І. С. Андрощук і Т. Є. Гулеватий, танкову бригаду – полковник В. Н. Баранюк, а генерал-лейтенант С. Г. Поплавський – 1 армію Війська Польського.

Уродженець с. Вендичан Могилів-Подільського району С. Г. Поплавський спершу закінчив Харківське військове училище, потім Військову академію ім. М. В. Фрунзе. Працював у ній викладачем. Учасник Великої Вітчизняної війни з липня 1941 р. Воював на Західному, Калінінському, 1 та 3 Білоруських фронтах. Був командиром стрілецького полку, дивізії, корпусу. В 1944 р. на прохання уряду Польщі відряджений у Військо Польське,

командував 2 та 1 арміями. За вміле управління військами під час прориву оборони противника на Одері і в боях за Берлін 29 травня 1945 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.[51]

До слова сказати, тоді ж у 1 армії Війська Польського, теж надаючи допомогу, служив подолянин старший лейтенант Г. Я. Усатий, який здійснив свій геройський подвиг в боях на Одері. У польській дивізії ім. Т. Костюшка били ненависного ворога Ю. С. Гюбнер і А. Т. Кшивонь, котрі пролили кров за звільнення Білорусі.

Відзначився в Німеччині ще один подільський генерал – М. С. Осліковський. Очолюваний ним кавалерійський корпус у районі м. Рейнсберг розгромив фашистську дивізію "Герман Герінг". 3 травня 1945 р. оволодів м. Віттенберге і районом Ленцен, першим на ділянці 2 Білоруського фронту вийшов на р. Ельбу, де встановив безпосередній зв'язок з військами союзників.[52]

Далеко від рідного Поділля мужньо боровся з ворогом В. В. Порик.

На початку війни він, лейтенант Червоної армії, воював на Південно-Західному фронті. Пораненим потрапив у полон. Був в'язнем "Уманської ями". Звідти як військовополонений вивезений в концтабір Бомон в Артуа (департамент Па-де-Кале, Франція). Встановив зв'язок з учасниками руху Опору і здійснив втечу з табору. У липні – серпні 1943 р. з 12 бійців сформував партизанський загін, що здійснював акти саботажу і диверсій на шахтах, пускав під укіс ворожі ешелони. 12 травня 1943 р. очолив міжтабірний комітет північних департаментів, при допомозі якого наприкінці 1943 – на початку 1944 р. загони було створено в 10 таборах. Вони об'єднували понад 200 бійців. У березні 1944 р. подолянин призначений членом штабу франтинерів і партизанів на півночі Франції. В ніч з 21 на 22 квітня 1944 р. партизанський загін під його командуванням розгромив охорону бомонського концтабору, а 23 квітня атакував гітлерівську маршову колону, знищивши 30 фашистів.

Під час виконання чергового бойового завдання у м. Дрокурі на початку травня 1944 р. подолянин отримав поранення і потрапив у руки гітлерівців. Протягом 18 годин партизана допитували у в'язниці Сен-Нісез, з якої йому пощастило здійснити втечу, вбивши тюремного наглядача витягненим зі стіни камери цвяхом. На підпільній квартирі у м. Енен-Льєтарі, куди В. В. Порик дістався після втечі, головний хірург місцевої лікарні Лоше прооперував його, видалив з тіла три кулі. Після цього партизан був відправлений французькими патріотами до сім'ї Офра, яка мешкала за 20 кілометрів від Арраса. Так В. В. Порика, за голову якого нацисти обіцяли мільйон франків, було врятовано. А в червні 1944 р. мужній подолянин створив штаб військово-політичного керівництва радянських патріотів на півночі Франції.

Справжньою маніфестацією солідарності з французьким народом виявився його новий подвиг: 14 липня 1944 р. в день національного свята Франції (155-річчя штурму Бастилії) у містечку Санан-Гоель партизан виступив на мітингу у формі радянського офіцера. Звістка про цю незвичайну маніфестацію швидко облетіла міста і села північних департаментів, мобілізовувала на боротьбу з ворогом.

22 листопада 1944 р. між населеними пунктами Льєвоном і Гренаєм В. В. Порик потрапив у засідку гестапо і знову був схоплений. Знаючи про популярність радянського офіцера та про його антифашистську діяльність, через дві години після арешту розстріляли подолянина біля стіни Аррaської фортеці. За героїзм і мужність, проявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у Франції в період Другої світової війни, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 липня 1964 р. він посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.[53]

Подолянин гвардії майор А. Г. Наконечний відзначився на Забайкальському фронті як учасник радянсько-японської війни 1945 р. Перебуваючи у складі розвідувальної групи, 5 серпня 1945 р. біля станції Дебросьє сміливо вступив у бій з переважаючими силами японців. Уміло організував кругову оборону. Під час бою отримав важке поранення, та продовжував керувати відбиттям атак противника до підходу підкріплення. 19 серпня 1945 р. помер від ран. 8 вересня того ж року посмертно нагороджений медаллю "Золота Зірка".[54]

Учасником радянсько-японської війни був і подолянин М. П. Бараболько. 18 серпня 1945 р. очолюваний ним 355 окремий батальйон морської піхоти висадився в порту м. Сейсін (нині м. Чхонджин, КНДР). Захопивши плацдарм, морські піхотинці утримували його близько доби, що мало вирішальне значення для подальшого розгрому ворога. 14 вересня 1945 р. хороброму подолянину присвоєно звання Героя Радянського Союзу.[55]

Цікава бойова біографія партизанського командира уродженця с. Самчики Старокостянтинівського району А. П. Прокопюка. В 1936 – 1939 рр. він брав участь в національно-революцій ній війні іспанського народу. Під час Великої Вітчизняної війни партизанив на території України, Польщі та Чехословаччини. За успішно проведені бойові операції 5 листопада 1944 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В 1944 – 1946 рр. брав участь у визвольній війні проти японських мілітаристів у Китаї. Після повернення з Далекого Сходу два роки працював у Радянській військовій адміністрації в Німеччині.[56]

В національно-революційній війні іспанського народу також брав участь Ю.С.Гюбнер.

Уже згадувалось, що за мужність, проявлену в боях за визволення Поділля, зокрема міста Козятина, а також за успішні дії під час проведення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції, успішне форсування рік Дністра і Пруту та визволення від фашистських окупантів обласного центру м. Чернівців звання Героя Радянського Союзу двічі було присвоєно командиру танкового полку подолянину І. Н. Бойку.

Однак Поділля стало батьківщиною ще одного двічі Героя Радянського Союзу – С. Г. Горшкова.

Народився він у Кам'янці-Подільському. Під час Великої Вітчизняної війни брав участь в обороні Одеси та Новоросійська, обороні Кавказу, Керченсько-Феодосійській та Керченсько-Ельтігенській десантних операціях, Яссько-Кишинівській, Бєлградській і Будапештській операціях, командуючи бригадою крейсерів Чорноморського флоту, Азовською та Дунайською військовими флотиліями, ескадрою Чорноморського флоту. Після війни був його командуючим. А пізніше – Головнокомандуючим Військово-Морським Флотом – заступником міністра оборони СРСР. Удостоєний найвищого військового звання – Адмірала Флоту Радянського Союзу.

У 1965 р. за вміле керівництво військами, мужність, відвагу і героїзм, виявлені в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, нагороджений медаллю "Золота Зірка", а вдруге – в 1982 р. – за великий внесок у бойову готовність Військово-Морського Флоту СРСР.[57]

Крім С. Г. Горшкова, ще два подолянина, яким у роки війни присвоєно звання Героя Радянського Союзу, стали адміралами: Ф. Є. Пахольчук звільнився у запас контр-адміралом, В. С. Пилипенко – віце-адміралом. Останній, зокрема, був командуючим з'єднання підводних човнів ВМФ СРСР, працював начальником Калінінградського військово-морського училища.

Згадувалось також про С. Г. Поплавського. Після війни (аж до 1956 р.) він продовжував служити у Війську Польському. Командував військовим округом, був заступником міністра Національної оборони ПНР. Повернувшись в Радянський Союз, служив на посадах заступника Головного інспектора Міністерства оборони СРСР, інспектора-радника Групи генеральних інспекторів МО СРСР. Став генералом армії.

Таке ж військове звання й в уродженця с. Теремківців Чемеровецького району І. Г. Павловського – учасника Великої Вітчизняної війни з червня 1941 р., під час якої був начальником штабу, командиром стрілецького полку, бригади, дивізії. За вміле керування військами, особисті мужність і героїзм, виявлені в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, в 1969 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В 1948 р. закінчив Військову академію Генштабу, командував дивізією, корпусом, армією, військами ряду військових округів. В 1967 – 1980 рр. – Головнокомандуючий Сухопутніми військами – заступник міністра оборони СРСР. З 1980 р. працював у Групі генеральних інспекторів Міністерства оборони СРСР.

Серед Героїв-подолян також генерал-майори Т. П. Абрамов і В. Н. Баранюк, генерал-лейтенанти М. С. Осліковський та М. І. Дука, генерал-полковник авіації Є. М. Горбатюк, який після війни понад 20 років командував авіацією Московського військового округу, був заступником Головнокомандуючого Військово-Повітряними силами СРСР.

Ціла група подолян – Героїв Радянського Союзу під час Великої Вітчизняної війни чи в післявоєнний час стала полковниками: І. Н. Бойко, С. В. Антонюк, М. П. Бараболько, Д. Г. Бачинський, Р. Й. Борник, А. П. Бринський, І. П. Вітковський, Ф. І. Горенчук, Ф. Т. Дахновський, Г. Д. Кельбас, І. П. Ковальов, І. І. Ковальчук, В. Ю. Ковтун, О. К. Козаченко, А. К. Леонтюк, І. О. Танкопій, Ц. К. Малиновський, О. П. Матіков, М. Г. Ортинський, С. Є. Пономарчук, М. А. Прокопюк, Ф. М. Рогульський, Г. П. Савчук, С. П. Сельський, М. Л. Слободян, К. З. Чоловський, Д. Г. Шамура, В. Ю. Шарапа, Г. М. Шостацький.

Троє Героїв-подолян (І. О. Бурлака, М. І. Дука, В. С. Соловей) були учасниками Параду Перемоги у м. Москві. М. І. Дуці було доручено пронести по Красній площі символічні ключі від Берліна.

Герої Радянського Союзу, по суті, – це кращі представники населення Подільського краю, яке не побажало схилитися перед гітлерівськими варварами, що замахнулись підкорити весь світ, піднялося на боротьбу з нацизмом. У цій народній боротьбі подоляни захищали свою Батьківщину, якою вважали неосяжні простори Радянського Союзу, рідний батьківський куточок у ній – Україну, над котрим нависла смертельна небезпека. В той же час, серцем відчуваючи біль і страждання поневолених народів, будучи інтернаціоналістами до глибини душі, вони готові були пожертвувати навіть власним життям в ім'я їхньої кращої долі, звільнення від нацизму Європи, торжества добра над злом.

Символічно, що останніми Героями Радянського Союзу-подолянами стали саме воїни-інтернаціоналісти – уродженець с. Борщівка Лановецького району Тернопільської області командир роти капітан Я. П. Горошко та уродженець с. Путринців Ізяславського району Хмельницької області заступник командира роти старший лейтенант Радянської Армії О. П. Онищук. 5 травня 1988 р. обидва нагороджені медаллю "Золота Зірка" – за успішне виконання завдання по наданню інтернаціональної допомоги Республіці Афганістан і проявлені при цьому мужність і героїзм. [58] О. П. Онищук – посмертно.

Всього на Подільській землі народилося 210 Героїв Радянського Союзу: 125 на Вінниччині (а не 119, як вважалося донедавна), 79 – на Хмельниччині і 6 – на Тернопільщині. За національним складом 193 чол. – українці, 9 – євреї, 5 – росіяни, 3 – поляки.

Соціальний склад Героїв в основному відповідає соціальному складу населення краю: вихідців із селян – 171 чол., із робітників – 24 чол., із службовців – 15 чол.

За партійністю: членів КПРС – 162 чол. (із них 6 чол. стали комуністами у післявоєнний час), кандидатів у члени КПРС – 11 чол., комсомольців – 22 чол., піонерів – 1 чол., безпартійних – 14 чол.

Серед Героїв Радянського Союзу-уродженців Поділля 5 чол. були учасниками громадянської війни, 3 – учасниками боїв на р. Халхін-Гол, стільки ж – учасниками боїв на озері Хасан, 22 чол. – учасниками радянсько-фінляндської війни 1939 – 1940 рр., 8 чол. – визвольного походу радянських військ у Західну Україну (1939 р.), 5 – у Західну Білорусію (1939 р.). Переважна більшість Героїв – учасники Великої Вітчизняної війни.

Чимало Героїв-подолян не повернулось із поля бою. 69-и подолянам звання Героя Радянського Союзу присвоєно посмертно. 15 чол. загинули, будучи Героями Радянського Союзу. Три чол. пропали безвісти. Серед них перший Герой-подолянин В. С. Слободзян.

Найбільше Героїв Радянського Союзу (11 чол.) народилось у Ямпільському районі, стільки ж у Вінницькому (з м. Вінницею), 10 – у Гайсинському, 9 – в Калинівському, 7 – у Погребищенському, по 6 – Жмеринському, Ізяславському, Летичівському, Красилівському, Старосинявському, Тростянецькому, по 5 – Бершадському, Іллінецькому, Липовецькому, Кам'янець-Подільському, Козятинському, Томашпільському, Хмельницькому (із м. Хмельницьким), Хмільницькому, Шепетівському. У решті районів Вінницької,

Тернопільської та Хмельницької областей народилось від 1 до 4 Героїв.

Серед населених пунктів, в якому найбільше народилося Героїв Радянського Союзу, – с. Борівка Чернівецького району. Воно стало батьківщиною трьох кавалерів найвищої відзнаки колишнього СРСР. Стільки ж Героїв Радянського Союзу народилося у Вінниці.

Вчинки Героїв – це концентроване вираження характеру самого народу, його мужності, самовідданості у боротьбі з ворогами за свободу і незалежність рідної Вітчизни, це наша історія, яку потрібно знати, любити і поважати.

Безперечно, розкриття всіх аспектів пропонованої проблематики потребує більш глибокого дослідження. Тому наступними кроками у цьому плані можуть бути: підготовка довідково-біографічного довідника про Героїв Радянського Союзу – уродженців Поділля, наукове дослідження мотивацій їхніх подвигів, впливу соціального становища, ідеологічних чинників на формування їхнього світогляду, моральних якостей тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь. – В 2-х т.: - Т. 1 /Абаев – Любичев/. Пред. ред. коллегии И. Н. Шкадов. – М., 1987. – 911 с.; - Т. 2 / Любов – Ящук/. – М., 1988. – 863 с.; 2. Подвигом прославленные: Герои Советского Союза – партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны / Ав. кол.: В.Н. Немятый (рук.), Д. Ф. Григорович, П. И. Денисенко, В. А. Замлинскиций. – Пер. с укр. Л. П. Шаровой. – К., 1985. – 382 с.; 3. Овеянные славой имена: Герои Советского Союза уроженцы Винниччины /[Барабан В. М., Воронюк А. Д, Гальчак С. Д., Гненный Н. К. и др.; Редкол.: Буртяк Г. Я. (отв. ред.) и др.; Вступ. ст. А Нехаевского]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Одесса, 1989. – 312 с.; 4. Гордость и слава Подолии. – Львов, 1985; 5. Сахневич Л., Воронюк А. Сяйво золотих зірок. – Одеса, 1970; 6. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Олійник П. Ф. (гол. редколегії), Бабій М. Л., Бовкун В. Д. та ін. – К., 1972. – 778 с.; 7. Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область /Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Мехеда М. І. (гол. редколегії), Главак Т. В., Галай Д. М. та ін. – К., 1971. – 708 с; 8. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945: Наук.-публіцист. видання / Гол. редколегії І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський. – К., 2000. – 944 с.; 9. Золоті Зірки України: Герої Радянського Союзу. – К., 2002; 10. Подільської землі сини / Упорядники: С. П. Пилявський, І. С. Чиж, В. П. Чижевський. – Хмельницький, 1993. – 142 с. 11. Свод Законов. – 1934. - № 21. – С. 168; 12. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1939. - № 28; 13. Герои Советского Союза... – Т. 1. – С. 7; 14.Гордость и слава Подолии... – С. 222 – 225; 15. Правда. – 1941. – 15 августа; 16. Бугай Е. М., Макухин М. Е. Из когорты мужественных. – Львов, 1978. – С. 12 – 14; 17. Там само; - С. 14 – 16; 18. Комсомольське плем'я (м. Вінниця). – 1975. – 5 квітня; 19. Герои битвы за Кавказ. – Цхинвали, 1975. – С. 379 – 386; 20. Бессмертные героев имена. – Ростов-на-Дону, 1978. – С. 128 – 131; 21. Вінницька правда. – 1975. – 24 січня; 22. Овеянные славой имена. – С. 248, 249; 23. Герои боев за Крым. – Симферополь: Таврия, 1972. – С. 139 – 140; 24. Овеянные славой имена. – С. 61 – 63; 25. Герои Советского Союза. – Т. 1. – С. 762; 26.Бугай Е. М., Макухин М. Е. Из когорты мужественных… - С. 45 – 47; 27. Там само; - С. 61 – 63; 28. Вінницька правда. – 1981. – 27 лютого; 29. Гальчак С. Земля над Россю: Краєзнавчі нариси. – Вінниця, 1995. – С. 121; 30. Герои огненных лет. – Кн. 8. – М., 1985. – С. 446 – 454; 31. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С. 621; 32. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 215; 33. Радянське життя (смт Літин). – 1968. – 27 січня; 34. Комунар (м. Шаргород). – 1966. – 22; 24 лютого; 35. Нове життя (смт Липовець). – 1976. 25; 27 листопада; 36. Бугай Е. М., Макухин М. Е. Из когорты мужественных… - С. 158, 159; 37. Овеянные славой имена… - С. 147 – 148; 38. Там само; - С. 34, 35; 39. Правда Украины. – 1978. – 29 марта; 40. Вінницька правда. – 1971. – 24 січня; 41. Комсомольська плем'я. – 1968. – 4 квітня; 42. Вінницька правда. – 1971. – 4 квітня; 43. Овеянные славой имена… - С. 232, 233; 44. Вінницька правда. – 1978. – 9 травня; 45. Ленінським шляхом (смт Тростянець). – 1980. – 9 травня; 46. Гордость и слава Подолии. – С. 196 – 198; 47. Вінницька правда. – 1976. – 22 липня; 48. Слово хлібороба (м. Ямпіль). – 1965. – 9 травня; 49. Вінницька правда. – 1978. – 22 липня; 50. Ленінським шляхом. – 1968. – 9 травня; 51. Овеянные славой имена… - С. 210 – 212; 52. Гордость и слава Подолии… - С. 175 – 178; 53. Матеріали IX-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 61; 54. Комсомольське плем'я. – 1975. – 6 вересня; 55. Золотые Звезды тихоокеанцев. – Владивосток, 1982. – С. 39 – 43; 56. Люди легенд. – Вып. 3. – М., 1968. – С. 344 – 368; 57. Подільської землі сини. – С. 27; 58. Герои Советского Союза. – Т. 2. – С. 844.

Т. А. Мельничук

ЗМІНИ У ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА СКЛАДІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВІННИЧЧИНИ (1989 – 2001 РР.)

Політичний, соціально-економічний та культурний розвиток країни в значній мірі залежить від розвитку окремих областей, районів, населених пунктів. Кожен сільський населений пункт сьогодні слід розглядати як одну із складових соціально-економічної підсистеми нашого суспільства. Сучасні наукові дослідження повинні бути спрямовані на проблеми відтворення трудових ресурсів села.

Протягом останніх десятиліть українське село все більше і більше поглинає глибока соціально-демографічна криза. Однією із найневідкладніших проблем нашого суспільства є оздоровлення соціально-демографічної ситуації на селі, яка характеризується показниками чисельності і статево-вікової структури селян, їх природного і механічного руху, фізичного здоров'я та іншими показниками людського буття. В сукупності вони визначають систему кількісних і якісних характеристик мешканців села[1].

Депопуляційні процеси, що розпочалися ще із 1979 р., поширювалися дуже швидко і на сьогодні охопили майже всі сільські регіони України. Пошук причин даного явища слід починати з вивчення і аналізу процесів відтворення населення, під яким розуміють історично і соціально-економічно обумовлений процес постійного і безперервного поновлення людських ресурсів в окремих областях.

Найбільш цінними джерелами вивчення динаміки складу та чисельності сільського населення Вінницької області у міжпереписний період є опубліковані Статистичним управлінням Вінницької області результати переписів населення 1989 та 2001 рр. за редакцією С. Н. Ігнатова[2]. Хоча дати точну оцінку динаміки структури сільського населення Вінниччини протягом міжпереписного періоду 1989 – 2001 рр. неможливо. Насамперед це пов'язано з недоліками й помилками того статистичного матеріалу, що подавав по Україні Всесоюзний перепис населення 1989 р. За часів Радянського Союзу за умов денаціоналізації частина корінних українців під тиском тогочасного суспільного життя називали себе росіянами. Відповідно порушувалася реальна картина національного та мовного складу населення як по Україні загалом, так і на Вінниччині зокрема.

Крім того, у статистиці повсякчасною тенденцією було заниження показників загальної смертності населення, особливо дитячої та новонароджених, показ фіктивних показників смертності за причинами захворюваності селян[3].

За матеріалами переписів, працівниками обласного управління статистики було опубліковано цілий ряд статей в місцевій пресі (авторами Л.Рочняк [4], Т.Наумовою [5], П.Іщенко [6], В.Лазаренком [7]), в яких зроблено спробу дати реальну оцінку окремим аспектам демографічної ситуації області в різний час та привернути увагу громадськості області та місцевих органів влади до даної проблеми. Однак, незважаючи на окремі публікації, загальної, комплексної праці, яка б за різними критеріями характеризувала динаміку чисельності та складу сільського населення Вінницької області у міжпереписний період, немає. Тому автор поставила за мету показати зміни чисельності та складу селян Вінниччини, визначити основні фактори природного зменшення населення, охарактеризувати показники механічного руху.

Вінницька область, як і інші області України, має свою специфіку в економічному та соціальному розвитку. Вона є однією із шести областей України (поряд із Закарпатською, Івано-Франківською, Рівненською, Тернопільською та Чернівецькою), де питома вага чисельності сільського населення більша за міське, але швидкі темпи його зменшення є загрозливими[8]. Тому сучасна демографічна ситуація в області зумовила актуальність проблеми формування трудового потенціалу і необхідність поглибленого дослідження його відтворення.

Починаючи із 50–х рр., демографічна ситуація на Вінниччині постійно загострюється, що яскраво видно з таких даних. Якщо населення області з1959 р. по 1970 р. зменшилось на одну тисячу чоловік, або на 0,05 %, то вже за наступні десять років (1970 – 1980 рр.) на 85,5 тисяч чоловік, або на 4 %, за 1981-1991 рр. більше ніж на 100 тисяч чоловік (5,6 %) і щорічно в останні роки зменшується на 6-11 тисяч чоловік[9]. Загальна кількість наявного населення Вінницької області станом на 5 грудня 2001 р., за уточненими даними

Всеукраїнського перепису населення, становила 1772,4 тис. осіб, тоді як у 1989 р. вона складала 1932,6 тис. осіб[10]. Тобто за 10 років кількість жителів області зменшилась майже на 160 тис. чоловік. Щодо співвідношення сільського та міського населення, то даний показник в цілому по області змінився несуттєво: міського населення збільшилося на два відсоткових пункти, а сільського на стільки ж зменшилося.

Кількість міського населення за результатами перепису 2001 р. складала 818,9 тис. осіб або 46 %, сільського – 953,5 тис. осіб або 54 %. Порівняно із 1989 р. міське населення зменшилось на 38,3 тис. осіб, сільське - на 121, 9 тис. осіб. Щодо районів Вінниччини, то сільське населення за міжпереписний період збільшилась тільки у Вінницькому районі на 1,1 тис. осіб. Помітне зменшення сільських жителів відбулось у Чернівецькому (на 7,6 тис.), Барському (на 6,7 тис.), Жмеринському (на 6,6 тис. осіб) районах[11].

Неухильне зниження народжуваності призвело до того, що в області, як і в країні, не забезпечується просте відтворення населення, для якого середнє число дітей повинно бути не менше 2,2. У 1995 – 1996 рр. цей показник складав тільки 1,58, в тому числі у містах - 1,3, в селах – 1,98 (по Україні відповідно1,35; 1,17; 1,83)[12]. Народжуваність у міській місцевості протягом багатьох років традиційно перевищувала цей показник у сільській місцевості, але випереджаючі темпи зниження народжуваності у містах призвели до зближення його з рівнем сільської місцевості, а з 1996 р. народжуваність у селах Вінниччини перевищує рівень народжуваності у містах[13].

Показники природного руху сільського населення найменшими були в 1998 р. в основному за рахунок зменшення показників смертності, а в 1999 р. кількість народжених зменшується, а кількість смертей у сільській місцевості стає більшою. Простежимо даний процес за нижчеподаною таблицею.

Коефіцієнти
народжуваності, смертності і природного руху сільського населення
по Вінницькій області (1995 – 1999 рр.)[14].

(в розрахунку на 1000 чоловік населення)

Рік	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст
1995	10, 6	22, 7	- 12, 1
1996	10, 4	22, 8	- 12, 4
1997	10, 0	22, 3	- 12, 3
1998	9, 5	21, 5	- 12, 0
1999	9, 2	21, 6	- 12, 4

За темпами природного зменшення населення Вінницьку область випереджають Чернігівська, Черкаська, Хмельницька, Харківська, Сумська, Полтавська, Луганська, Кіровоградська та Київська області[15].

Рівень смертності залежить від багатьох факторів: вікової структури населення, матеріальних умов життя людей, їх харчування, санітарно-гігієнічних умов праці і побуту, розвитку медицини, екологічної ситуації, економічного становища області. У сільській місцевості всі перелічені фактори мають більш глибокі негативні тенденції, і це обумовлює те, що смертність в сільській місцевості в середньому в 2 рази вища, ніж у міській.

Але все ж, починаючи із 1990 р., щорічно збільшується смертність населення. У 1990 р. на Вінниччині померло 27815 осіб, а у 2001 р. – 29334[16]. Тільки за період з 1990 по1996 р. смертність в області збільшилась з 14,5 до 16,8 померлих на 1000 жителів або на 15,9 %. Зростання смертності в сільській місцевості в значній мірі обумовлене процесом постаріння населення – збільшення частки осіб у віці старше працездатного, яка на початок 1997 р. становила 26,7 %. У 1989 р. частка населення аграрного сектору молодше працездатного віку становила 1078260 осіб, тоді як у 2001 вона зменшилась до 178771, у працездатному –

відповідно 511579 та 457309 чол., та старше працездатного 362043, 318786[17].

Сільське населення області швидкими темпами старіє. Розподіл постійного (належать особи, які на час перепису проживали в даному приміщенні, включаючи тимчасово відсутніх, якщо їх відсутність не перевищувала 12 місяців) населення Вінниччини за основними віковими групами на дати переписів становить: молодше працездатного віку у 1989 – 204637 тис. чол., у 2001 р. – 178771 тис. чол.; у працездатному віці відповідно – 511579, 457309; старшому за працездатний – 362043, 318786[18]. Це головний фактор високої смертності населення у нашій області. У 1997 р. частка осіб, що вмерли у віці старше працездатного, склала 79 % (1996р. – 78, 8 %).

Але старіння населення не єдина причина зростання смертності в області, рівень якої за 1990 – 2001 рр. підвищився майже по всіх вікових групах. Серед основних причин смерті найбільш поширеними є смертність від захворювань системи кровообігу: 16155 чоловік у 1989 р., 19976 – у 2001 р., онкологічних захворювань, відповідно 3555 та 3277 осіб[19]. В сільській місцевості, де вища, ніж у містах, частка населення похилих вікових груп, показник смертності сільського населення від онкологічних захворювань вищий в 1,5 рази[20].

Суттєво зростає смертність населення у працездатному віці, особливо чоловіків. У 1997 р. серед всіх померлих чоловіків, ті, що померли у працездатному віці, склали 35,4 %, серед жінок – 6,6 %. Порівняно з 1990 р. смертність чоловіків в працездатному віці збільшилась на 27, 9 %[21].

Позитивні зміни простежуються у динаміці коефіцієнтів дитячої смертності у сільській місцевості області протягом 1989 – 2001 рр. У 1989 р. кількість дітей у сільській місцевості, що померли з різних причин, віком до 1 року на 1000 народжених становило 9,9 чол[22]. Найвищим цей показник був у 1995 р. і становив 11,4 дитини, а на 2001 р. він становив вже 8,1 дитину на 1000 народжених[23]. Середній вік населення області складає 39,5 р. (Україна – 38, 3 р.). Це один із найвищих показників по Україні. Після Вінницької більш високий середній вік має тільки Черкаська(39,6), Сумська (39,8), та Полтавська (39,9) області.

Суттєвим фактором, що впливає на чисельність сільського населення, є також його механічний рух. Серед основних причин міграції робітників із села до міста перше місце займають кращі умови праці, бездоріжжя, відсутність побутових умов, ненормований робочий день, відсутність місця роботи, низька заробітна плата. Характерною рисою міграційних потоків сільського населення у міжпереписний період є їх неорганізованість та стихійність.

За рахунок міграційних процесів відбувається відплив кваліфікованих кадрів із села до міста або за кордон. Аналіз міграційних потоків населення області показує, що питома вага мігруючих в межах сільської і міської місцевостях області складає близько 46 %[24].

Внутрішньорегіональні потоки міграції характеризують рух населення у межах області у напрямках “місто - село”, “село - місто” і не впливають на формування загальної чисельності населення області, але мають вплив на зміни чисельності міського та сільського населення. У 1997 р. у складі внутрішньої міграції переважав рух із міст в села, внаслідок чого населення міських поселень зменшилось на 1051 чоловіка, а у селах, відповідно, збільшилось на цю ж кількість чоловік[25]. Проаналізувавши міграційний рух населення за січень – листопад 2001 р., бачимо, що показники внутрішньої та зовнішньої міграції у селах є додатніми, хоча загальні показники по області від’ємні. Даний процес можна пояснити переїздом у сільську місцевість людей передпенсійного та пенсійного віку. Це впливає на зниження народжуваності в сільській місцевості . Крім того, молоді сім’ї, які залишилися в селі, не бажають мати багато дітей. Внаслідок зменшення реальних доходів сільського населення цей процес став нерегульованим, оскільки багато сільських молодих сімей не в змозі утримувати навіть одну дитину, не кажучи вже про дві чи три.

Міграційний рух населення Вінницької області за січень – листопад 2001р. (чол.)[26]

	У межах України			Зовнішня міграція		
	Прибуло	Вибуло	Приріст, скорочення	Прибуло	Вибуло	Приріст, скорочення
Міста	16537	17007	- 470	631	1584	- 953
Села	13920	13757	163	594	449	143
По області	30457	30764	- 307	1225	2033	- 808

Отже, за міжпереписний період 1989 - 2001 рр. результати демографічних обстежень населення Вінницької області є невтішними. Безперспективним вимальовується майбутнє трудового потенціалу аграрного сектору. Як бачимо, його природна основа – сільське населення постійно зменшується за рахунок скорочення природного приросту та різних видів міграцій. Відбувається процес не тільки кількісного зменшення сільського населення, але і значного погіршення його здоров'я, інтелектуального розвитку, що в дедалі більших масштабах відтворюватимуться в майбутніх поколіннях. Це може призвести до того, що у сільській місцевості залишаться тільки непрацездатні категорії жителів.

На сучасному етапі завданням держави та місцевих органів влади є збереження та відтворення сільського трудового потенціалу, оскільки він є основою розвитку аграрного сектору України.

В умовах сучасної демографічної ситуації в сільській місцевості, її кризового стану, в області доцільно створити комісію з проблем демографічного розвитку, яка б здійснювала демографічну експертизу важливих народногосподарських рішень, координувала демографічні дослідження в області, сприяла "омолодженню" сільської місцевості. Адже зменшення населення веде до відповідного зменшення національного доходу. Тобто заважає подоланню економічної кризи та кризи сільського господарства.

Головне сьогодні – збереження наявного національного демографічного потенціалу сільської місцевості і всебічне стимулювання населення до дітонародження[27].

Населення має бути соціально захищеним, причому ефект впливу специфічної демографічної політики буде підсилюватися результатами заходів держави по виходу з кризи і розвитку економіки. Має реально діяти Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення формування аграрного сектору економіки" від 3 грудня 1999 р. №1529/99[28], оскільки на 1999 р. 85 % колективних сільськогосподарських підприємств стали збитковими, у 1994 р. таких було лише 24 %.

Нині потрібно робити ставку на підвищення матеріального добробуту сільських сімей, що досягається шляхом прибутковості сільськогосподарського виробництва, створенням нових робочих місць, підтримки села органами законодавчої, виконавчої та місцевої влади. Терміново потрібна докорінна перебудова матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва та галузей по переробці його продукції, створення належної соціальної інфраструктури на селі. Для села потрібні вибіркові соціально-демографічні обстеження між черговими переписами населення, орієнтація в демографічних процесах на поліпшення охорони здоров'я, особливо вагітних жінок та молодих матерів, збереження життя народжених дітей і створення умов для зміцнення їх здоров'я та духовного розвитку.

Багато аспектів даної теми вивчені недостатньо. В подальшому слід дослідити статево–вікову, етнічну, мовну структуру сільського населення Вінниччини. Його соціальну структуру, професійний та освітній рівні. Адже дослідження динаміки складу та чисельності сільського населення Вінницької області є складовою частиною дослідження сільського населення України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва. Посібник у питаннях та відповідях // За ред. П. Т. Саблука. – К., 1999. – С. 362.; 2. Статистичний щорічник Вінниччини за 2000 рік. – Вінниця, 2001; Статистичний щорічник Вінниччини за 2002 рік. – Вінниця, 2003; 3. Пирожков С. Лакіза – Сачук Н. Чи буде син, чи буде мати? // Віче. – 1993. - № 6. – С. 46; 4. Рочняк Л. Скільки нас є: демографічна ситуація у Вінницькій області // Вінницька газета. – 2000. – 1 липня. – С. 2.; 5. Наумова Т. Ми єсть народ селянський: демографічна ситуація у Вінницькій області // Бізнес – контакт. – 1998. – 24 липня. – С. 5.; Наумова Т. Національний та мовний склад населення Вінницької області. // Вінницька правда. – 1990. – 19 серпня. – С. 3.; 6. Іщенко П. Де майбутнє ? Про демографічну ситуацію, що склалася в області // Трудова слава. – 1996. – 25 вересня. – С. 3.; 7. Лазаренко В. Подільське село: статистичні дані про сільське населення Вінниччини за 1990 – 1994 рр. // Бізнес – контакт. – 1995. – 30 червня. – С. 6.; 8. Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К., 2002. – С. 346.; 9. Демографічна ситуація загострюється. За матеріалами Вінницького управління статистики // Бізнес – контакт. - 1992. - 21 – 27 вересня (№ 18). - С. 11.; 10. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення // Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня; 11. Статистичний щорічник Вінниччини за 2002 рік. - Вінниця, 2003. – С. 379.; 12. Ми єсть народ селянський // Бізнес – контакт. – 1998. - 24 липня; 13. Скільки нас є: демографічна ситуація у Вінницькій області // Вінницька газета – 2000. – 1 липня.; 14. Реформування соціальної сфери села: організаційно – методичні засади. За редакцією П. Т. Саблука. – К., 2000. – С. 305.; 15. Там само. – С. 305.; 16. Статистичний щорічник Вінниччини за 2001 рік. Вінниця. 2002.; 17. Статистичний щорічник Вінниччини за 2002 рік. Вінниця. 2003. – С. 386; 18. Там само – С. 386.; 19. Там само. – С. 324.; 20. Ми єсть народ селянський. Бізнес – контакт. – 1998. – 24 липня. – С.5.; 21. Там само. – С.5; 22. Статистичний щорічник Вінниччини за 2002 рік. – Вінниця, 2003. – С. 407.; 23. Статистичний щорічник Вінниччини за 2001 рік. – Вінниця, 2002. – С. 322; 24. Демографічна ситуація загострюється. За матеріалами Вінницького управління статистики // Бізнес – контакт 1992. - 21 – 27 вересня (№ 18) - С. 11.; 25. Ми єсть народ селянський // Бізнес – контакт. – 1998. – 24 липня; 26. Таблицю розраховано: Статистичний бюлетень. Економічне і соціальне становище Вінницького регіону за січень – грудень 2001 р. - Вінниця, 2002. - С. 182.; 27. Пирожков С. Лакіза – Сачук Н. Чи буде син, чи буде мати? // Віче – 1993. - № 6. – С. 47; 28. Орієнтир. – 1999. - 15 грудня (№ 235). – С. 5 – 6.

Є.М. Косаківська

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Поділля – споконвічна українська земля. Український народ у XIX-XX ст. залишив численні унікальні пам'ятки своєї духовної та матеріальної культури, які нині є окрасою багатьох музеїв не лише Поділля і України, а й багатьох музейних зібрань колишнього Радянського Союзу.

Метою даної роботи є спроба узагальнення відомостей про історію формування етнографічної колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею як одного з найважливіших історико-культурних осередків краєзнавства на Поділлі. Етнографічна колекція цього музею є державною частиною Музейного фонду України. А Музейний фонд України, як відомо, є національним багатством України, невід'ємною складовою частиною культурної спадщини нашої держави, яку ми маємо поглиблено вивчати[1].

Одними з перших історією музею та питаннями формування його колекцій займався Г.Г. Бріллінг[2], син Г.В. Брілінга – одного з перших директорів музею та Л.Р. Кароєва[3], нинішній директор музею. Окремо проблемою формування етнографічної колекції музею в 20-30-ті роки, а також про її долю в період Великої вітчизняної війни, займалася Т.Р. Соломонова[4].

Загальна характеристика етнографічної колекції краєзнавчого музею станом на 1992р. подана у праці Г.С. Гальчевської[5], багатолітнього головного хранителя фондів музею. Матеріали з етнографічної колекції досить часто використовуються в публікаціях Л.С. Анохіної[6], М.І. Юкальчук[7], В.А. Косаківського[8-12] та інших дослідників.

Що ж собою являла етнографічна колекція у 20-30-ті роки і якою була у другій половині XX ст. та є нині, на початку XXI ст.

Під час створення Вінницького краєзнавчого музею однією з найбільш цікавих була етнографічна колекція. Її формуванню активно допомагав етнограф Ю.С. Александрович, який передав музею частину збірки Подільського давньосховища, яка знаходилася на той час

у Вінниці. В 1921 р. в музеї було створено етнографічну експозицію, яка займала 3 зали: килими, вишивки, тканини. До складу експозиції входило понад 250 експонатів.

Протягом 1925-1926 рр. музеєм проведено ряд історико-етнографічних експедицій, матеріали яких значно поповнили етнографічну колекцію. Було обстежено церкви, костьоли, синагоги та відомі осередки народних промислів, зокрема Бар та Бубнівку. Загалом на кінець 1926 р. зразки гончарних виробів було зібрано в Майдані-Бобрику, Василівці, Бару, Рахнах Лісових, Паланці, Бубнівці, Зятківцях, Зінькові, Смотричі та Торканівці.

Вишивки, тканини (килими, плахти, рушники, пояси) та писанки (1500 шт.) були зібрані майже зі всього Поділля[13]. В музеї також зберігалися окремі зразки полтавської, київської, чернігівської, карпатської, бессарабської вишивки, ярославського та вологодського мережива, а також східні килими.

У документі, адресованому 1928 р. на адресу наркомату освіти УСРР, Г.В. Брілінг справедливо відзначав: „За останніх п’ять років музей наш з випадкової збірки решток панського майна перетворився в установу, яка може пишатися своїм етнографічним зібранням, які добре характеризують мистецтво та побут подільського селянства. Моя робота (1926 р.) по перевірці молитовних будинків нашої округи утворила цікавий церковний відділ і дала велику збірку подільських килимів, між якими є уніки у всеукраїнському масштабі” [14].

Востаннє активно етнографічна колекція поповнювалася в 1930 р.

Згідно інвентарного опису, на початку 1939 р. до етнографічної колекції входило: 989 зразків кераміки (721 шт. – посуд; 24 ляльки-іграшки; фігурки тварин: 11 пташок і 23 собачки та скульптурні композиції – роботи І. Гончара); 1829 зразків вишивки; 89 зразків одягу; 280 зразків тканин, 66 – килимів; 80 ящиків (1413 шт.) та 27 окремих писанок; 177 речей з побуту селян; 733 зразки – єврейська колекція. Крім того, у господарській частині музею знаходилось 47 килимів, 46 доріжок та 48 рушників. Лише 153 експонати з етнографічної композиції музею було розміщено в довоєнній експозиції.

Під час війни музейна колекція, в тому числі й етнографічна, зазнала значних втрат. Згідно офіційних актів, які було складено навесні 1944 р., німцями було забрано з етнографічної колекції: 60 шт. килимів українських; 1000 шт. кераміки; 3000 зразків різних вишивок (народних, світських і релігійних); 100 шт. вишитих сорочок, поясів, рушників; 500 шт. писанок.

За інвентарем 1944 р. в музеї залишилося: 18 шт. кераміки, 124 вишивки; 31 шт. одягу; 57 шт. тканин; 16 шт. килимів, 55 писанок; 61 побутова річ; 486 предметів з єврейської колекції, всього - 795 експонатів з довоєнної етнографічної колекції.

Крім вивезених німцями експонатів, музейна колекція зазнала втрат і від військових дій (артобстрілу, коли снаряд влучив у дах музейного приміщення, та від пожежі). Так зникли майже 900 писанок, 37 килимів, 247 предметів єврейської колекції та понад 100 побутових речей.

Протягом 1947-1952 рр. зі всього, що було вивезено німцями, повернулося лише 40 килимів, частина гончарного посуду та декілька коробок з писанками, які майже всі були понівечені.

Нині в наявності є понад 180 гончарних виробів та окремі килими із довоєнної колекції, які в переважній більшості зберігаються у Вінницькому обласному художньому музеї[15].

Незважаючи на значну шкоду, заподіяну музейному зібранню, в тому числі і етнографічній колекції, в роки Великої Вітчизняної війни, у другій половині XX ст. кількість музейних предметів поступово збільшувалася, особливо в кінці 60-х – на початку 70-х років, коли створювалася нова експозиція музею. На основі зібраних колекцій у 1984 р. розпочалось створення окремого відділу декоративно-прикладного мистецтва у складі краєзнавчого музею. Відділ було відкрито як окремий музей у 1985 р. в приміщенні колишньої Миколаївської церкви – видатної пам’ятки народної дерев’яної архітектури, збудованої 1746 р. Для цього музею було відібрано понад 700 предметів, більшість яких розмістили в експозиції. Експоновані матеріали знайомили відвідувачів з основними видами

декоративно-прикладного мистецтва Поділля XIX-XX ст. та роботами сучасних українських майстрів. Тут було представлено гончарство, ткацтво, килимарство, вишивку, народний одяг, витинанки, гутне скло та різьбу по дереву.

У 1988 року у зв'язку зі створенням у Вінниці обласного художнього музею, з фондової колекції краєзнавчого музею до новоствореного передано майже 4 тисячі музейних предметів, в тому числі основну частину етнографічної колекції разом з етнографічним музеєм у Миколаївській церкві[16]. На жаль, цей музей проіснував до 1991 р., до передачі приміщення православній церкві.

Після передачі значної частини етнографічної колекції до художнього музею, науковим працівникам краєзнавчого музею довелось майже заново комплектувати етнографічні предмети з різних тем. Так, станом на 1992 р. серед 72 тисяч одиниць збереження основного фонду музею майже 2 тисячі становили предмети побуту та етнографії. В 90-х роках XX ст. було проведено численні етнографічні експедиції до різних районів Вінницької області, в результаті яких етнографічна колекція була поповнена музейними предметами, що характеризують матеріальну культуру краю та належать до кінця XIX-XX ст. Так в фондах музею з'явилися колекції по окремих населених пунктах Східного Поділля. Це - речі з побуту міщан м. Вінниці; одяг та побутові вироби з с. Носківців Жмеринського району; сіл Гущинці, Хомутинці та Дружелюбівка Калинівського; сіл Микулинці, Дяківці, Гончарівка Літинського; сіл Плоске і Немерче Мурованокурилоівецького; сіл Лопатинці і Політанки Шаргородського; сіл Шершні, Кобилецьке, Потуш Тиврівського; с. Стіна Томашпільського; с. Яланець Бершадського; с. Рогузка Чечельницького та з інших сіл і районів Вінниччини[17].

Найбільш чисельними в етнографічній колекції музею є групи зберігання – „тканини", „дерево", "кераміка." Так, на сьогодні група зберігання „тканини" нараховує понад 3,5 тисяч музейних предметів, значна частина яких етнографічні. Станом на 1997 р. у цій колекції налічувалося 224 рушники (97 тканих і 127 вишитих)[18]. Серед народного одягу подолян значне місце займають зразки народного костюма (найбільше сорочок), які походять з різних районів Вінниччини, а саме: з Бершадського, Вінницького, Жмеринського, Калинівського, Літинського, Мурованокуриловецького, Тиврівського, Томашпільського. Шаргородського та інших районів. На жаль, маємо райони, музейні предмети з яких у колекції музею відсутні. Етнографічна колекція музею презентує не лише культуру українців, а й розповідає про росіян, чехів, поляків, євреїв, які мешкали на Поділлі.

На основі зібраних етнографічних та інших колекцій музею у 90-х рр.. XX ст. в залах музею створено ряд етнографічних виставок: „Символіка Поділля: витоки та історична традиція" (1990-1993), „Ремесла і промисли подолян" (1994-1998), „Килими Поділля (1998)", „Народний одяг подолян" (1998-2003); „Живий вогонь" (персональна виставка гончара О.Г. Луцишина), „Всі ми діти твої, Україно" (про національні меншини Поділля). Остання виставка експонується в 16 залі музею нині.

Як бачимо, на початок XXI ст. у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею сформувалася солідна етнографічна колекція, яка є однією з основних для проведення науково-дослідницької роботи не лише науковими працівниками музею, а й широким колом етнографів та істориків. Фондова колекція музею є цінним джерелом для проведення музейно-етнографічних та музейно-археологічних практик та практичних занять зі студентами педагогічного університету. Вона має також ширше і повніше використовуватися для виховання підростаючого покоління нашої держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нормативно-правові акти з питань музейної справи (Вінницький факультет Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва. Вінницький обласний краєзнавчий музей). – Вінниця, 2003. – С. 18-19; 2. Брилинг Г.Г. К истории Винницкого областного краеведческого музея. Очерки (отрывки) // Історія музею в документах і спогадах. – Вінниця, 1998. – С. 10-73; 3. Кароєва Л.Р. Історія Вінницького краєзнавчого музею у документах

першої пол. XX ст. // Там само. – С. 3-9; 4. Соломонова Т.Р. Доля етнографічної колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею під час Другої світової війни // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: Історія і сучасність. – Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 72-82; 5. Гальчевська Г.С. Етнографічна колекція Вінницького обласного краєзнавчого музею // Етнографія Поділля. – Доп. наук. конф. – Вінниця, 1992. – Ч. ІІ. – С. 34-38; 6. Анохіна Л.С. Подільський рушник в колекції Вінницького краєзнавчого музею // Там само. – С. 60-66; 7. Юкальчук М.І. Традиційні головні убори подільських українців та їх роль у весільній обрядовості (XIX- XX ст.) // Подільська старовина. – Вінниця, 1998. – С. 127-142; 8. Косаківський В.А., Вовчук Т.І. Ткацтво та вишивка в с. Курава наприкінці XIX- першій половині XX ст. // Музей і Поділля. – Тези доп. наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам.-Под, 1990. – С. 74-76; 9. Косаківський В.А. Керамічне виробництво в Бару в кінці XIX – на початку XX ст. // Проблеми етнографії, фольклору та соціальної географії Поділля. – Наук. зб. – Кам.-Под., 1992. – С. 38-40; 10. Косаківський В.А. Рушники Східного Поділля // Поетика та семантика українського рушника: Образ, символ, знак. – Тези і резюме доп. – К., 1997. – С. 26; 11. Косаківський В.А. Одяг подолян XIX-XX століть // Народне мистецтво. – 2002. - №3-4. – С. 36-39; 12. Косаківський В.А. Писанки Поділля // Подільська старовина. – Вінниця, 2003. – С. 166-173; 13. Брилинг Г.Г. Указ. соч. – С. 54-58; 14. Кароєва Л.Р. Густав Вальдемарович Брілінг // Подільська старовина. – Вінниця, 1998. – С. 9-10; 15. Соломонова Т.Р. Вказана праця. – С. 78-82; 16. Вінницький обласний художній музей: Відділ декоративно-прикладного мистецтва. – К., 1991. – С. 3-7; 17. Гальчевська Г.С. Вказана праця. – С. 34-35; 18. Косаківський В.А. Рушники Східного Поділля // Поетика та семантика українського рушника: Образ, символ, знак. – Тези і резюме доп. – К., 1997. – С. 26.

Всесвітня історія

О.А.Коляструк

РЕЛІГІЙНА РЕФОРМА ЕХНАТОНА У ЄГИПТІ

Релігійна історія є важливим складником цивілізаційної характеристики давньосхідних держав. Сучасні орієнтологи вирізняють в історії давнього періоду два етапи: ранній і пізній, для кожного з яких стан релігійної свідомості був визначальною ознакою. Ранній давнині (III-II тис. до н.е.) притаманні природошанувальні політеїстичні релігії, а для пізньої (I тис. до н.е. – перша половина I тис. н.е.) характерні переважно монотеїстичні вірування сотеріологічного характеру. Релігійна реформація Аменхотепа IV у XIV ст. до н.е. не тільки хронологічно, а й за суттю своєю є перехідною ланкою в еволюції сакральної свідомості однієї з найрозвинутіших цивілізацій Сходу.

Єгипетська релігія завжди привертала увагу дослідників. Уже стародавні греки проявляли до неї неабиякий інтерес, який можна простежити за працями Геродота, Діодора Сицілійського і особливо Плутарха. У останнього, зокрема, побіжно згадується й про реформу Ехнатона. Зі згортанням єгипетської культури і витісненням єгипетської теологічної моделі з арени світової історії християнством інтерес до неї не переставав жити в середовищі європейських учених, хоча єгипетська мова і писемність "замовчали". Арабізація країни Кемет додала їй ще більшої таємничості. Та в усі часи скарбошукачів непокоїли лише примари матеріальності сакральних скарбів, а не вони самі. Оповіді про світоуявлення древніх єгиптян блукали середньовічною і ренесансною Європою, наче казки Шехерезади. Наукове вивчення єгипетської релігії почалось лише після того, як у 1822 р. геніальний француз Франсуа Шампольйон, "батько єгиптології", зробив рішучий крок по дешифруванню єгипетських ієрогліфів і тим самим відкрив науці безмежні простори для досліджень. Прикметно, що сам він у числі перших опублікував працю, присвячену релігійній свідомості єгиптян.

Час правління Аменхотепа IV можна віднести до тих вузлових моментів історії, наслідки якого визначають її подальший розвиток. З археологічною достовірністю про фараона-реформатора європейці довідалися у 1824 р., коли англієць Дж.Вілкінсон дослідив руїни його столиці – Ахетатона. Але лише експедиція Ф.Шампольйона зробила перший загальний план Ахетатона, за яким у 1842-1845 рр. німецькі археологи під керівництвом

Р.Лепсіуса і обстежили його більш систематично. 1887 р. у руїнах випадково була знайдена клинописна табличка з архіву відомства закордонних справ – "Місце листування фараона", яка стала наріжним каменем всієї наступної дослідницької бази про реформацію Аменхотепа IV. У 1891-1892 рр. англійський археолог Ф.Пітрі здійснив чергові розкопки у Ахетатоні, результати його експедиції викликали сенсацію.

За минуле століття були проведені археологічні розкопки більшої частини Ахетатону, зібраний і вивчений великий об'єм історичних матеріалів, здійснений копіткий аналіз писемних джерел. Серед зарубіжних єгиптологів, що зосереджувались на єгипетській теології, назвемо А.Ермана, а також більш пізні праці таких вчених як Х.Кеєс, Я.Черни, Ж.Вандьє, Е.Дріотон, С.Донадоні, Х.Бонне, С.Моренц. Але актуальність тематики перевороту Аменхотепа IV в історичних дослідженнях ще не вичерпалась. Не викликає заперечень твердження російського єгиптолога Ю.Я.Перепьолкіна про те, що релігійна реформа Аменхотепа IV є "найбільш надзвичайною подією єгипетської давнини, яка торкнулась ледь не всіх сторін дійсності: суспільства, держави, побуту, світогляду, мистецтва, писемності, мови"[1]. Особливо яскраве втілення переворот знайшов у галузі вірувань[2]. Не дивлячись на грандіозні масштаби спонуканих ним змін, доволі значну кількість матеріальних пам'яток та писемних джерел епохи, детальну розробку та вивченість багатьох аспектів сонцепоклонницького перевороту, все ж сформулювати вичерпну і однозначну відповідь на деякі питання сучасна єгиптологія так і не змогла. Дискутується питання про витоки, причини й джерела реформи; не дійшли згоди вчені і в оцінці мотивації, цілей та характеру реформації. Релігійна реформа Аменхотепа IV в сучасній історичній літературі має різні оцінки. Спробуємо розглянути найбільш усталені і аргументовані оцінки діяльності фараона-реформатора, визначимо висхідні позиції усіх гіпотез і поглядів, проведемо їх порівняльний аналіз.

Історики теологічного крила вбачають в ній ранній прояв усвідомлення правителем Єгипту вищої ідеї Єдинобожжя. Наприклад О.Мень пише: "Жоден мудрий жрець, жоден ясновидець Єгипта не посмів з такою рішучістю повстати проти багатобожжя і магічних вірувань. В епоху кривавих війн і знищення цілих народів він проголосив рівність всіх племен і країн перед Богом"[3]. На думку богослова, як носій високодуховної місії Аменхотеп IV випередив свій час і був роздавлений умовностями тисячолітніх релігійних традицій та обмежений домінуючим стереотипом обожнення особистості царської влади[4].

У сучасній популярній літературі побутує версія, за якою монотеїзм у Стародавньому Єгипті існував завжди, але у прихованому символічному вигляді як таємний культ для вибраних жерців. Аменхотеп IV намагався розкрити цей культ і зробити його загальнонародним. Однак ці твердження професійними єгиптологами серйозно до цього часу не розглядалися.

Частіше Аменхотепа IV мають за віровідступника, єретика з огляду на єгипетський традиційно консервативний релігійний світогляд. Така оцінка є чи не найдавнішою, вона була висловлена вже сучасниками реформатора і його найближчими наступниками[5]. Вважаємо необхідним нагадати, що ще знаменитий Г.Масперо в серії чудових статей, присвячених різним питанням єгипетської релігії і опублікованих у "Revue de 1'histoire des religions", послідовно застосувавши історичний принцип дослідження, довів, що єгипетська релігія була явищем історично мінливим, а не стабільним, завжди тотожним самому собі феноменом, як це вважалось з часів Х. Бругша.

Радянські єгиптологи вважали, що соціально-політичні суперечності, успадковані Новим царством від попередньої доби, були рушійною силою перевороту. Чимало сучасних вітчизняних і зарубіжних єгиптологів зголошуються на тому, що релігійна реформа Ехнатона була швидше політичною, ніж конфесійно-релігійною[6].

Одним з перших російських дослідників, який провів узагальнююче дослідження епохи релігійного перевороту Аменхотепа IV, був В.І.Авдієв[7]. Нині його соціологічна схема подолана і незаперечним авторитетом є Ю.Я.Перепьолкін[8]. За минулі чверть століття з'явилися публікації нових джерел та досліджень, але праця Ю.Я.Перепьолкіна не застаріла

жодною мірою, нині вона по-справжньому починає засвоюватися світовою єгиптологією. Німецький дослідник Е.Хорнунг взагалі відкидає інші дослідження, залишаючи тільки публікацію джерел та дослідження Ю.Я.Перепьолкіна[9]. Праця Ю.Я.Перепьолкіна оригінальна за методикою, за глибиною осмислення та проникнення у археологічний матеріал. Дослідження складається з ряду нарисів, кожен з яких сприймається як самостійна, внутрішньо цілісна робота. У роботі проведений узагальнюючий аналіз всіх опублікованих на той час джерел, виявлені всі лінгвістичні зміни, викликані реформацією, висвітлена особистість Аменхотепа IV та його найближче оточення, а також у хронологічному порядку викладені події перевороту. Події, що відбулися після перевороту, висвітлені у окремій роботі, яка, по суті, є третім томом фундаментального дослідження[10]. Окремою книгою вийшло дослідження, присвячене знахідці мумії Семнехкере і взаєминам між Аменхотепом IV, Нефертіті і Кейє.[11]

Багаторічні дослідження Ю.Я.Перепьолкіна привели його до висновку, що однозначної відповіді про витоки і причини реформації дати неможливо, тут переплелися соціальні, ідеологічні, політичні процеси та особисті мотиви, і виокремити щось, як визначальну причину, важко[12]. Зарубіжні дослідники Ж..Веркутте, І.Беккерад, К.Олдрід вважають, що збагнути справжні цілі перевороту Аменхотепа IV не можна через те, що у становленні нового культу брали активну участь як вища знать, так і жерці Амона, дослідники акцентують на тому, що після поразки реформації храми Атона існували у північних областях Єгипту, у Мемфісі зокрема, включно до часів Сеті I.

Проте переважна більшість істориків (В.Авдієв, Ю.Перепьолкін, М.Коростовцев, М.Петровський, М.Матьє і С.Моренц) вбачали офіційну мету перевороту у запровадженні монотеїзму. Але вони розійшлися в питанні про мотив подолання політеїзму. Ю.Перепьолкін схилявся більше до індивідуально-психологічних особистісних причин, вважаючи, що Аменхотеп IV мав підвищену царську самосвідомість і потужне тяжіння до самообожнювання, оскільки сонцешанування було наскрізно пронизане самообожненням фараонів[13]. У сучасному міжнародному енциклопедичному довіднику "Релігії світу" ця теза набула такого звучання: "Реформа Ехнатона, можливо, мала під собою якесь політичне підґрунтя, наприклад, прагнення об'єднати націю і стабілізувати обстановку, але при цьому вона пов'язана з ексцентричністю самого Ехнатона"[14].

Цікаве дослідження єгипетської релігії було проведено М.А.Коростовцевим[15], де він приділив увагу і релігійній реформі Ехнатона і прослідкував вплив культу Атона IV на даїзм та християнство. Також він проаналізував єгипетське релігійне мислення і виникнення монотеїстичних концепцій.

М.Коростовцев вважав, що передумовою реформації було бажання фараона лише підсилити свою владу релігійною монолітністю, це і викликало необхідність ідеологічно обґрунтувати цей намір, зважаючи на геліопольську релігійну традицію як на виток культу Атона[16]. Історик припускає, що вчення про Атона – результат творчості самого фараона, свідчення його високої обдарованості і непересічності. Воно не було ні законним результатом, ні необхідним етапом еволюції єгипетського релігійного мислення, воно було породженням розуму і волі Ехнатона[17].

М.Петровський стверджував, що переворот Аменхотепа IV був задуманий виключно як засіб послаблення впливу фіванського жрецтва Амона і боротьби з вищою знаттю[18]. У Єгипті ще у часи Раннього та Древнього царств склалось храмове жрецтво, що було потужною впливовою силою у політичній структурі держави. Жерці прагнули до збереження своєї ролі і виступали проти посилення централізації держави. Тому правителі Нового царства створювали новий соціальний прошарок (немху) для підтримки свого авторитету.

Внутрішня стабільність Нового царства уже за Аменхотепа III була тільки позірною, вона поступово розхитувалася постійною, поки ще незримою боротьбою двох могутніх угруповань усередині правлячого класу. Інтереси спадкової столичної і місцевої, номової знаті, з одного боку, і нових соціальних прошарків із середовища нової служилої знаті – з іншого, ставали усе більш непримиренними[19]. Немху, висунувшись на службі, закріпили

своє становище у всіх сферах єгипетського адміністративного і господарського апарата, в армії, при царському дворі, і їхньою основною метою стало більш радикальне відтискування старої спадкової знаті від джерел влади і багатства. Цар, що став на чолі цієї енергійної і відданої йому верстви, сподівався з її допомогою ще більш зміцнити свою самодержавну владу.

Такої ж думки дотримувалась М.Матьє, яка вважала, що бажання царя підсилити свою особисту владу та позбавитися впливу фіванської знатті і жерців призвело до піднесення царського культу Атона як ідеологічної противаги культу фіванського бога Амона[20]. Запекла і непримиренна позиція фіванського жрецтва викликана тим, що за Нового царства склалась особлива система взаємин храмового господарства з царською адміністрацією. Для неї були характерні твердий контроль центральної влади над усіма галузями храмового господарства і значні прямі відрахування зерна з храмових земель на користь царської адміністрації для забезпечення зрослого державного апарату і воїнів. Очевидно, такі відрахування стягувалися і з інших галузей храмового виробництва. Нарешті, існувала практика відрахування зерна за межі храмового господарства з метою безпосереднього забезпечення воїнів різних рангів, а також царських чиновників і інших представників нехрамової адміністрації.

Відомо, які багатства дарувались єгипетськими фараонами XVIII династії численним єгипетським храмам після кожного успішного іноземного походу, але виявляється, що самі храмові господарства ставали важливим джерелом надходження матеріальних засобів на користь фараона, що великою мірою і дозволяло забезпечувати агресивну зовнішню політику країни і сприяло зміцненню позицій нового служилого соціального прошарку та його верхівки. Таким чином, відносини між протидіючими сторонами в час сходження на престол Аменхотепа IV загострилися до краю; відкрита боротьба між ними стала неминучою.

На думку М.Коростовцева, зведення мотивів реформи тільки до проблеми усунення жрецтва суперечить фактам і є вульгарною соціологізацією історії. Дослідник пише: “І до, і після Аменхотепа IV фараони нерідко конфліктували із жрецтвом, але ніхто ніколи і не міркував про подібні заходи. Неслухняних жерців просто усували”[21]. Релігійний переворот Аменхотепа IV був суто світоглядним, він не мав глибоких соціальних коренів[22]. Монотеїзм Ехнатона був пасивно сприйнятий народом, котрий віками і навіть тисячоліттями виховувався у дусі вірувань розгалуженого політеїзму, які складали неподільну частку його духовного життя. Атон був недосяжним і незрозумілим, він не міг замінити народу великих і малих богів, різноманітних духів, “спілкування” з якими було нагальною повсякденною потребою. Культ Атона не мав коренів у традиціях і уявленнях не тільки знаті, але і всього єгипетського народу. Заміна суперечливих архаїчних культів колишніх богів логічно продуманим шануванням практично одного лише Сонячного диска Атона не обіцяла жодного полегшення життя кому-небудь, крім фараонівських ставлеників, не обіцяла ні реальних благ, ні навіть уявлюваних – у вигляді більш справедливого потойбічного життя. Радикальне ігнорування дорогого для пересічного єгиптянина уявлення про потойбічне життя дезорієнтувало його, тому перетворило на противника Атона[23].

Новий бог не мав антропоморфної чи зооморфної іконографії, він не мав стосунку до інших богів єгипетського пантеону. Ця відчуженість стала передумовою до появи версії про його чужоземне походження. Існує ряд припущень, що релігія Атона була експортована з Азії, з Мітанні або Сирії. Мовляв, Нефертіті, дружина Ехнатона, – мітаннійська принцеса, вона й принесла ідею реформації і була її натхненницею[24]. Але історики не знайшли доказів про аналогічні релігійні уявлення у тогочасній Мітанні чи будь-якій іншій країні.

Варто, ймовірно, згадати і про версію причин проведення реформи у Єгипті під впливом природних катаклізмів, а саме: виверження вулкану на о.Санторин[25].

Нетрадиційні уявлення про реформу Аменхотепа IV представлені теософською літературою. Спеціальних досліджень на тему Аменхотепа IV діячі теософського руху не проводили, але в своїх твердженнях щодо перевороту посилаються на праці О.П.Блаватської

"Таємна доктрина" та "Розкрита Ізіда", які присвячені доказам існування всесвітньої доктрини Єдиного божества. Теософія стверджує, що основою та центральним стрижнем єгипетських релігійних уявлень була концепція існування Єдиного абсолютного божества. Це божество не мало назви, іконографії, йому не будували храмів і не служили церемоніального культу. В контексті своєї доктрини всесвітнього колективного ієрархічного розуму про місію Ехнатона і значення його реформи згадує Д.Андрєєв у праці "Троянда світу".

Підсумовуючи стислий огляд існуючих концепцій та оцінок, зауважимо наступне. Релігійна реформація Аменхотепа IV була спричинена складним комплексом різноманітних факторів як світоглядно-релігійного й морально-психологічного спектру, так і суспільно-політичними і соціально-економічними змінами. Аналіз дослідницької літератури дозволяє дійти висновку, що релігійна реформація Аменхотепа IV визріла у контексті політичної історії Єгипту. Головна політична причина полягала у споконвічному протистоянні Нижнього і Верхнього царств. Зміна геополітичної обстановки у світі зміщувала державні пріоритети на її північ. Через військові зіткнення з іншими великими країнами Сходу на півночі була зосереджена велика частина єгипетського війська, дедалі сильнішими ставали позиції середніх шарів служилого населення – немху. Саме з цього часу Нижній Єгипет, який раніше займав другорядне економічне і політичне місце в житті країни, вступає в період бурхливого розквіту. Фіванське жрецтво, що відображало інтереси півдня, всупереч централізаторським намаганням фараона не хотіло втрачати свого функціонального впливу у державі і свої матеріальні багатства. Логічно, що з огляду на сакралізацію влади, фараон мав внести корективи у релігійні культи. Його попередники, Аменхотеп II і Аменхотеп III, як свідчать документи, вже провели у цьому напрямку значну роботу, хоча їхні заходи не були радикальними. Для царської влади питання стояло не в усуненні культу Амона, а у відстороненні його жрецької верхівки від владних важелів. Для цього і потрібен був новий державний культ, який слугував би виключно інтересам фараона. Аменхотеп IV, поза сумнівом, був виключною персоною у єгипетській історії, жоден з дослідників не припускає на його адресу звинувачень в авантюризмі чи нарцисизмі. Тією чи іншою мірою всі визнають його особисту роль у спробі модернізувати релігійну свідомість єгиптян. Інша справа, що реформа не була добре підготовлена і її запровадження здійснювалось безсистемно, тому, до слова, реформу частіше в літературі й називають переворотом. Запровадження нового загальнодержавного культу бога Атона, шанованого в образі сонячного диска з променями-руками, що дарують країні всі блага життя, спочатку жодною мірою не означало скасування древнього єгипетського багатобожжя, і перший храм, присвячений новому божеству, був зведений царем у Фівах, поблизу святилища Амона-Ра. Лише згодом, через шість років, внаслідок опору жрецтва, фараон разом зі своїм двором залишив ненависні і ворожі йому Фіви й наказав заснувати нову столицю. Більше десяти років знаходився єгипетський двір на чолі в Ехнатоном у Ахетатоні. Протидія жерців Амона викликала у царя вибух рішучих дій. Він забороняє культ Амона, закриває його храми, експропріює храмові багатства, змінює особисте ім'я, знищує традиційні релігійні уявлення і мистецькі канони, запроваджує нові з надзвичайним радикалізмом. Тому проти реформи виступили не тількі жерці, але й вищі державні сановники, протягом багатьох поколінь пов'язаних з Фівами. Реформа позбавила їх впливу в країні, оскільки Ехнатон взяв в свої руки всі сторони управління, вона відняла в них й економічну могутність, оскільки контроль за храмовим господарством також опинився в руках фараона. Це був епохальний злам, який перевернув всю країну. За сукупністю запропонованих нововведень реформа була просто таки глобальною, вона змінювала всі усталені орієнтири як у земному, так і у потойбічному житті.

Але під час таких масштабних змін не обійшлося без трагедій і прорахунків. Воля царя не могла прискорити плину часу або розблокувати вікову інерцію суспільної свідомості. Не маючи змоги переконати населення добровільно коритися своїй волі, фараон вдався до засобів насильства, що залякало народ, і врешті відштовхнуло його від сонцепоклонництва. Зосередившись виключно на проблемах культу Атона та самообожненні, фараон фатально

занедбав зовнішньополітичні справи, що не тільки коштувало Єгипту статусу світової держави, а й згубно відбилося на популярності нового культу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Перепелкин Ю.Я. Тайна золотого гроба. – М.,1968. – С.3; 2. Там само. – С.14; 3. Мень А. История религии: В 7 т. – Т.2. – С.144; 4.Там само. – С.148; 5. История Востока: В 6 т. – Т.1. – С.379-380; 6. Васильев Л.С. История Востока: В 2 т. – Т.1. – М., 1994. – С.111-112; История Востока: В 6 т. – Т.1. – С.378-379; Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1988. – С.60; Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу. – К.,1996. – С.52; 7. Авдиев В.И. Древнеегипетская реформация. – М., 1924; 8. Перепелкин Ю.Я. Переворот Амен-хотпа IV: В 2 т. – М., 1967-1984; 9.История Востока. – С.44.; 10. Перепелкин Ю.Я. Кэйе и Семнех-ке-рэ. К исходу солнцепоклоннического переворота в Египте. – М., 1979; 11. Перепелкин Ю.Я. Тайна золотого гроба. – М., 1968; 12 Перепелкин Ю.Я. История Древнего Египта. – СПб., 2001. – С. 17; 13. Перепелкин Ю.Я. Переворот Амен-хотпа IV. – Т.1. – М., 1967. – С.138; 14. Религии мира / Под ред. Р.Пирса Бивера. – М., 1998. – С.72; 15. Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта. – М., 1976; 16. Там само. – С.34; 17. Там само. – С.38; 18. Петровский Н.С., Белов А.М. Страна Большого Хапи. – М., 1968. – С.101; 19. История Востока. – С.377; 20. Матье М.Э. Искусство Древнего Египта. – М., 1964; Матье М.Э. Во времена Нефертити. – М.-Л., 1965; 21. Коростовцев М.А. Вказана праця. – С.39; 22. Там само. – С.48; 23. История Востока. – С.380; Заблоцька Ю.История Ближнего Востока в древности. От первых поселений до персидского завоевания. – М., 1989. – С.248-251; Зайцев А.В. Мировая культура: Шумерское царство, Вавилон и Ассирия, Древний Египет. – М., 2000. – С.154-157; 24. Малиничев Г. Две тайны Нефертити // Чудеса и приключения. – 1995. – №4. – С.60-63; 25.Морозов О. Загадка культа Атона // Наука и религия. – 1998.– №5. –С.24-26.

В.Н. Томулец

РЕАЛИЗАЦИЯ БЕССАРАБСКИХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ТОВАРОВ НА УКРАИНСКИХ И РОССИЙСКИХ РЫНКАХ (1812-1868 ГГ.)

Объем и структура торговли Бессарабии с украинскими и другими губерниями России отражали общие черты развития этих губерний (господство натурального хозяйства и рост его товарности, увеличение производства металла и текстиля, особенно хлопчатобумажного, переход от мануфактуры к фабрике и ряд других), а также специфические черты географического и политического положения Бессарабии, изменения в динамике и характере ее хозяйства. Увеличение населения и распашка ранее неосвоенных земель в Центре и на Юге Бессарабии, расширение земледелия, в частности зернового хозяйства, и рост его удельного веса сделали возможным возрастающий вывоз в городские центры и черноморские порты пшеницы, кукурузы, других “хлебов” и некоторых продуктов их переработки. Климатические, почвенные и гидрологические условия Бессарабии благоприятствовали относительно быстрому развитию виноградарства и виноделия, садоводства и обработки фруктов, огородничества и табаководства. Привоз на первых порах винограда и вина, фруктов, орехов из Запрутской Молдовы обусловил важное место упомянутых продуктов в межгубернской торговле края. Традиционно высокая роль скотоводства, его преобладание в центральных и южных уездах в первые десятилетия после 1812 г. и абсолютный его рост в последующее время обеспечили значительный объем и удельный вес в вывозе скота и продуктов скотоводства.

С другой стороны, росли платежеспособный спрос на украинские и “российские” товары, главным образом промышленные изделия, и соответствующий их привоз. Демографические и народнохозяйственные изменения, рост внутриобластной торговли были базой увеличения товарооборота, перемен в ассортименте и качестве товаров межгубернской торговли.

Наряду с факторами, отрицательно влиявшими на торговлю Бессарабии с другими районами империи (феодальная зависимость основной массы крестьянства царан и узость внутреннего рынка вследствие, в общем-то, натурального характера их хозяйства, конкуренция в торговле зерном и скотом соседних губерний с близкой структурой сельского хозяйства, нехватка капиталов, средств переработки и хранения ряда продуктов, сохранение до 1831 г. таможенно-карантинной линии на Днестре, не всегда положительное влияние общероссийской и мировой рыночной конъюнктуре), действовал ряд обстоятельств,

благоприятствовавших этой торговле. В их числе – отсутствие крепостной зависимости непосредственного производителя и значительный удельный вес зажиточной прослойки в среде резешей, колонистов, казаков, государственных крестьян; предоставление населению края ряда льгот, приток извне городского населения вместе с частью его капиталов, вкладывавшихся в торговлю. Продукция сельского хозяйства и промыслов имела стабильный сбыт по сравнительно высоким ценам в украинских и российских губерниях, вряд ли возможный на каком-либо другом, менее емком, насыщенном аналогичной продукцией зарубежном рынке.

Правительственная политика, несмотря на временные колебания (например, ограничения в торговле вином из-за опасения, что в украинские губернии проникнут под видом бессарабских зарубежные вина; в торговле солью из-за угрозы подрыва соляного промысла в Крыму) преследовало цель включения Бессарабии в систему общероссийского рынка.

Объем торговли, ассортимент товаров и удельный вес последних со временем менялись соответственно изменениям в народнохозяйственном производстве.

При наличии значительной литературы об экономической истории Бессарабии первой половины XIX в. важная отрасль народного хозяйства – торговля края с украинскими и другими губерниями России – освещена недостаточно, хотя некоторые аспекты попутно рассматривались в работах молдавских, украинских и российских историков[1].

В данной статье, на основе анализа архивных и опубликованных источников, рассматривается не весь спектр реализации бессарабских товаров на рынках Украины и России, а лишь экспорт сельскохозяйственных продуктов, начиная с аннексии 16 (28) мая 1812 г. Бессарабии Российской империей и до аграрной реформы в крае 14 июня 1868 г.

В десятилетия, последовавшие за актом 1812 г., сложились определенные условия для торговли Бессарабии с украинскими и другими губерниями России, связанные, главным образом, с попытками царского правительства в переориентации бессарабского экспорта на общероссийский рынок. Расширяются связи с соседними и более отдаленными губерниями Украины – Херсонской, Подольской, Волынской, Киевской, Черниговской и Таврической. Налаживается торговля с собственно русскими губерниями. Правительство содействовало приобщению Бессарабии к экономике Российской империи, включению ее во всероссийский |рынок. Неуклонно возрастал сбыт за Днестр местных товаров: продуктов земледелия и скотоводства.

Ценные сведения о торговле Бессарабии с украинскими и российскими губерниями в первые десятилетия после аннексии края Россией содержат неизученные торговые свидетельства 1817-1826 гг. Предоставляя право на вывоз товаров за Днестр, торговые свидетельства указывали место жительства купца, объем вывозимых товаров, место его приобретения и назначения. Они, таким образом, дают надежный исходный материал для изучения развития производительных сил края, структуру вывоза, деятельности местных и приезжих купцов, путей транспортировки грузов.

Торговые свидетельства показывают, что местные и приезжие купцы покупали сельскохозяйственные продукты на бессарабских торгах и ярмарках, а также непосредственно у крестьян и помещиков для вывоза в другие губернии.

По мере увеличения населения и роста земледелия увеличивался объем и удельный вес вывоза за Днестр продуктов земледелия. Начальник Дубоссарского таможенного округа Юшневский уже в 1821 г. отмечал, что "торговля с Бессарабской областью, как отпускными, так и привозными товарами довольно значительна. Вывозится большое количество разных российских мануфактурных и других произведений, ... к привозу поступают также все бессарабские произведения, как-то: соль мелкая, лес и изделия из оного, фрукты разные, больше же чернослив, кожи сырые и прочее"[2]. В таблице 1 обобщены сведения 1138 торговых свидетельств о вывозе из Бессарабии продуктов земледелия в первой четверти XIX века.

Таблица 1

Вывоз из Бессарабии в другие губернии России продуктов земледелия в 1817-1826 гг. (По данным торговых свидетельств)*

Наименование товара	Единица измерения	Годы		Итого
		1817-1821	1822-1826	
Пшеница	пудов	272594	3977	276571
Мука	пудов	38	3853	3891
Кукуруза	пудов	211712	5760	217472
Табак	пудов	7907	4952	12859
Мед	пудов	23246	21459	44705
Лук зеленый	пудов	4732	1003	5735
Сушеные сливы и груши	пудов	167705	138130	305635
Сливы, груши, яблоки	пудов	10609	50801	61410
Орехи	пудов	28561	13922	42483
Орехи	штук	9625000	6472500	16097500
Капуста	качанов	27700	10000	37700
Фруктовая водка	ведер	1286	1377	2663
Виноградное вино	ведер	30999	400906	431905

* Таблица составлена по результатам обработки данных торговых свидетельств 1817-1826 гг. (НАРМ. - Ф.5. - Оп.1.-Дд. 12-304; Оп.2. - Д.391, 438, 715; Оп. 3. - Д.447-673).

Особое внимание заслуживает анализ вывоза бессарабского хлеба ввиду той роли, которую он играл в торговле края в 30-50-х годов.

До конца 20-х годов Бессарабия, в целом, нуждалась в привозном украинском хлебе. Но и в то время его приобретали для вывоза за Днестр, главным образом, в северных уездах. Так, в ноябре 1812 г. один из приказчиков закупил по доверенности тираспольского купца первой гильдии Ростригина 6 тыс. четвертей пшеницы и 1 тыс. четвертей ячменя для вывоза в соседние губернии[3]. В 1818 г. коллежский секретарь Бузов вывез через Дубоссарскую таможню в Одессу 21,6 тыс. пудов кукурузы[4].

Согласно данным торговых свидетельств 1817-1826 гг. (см. таблицу 1), в другие губернии было вывезено за 10 лет около полумиллиона пудов хлеба. В первое пятилетие вывоз зерна (пшеницы и кукурузы) составил около 485 тыс. пудов, во втором – только около 10 тыс. пудов зерна и 4 тыс. пудов муки.

Вывоз хлеба за Днестр - характерное явление бессарабской торговли 30-50-х годов. Часть хлеба доставлялась, когда тому благоприятствовали рыночные цены, из северных и центральных уездов в соседние Подольскую и Херсонскую губернии, преимущественно для переработки на спирт и водку. Главным же пунктом назначения хлеба всех уездов (из Севера – по Днестру, Центра и Юга – по суше и морем) была Одесса. Небольшое количество его потреблялось городом, преобладающая же часть шла морем за границу. В этом экономическом центре Новороссии бессарабский хлеб конкурировал с хлебом Подольской, Екатеринославской, частично Киевской губерний и, благодаря относительной близости к порту, удобным путям сообщения (в том числе, по Днестру, а также морем через южные порты), конкуренцию вполне выдерживал. Удельный вес хлеба Бессарабии в одесском вывозе возрастал по мере распашки земель в южных уездах, а также увеличения, наряду с пшеницей, потока кукурузы.

А.Скальковский отмечал, что до конца 30-х годов основными поставщиками зерна в Одессу были Подольская, Херсонская и часть Киевской губерний; с 1840 г. "…в ту же колею вошла южная или степная Бессарабия, а с 1860-х годах посредством кукурузы и остальные части области"[5].

В связи с ликвидацией с начала 1831 г. таможенной линии на Днестре прекратилась и регистрация доставляемых в Бессарабию и вывозимых из нее товаров, что крайне затрудняет определение объема вывоза зерна за Днестр. По сведениям А.Защука, в 40-50-х

годах через сухопутные таможни из Бессарабии вывозили от 320 до 600 тыс. четвертей зерна в год, а через Одесский порт ежегодный вывоз был вдвое больше - от 600 тыс. четвертей в 40-х годах до 1200 тыс. четвертей в 50-х годах[6].

В 1847-1858 гг., согласно архивным документам, отнюдь не исчерпывающим, ежегодный вывоз хлеба из Бессарабии в Одессу составлял около I млн. четвертей, колеблясь от 0,5 млн. четвертей в 1849 г. до 2,2 млн. четвертей в 1853 г., что составляло от 23 до 76 процентов всего хлебного вывоза через этот порт[7]. Был учтен вывоз лишь из северных и центральных уездов; между тем, много хлеба доставлялось в Одессу через черноморские порты, днестровские пристани и переправы. Особое место в зерновом вывозе Бессарабии 40-50-х годов заняла кукуруза; площадь под этой культурой и спрос на нее на внешнем рынке, что было взаимосвязано, увеличивались очень быстро. Достаточно отметить, что почти весь быстрорастущий вывоз кукурузы через Одесский порт имел своим источником Бессарабию.

Большое место в бессарабском вывозе, особенно 20-х годов, занимали продукты садоводства и виноградарства. В 1817-1826 гг., только по данным торговых свидетельств (см. Таблицу 1), было вывезено за Днестр 305,6 тыс. пудов сушеных слив и груш, 61,4 тыс. пудов слив, груш и яблок в свежем виде, 42,5 тыс. пудов и 16,1 млн. орехов.

После распространения на Бессарабию таможенного тарифа 1822 г. по ходатайству гражданского губернатора К.А. Катакази 9 ноября 1823 г. был разрешен беспошлинный вывоз через днестровские таможни слив, орехов и виноградного вина[8], что способствовало расширению торговли этими товарами. Только через Могилевскую таможню в 1821-1826 гг. было вывезено в Подольскую и другие украинские губернии свежих и сушеных фруктов на сумму 105 тыс. рублей[9] На Дмитриевской ярмарке в Кишиневе в 1831 г. “российскими” и украинскими купцами закуплено орехов, слив, меда и других сельскохозяйственных продуктов для вывоза в Курскую губернию на 20 тыс. рублей, в Орловскую - на 15 тыс., Московскую - на 25 тыс., Херсонскую - на 20 тыс. рублей[10]

Подъем в Бессарабии садоводства способствовал дальнейшему увеличению вывоза во внутренние губернии свежих и сушеных фруктов. Бессарабский военный губернатор сообщал в марте 1843 г. управляющему путями сообщения, что “немаловажную отрасль сельского хозяйства составляют фруктовые сады, а особливо чернослив, который промышленниками вялится на месте и в таком виде развозится во внутренние губернии, где он известен под именем молдавского чернослива”[11].

Большим спросом на украинском рынке пользовалось виноградное вино. Офицер Генерального штаба русской армии Розейлон-Сошальский, исследовавший состояние экономики края в 1821-1826 гг. отмечал, что оно является важным предметом сбыта в Подольскую, Херсонскую и соседние с ними губернии[12]. Бессарабским вином успешно торговали нежинские купцы, поддерживавшие тесные связи с Молдавским княжеством еще с XVII-XVIII вв.[13] В 1825 г. 7 нежинских купцов закупили в Бессарабии и вывезли за Днестр 34,5 тыс. ведер виноградного вина[14].

К середине 20-х годов по мере расширения виноградарства и виноделия вывоз бессарабского вина через днестровские таможни увеличился в несколько раз. Так, в 1817 г. было вывезено 119 ведер, в 1818 г. - 1670, в 1819 г. - 995, в 1820 г. - 8835, в 1821 г. - 32549, в 1822 г. – 57627[15], в 1823 г. - 64678, в 1824 г. - 55904, а в 1825 г. - 105910 ведер виноградного вина[16].

В связи с увеличением в 1821-1822 гг. вывоза из Бессарабии в другие губернии виноградного вина Департамент внешней торговли Министерства финансов рассмотрел 10 февраля 1823 г. предложение начальника Дубоссарского таможенного округа для предотвращения беспошлинного ввоза иностранных вин под видом бессарабских облагать их той же пошлиной, что и вина Румынских княжеств[17]. Министр внутренних дел предписал тогдашнему наместнику Бессарабской области И.Н. Инзову исследовать этот вопрос и принять соответствующие меры против беспошлинного ввоза заграничных вин за Днестр. В своем донесении И.Н. Инзов сообщал, что надлежащие меры приняты, но утверждал, что в 1821-1822 гг. ввоз вина из-за Прута был невозможен вследствие внутренних осложнений в Румынских княжествах (восстаний А.Ипсиланти и Т.Владимиреску, вторжения турецких

войск)[18]. В связи с этим купцы стали вывозить вместо молдавского и валашского вина бессарабское; до этого бывало, что молдавские вина из-за их лучшего качества купцы вывозили в Россию, а бессарабское оставляли для продажи на месте. По мнению И.Н. Инзова, обложение бессарабских вин пошлиной по таможенному тарифу "значило 6ы подавить богатую отрасль внутренней промышленности, опровергнуть усилия правительства к поощрению разведения виноградников и причинить великий ущерб частной собственности"[19]. Он предложил для предотвращения беспошлинного ввоза заграничных вин через Днестр взимать с них при ввозе в Бессарабию пошлину по действующему таможенному тарифу вместо платежа "вамы".

Комиссия таможенных и торговых дел Министерства финансов поддержала предложение наместника и решила впредь взимать в бессарабских таможнях на Пруте и Дунае и в портовой заставе Аккермана с привозимых в Бессарабию иностранных вин не "ваму", составлявшую только 3 процента стоимости товара, а пошлину по действовавшему в России тарифу 1822 г.[20]

30 октября 1823 г. Комитет министров разрешил вывоз из Бессарабии через Дубоссарскую и Могилевскую таможни в украинские и другие губернии России фруктовых водок с уплатой той же пошлины, что и при вывозе из Новороссийских губерний, то есть по 6 рублей с ведра[21].

Принятые меры ограждали бессарабский сбыт вин от зарубежной конкуренции, способствовали развитию виноградарства и виноделия, увеличению вывоза бессарабского вина за Днестр.

Однако принятые "Правила для торговли с Бессарабией" 1825 г. создавали определенные трудности для вывоза виноградного вина и водки за Днестр, так как он допускался только через Дубоссарскую и Могилевскую таможни. Поэтому уже в августе и сентябре 1825 г. жители Аккермана и Овидиополя ходатайствовали перед министром финансов о разрешении вывозить вино также через Одессу, Херсон, Николаев и Овидиополь[22]. Это и подобные ходатайства были поддержаны М.С. Воронцовым, который предложил разрешить свободный пропуск бессарабского вина через днестровские и другие таможенные пункты Новороссийского края. Правительство удовлетворило это представление, и в марте 1826 г. вывоз бессарабского виноградного вина был разрешен по представлению свидетельств о местном происхождения через Овидиополь, Маяки, Парканы, Дубоссары и Могилев[23], что способствовало значительному оживлению этого вида торговли.

Наконец, в январе 1827 г. решением Комитета Министров жителям Бессарабии была предоставлена полная свобода продажи виноградного вина местного производства. Эти меры, кроме прочего, ослабляли зависимость производителей вина от содержателей питейных откупов, способствовали оживлению этой отрасли торговли, развитию виноградарства и виноделия, особенно, как отметил Новороссийский и Бессарабский генерал-губернатор М.С.Воронцов, в южной части Бессарабии[24].

К тому времени вывоз за Днестр бессарабского вина был весьма значителен. Согласно данным торговых свидетельств, в 1817-1826 гг. он составил почти 432 тыс. ведер, причем в первом пятилетии - 32 тыс. ведер, во втором - свыше 400 тыс. (см. таблицу 1).

О растущем сбыте бессарабского вина за Днестр свидетельствуют многие документы последующего времени. В материалах к отчету бессарабского гражданского губернатора за 1828 г. отмечалось, что виноградное вино не только достаточно для внутреннего в области употребления, но и для вывоза в значительном количестве за Днестр в разные губернии[25]. Большим спросом пользовалось, в частности, аккерманское вино. В том же отчете упоминалось, что аккерманское вино преимущественно закупается для вывоза в Москву, Киев и другие отдаленные города империи[26]. Хотя бессарабское вино уступало по своим качествам винам Запрутской Молдовы, оно закупалось владельцами винных погребов в Бердичеве, Балте, Харькове, Киеве, Москве, Петербурге, на Волыне и в Подолии[27].

Значительным районом виноградарства и виноделия становились Кишинев, его окрестности и ближайшие села. В 1828 г. виноградники 137 горожан Кишинева дали до 25

тысяч ведер вина, из которых до 16 тысяч ведер вывезено в Украину и Россию[28]. В середине 30-х годов выработка вина в Бессарабии доходила до I млн. ведер, из которых около половины поставлялась на украинские и российские рынки[29].

В последующие годы вывоз бессарабского вина за Днестр увеличился. По данным Л.В. Тенгоборского, в 1847 г. большая часть вывоза направлялась в Одессу, Подольскую и Екатеринославскую губернии; несколько транспортов отправлено в Киевскую губернию. Ученый считал, что если бы качество вин было улучшено, то вывоз мог бы удвоиться и даже утроиться. Главным недостатком местного виноделия он считал раннюю, без выдержки, его продажу из-за недостатка погребов для хранения и капиталов[30].

Основным поставщиком продуктов виноградарства и садоводства были крестьяне и помещики центральных и южных уездов Бессарабии. Так, в 1844-1846 гг. из Оргеевского уезда было вывезено в Подольскую и Херсонскую губернии около 230 тыс. ведер виноградного вина, 1,3 тыс. пудов сушеных груш и яблок, около 900 пудов сушеных слив[31]; в Харьковскую губернию - 2,5 тыс. пудов сушеных слив. В отчете местных властей за 1849 г. указывались, что через Аккерман вывозится ежегодно до 150 тыс. ведер вина в Одессу, Николаев, Москву, Киев, Харьков, Балту, другие места Киевской, Подольской и Херсонской губерний[32].

В 50-х годах, как и в предшествующие десятилетия, основным рынком сбыта бессарабского вина оставались соседние губернии. В отчете бессарабского военного губернатора за 1853 г. отмечалось, что виноградное вино вывозится преимущественно в Херсонскую и Подольскую губернии[33].

Способствуя ознакомлению украинских и российских купцов с продукцией края, Общество сельского хозяйства Южной России решило организовать выставки бессарабских вин. Было намечено открыть I октября 1858 г. в Одессе “выставку одних бессарабских вин”, чтобы ознакомить с ними виноторговцев Одессы, Петербурга, Москвы, Харькова и Киева[34].

В 1861 г. в Бессарабии было закуплено для продажи в других губерниях России около 645 тыс. ведер виноградного вина, в том числе 622 тыс. ведер - для продажи в Одессе, 12 тыс. - в Николаеве, до 11 тыс. - в Каменец-Подольске[35].

С развитием в Бессарабии садоводства и виноградарства уменьшается вывоз за Днестр соответствующих продуктов из Запрутской Молдовы. Уже в отчете Дубоссарского таможенного округа за 1829 г. отмечалось, что бессарабское вино, чернослив и орехи, вывозимые из Бессарабии в большом количестве, по дешевизне своей заменяли запрутские[36]. В том году через Могилевскую таможню из Запрутской Молдовы было ввезено товаров на 73 тыс. руб. (в том числе вина на 11 тыс. руб.}, а из Бессарабии вывезено на 963 тыс. руб. (в том числе вина на 116,4 тыс. руб.), а через Дубоссарскую таможню, соответственно, - на 36,6 тыс. и 913,5 тыс. рубля (в том числе бессарабского вина на 220,2 тыс. руб.)[37].

В последующие годы ввоз виноградного вина из Запрутской Молдовы продолжал сокращаться. В отчете начальника Скулянского таможенного округа указывалось, что вина Молдавского княжества, “по случаю отличного урожая винограда в Бессарабии прошлого лета, в привозе в 1848 г. почти вовсе не было”[38]. Не только вина Запрутской Молдовы, но и другие заграничные, даже французские, не могли соперничать с местными, так как облагались высокими пошлинами. Об этом сообщал в 1851 г. начальник Одесского таможенного округа[39].

В украинские и другие губернии России вывозился и бессарабский табак, выращивавшийся в Хотинском, Сорокском и Оргеевском уездах. Еще в 1820 г. 4 купца из Одессы, Дубоссар и Тамукчена (Таврической губернии) закупили в Кишиневе и Оргеевском уезде и вывезли через днестровские таможни почти 1,2 тыс. пудов табака. Таких примеров торговой практики тех лет можно привести много: согласно торговым свидетельствам, в 1817-1826 гг. было вывезено около 12,9 тыс. пудов табака[40], в том числе в первом пятилетии 7,3 тыс. пудов, во втором - без малого 5 тыс. пудов (см. таблицу 1).

Однако до второй половины 20-х годов развитие табаководства тормозилось унаследованной от прошлого системой натурального и денежного обложения (под названием погопорыт). Практиковавшийся тогда откуп налогов, произвол откупщиков фактически глушили табаководство как торговую отрасль хозяйства. Но и с упразднением этой системы

в 30-40-х годах выращивание табака оставалось малодоходным занятием[41].

Особо значительный прирост вывоза табака за Днестр произошел в 50-6О-х годах, когда табаководство становится специализированной отраслью земледелия Бессарабии, приобретает значительный размах и товарный характер[42]. В 1850 г. под этой культурой было занято 534 десятины, а урожай ее составил 22,5 тыс. пудов; в 1861 г. - соответственно 615 десятин и 40,4 тыс. пудов[43].

Главным центром оптовой торговли табаком стал город Сороки, откуда тысячи пудов его отправляли на табачные фабрики Каменец-Подольска, Житомира, Тулъчина, Златополя, Бердичева, Киева, Одессы, Риги, Москвы и Петербурга[44]. Инспектор сельского хозяйства южной России сообщал в 1861 г. Новороссийскому и Бессарабскому генерал-губернатору, что развитие табачной промышленности, особенно в Бессарабии, превзошли все ожидания. В ней заняты тысячи рабочих рук, а оборотный капитал достигает миллиона рублей серебром ежегодно[45]. В том году в 34 селениях Хотинского, Сорокского и Оргеевского уездов собрано 23 тысячи пудов табака различных сортов, большая часть которого продана для вывоза за Днестр по цене от 3 до 4 рублей серебром за пуд[46].

Анализируемые архивные материалы позволяют сделать вывод, что в торговле Бессарабии с украинскими и российскими губерниями можно выделить два периода. Первый включает 1812-1830 годы. Это время изучения новых условий и возможностей торговли; установления связей, преимущественно с соседними губерниями; первых значительных операций. Видное место занимают иностранное купечество и зарубежные товары. Сказывается влияние особенностей законодательства, суда и управления в Бессарабии, Днестровской таможенно-карантинной линии. В Бессарабском вывозе преобладают продукты садоводства – свежие и сушеные фрукты, вино и виноград, скот и продукты скотоводства.

Второй период – 30-60 гг. XIX в. – наступает после отмены особенностей суда и управления, распространения общероссийского торгового законодательства, в том числе гильдейской реформы, ликвидации таможенной линии на Днестре, учреждения Дмитриевской ярмарки в Кишиневе и ряда других ярмарок.

Решающее значение имеют быстрое заселении Юга, массовая распашка земли, рост объема продукции и удельного веса земледелия, подъем скотоводства, развитие соляного и рыбного промыслов, морских и речных средств транспортировки товаров. Увеличивается вывоз не только продуктов скотоводства, вина, винограда и фруктов, но и продуктов зернового хозяйства, табаководства, огородничества. Жители южных уездов торгуют не только рыбой и солью, но и пшеницей, шерстью, кожей. Расширяются связи не только с соседними украинскими губерниями – Подольской и Херсонской, но и с более отдаленными – Волынской, Киевской, Черниговской, Таврической, Екатеринославской, Полтавской, Харьковской, а также с собственно русскими губерниями. Ускоряется процесс формирования внутриобластного рынка, как части общероссийского. В оборот введены более обширные капиталы.

В этот период определилось место Бессарабии в межгубернской торговле Украины как поставщика, главным образом зерна и продуктов скотоводства и виноградарства, табаководства, и как рынка сбыта ”украинских и российских товаров”, прежде всего изделий металлообрабатывающей, текстильной промышленности и различных кустарных промыслов.

Указанные тенденции не исключали временных колебаний внутри каждого периода в зависимости от погодных условий и, соответственно, урожайности, продуктивности скотоводства, эпидемий, конъюнктуры украинского, российского и мирового рынков, международной обстановки. С первыми были связаны объем возможного вывоза сельскохозяйственных продуктов, покупательная способность населения, а значит и размер ввоза “украинских и российских товаров”. Многое зависело от подъема или спада производства в других регионах Украины и России, уменьшения или увеличения спроса на сельскохозяйственные продукты и сырье в европейских, главным образом, странах, как и колебания производства и спроса на промышленные изделия внутри этих стран.

На межгубернскую торговлю оказывали непосредственное влияние отношения России с Оттоманской империей и соперниками России в восточном вопросе – Англией, Австрией, Францией. Осложнение отношений, например в первой половине и середине 20-х годов, влекло за собой увеличение численности войск в крае и закупок продуктов сельского хозяйства для удовлетворения их нужд. В еще большей мере это проявлялось во время войн 1828-1829 гг., 1853-1856 гг., когда край становился близким тылом действующей армии. Возможный вывоз бессарабских товаров в другие губернии сокращался. Закрытие проливов или даже угроза их закрытия неизбежно сокращало вывоз в черноморские порты. С другой стороны, войны снижали платежеспособный спрос населения соседних и более отдаленных губерний на бессарабские товары, могли вызывать рост закупок промышленных изделий для армии и флота, соответственно сокращая их ввоз в Бессарабию.

Потеря в 1856 г. по Парижскому трактату Южной Бессарабией ее портов, рынка сбыта, земледельческого и скотоводческого производства вызвала определенные изменения в торговле края, тем не менее радикальных сдвигов к началу 60-х годов не произошло. Изменения имели локальный, южнобессарабский, а не общеобластной характер.

Таким образом, изучение торговых связей Бессарабии с украинскими губерниями в первой половине XIX в. дают возможность не только проследить развитие экономических связей аннексированного края с соседними губерниями, но и выявить механизм, выделить этапы приобщения края к общероссийскому рынку.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1.Золотов В.А. Внешняя торговля южной России в первой половине XIX в. –Ростов на Дону, 1963; Жуков В.И. Города Бессарабии 1812-1861 годов. –Кишинев, 1964; Гросул Я.С., Будак И.Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861) –Кишинев, 1967; Мунтян М.П. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии // Ученые записки Кишиневского госуниверситета. –Кишинев, 1971. –Т.117 (истор.). –С.4-385; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. –М., 1981; Анцупов И.А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. –Кишинев, 1981; Томулец В.Н. Роль бессарабских и украинских купцов в развитие торговых связей Бессарабии с украинскими губерниями в первой трети XIX века // Українська історична наука на порозі XXI століття. Міжнародний Науковий Конгресс "Українська історична наука на порозі XXI ст."- Чернівці, 2000. –Том.4. –Чернівці, 2001. –С. 83-91; Он же. Роль бессарабских и украинских купцов в расширении торговых связей Бессарабии с украинскими губерниями в 30-60-х годах XIX века // Записки історичного факультету. Выпуск 12. –Одесса, 2002.–С.175-190; Он же. Деятельность украинской торговой буржуазии на рынках Бессарабии в 30-60-е годы XIX века // Науковий Вісник Чернівецького університету. Выпуск 123-124. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Сбірник наукових праць. –Чернівці, 2002.–С.145-159; Он же. Роль бессарабской и украинской торговой буржуазии в приобщении Бессарабии к общероссийскому рынку (1812-1868 гг.) // Наукові записки. Вінницький Державний Педагогічний Університет ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. Випуск 4. –Вінниця, 2002, –С.191-196; Он же. Реализация товаров из Украины и других губерний России на бессарабском рынке (1812-1868 гг.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. Том 9. –Чернівці, 2002. –С.97-116; Он же. Значение торговли в приобщении Бессарабии к общероссийскому рынку (1812-1868 гг.) // Наукові записки. Вінницький Державний Педагогічний Університет ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. Випуск 5. –Вінниця, 2003. –С.182-195; 2. Российский Государственный военно-исторический архив (РГВИА). –Ф. ВУА. –Д. 18150. –Л.3 об; 3. Национальный архив Республики Молдова (НАРМ). –Ф. 2. –Оп. 1. –Д. 14. –Л. 9; 4. Там же. –Ф. 5. –Оп. 1. –Д. 391. –Л. 133; 5. Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. -СПб.,1865. –С. 72; 6. Защук А. Сельскохозяйственная промышленность в Бессарабской области // ЗИОСХЮР. –1861. –С. 392-393; 7. Государственный архив Одесской области (ГАОО). –Ф.1. –Оп.16. –Д.1227,1858. –Л.35. Оп.248,1855. –Д.1580; –Л.119; Российский Государственный исторический архив (РГИА). –Ф.14. –Оп.3. –Д.953. –Лл.104-108; Д.954. –Лл.130-131 об.; Д.956. –Лл.168 об. –171; Д.957. –Л.167; Д.958. –Лл.215-216; Д.960. –Л.250 об; 8. НАРМ. –Ф. 5. –Оп. 1. –Д. 174. –Л. 363; 9. РГИА. –Ф. 169. –Оп. 1. –Д. 64. –Л. 2 об; 10. ГАОО. –Ф. 1. –Оп. 214. –Д. 22, 1831. –Лл. 3-4; 11. РГИА. –Ф. 169. –Оп. 1. –Д. 64. –Л. 2 об; 12. РГВИА. –Ф. ВУА –Д. 18589. –Ч. 1. – Лл. 61 об. –62; 13. Подградская Е.М. Экономические связи Молдавского княжества и балканских стран с Русским государством в XVII веке. –Кишинев, 1980. –С. 46, 62; Скалецкая О.Ю. Русско-украинско-молдавские экономические связи на рубеже XVIII-XIX вв. // Известия АН МССР. Серия общественных наук. –Кишинев, 1982. -№2. –С. 74; 14. НАРМ. –Ф. 5. –Оп. 1. –Д. 205. –Л. 16; Д. 225. –Лл. 13, 142, 469; Д. 229. –Л. 398; 15. По другим источникам в 1820 г. было вывезено 3634, а в 1822 г. – 55192 ведра виноградного вина // РГИА. – Ф. 560. –Оп. 22. –Д. 18 б. –Л. 105 об; 16.Там же. – Оп. 4. –Д. 347. –Л. 6 об.; Государственная внешняя торговля в разных ее видах. –СПб., 1826. –С. 42. В общее количество вывезенного вина, видимо, вошло и незначительное количество вина из

Запрутской Молдовы; 17. РГИА. – Ф. 560. –Оп. 22.–Д. 248. –Л. 2 и об; 18. Там же. –Л. 3 и об; 19. Там же. – Л. 4;20. Там же. –Л. 5 об; 21. Там же. – Д.288. –Л. 3 и об.; НАРМ. –Ф. 5. –Оп. 1. –Д. 183. –Л. 352; 22. РГИА. –Ф. 560. –Оп. 22. –Д. 18 б. –Л. 109; 23. Там же. – Оп. 4. –Д. 347. –Л. 8; ПСЗРИ.–Собр. II, 1826. –Т. 1. -№195; 24. НАРМ. –Ф. 22. –Оп. 1. –Д. 487. –Л. 1; 25. Гросул Я.С., Будак И.Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861). –Кишинев,1967. –С. 241; 26.НАРМ. –Ф. 2. –Оп. 1. – Д. 1199. –Л. 5; 27. Коммерческая газета. –1838. –№62. –24 мая; Михневич Ф. О виноделии в Бессарабской облости // Одесской вестник. –1836. –№39; 28.НАРМ. –Ф. 2. –Оп. 1. –Д. 1199. –Л. 5; 29.Анцупов И.А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. –Кишинев, 1981. –С. 78; 30.Тенгоборский Л.В. О производительных силах России. –СПб.,1858. –Т. –Ч. 2. –С. 304-305;31.НАРМ. – Ф. 2. –Оп. 1. –Д. 4412. –Л. 327; Д. 4773. –Л. 191; Д. 4881. –Л. 28 и об; 32. Там же. –Д. 5362. –Л. 33; 33. РГИА. –Ф. 1281. –Оп. 4. –Д. 78. –Л. 80 об; 34. Там же. –Ф. 398. –Оп. 23. –Д. 8374. –Л. 3 об.; НАРМ. –Ф. 2. –Оп. –Д. 6629. –Л. 1; 35. Гросул Я.С., Будак И.Г. Указ. Соч. –С. 241; 36. Коммерческая газета. –1830. -№12. –8 февраля; 37.Там же; 38. РГИА. –Ф. 19. –Оп. 3. –Д. 953. –Л. 94; 39. Там же. –Д. 956. –Л. 108; 40. НАРМ. –Ф. 5. –Оп. 1. –Д. 89. –Лл. 97, 250, 281; Д. 92. –Л. 244; 41.Анцупов И.А. Указ. Соч. –С. 99; 42.Гросул Я.С., Будак И.Г. Указ. Соч. –С. 257; Анцупов И.А. Указ. Соч. –С. 99; 43. ГАОО. –Ф. 3. –Оп. 1. –Д. 36 «а», 1849. –Лл. 4-6; Гросул Я.С., Будак И.Г. Указ. Соч. –С. 258; 44.РГИА. –Ф. 398. –Оп. 15. –Д. 7696. –Л. 28; Грум-Гржимайло Е. Табачная промышленность. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности. –СПб, 1865. –Т.3. –С.286-287; 45.ГАОО. –Ф. 3. –Оп. 1. –Д. 36 «а», 1849. –Л. 33 и об; 46.Там же. –Л. 34.

А.М.Тростогон , Д.В.Укримський

ОРДЕН ПАЛЛОТТИНІВ: МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ

На території України діють не тільки представники традиційних конфесій, а й зовсім нові релігійні товариства, секти тощо. Ставлення до релігії в суспільстві неоднозначне, дискусії навколо закону про свободу совісті і релігійних культів тривають, досить тривожною для громадськості є діяльність деструктивних сект, котрі, незважаючи на заборону, продовжують існувати. Все це ще раз доводить, як важливо знати світові релігії, історію їх виникнення, розвитку і розповсюдження в різних країнах земної кулі. З цієї точки зору досить актуальним є вивчення історії діяльності маловідомих широкому загалу католицьких орденів на Україні.

В українській історіографії немає жодного дослідження з історії одного з наймолодших чернечих орденів католицької церкви – ордена паллоттинів. Місіонерська діяльність останніх на теренах України розпочалася лише у 90-х рр. минулого століття. Джерельною базою статті стала література, що з'явилася в цей же період у Польщі, де функціонують два видавничих центри паллоттинів – у Познані і Жабках. Цінні відомості про життя і діяльність засновника ордену містяться в працях Ядвіги Стабінської, Йозефа Врубеля, Петра Лібішевського.[1] Історію діяльності ордену за життя Вікентія Паллотті і після його смерті висвітлено в працях Франтішека Міцкевича, Франческо Аморозо та інших авторів.[2] Єдиною книгою російською мовою про досліджувану проблему є видана у Варшаві монографія Ганса Валгофа.[3]

З самого початку заснування францисканцям та єзуїтам "щастило", бенедиктинцям та паллоттинам довелося пройти тернистий шлях до свого утвердження. Повна назва ордену паллоттинів – Згромадження апостольства католицького. Відносно коротке життя засновника ордену Вікентія Паллотті (1795 – 1850) проходило в папському Римі. Рим, як організаційний осередок католицької церкви і центр папської держави, пережив потрясіння, започатковані французькою революцією, котра набула розмаху не тільки у Франції, а й на Апеннінському півострові, пізніше ці потрясіння продовжились з розвитком Рисорджименто. За першу половину XIX ст. у Ватикані змінилося аж шість понтифіків. У зв'язку з цим серед мешканців Риму ходило таке прислів'я: "La regola del papa e il rovescio di quella del suo predessore" (кожен папа розпочинає з перекреслення доробку своїх попередників)[4].

Переважна більшість життя Паллотті протікала в теократичній державі, але він повною мірою встиг "покуштувати" інших устроїв, протягом 55 років мали місце чотири революції, що не були рідкістю в той час. Революційна "чистка" певним чином була корисною і для церкви, яка підтягнулася за всіма щаблями, і на духовну арену замість численних служителів культу виходить священик-інтелектуал. XIX сторіччя породило геніїв церковної думки Лева XIII, Джованні Боско; чільне місце серед них посів і Вікентій

Паллотті. Своїм життям та діяльністю він започаткував нові справи, вплив яких на апостольську місію церкви буде продовжуватись у майбутньому. Звільнившись від шаблонів життя своєї епохи, Паллотті увійшов у нове століття з новими думками і високими ідеалами.

Вікентій був третьою дитиною в сім'ї з-поміж десятьох братів і сестер. Ріс тихим і спокійним хлопчиком, який з дитинства мріяв про священницьке життя. У 6 років розпочалося його навчання, що закінчилося через 18 років докторатом. В Римському колегіумі, заснованому ще Ігнатієм Лойолою, Вікентій вважався одним з найкращих студентів, виявив неабиякі здібності в опануванні іноземними мовами[5]. 1811 р. у віці 16 років він був висвячений на клірика, що дозволялося постановами Тридентського собору. У 1814 р. його було зараховано на філософський факультет університету Sapiensa в Римі. Одержавши через два роки диплом магістра філософії, він вступає на теологічний факультет цього ж університету, котрий успішно закінчує. Висвячення Вікентія Паллотті відбулося в соборі святого Іоанна на Латерані архієпископом Фраттіні у 1818 р.[6]

Протягом тридцяти двох років своєї священницької діяльності В.Паллотті здійснив стільки, що це здається неймовірним для життя однієї людини. Він був пастирем і вчителем, ректором школи і професором, сповідником і психотерапевтом, громадським діячем і покровителем знедолених, оратором і проповідником, автором книг і статей, організатором братств і головою товариств, ініціатором кредитної кампанії та засновником ордену. Не дивно, що ще за життя Вікентія Паллотті називали апостолом Риму. Саме йому належала ідея апостольства світських, яка передбачала безпосередню участь світських людей в церковних справах, адже до II Ватиканського собору побутувала думка, що євангелізацією, місійною та благодійницькою діяльністю повинні займатись тільки священики і ченці. Залучення широких мас християн повинно було стати загальною справою. В такому ж дусі було засновано у 1835 р. Згромадження апостольства католицького – орден паллоттинів, який після смерті Вікентія Паллотті розвивав і втілював в життя його ідею.

В період з 1850 до 1890 рр. орден очолювали безпосередні сподвижники його засновника, з 1890 р. керівництво справою Паллотті переходить до рук людей, котрі особисто його вже не знали. В 1909 р. орден було поділено на провінції, а у 1947 р. йому повернули відібрану свого часу початкову назву. На момент смерті отця Вікентія згромадження налічувало всього дванадцять членів, мало два будинки – один в Римі, інший у Лондоні. Передчасна смерть засновника перервала його діяльність, багато справ виявилося незавершеними, зокрема не було затверджено духовною владою конституції ордену[7]. Шлях діяльності молодої спільноти був складним. Деякі священики, не бачачи свого майбутнього в цьому ордені, почали виходити з нього, інші, навпаки, докладали багато зусиль, щоб стати його членами. Після смерті кардинала Ламбручіні, котрий опікувався Згромадженням, почалися різні закиди щодо Паллотті та його справи, йому дорікали у привласненні собі апостольської влади, яка належить лише папі і єпископам.

Тому у 1854 р. на вимогу Пія IX назва ордену була змінена на Побожне Згромадження Місійне. Існували також внутрішні проблеми і розбіжності у поглядах щодо подальшої діяльності ордену. Це призвело до того, що Генеральна Рада Згромадження вирішила не приймати нових кандидатів до тих пір, поки не буде досягнуто одностайності. В жовтні 1894 р. була остаточно затверджена конституція ордену[8]. В 90-х рр. XIX століття розпочинається місіонерська діяльність паллоттинів в інших країнах, зокрема у Камеруні, Німеччині, Бразилії, США і Австралії. У 1891 р. було відкрито міжнародний колегіум для монахинь ордену, а в 1910 р. вийшов перший номер часопису Згромадження. В 20-х рр. XX ст. німецька провінція ордену відкрила свої центри в Швейцарії та Австрії[9]. В 1934 р. до складу ордену входило 1524 члени: 1020 священиків та 504 ченці, відкрито було 125 місійних центри[10].

Роки другої світової війни виявилися дуже важкими для ордену: він зазнав людських і матеріальних втрат. Основою його діяльності у воєнні роки була допомога пораненим в госпіталях, надання гуманітарної допомоги в концтаборах, робота капеланами на фронтах. В повоєнний період у паллоттинів розпочався новий етап діяльності. Як зазначалося вище,

ордену повернули попередню назву, кількість провінцій, охоплених місіонерством, досягла дев'ятнадцяти[11].

Особливе місце в апостольській діяльності ордену посідає праця отців-паллоттинів в Україні. У 1989 р. в присутності генерала ордену в Римі склав присягу перший паллоттин з України отець Олександр Мілевський, що став настоятелем приходу в м.Довбиші Києво-Житомирської єпархії. Завдяки його наполегливості у 1990 р. було відреставровано напівзруйновану будівлю храму святого Яна з Дуклі у Житомирі[12]. Окрім священиків, згідно ідей св.Вікентія Паллотті, на Україні працюють також і світські люди. Спочатку їх було всього дванадцять осіб, сьогодні набагато більше. Священики ордену працюють у дев'яти містах та містечках України: Києві, Житомирі, Одесі, Ізмаїлі, Білогір'ї, Сарнах, Довбиші, Кам'яному Броді та Брюховичах під Львовом. В семінаріях у Львові та Олтажеві (Польща) навчаються українські клірики-паллоттини[13]. У 1990 р. в Житомир на постійно з Польщі приїхало два священики ордену, за їхньою ініціативою виникла група мирян – Об'єднання Католицького Апостольства. Паллоттини надають багато уваги вихованню дітей та підліткіи у дусі християнської моралі, проводяться заняття не лише на релігійні теми, але й з культури, музики, іноземних мов. Важливе місце в діяльності ордену на Україні відведено благодійництву, надається матеріальна допомога лікарням, будинкам для людей похилого віку, дитячим інтернатам, в містах та селах відкриваються їдальні для бідних. Черниці-паллоттинки, які мають медичну освіту, працюють у лікарнях для важкохворих людей, доглядають приречених.

Щорічно отці-паллоттини організовують паломництва до м. Бердичева – в монастир Ордену босих кармелітів, де є чудотворна ікона Матері Божої; до Польщі та інших країн світу. У 1989 р. з португальського міста Фатіма паллоттини привезли до Житомира, а через рік у Довбиш фігуру Матері Божої. На урочистостях були присутні понад 10 тис. людей, ця подія була в цих краях першою за сімдесят років атеїзму[14]. У цьому ж місті збудовано храм, відкриття якого відбулося у 1996 р. У м. Білогір'ї Хмельницької області відкрито постулят, тобто школу, де за один рік кандидати, що хочуть вступити до духовної семінарії, мають пройти підготовку. В Брюховичах, під Львовом, паллоттини відкрили семінарію, в якій навчаються хлопці з України та Польщі. За дванадцять років, котрі паллоттини провели в Україні, зроблено багато добрих справ, підготовлено наступне покоління послідовників св.Вікентія Паллотті. Підтвердженням того, що ідея Паллотті – апостольство світських – розвивається і поширюється, є те, що з кожним роком кількість людей, які є прихильниками його вчення, невпинно зростає.

Отже, задля кращого осмислення багатовікової історії католицької церкви заслуговують на вивчення не лише особистості її визначних діячів, а й інші персоналії, які також зробили вагомий внесок у справу розповсюдження християнських фдей серед мирян, просвітництва, благодійництва. Нестандартний підхід до емісійної діяльності, нетрадиційні засади структури і діяльності самого ордену паллоттинів викликають неабияку цікавість науковців і стимулюють подальший дослідницький пошук. На нашу думку, історична реконструкція всіх вищевказаних проблем можлива завдяки вивченню існуючої літератури італійською і польською мовами. Об’єктом дослідження може бути і особистість засновника ордену Вікентія Паллотті, і діяльність його сподвижників, та й сама історія одного з наймолодших католицьких орденів. Особливий інтерес становить сучасний етап діяльності отців-паллоттинів, зокрема на теренах України, адже він не отримав грунтовного висвітлення в історичній науці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Jadwiga Stabińska. Wincenty Pallotti. – Pallottinum. – Poznań, 1982; Jŏzef Wrŏbel. Swięty Wincenty Pallotti. Apostol i Mistyk. – Poznań, 1992; Piotr Libiszewski. Wdrodze ze sw. Wincentym Pallotim. Apostilicum, Ząbki, 1999; 2. Franciszek Mickiewicz. Jedno życie – to zamalo. Pallottinum, 1994; Francesco Amoroso. Od nicośti do pelni w bogu.- Poznań, 1991; 3. Ганс Валгоф. Святой Винцент Паллотти – предвестник будущего. – Варшава, 1992; 4. Там само. – С. 12 – 15; 5. Jadwiga Stabińska. Wincenty Pallotti. – Pallottinum. – Poznań, 1982.- S. 28,35; 6. Jŏzef

Wrŏbel. Swięty Wincenty Pallotti. Apostol i Mistyk. – Poznań, 1992.-S.45; 7. Там само.- S.68; 8. Francesco Amoroso. Od nicośti do pelni w bogu.- Poznań, 1991.- S.38; 9. Stowarzyszenie Apostolstwa Katilickego.- Poznań – Warszawa, 1977.- S.105; 10. Там само.- S.110; 11. Franciszek Mickiewicz. Jedno życie – to zamalo. Pallottinum, 1994.- S.53; 12 Franciszek Bogdan. Znad Tibru na podniebne szlaki. Ząbki, 2000.- S.251, 254; 13. Piotr Libiszewski. Wdrodze ze sw. Wincentym Pallotim. Apostilicum. - Ząbki, 1999.- S.123, 125; 14. Jdzcie na caly swiat. - Ząbki, 1993.- S.67

С. Е. Баженова

Ю.І. КРАШЕВСЬКИЙ ЯК ПРЕДСТАВНИК „УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ" В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ 40-60-Х РР. XIX СТ.

Після поразки листопадового повстання 1830 р. у Королівстві Польському романтична література переживає своєрідне роздвоєння. В еміграції вона і далі залишається високою, пророчою. На території Польщі і Правобережної України в умовах жорстокої і самодержавної цензури вона „приземлюється" і створює передумови для зародження реалізму, яскравим представником і одним з його основоположників був Юзеф Ігнацій Крашевський (1812-1887). Літературна і суспільна діяльність Крашевського стали темою досліджень багатьох дослідників як польських, так російських і українських: П.Хмельовський[1], М.Пекарський[2], Е.Василевський[3], К.Чаховський[4], Е. Важеніца[5], С.Буркот[6], Я.Кульчицька - Салоні і А.Нофер – Ладика[7], І.Горський[8], Д.С. Прокоф'єва[9], Г.Вервес[10], В.Данек[11], І.Грик[12], Є.Цибенко[13] та інші всебічно аналізували життєвий та творчий шлях Ю.Крашевського.

Поет Едмунд Василевський, автор першої критичної статті про Ю.Крашевського, пише: „Романи Крашевського - це образ дійсного світу, копія людського життя... В них все настільки людське, настільки натуральне, таке близьке нашій землі, що не можна не визнати за їх автором першості до його попередників"[14]. Це було сказано в 1837 р. Е.Василевський міг судити про романи Ю.Крашевського за його першими не завжди вдалими кроками в цьому жанрі. Критик згадує побутові (чи соціально-побутові, як визначає ці романи один з дослідників творчості Крашевського Вінценти Данек [15] романи „Пан Кароль"(1833) і „Чотири весілля" (1834) - твори, де письменник ще не піднявся до великих соціальних узагальнень. Ранні твори Крашевського відповідали теоретичній програмі, наміченій письменником в його перших критичних виступах. Крашевський висував у них завдання створення картин, взятих з натури, що копіюють деталі повсякденного життя. Це була відмова від сентиментально-романтичної гонитви за незвичайними героями, переживаннями і ситуаціями. В своїх творах письменник змальовує буденність повсякденного життя, звичаї дрібношляхетського чи міщанського середовища. Однак, незважаючи на програмну відмову від романтизму, в деяких ранніх творах Крашевського ще дуже сильні впливи романтизму. Фантастичні оповідання „Квітка папороті", „Покійник Гофман", „Нас було двоє", „Леон-Леонтина" були створені під впливом школи німецьких романтиків, особливо Е.Г.А. Гофмана[16].

Наприкінці 30-х років Ю. Крашевський приїздить і понад 20 років проживає на Волині[17], займаючи ряд посад. Під враженням мешкання на Волині на початку 40-х років у творчість Крашевського входить тема українського села. "Історія Савки", включена в роман „Чарівна лампа", дала початок цілому ряду повістей з селянського життя Волині: "Уляна" (1843), "Остап Бондарчук" (1847), „Буднік"(1848), „Ярина" (1850), „Хата за селом" (1854-1855), „Єрмола" (1857), „Історія кілочка в тині" (1860). Ці твори сформували Ю. Крашевського як україніста, представника „української школи" в польській літературі.

Більшість дослідників вважає, що у 500-томній творчості Крашевського найяскравіші, особливі сторінки являють саме селянські повісті. Ці повісті польського письменника краще, ширше відомі в Росії. Творчість Крашевського знайшла схвальний відгук російських критиків як дореволюційної, так і радянської доби, які традиційно вважали, що головним об'єктом повістей Крашевського є „польская деревня", „польский крепосной" (Цибенко Є.З.) Слів „малорос", „малоросіянка" (тим паче „українець",

„українка") не вживано. І це справляє неприємне враження.

Понад 20-річне перебування на Волині, насичене творчою працею, стало для польського письменника осереддям землі, живило любов'ю до людей Полісся, підтримувало бажання творити добро. І його „Вечори на Волині" - це не просто етнографічний нарис, а прояв синівського сприймання усієї поліської землі. В той час Крашевський пориває з традицією сентиментальної ідилії, характерної для багатьох більш ранніх творів польської літератури про селянство. В його повістях з селянського життя правдиво зображено гострі соціальні конфлікти українського села, самодурство поміщиків, безправність селянина. Серед селянських повістей Ю.Крашевського особливо виділяється своєю антикріпосницькою спрямованістю повість „Історія Савки". У творі вимальовано образ бідного хлопа, який від народження мусить боротися за життя і право на існування. Але на прикладі життя Савки автор засвідчує, що долю людина все ж обирає сама. Ніхто не має права знущатися і принижувати особистість. Лише протест і боротьба за власні права піднімуть хлопа з колін і дозволять не жалюгідно скніти, а жити достойно.

До волинського циклу належить і повість „Хата за селом". Написана в 1852-54 рр., вона займає у циклі важливе місце. Крім героїв-селян письменник вводить до твору представників приниженого у всі часи і в усіх спільнотах етносу - циган. У „Хаті за селом" циганська тематика набуває романтичного звучання, навіть екзотичного, хоча не позбавлена гуманістичної ідеї – засудження забобонів щодо станової та етнічної належності.

У 1843 р. з'являється повість „Уляна"(1843), одна з найкращих цього циклу. Соціальні відносини проявляються тут в галузі емоційній, ліричній. Це повість про кохання молодого поміщика Тадеуша Мрозочинського до селянки Уляни, що закінчується трагічно. Любов до простої жінки Тадеушу швидко набридла. Він залишає її, одружившись з дівчиною свого кола, а Уляна, яка кохала глибоко і сильно, закінчує життя самогубством. Кріпосницькі стосунки в повісті Крашевського - це не просто фон, на якому розгортається трагедія Уляни. У творі вони виступають як головна причина цієї трагедії. Соціальні відносини наклали свій відбиток і на психологію героїв. Письменник змальовує їх поведінку, почуття і думки як соціально обумовлені. Тадеуш начебто щиро захопився Уляною, але постійно пам'ятає, що він поміщик, а вона його кріпачка. Саме соціальними причинами мотивує Крашевський і охолодження Тадеуша до його коханої. Неприємне враження справляють на нього її заплакані очі, натруджені руки, її прості пристрасні слова[18].

Тадеуш Мрозочинський - це не „чорний" характер. Він має багато хороших людських якостей, але від цього соціальний сенс трагедії нерівності і безправ'я людини в кріпосницькому селі відчувається ще гостріше.

В часи Крашевського селяни все рішучіше виступали на боротьбу з поміщиками. Письменник, що належав у ті роки до табору ліберальної шляхти[19], був далекий від того, щоб закликати селян до революції, але він реалістично показав в цій повісті їх ненависть і помсту поміщику. Чоловік Уляни, Оксен, вирішив відплатити за понівечену честь дружини, за нанесену йому кривду – підпалює поміщицький дім. Він визнає свою вину і гине в тюрмі, наклавши на себе руки.

В повісті „Уляна" вперше в польській літературі головною героїнею стала українська кріпачка. При тому це не дівчина, а заміжня жінка, у якої були діти.

Більш складною за проблематикою була інша повість Ю.Крашевського про українське село - «Остап Бондарчук», написана в 1844-1845 р., а опублікована в 1847 р. В основі її сюжету - конфлікт, типовий для феодального суспільства того часу. Історія селянського хлопчика-сироти, який завдяки щасливому випадку отримує освіту і стає лікарем, його зіткнення зі світом аристократії складають зміст цієї повісті. Остап Бондарчук - культурна, освічена, глибоко і тонко відчуваюча людина, але він - кріпак графа, який незважаючи ні на що, вважає його своєю власністю. Ця ситуація дозволяє письменнику показати всю антилюдяність феодальних стосунків. Драма Остапа ускладнюється тим, що він полюбив дочку графа Михайлину, яка відповідала йому взаємністю, але в умовах того часу вони не можуть навіть признатись один одному в своїх почуттях. Граф, представник

старої аристократії, вважає, що кріпаки для того й створені, щоб жити у злиднях і робить все, щоб принизити людську гідність Остапа. Він шаленіє, коли чує вишукану французьку мову з уст свого кріпака. Змальовуючи образ графа, Крашевський виступає проти всього табору консервативної шляхти, що фактично відстоює свої станові привілеї, проти реакційних письменників типу Жевуського і Грабовського, які захищали в своїх творах позиції дворянства.

Образу графа протиставлене молоде покоління - його племінник Альфред і дочка Михайлина. Альфред - дворянин. Він вивчав за кордоном медицину і шорну справу. Признаючи необхідність працювати, навчившись цінувати людину за її особисті якості, щиро вважає Остапа своїм другом. Михайлина, якій набридло «товариство підстрижене, - як вона каже, - під одну гребінку, холодне, схоже на вчорашню розігріту їжу»[20], зуміла оцінити благородство помислів людини з народу. Але і вони, ці передові люди з числа шляхти, не наважуються нічого змінити у ситуації, що склалася, скоряються законам дворянського суспільства. Продовжуючи кохати Остапа, Михайлина виходить заміж за Альфреда.

В образі Остапа Бондарчука, талановитої, інтелігентної людини, письменник показав, які можливості духовного розвитку приховуються у народі.

Ставши лікарем,Остап не забуває про односельчан, вважає їх своїми братами, намагається бути їм корисним. Він страждає від нерівноправного становища в суспільстві, але і не наважується на протест, навпаки, він зберігає до кінця вдячність своєму „добродійнику", хоч той навіть не вважає його за людину.

Своєю повістю Ю.Крашевський ніби апелює до кращих людських почуттів шляхти, закликає її до впорядкування стосунків з селянами. При всій ідейній обмеженості повість „Остап Бондарчук" - яскравий антикріпосницькій твір.

„Остап Бондарчук" був перекладений на російську мову. І на цей переклад відгукнувся Д.І.Пісарєв. В цій повісті російського критика привабив її демократичний зміст, „глибоке співчуття до тяжкої долі нещасних трударів"[21].

В період реакції, що наступила після поразки революції 1848 р., демократичне спрямування творів Крашевського слабне. Це проявилось в таких повістях як „Ярина" (1850), „Печера Лада" (1852), „Диваки" (1853) та ін. В „Ярині", яка є другою частиною повісті „Остапа Бондарчука", перемагає прагнення примирити шляхту і селянство. Остап Бондарчук не підтримує бунту селян проти управителя поміщика. Він звертається до селян з промовою, де апелює до їх християнських почуттів і обіцяє розумно вирішити суперечку між селом і економом. Герої попадають в неприродні з психологічної точки зору обставини.

Д.І.Пісарєв, високо оцінивши першу частину історії Остапа Бондарчука, де „події... прямо витікають з характеру і становища в тісному зв'язку між собою", відзначає надуманість змісту „Ярини". „У другій частині, - пише він, – події надумані, штучні і базуються на різних випадках, погано пов'язані між собою і не складають єдиного цілого"[22].

В романі „Диваки" (1853) письменник створює образ ідеального пана Граби, „дивака", як його прозиває околична шляхта. Це багатий шляхтич, який живе підкреслено скромно, сам працює, веде господарство на науковій основі, турбується про своїх підлеглих. „Народ любив пана, як батька ..."[23]. Справжня ідилія. Однак цей образ, який перегукується з ідеальним поміщиком-резонером паном Подстолієм в однойменному романі Ігнація Красіцького, в умовах середини XIX ст. виявився «надто позитивним, щоб бути правдивим"[24].

Граба непереконливий і тому, що він майже не бере участі в подіях, не зв'язаний з іншими героями.

Нове піднесення в творчості Крашевського припадає на кінець 50- поч. 60-х років XIX ст. Це період посилення селянських рухів, проведення аграрної реформи.

Крашевського було призначено членом комісії по звільненню з кріпацтва селян. В запропонованому ним проекті реформи проявилась половинчатість його соціальних поглядів: він пропонував юридичне звільнення селян, але без наділу їх землею (за користування землею вони повинні були відпрацьовувати поміщику). Але і такий проект

видавався мало не революційним місцевій консервативній шляхті. Почались нападки на Крашевського з боку реакційного табору.

В останні роки свого перебування на Волині Крашевський пише нову повість про українське село - „Єрмола" (1857). В центрі повісті моральні проблеми, але вони тісно пов'язані з соціальними умовами закріпаченого села. На фоні життя бідного села розігрується трагедія старого Єрмоли і вихованого ним підкинутого хлопця Родіонка. Маєток поміщика і село письменник описує, як два антагоністичних табори. Доброті і сердечності народу протиставлене моральне падіння власників маєтку[25].

В 1860 р. з'являється остання повість з селянського циклу - „Історія кілочка в тині", де протест проти кріпацтва досягає найбільшої гостроти. На прикладі трагічної долі сільського юнака, талановитого музиканта, який гине в умовах закріпаченого села, письменник показує, як несправедливий соціальний лад калічить почуття і життя людини. В цій повісті Крашевський найбільш послідовно і безкомпромісно критикує шляхту, використовуючи при цьому іронію, сарказм.

Паралельно історії головного героя в повісті простежується доля молодого дубка, який міг стати окрасою лісу, а став лише мертвим кілочком в тині. Історія дубка ніби підкреслює трагічність долі героя.

„Історія кілочка в тині" - крок вперед у розвитку реалістичного напрямку Крашевського. Тут немає патетики і риторики, притаманних деяким минулим його творами, немає сентиментальності, все дуже просто і природно. Це - результат накопиченого письменником досвіду, його уміння реалістично узагальнювати явища життя.

Народні повісті Крашевського стали новим словом в польській літературі і визначили його як фундатора реалістичного напрямку. Вперше селяни виступають в них не тільки повноправними, але й головними героями художніх творів.

Крашевський першим створює повнокровні, живі образи представників народу, в кожному з них бачить передусім людину. Його Савка, Уляна, Остап Бондарчук, Єрмола збагатили галерею реалістичних персонажів, створених польською літературою того часу. Своїми селянськими повістями письменник довів, що прості люди можуть бути не менш цікавими героями літературних творів, ніж шляхтичі і аристократи.

Твори волинського періоду життя Ю.Крашевського, в яких об'єктивно зображувалося трагічне становище українських селян-кріпаків першої половини XIX ст. та свавілля їх гнобителів - польських поміщиків, з одного боку, стали виразником гострого соціоетнічного конфлікту між цими суспільними таборами в суспільстві Правобережної України, який глибоко проаналізував у своїх працях сучасний французький вчений Даніель Бовуа[26], а з іншого, є цінним джерелом для сучасної української історичної науки у висвітленні кризи кріпосницьких відносин та шляхів її подолання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Chmieliwski P. Józef Ignacy Kraszewski: Zarys biograficzno – literacki.- Kraków: Wyd. W. Webethner, 1888. - 53s; 2. Piekarski M. Józefa Ignacego Kraszewskiego życie i dżieła.- Lwów: Macierz Polska, 1912 r. – 226 s; 3. Wasiliewski E Zays Literatury polsiej po powstaniu styczniowym. – Warszawa., 1959; 4. czachowski K. Między romantyzmem i realizmem. Opracjwał Adam Czachowski, wstępem poprzedził Jarosław Maciejowski. – W., - 1967; 5. Warzenica Ewa. Publicystyka literaska młodego Kraszewskiego // Przegląd Gumanistyczny, 1959, № 6; 6. Barkot S. Powieści wspołeczesne (1863-1887) Józefa Ignacego Kraszewskiego. – Kraków, 1967; 7. Kulczycka – Sałoni J., Nofer – Ładyka A. Łiteratura polska okresu realizmu i naturalizmu. – Warsawa., 1968; 8. Горский И.К. Польский исторический роман и некоторые проблемы историзма. – М., 1963; 9. Прокофьева Д.С. К вопросу о становлении реализма в польской прозе 40 – 50-х гг. XIX в. // Критический реализм в литературах западных и южных славян. – М., 1965; 10. Вервес Г.Д. Польська література і Україна. – К., 1985; 11. Danek W. Józef Ignacy Kraszewski: Zarys życia i tworczości // Ignacy Kraszewski. – W., 1962; 12. Грик І. Українське село в селянському циклі повістей Ю.Крашевського // Питання слов'янської філології. Вип.. 1. – Львів., 1960; 13. Цыбенко Е.З. Польский социальный роман 40-70 годов XIX века. – М.,1971. – 357с; 14. Wasiliewski. Józef Ignacy Kraszewski. Цит. по кн..: "Polska krytyka literacka" 1800-1918. Materiały, red. J.Z.Jakubowski, t.II. – Warsawa., 1959. – S. 90; 15. Danek W. Józef Ignacy Kraszewski: Zarys życia i tworczości... –

S.48-49; 16.Warzenica E. “Powieści romantuczne” J.I.Kraszewskigo. // Z teorii i historii literatury. Prace poświęcone V Międzynarodowemu Kongresowi sławistów w Sofii – Wrocław-Warsawa-Krakow., 1963.-S. 111-112; 17.Державний архів Житомирської області. – Ф. 72 (Крашевський Ю.І.). – Оп.1. – Спр.1. – Арк..42; 18. Kudaski W. O ludowych powieściach Kraszewśkiego // Powieści ludowe. – Warszawa, 1955. – S.11; 19. ДАЖО. – Ф.72. – Оп.1. – Спр. 286. – Арк. 20; 20. Крашевский Ю.И. Повесть. – М., 1954. – С. 175; 21. Писарев Д.И. Полное собрание сочинений в 6 т. – СПб., 1903. – т.1. – С. 45; 22. Там само. – С. 45; 23. Крашевский Ю.И. Чудаки. – СПб., б.р. – С. 67; 24. Gawalieiwcz M. Trzecie dziesięcieolecie // “Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletnicej pracy literackiej J.I.Kwaszewskiego”. – Warszawa, 1880/ - S. 47; 25. Krzyżanowski J. Jermoła. – Warszawa, 1954. - S.5; 26.Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996; Бовта Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціетнічних конфліктах. – К., 1998.

Л. М. Алексієвець

ВІДРОДЖЕННЯ ПОЛЬЩІ 1918 Р. ЯК ЗАКОНОМІРНА ПОДІЯ В ПОЛЬСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ІСТОРІЇ

Нині чи не найбільш актуальними і складними питаннями історії залишаються проблеми національного і державного відродження, становлення і розбудови державності. У цьому зв’язку особливу увагу привертають події 1918 р., коли після Першої світової війни політична карта Європи зазнала значних змін. Поряд з іншими слов’янськими народами в цей період втрачену державність здобули поляки. Новопостала ІІ Річ Посполита відродила і продовжила багатовікові традиції польського народу, стала одним із найважливіших кроків на шляху становлення польської національної державності.

За неповних 20 років незалежного існування у міжвоєнний період Польща досягла певних успіхів у ліквідації пережитків більш як стодвадцятилітнього перебування під владарюванням трьох імперій – Росії, Німеччини й Австро-Угорщини.У цьому зв’язку важко не помітити важливості проблематики для сучасної української історіографії, з огляду на те, що Україна і Польща належать до спільного регіону Європи в історичному, геополітичному, соціально-економічному, культурному та географічному планах, що обидві держави на певний час втрачали свою незалежність, будучи під пануванням, хоч і в різних масштабах, одних і тих же імперій, та визволяючись у ті ж самі роки. Окремо можна закцентувати увагу і на перетині історичних подій України і Польщі, в оцінці яких ще й досі бракує однозначності, об’єктивності, врешті й толерантності. Тому в умовах нового розвитку українсько-польських взаємин у другій половині 80-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст., розбудови й утвердження обидвох країн, важливим і актуальним є питання відновлення державної незалежності Польщі.

11 листопада 1918 р. є однією з найважливіших дат понад тисячолітньої історії Польщі. Відтоді постала незалежна національна держава, до якої прагнули покоління поляків і з якою вони пов’язували надії на краще життя. Відновлення Польщі завершило національно-визвольну боротьбу польського народу, що тривала понад 120 років. Польська республіка відроджувалася поряд з багатьма іншими державами регіону. Поява Польщі як суверенної країни, її устрій і кордони залежали від численних внутрішніх і зовнішніх чинників. На жаль, ще й досі відновлення та становлення ІІ Речі Посполитої в історіографії подаються спрощено. Існуючі праці мають відбиток догматичного дотримання багатьох важливих питань польської історії повоєнних років. В радянській історіографії перебільшувалась роль жовтневих подій 1917 р. в Росії у здобутті суверенітету Польщі[1] , яку, як правило, визначали як „Польську буржуазно-поміщицьку країну”, а уряди новопосталої Польщі – як „антинародні”, їх політику висвітлювали як „авантюристичну”, „реакційну”[2]. Нині велика кількість, різноманітність, змістовність удоступненого документального матеріалу дозволяють розглядати цю проблематику дещо інакше.

У сучасній українській історіографії питанням відродження польської державності у міжвоєнний час досі не приділялася належна увага, за винятком розгляду їх в загальних працях з історії слов’ян та, зокрема, Польщі[3]. Щоправда, останнім часом з’являються роботи, присвячені певним аспектам історії міжвоєнної Польщі[4]. Загалом у контексті проблематики

переважають дослідження, у яких вивчаються українсько-польські відносини, соціально-економічний стан західноукраїнських земель у складі ІІ Речі Посполитої, становище українців у Польщі в 1918–1939 рр., українське питання в радянсько-польських відносинах[5]. Всезростаюча увага і актуальність до історії міжвоєнного періоду, зокрема виникнення і творення Польської республіки, приводять до необхідності визначення можливостей та успішності їх використання, ваги внутрішніх та зовнішніх факторів у цьому складному процесі, виокремлення наступності та закономірностей в історії відтворення Польщі в 1918 р. Саме ці аспекти і розглядаються у пропонованій статті.

На нашу думку, ІІ Річ Посполита утворилася внаслідок комбінованої дії багатьох об'єктивних факторів як внутрішнього, так і міжнародного характеру, тобто, насамперед, завдяки збігові національних інтересів і зовнішньополітичної ситуації повоєнної Європи. Важливу роль відіграли географічне становище, соціально-економічний та культурно-освітній рівень людності, її етнонаціональна свідомість і політичний досвід, історично-правова традиція польської державності.

Виникнення після Першої світової війни Польської держави стало завершенням довготривалого процесу національно-визвольної боротьби польського народу. Війна лише прискорила та загострила процес становлення польської державності, який сам по собі був проявом закономірності розвитку історичних подій, історичної зумовленості її відродження. Польські політичні сили уже до осені 1918 р. були готові у випадку поразки блоку Центральних держав взяти у свої руки владу та проголосити незалежність. Для цього були підготовлені відповідні владні структури. Водночас слід підкреслити, що завоювання незалежності після Першої світової війни відбувалося за сприятливих зовнішніх умов: поразка блоку Центральних держав, революція в Росії, підтримка гасел визвольного руху Антантою та США, які восени 1918 р. все визначеніше виступали за утворення незалежної Польської держави з виходом до Балтійського моря.

У сучасній польській історіографії визначається ряд чинників, які призвели до відновлення Польщі. Насамперед виокремлюється боротьба власне поляків, а також сприятлива міжнародна ситуація. До сьогодні точиться дискусія між істориками і громадськими діячами стосовно переважної питомої ваги закордонного чи, навпаки, польського національно-визвольного руху в суверенізації Польської республіки 1918 р. Безумовно, що і війна, яка велася між тогочасними анексантами, сприяла висуненню польського питання на міжнародну арену. У цьому контексті польські історики, зокрема М. Адамчик та С. Пастушка, відзначають Акт 5 листопада 1916 р., послання Вільсона, відозву Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів 27 березня 1917 р., рішення Тимчасового уряду 29 березня 1917 р., проголошення Радою народних комісарів 15 листопада 1917 р. права народів на самовизначення, аж до побудови власної держави, ін.[6]. Г. Жєлінський серед важливих документів, які з'явилися ще в часи війни, привертає увагу до 1916 р., появи „ніби-незалежності чи акта 5 листопада"[7], а також 1918 р. – „14 пунктів Вільсона"[7]. Польський історик вважає, що у порівнянні з мовчазною обережністю країн Антанти 13-й пункт, у якому йшлося про майбутню Польську державу[8], був незвичайно великим поступом у польському питанні[7].

У радянській історіографії домінувала теза, що анулювання більшовиками поділів Польщі мало для її відродження виключно основне значення. В дійсності було дещо інакше: по-перше, договори про поділи Польщі практично були анульовані початком війни між державами, а також спробою реалізації їх нових загарбницьких планів; по-друге, вони були перекреслені одностороннім актом 5 листопада 1916 р. і проголошенням Центральними державами Королівства Польського; по-третє, зазначені угоди були анульовані підписами брестських договорів між Центральними державами і Українською Народною Республікою (9. ІІ. 1918 р.), а також з Радянською Росією (3. ІІІ. 1918 р.); і, нарешті, по-четверте, анулювання більшовиками договору про поділи Польщі в серпні 1918 р. мало значною мірою пропагандистське забарвлення і значення. У той час німці стояли біля Петрограду, окупувавши землі, від яких більшовики повинні були відмовитися відповідно до Брестського

договору, лише після цього вони проголосили світові про свою „великодушність" щодо поляків[9].

У нових політичних умовах реалізувалися багатолітні прагнення польського народу до відродження самостійного життя. Визначальне значення мала позиція самих поляків, які були неодноразово переможені, але продовжували національно-визвольну боротьбу. Однак здійснення цих прагнень могло наступити тоді, коли були переможені загарбники. Падіння російського царату, як і поразка Центральних держав, створили полякам сприятливі умови для здобуття держави[10]. Але все це не означало, що ситуація автоматично зумовлювала появу нової незалежної Польщі. Варто мати на увазі, що вмираючі імперії були сильні своїми традиціями, а Німеччина ще й своєю військовою силою. Тому навіть у момент розпаду європейських імперій поляки не змогли б розраховувати на незалежність та державність, якщо б їх не досягли та утримали власними військовими, політичними та дипломатичними зусиллями. Безумовно, остаточно питання про створення незалежної національної держави поляки вирішували самі.

Хвилювання і радість від давноочікуваної події відсунули на дальній план в ті листопадові дні 1918 р. турботи і труднощі, яких зазнавав народ. Як писав свідок подій, прем'єр і міністр Єнджей Морачевський: „Неможливо передати того стану, тієї великої радості, які в той момент огорнули польський народ. Після 120 років розлетілися кордони. Немає „їх". Воля! Незалежність! Об'єднання! Власна держава! Назавжди! Хаос? Це нічого. Буде добре... Чотири покоління даремно чекали цієї хвилі, п'яте дочекалося. З ранку до вечора збиралися натовпи на площах міст; робітник, службовець кидали працю, селянин залишав поле і мчав до міста... дізнатися, переконатися, побачити польське військо, польські написи, орли на установах..."[7]. Зрозуміло, що в світлі почуттєвих і емоційних настроїв, які супроводжували справді історичної ваги подію, якою в очах польського народу було відновлення незалежності після 123-річної неволі, а також закінчення війни, така реакція була природною. Однак не менш тверезі роздуми дозволяли уже в той час побачити, скільки великих і важливих проблем потрібно було з'ясувати і розв'язати для того, щоб відроджена держава виправдала надії і прагнення, які з нею пов'язували. Серед них насамперед поставали дві принципові: формування території та державного ладу[11].

На становлення суспільства міжвоєнної Польщі чинили вплив ряд внутрішніх і зовнішніх факторів. Серед найголовніших варто виокремити: утворення держави з трьох різних частин, в кожній з яких склалися певні власні традиції та способи ставлення до дійсності; вплив цивілізаційних здобутків (засобів комунікації, радіо, телефону), що реалізовувались у швидкому поширенні інформації й освоєнні нових технологій, покращенні умов життя населення; прагнення різних соціальних верств змінити на краще своє матеріальне становище і спосіб життя; формування території і кордонів держави, в результаті чого в її складі примусово опинилися національні меншини, які не пов'язували свою долю з Польщею; великі відмінності у баченні шляхів розвитку країни між представниками різних політичних угруповань і таборів; труднощі господарського плану, зумовлені загальними диспропорціями попереднього розвитку[12]. Вказані чинники не вичерпували усієї історичної ситуації, але істотно позначалися на формуванні польської національної державності у повоєнні роки.

Вирішення широкого спектра внутрішньополітичних і зовнішніх проблем дещо полегшувалося тим, що поляки мали міцну історичну традицію, набули певного позитивного досвіду державної розбудови ще до листопада 1918 р. в складних воєнних умовах, незважаючи на які у політичному і культурному житті існували можливості для дії різноманітних партій, товариств та установ[13]. Державний характер мали Тимчасова державна рада, Регентська рада, Польський національний комітет та ін. Поза межами ще окупованих польських земель постала незалежна від загарбників національна збройна сила у формі військових польських формувань у Франції та в Росії – один з істотних елементів майбутньої Польської держави. На міжнародній арені польський народ домігся визнання мати власну державу, право на що підтвердили як Центральні держави, так і країни Антанти й США.

Значною мірою цьому сприяла активізація ще навесні 1917 р. польських емігрантів в країнах Західної Європи і Північної Америки. У Швейцарії, Англії, Франції та США пропагували ідею Польської держави Г.Сенкевич, Е. Пільтц, Ш. Аскеназі, Ґ.Нарутович, І. Падеревський, Р. Дмовський та ін. Активна діяльність польських патріотичних сил у країні і в еміграції у роки Першої світової війни в різних формах і на різному рівні зробила можливим успішне використання восени 1918 р. сприятливої міжнародної ситуації для здійснення основної національної мети – відновлення і будівництва основ власної суверенної польської державності.

Як польські, так і українські дослідники звертають увагу на необхідність уточнення хронологічних рамок процесу становлення Польської держави після її відновлення в листопаді 1918 р. та її базових характеристик. Його належне наукове висвітлення забезпечує вирішення низки проблем: періодизації історії Польщі, оцінки ступеня ефективності державних структур у міжвоєнний період, співвідношення наступності, перемін та еволюції парламентської системи. Доцільно замислитися над кількома важливими теоретичними проблемами щодо оцінок відродженої Польщі. Зрозуміло, потребує перегляду базове положення радянської історіографії про Польську державу доби 1918–1939 рр. "як державу фашистського характеру"[14]. Упередженість такої оцінки очевидна. Тож необхідний аналіз новопосталої Польщі, особливо етапу її проголошення восени 1918 р. й утвердження національної державності в нових історичних умовах.

Відновлення польської державності відбувалося в обстановці активізації демократичних і революційних рухів, зростання політичної активності різних верств населення. Це робило неможливим у країні на початку XX ст. встановлення монархії, як цього хотіли польські консерватори. У своїх політичних програмах вони зверталися до традицій держави, яка існувала до поділів Речі Посполитої. При цьому не брали до уваги, що ситуація в Європі змінилася, і суттєво відрізнялася від кінця XVIII ст. Такі підходи значно ускладнювали реалізацію польського національного державотворення.

Формування незалежної Польської держави та її кордонів значною мірою залежало від становища, прагнень і активності польського суспільства. В цей час в країні діяли різні політичні партії та угруповання, які відображали настрої та вимоги населення. При цьому домінували три основні напрямки: революційний, націоналістичний і ліберально-демократичний[6].

Враховуючи історико-політичні, соціально-економічні й духовні процеси у відродженій Польщі, можна стверджувати, що становлення самостійної Польської держави завершилося в 1921 р., після міжнародно-правового врегулювання кордонів[15] і прийняття Березневої Конституції 1921 р.

У новітній історії Польщі період з листопада 1918 р. до березня 1921 р. займає особливе місце, насичений важливими політичними і соціально-економічними подіями. Як зазначалося вище, 11 листопада 1918 р. Ю.Пілсудський, спираючись на Польську військову організацію і ліві партії, проголосив відновлення Польської Республіки. Після самоліквідації Регентської ради Люблінський уряд, а також діюча в Кракові Ліквідаційна комісія визнали як повноваження Пілсудського, так і те, що він призначив 18 листопада представника правого крила Польської партії соціалістичної свого соратника Є. Морачевського главою першого загальнопольського уряду (листопад 1918 р. – січень 1919 р.)[16]. На основі підписаного 22 листопада 1918 р. „Декрету про верховну представницьку владу Польської Республіки", що становив фактично першу тимчасову конституційну норму незалежної країни, Ю. Пілсудський здобув найвищу владу в країні і був проголошений „тимчасовим начальником держави" з правом звільняти уряд, затверджувати чи відміняти урядові законопроекти і бюджет, призначати вищих посадових осіб тощо[17]. Видання декрету про вищу владу в країні можна трактувати як завдання початкового етапу будівництва основних підвалин нового устрою незалежної Польської держави.

28 листопада 1918 р. був опублікований декрет про виборчий закон і водночас призначено вибори до Законодавчого сейму на 26 січня 1919 р.[18] Проголошені декретом

принципи стали основою виборчої системи, що існувала в Польщі з невеликими змінами до 1935 р. Січневими виборами 1919 р. завершувався перший етап становлення незалежності новопосталої Польщі як демократичної держави, котру підтримували поляки. На першому засіданні Законодавчого сейму 10 лютого його маршалом був обраний ендек В.Тромпчинський. Зважаючи на те, що підготовка Конституції вимагала тривалого обговорення, сейм ухвалив „Малу конституцію" – закон про тимчасову організацію влади, і на Ю. Пілсудського покладалися обов'язки начальника держави[17].

У Польщі після досягнення незалежності й прийняття 17 березня 1921 р. Конституції Польської Республіки[19] був установлений демократично-парламентський устрій. Парламент з його пропорційною системою представництва політичних сил був центральним інститутом політичної системи II Речі Посполитої, представляв усю політичну палітру польського соціуму міжвоєнного часу й відбивав світоглядні засади тих чи інших верств населення, з яких і складався польський народ.

Як бачимо, відродження Польщі в листопаді 1918 р. є закономірною подією в польській історії, природними є і перші кроки становлення країни в складних зовнішньополітичних умовах, розв'язання проблем формування її устрою. Прагнучи до власної держави, поляки зуміли новостворити II Річ Посполиту, яка, хоч і недовго проіснувала, все ж нагромадила певний цінний досвід, що вимагає подальшого вивчення. Вона є зв'язуючою ланкою в історії польської державності, наступним етапом якої стало національно-державне відродження 80-х років XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Миско М. В. Октябрьская революция и восстановление независимости Польши. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 226 с.; Калениченко П. М. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917 – жовтень 1919 рр.). – К.: Наукова думка, 1971. – 343 с. та ін. 2. Зуев Ф. Польша в 1918–1951 годах. – М., 1952. – 51с. 3. Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. – К.: Либідь, 1996. – 196 с.; Історія західних і південних слов'ян: XX ст./ Є. П. Пугач, С.Ю.Страшнюк, Р. М. Постоловський та ін. – Харків: Око, 1998. –464 с.; Іващук С., Горевалов С. Нариси до проблем історії Польщі (Новітній час). Листопад 1917 – травень1945 р. – Львів, 1998; Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.; ін. 4. Баран З. А. Відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр. – Львів: Вид-во ЛДУ,1995. – 55 с.; Алексієвець Л. Польща: шляхом відродження державної незалежності. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с. 5. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.; Гетьманчук М. П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. – Львів: Світ,1998. – 428 с.; Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць: У 2-ох ч. – Ч. 1. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – 498 с. 6. Adamczyk M., Pastuszka S. Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym, 1791–1982. – Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1985. – 360 s. 7. Zieliński H. Historia Polski.1914–1939. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985. – 428 s. 8. Архив полковника Хауза. Подготовлен к печати профессором истории Иэйлского университета Чарлзом Сеймуром. – Т. III. Перевод с английского В. В. Прокунина. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1939. – 320 с. 9. Алексієвець Л. Нове бачення відродження національної державної незалежності та розвитку Польщі міжвоєнної доби (1918–1939 рр.) //Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг.ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2002. – Вип. 5. – С.111–114. 10. Алексієвець Л. Утворення і розвиток незалежної Польщі в міжвоєнну добу (1918–1939 рр.) // Вісник Київського Славістичного університету. – 2003. – Вип. 14. Історія. – С. 5–16. 11. Jędruszczak T. Problemy odbudowy niepodległego państwa polskiego w 1918 roku // Polska odrodzona1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod red. J. Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S. 13–54. 12. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 13. Алексієвець Л. Історичні передумови відновлення державної незалежності Польщі (1914–1918 рр.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Т. 9. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 20–39. 14. Братківський Ю. Фашистська Польща на шляху до революційної кризи. – Харків: Пролетар, 1933. – 180 с. 15. Алексієвець Л. М. Польське питання на Паризькій мирній конференції. Визначення кордонів Польської держави // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вип. 4. – Вінниця. – 2002. – С. 200–212. 16. Samsonowicz Henryk, Tazbir Janusz, Łepkowski Tadeusz, Nałęcz Tomasz. Polska. Losy państwa i narodu do roku 1939. – Warszawa: Wydawnictwo ISKRY, 2003. – 608 s. 17. Ajnenkiel Andrzej. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1997.– Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2003. – 416 s. 18.

1918 listopad 28, Warszawa. – Dekret Naczelnika Państwa o wyborach do Sejmu Ustawodawczego (wraz ze spisem okręgów wyborczych). – Nr. 231 // Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentuw 1866–1925 / Pod red. H.Janowskiej, T.Jędruszczaka. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 451–454. 19. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Adamczyk M., Pastuszka S. Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym, 1791–1982. – Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1985. – S. 217–248.

О. М. Кравчук

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЩОДО НІМЕЦЬКОЇ МЕНШИНИ В 1918-1926 РР.

Взаємини урядових установ Чехословацької республіки з найбільш чисельною національною меншиною – німецькою, яка налічувала 23,36 % (з 123 568 осіб) населення держави чехів та словаків і опинилося в її складі не за власним бажанням, були особливо складними. Виникла судетсько-німецька проблема, яка проявлялась в незгоді німецькомовного населення з своїм політичним статусом у складі держави чехів і словаків. Її врегулювання стало одним з головних завдань національної політики ЧСР, від способів вирішення якого залежала доля самої держави та її територіальна цілісність.

Зазначена тема стала предметом дослідження істориків. Разом з тим науковці по-різному висвітлюють національну політику щодо німецької меншини. Так, чеський історик Я.Кучера констатує відсутність в уряду Чехословаччини теоретичної концепції політики щодо німецької та інших меншин. Відзначивши неасиміляційний характер практичної національної політики, її основним недоліком він вважає недооцінку її інтегративної функції. [1] Я.Опат розкрив роль Т.Г.Масарика в здійсненні національній політики ЧСР. На його думку, програма національної політики президента республіки полягала в розбудові із багатонаціональної Чехословаччини сучасної, процвітаючої, гуманної демократії, держави, яка б забезпечила умови для вільного розвитку всіх його національностей. [2] В її реалізації оцінка істориків неоднозначна. Так, якщо З.Карнік називає залучення більшості німецького населення до співпраці одним з найбільших здобутків демократії ЧСР, то М.Сладек, хоч і відзначає демократичні основи політики Т.Г.Масарика щодо німецької меншини, але підкреслює, що вона здійснювалась не завжди так, як бажав президент. [3] Значну увагу історики звертають і на економічні аспекти політики щодо німецької меншини. Так, В.Лацина розкрив заходи уряду держави чехів і словаків щодо розвитку національної економіки, при якому здійснювалось певне обмеження, але не ліквідація економічних позицій німецьких підприємців і аристократії. [4] Погоджується з цією думкою німецький історик С.Боєр, який вважає, що „чехізація" не перетворилась в широку антинімецьку програму. [5] Часто німецькі історики акцентують увагу на негативних результатах національної політики. Так, Х.Лемберг вважає, що з боку чехословацького уряду не було здійснено достатньо, щоб національні меншини ідентифікувались з політичною системою ЧСР. [6] І.Гейсс підкреслює, що центральні органи влади ЧСР не здійснювали насильну асиміляційну політику, хоча були обмеження, про що свідчить, зокрема, адміністративна чехізація, переваги чеських фірм при отриманні державних замовлень та ін. Широка федералізація держави, підсумовує автор, могла б німців заспокоїти. [7] Подібної точки зору дотримуються П.Буріан та К.Н'юман. Останній навіть згадує чеську „тиранію більшості" в інтересах держави. Такий вираз, на нашу думку, не зовсім підходить для оцінки дій чехословацьких урядів. Тим більше, що зазначений історик не акцентує увагу на конституційних гарантіях рівноправ'я національних меншин, оскільки вважає „поняття „меншина" „за своєю природою" протилежним поняттю „рівноправність". [8]

Ряд аспектів національної політики щодо німецького населення розкрито також в працях українських науковців. Конституційні основи національної політики Першої республіки розкрито в монографії Ю.Бисаги, питання концепції етнополітики висвітлено в статті К.Стадник. [9] Політика щодо судетських німців в 1918-1920 рр., з акцентом на зовнішньополітичних рішеннях чехословацької влади в цьому питанні, докладно аналізується в монографії М.Кірсенка. [10] Серед вітчизняних дослідників також немає

однозначних оцінок політики Чехословаччини в судетсько-німецькому питанні. Так І.Гранчак вважає, що для німців ЧСР були створені сприятливі умови для їх національного розвитку, але уряд не зрозумів складності німецького питання. [11] С.Віднянський оцінює політику щодо німецької меншини як ліберальну і поступливу. [12] Загалом, в українській історіографії відсутнє дослідження, присвячене національній політиці Чехословаччини щодо судетських німців.

Враховуючи вищезазначене, метою даної статті автор визначає спробу комплексно дослідити процес реалізації головних напрямків національної політики ЧСР щодо німецької меншини в 1918-1926 роках, а саме її державно-правовий, соціально-економічний і культурно-освітній аспекти.

Альтернативи врегулювання відносин чехів і судетських німців було одним з найбільш дискусійних питань вже в завершальний період першої світової війни, коли виникла можливість утворення Чехословацької держави. Чеські політики планували включення німецькомовних територій до складу майбутньої держави. Натомість німецькі політики Чехії виступали за її розподіл згідно з національним принципом і приєднання її німецької частини до складу Австрії. З проголошенням ЧСР судетська проблема набула політичного характеру. Новоутворена держава проголосила свою юрисдикцію в кордонах історичних земель „Корони Св. Вацлава". Судетсько-німецькі політики, вважаючи, що влада ЧСР може бути легітимною тільки для земель, населених чехами і словаками, не погоджувались з таким рішенням. 29 жовтня 1918 р. була проголошена автономна провінція Дейчбемен (північно-чеські землі), 30 жовтня 1918 р. - Судетенланд (Судетська область - землі Сілезії і північної Моравії), 3 листопада 1918 р. - Дейчзюдмерен (південна Моравія) і Бемервальдгау (область Чеського Лісу – південно-західні землі Чехії). Вони проголосили себе невід'ємними складовими частинами Німецької Австрії і були представлені в її парламенті. [13]

Керівництво Чехословаччини з перших днів існування республіки прагнула залучити німецьких політиків до співпраці в розбудові спільної держави. Так, 30 жовтня і 4 листопада 1918 р. ряд представників Національного комітету провели переговори з Р.Лодгманом фон Ауеном, земським гетьманом (головою уряду) Дейчбемен, і його заступником, німецьким соціал-демократом Й.Зелігером. Переговори не дали реальних результатів і головною причиною цього були національно-державні пріоритети сторін. Чеські політики не могли визнати самостійність німецьких провінцій, що порушувало територіальну цілісність ЧСР. А.Рашин навіть зазначив Й.Зелігеру: „Якщо німці наполягатимуть на самостійному своєму уряді, то чехи керуватимуться старою засадою: з заколотниками переговорів не ведуть". Оскільки для німців найважливішим було приєднання до Австрії, то вони не погодились на утворення міністерства для німецьких справ, категорично відмовились від використання можливості входження до складу Національного комітету. [14]

В зв'язку з цим процес конституювання Чехословацької держави відбувся без представництва німецького населення. 13 листопада 1918 р. була ухвалена тимчасова конституція, а до складу Установчих Національних зборів увійшли тільки 201 чех та 55 словаків. Разом з тим, при відкритті парламенту К.Крамарж і Ф.Томашек обіцяли німецьким співгромадянам права вільного культурного і національного розвитку.

Зацікавлені в збереженні історичних кордонів, чеські політики не погоджувались з рухом судетських німців за відокремлення та подальше „усиновлення" Австрією та Німеччиною. Прагнучи унеможливити демонстративну участь мешканців прикордоння у виборах до парламенту Австрійської республіки, уряд ЧСР 29 листопада – 18 грудня 1918 р. майже без опору зайняв терени чотирьох провінцій.

Це засвідчило намір керівництва Чехословаччини вирішити німецьке питання не на основі самовизначення судетських німців, а в кордонах держави чехів і словаків. Як свідчать офіційні виступи лідерів країни, демократичне вирішення німецького питання вони розуміли, як дотримання принципів рівноправності, гарантії захисту національних прав. Аналогічну точку зору висловив і президент ЧСР Т.Г.Масарик в своєму першому зверненні

до Національних зборів 22 грудня 1918 р. [15]

В значній мірі доля включення німецьких районів до складу Чехословаччини вирішувалась на Паризькій мирній конференції. Позицію ЧСР представляв Е.Бенеш. У виступі перед Радою десяти 5 лютого 1919 р. він відкинув вимоги німців щодо поділу Богемії на дві частини, в підтвердження чого навів статистичні, географічні і економічні обґрунтування, відмітив, що чехословацький уряд не має ні найменшого наміру пригнічувати німців Богемії, повністю надасть їм всі права національної меншини і чудово розуміє, що було б політичним безумством чинити інакше. Більш докладно наміри ЧСР в забезпеченні прав національних меншин Бенеш розкрив 20 травня 1919 р. в „Ноті про національний режим в Чехословаччині". В ній стверджувалось, що ЧСР буде створена за зразком Швейцарії, звичайно, при цьому будуть взяті до уваги особливі умови в Богемії. Разом з тим Бенеш відзначав, що „німецькі привілеї будуть обмежені в справедливій мірі". [16]

Остання теза меморандуму Бенеша від 20 травня 1919 р. вже реалізовувалась в ЧСР. Чеські політики при розвитку національної економіки, яка повинна була підтримати новонабуту політичну самостійність, здійснюють підтримку вітчизняного капіталу шляхом обмеження економічних позицій німецьких і угорських підприємців, тісно пов'язаних з Віднем і Будапештом. Ця політика отримала назву „чехізації" і була спробою ревізії „германізації" габсбурзького часу. 8 січня 1919 р. заборонено продаж цінних паперів військових позик, 25 лютого 1919 р. запроваджено нову чеську валюту, 16 квітня 1919 р. розпочато аграрну реформу, що передбачала ліквідацію великих земельних володінь, які, в основному, перебували у власності німецької та угорської аристократії. Згідно закону про національну школу від 3 квітня 1919 р. відбувається ліквідація наслідків національної дискримінації чеських шкіл, але не стільки за рахунок створення нових шкіл, скільки шляхом реорганізації тих німецьких шкіл, відвідування у яких різко скоротилось. Серед гімназій, реальних гімназій і реальних училищ в 1918-1921 рр. частка німецьких шкіл зменшилась з 43,9 % до 37,7 %. [17]

Незадоволенням німецького населення скористались націоналістичні німецькі лідери, метою яких було посилити спротив ЧСР. Німецькі соціал – демократи вирішили провести демонстрації з гаслом: самовизначення німецького населення і приєднання німецької частини Чехії і Моравії до Німецької Австрії і до Німеччини. Під час цих демонстрацій 4 березня 1919 р. в деяких місцях виникли збройні конфлікти, в ході яких 52 німці загинуло, 84 було поранено.

Проте не всіх охопила націоналістична войовничість. Наприклад в квітні 1919 р. свою лояльність щодо ЧСР висловили німецькі університет і технологічний інститут у Празі. Серед німців почався процес адаптації у новій державі. Своєю участю у виборах до органів місцевого самоврядування в червні 1919 р., на яких, до речі, перемогли німецькі соціал-демократи (42,1 % голосів в областях з німецьким населенням), чеські німці фактично визнали Чехословацьку державу. В результаті виборів вони контролювали місцеве самоврядування. [18]

Паризька мирна конференція затвердила входження судетсько-німецьких регіонів до складу ЧСР. Це було відбито у Версальському мирному договорі 28 червня 1919 р., та Сен-Жерменському договорі від 10 вересня 1919 р.. На мирній конференції Чехословаччина також підписала з країнами переможницями 10 вересня 1919 р. „Договір про національні меншини", в якому зобов'язувалась надати всім своїм громадянам повну і справжню охорону їх життя і їх свобод незалежно від національності, мови, раси або релігії.

Після поразки німецького сепаратизму від чеських і німецьких політиків залежало, чи вдасться їм конфронтаційні відносини пом'якшити і почати конструктивну співпрацю. На це була спрямована і практична діяльність президента. 22 липня 1919 р. Масарик амністував вихідців з німецької Чехії, які брали участь у військових формуваннях Німеччини і Австрії. На основі амністії всі німецькі діячі на чолі з головою уряду Дейчбемен Р. Лодгманом фон Ауеном змогли безкарно повернутися до ЧСР. [19]

Німецькі партії відразу почали активну політичну діяльність. Одним з її головних

напрямків була розробка конституційних проектів ЧСР на принципах надання колективних прав всім представникам національних меншин (створення Національних рад як найвищих представників спільнот), конфедеративного адміністративного устрою та праві вето з боку регіонів при прийнятті загальнодержавних справ. Для їх реалізації, як вважали судетсько-німецькі політики, необхідно було скликати нові установчі збори з представників всіх народів для вироблення конституції. Ці вимоги були пред'явлені прем'єру В.Тусару 20 грудня 1919 р. делегацією Німецької соціал-демократичної робітничої партії (в Чехословаччині) на чолі з Й.Зелігером, а 22 грудня – делегацією несоціалістичних партій на чолі з Лодгманом.

Прийняття цих вимог означало, що ЧСР мала б знову починати з нуля, відмінити результати національної революції і будувати державу нового типу у формі чесько-німецько-словацько-підкарпаторусинської конфедерації. Оскільки йшлося про конституційні закони, німці, як друге за чисельністю національне представництво, зуміли б створити таку парламентську коаліцію, яка б завадила ухваленню неприйнятних для неї законів. Крім того, окремий державно-правовий статус німецької меншини передбачав, що справи, визначені спільною конституцією, мали мати для свого здійснення згоду німецької національної ради, яка, власне, стала б вирішальним загальнодержавним органом. За такої ситуації постало питання, чи не означає прийняття німецьких конституційних проектів практичний крок до повного зруйнування держави? [20]

У зв'язку з цим концепція статусу німців в новій державі, що передбачала широку автономію, чи надання їм колективних прав, при розробці Конституції ЧСР 1920 р. не була використана. Основний закон надавав індивідуальні права громадянам кожної національності. Конституція, прийнята без представників національних меншин, закріплювала позицію чеських політиків щодо демократичного вирішення німецького питання. Конституційні основи національної політики ЧСР передбачали забезпечення всіх громадян незалежно від національності, всіма політичними правами (загальне виборче право, участь в роботі органів центральної влади і місцевого самоврядування), підтримку розвитку культури всіх національностей країни. Згідно з конституційним законом про адміністративну реформу (1920 р.) передбачалось запровадження широкого місцевого самоврядування, в тому числі в двох територіальних одиницях, де кількісно переважало німецьке населення.

В 1920–ті рр. політика щодо німецького населення Чехословаччини здійснювалась в рамках реалізації конституційних положень національної політики та інших напрямів внутрішньополітичної діяльності державних органів влади. Так ЧСР забезпечила рівноправну участь представників німецької національності в перших парламентських виборах у квітні 1920 р. Це принесло чехословацьким німцям пропорційне представництво в Національних зборах. З 281 обраних парламентаріїв чехословацькі партії представляли 199 депутатів (70,8 %), німецькі – 72 (25,6 %). Депутатські мандати здобули навіть найбільш відчайдушні противники чехословацької держави, прибічники великонімецької ідеї - Німецька націонал-соціалістична робітнича партія і Німецька національна партія. Разом з тим, в політичній сфері було продовжено курс на зміцнення унітарної держави. Саме тому не був повністю реалізований закон про адміністративну реформу (1920 р.). Неприйнятним для представлених в уряді національно-демократичної і народної партій було утворення в чеських землях територіальних одиниць майже з чисто німецьким населенням, що розглядалось як можливе зародження німецької автономії. Через прецедент судетсько-німецького сепаратизму в будь-якій національній автономії чеські політики вбачали загрозу державної цілісності. Незадоволення німецьких партій централізмом ЧСР, що проявлялось у відмові від співробітництва з чеськими партіями („негативізм"), в діяльності ультраправих німецьких партій часто ставало приводом для демонстративного висловлення нелояльного ставлення до ЧСР. Так, лідер ННП Р.Лодгман фон Ауен 27 жовтня 1922 р. на засіданні парламенту заявив: „Той хто не вірить, що найвищий обов'язок німецьких депутатів – це вчинити державну зраду проти цієї країни – помиляється". [21]

Разом з тим настрої більшості німецького населення ЧСР поступово схилялись в бік

партій активістського напрямку. Одним з перших його проявів був розкол 26 червня 1922 р. „Німецького парламентського союзу" на „Асоціацію заради співпраці" (Союз землевласників, Німецьку християнсько-соціальну народну партію і Німецьку партію свободи думки) та непримиренну „Асоціацію задля боротьби" (ННП, ННСРП). Поза цими парламентськими об'єднаннями залишались німецькі соціал-демократи. Крім того, на виборах до органів місцевого самоврядування (жовтень 1923 р.) партії, об'єднані в „Асоціацію заради співпраці", отримали значну кількість голосів. [22]

На початку 1924 р., під час з'їзду Німецької демократичної партії свободи думки, її лідер Б.Кафка висловився за співпрацю з урядовими колами в економічних і культурних питаннях. Першим вів переговори з німецькими політиками Т.Г.Масарик. 1 квітня 1924 р. він обговорював можливість вступу німців до уряду з професором Б.Кафкою. Останній погодився, тільки поставив умову подолання деяких спірних питань. В травні 1924 р. відбулись переговори між А.Швеглою і представниками „Асоціації заради співпраці". А.Швегла і Ф.Кржепек (німецький аграрій) виявили готовність укласти угоду про входження німецьких представників до уряду якомога швидше, яку, між тим, Р.Маїр-Хартінг і Б.Кафка хотіли здійснити поетапно. Продовжити переговори не вдалось в зв'язку з обговоренням закону про сплату військових позичок, проти якого німецькі депутати протестували. На знак протесту вони здійснили бойкот парламентських слухань. Загалом, за деяким даними, збитки, завдані німецьким фінансистам і промисловцям, становили 6-8 млрд. крон. Цей крок, поряд з іншими, сприяв зміцненню позицій вітчизняних підприємців ЧСР. Так, якщо в 1913 р. чеський капітал складав лише 25 % всіх капіталів на території чеських земель, то в 1921 р. - вже 60 %, а 1928 р. – 70 %. [23]

Незадоволення викликали і певні складові освітньої політики ЧСР, внаслідок яких відбулось скорочення німецьких середніх навчальних закладів (на 209 шкіл). Однак це не був наступ на культурні права німців, а політика, спрямована на досягнення рівності чеських і німецьких шкіл згідно з відсотком обох етносів в складі населення. При цьому умови навчання в німецьких школах стали суттєво кращими, ніж в часи монархії. Загалом в ЧСР німецька меншина мала доволі сприятливі умови для національно-культурного розвитку. Німці мали можливість використовувати рідну мову в державних установах місцевостей, де вони становили понад 20 % всього населення. Чехословаччина забезпечила дітям представників меншин можливість відвідувати школу з рідною мовою. В 1925 навчальному році з 318 410 німецьких дітей шкільного віку 308 595 - відвідувало національні школи з рідною мовою навчання, а інші - змішані навчальні заклади. Тоді ж діяло 3 339 німецьких початкових шкіл, 432 вищих початкових шкіл, значна кількість середніх і спеціальних шкіл, Німецький університет в Празі, 2 вищі технічні школи. В регіонах, де мережа німецьких шкіл до 1918 р. була недостатньо розвинена, відбулись значні зрушення. Так, якщо до 1918 р. в Словаччині було 22 німецьких початкових шкіл, то в 1929 р. - 103. [24]

Однак в зв'язку з курсом ЧСР на обмеження економічних позицій німецьких підприємців відбулось послаблення активістських настроїв. На перші ролі в німецькій політиці знову виходять ННП і ННСРП, які розпочали діяльність по створенню єдиного опозиційного блоку всіх партій національних меншин. В кінці 1924 р. в Словаччині, Закарпатті та в Празі були відкриті представництва опозиційних партій. Проте наслідки позачергових парламентських виборів 15 листопада 1925 р. показали, що політика, спрямована проти чехословацької держави, немає підтримки в німецького населення. Загалом німецькі активістські партії отримали 1 182 787 голосів, а негативістські - 405 292. Результати парламентських виборів також показали, що чеський антинімецький націоналізм втратив свою привабливість і що в гасла „Німці в уряді - ми до революції" багато прихильників не було. Кількість голосів народно-демократичної партії, яка виступала з вищезазначених позицій, впала з 6,3 % (1920 р.) до 4 %. [25]

Після парламентських виборів чехословацькі партії знову сформували „національну коаліцію", однак чи не єдиним її важливим заходом було прийняття 3 лютого 1926 р. розпорядження до мовного закону. Цей нормативний акт забезпечував більше 90 % німцям

спілкування на їх рідній мові з органами місцевої влади і самоврядування населення. Однак незадоволення німецьких політиків викликало те, що чеська мова запроваджувалась як державна в центральних органах влади, чого, наприклад, не було в Австро-Угорщині, де німецька мова була офіційною, але не конституйована як державна. В лютому 1926 р. був знову створений Німецький парламентський союз, до складу якого, крім ультраправих партій, увійшли німецькі аграрії, християнсько-соціальна і ремісничa партії. Він ініціював 11 березня 1926 р. невдалу спробу відставки уряду. Але саму відставку уряду 17 березня 1926 р. викликали суперечки серед партій, національна політика чехословацької коаліції. В країні почалась політична криза, яка ускладнювала функціонування системи парламентської демократії. Це обумовило необхідність пошуку нових комбінацій коаліційної більшості. Представники найвпливовішої Республіканської партії чехословацьких землеробів та дрібних селян (аграрної) виступили з ініціативою створення коаліції нового типу з партій правого спрямування. За дорученням А.Швегли відповідні пропозиції М.Годжа представив німецьким буржуазним та Словацькій народній партіям.

В основі співробітництва чехословацьких і національних партій були як економічні (прагнення поліпшення соціального становища репрезентованих ними верств населення), так і політичні інтереси (завдання попередити створення „славнозвісної системи чеської загальнонаціональної коаліції"). Німецькі аграрії, заручившись підтримкою партійних конференцій, заявили про готовність запровадити в парламенті введення нових мит. До них приєднались німецькі партії ремісників і християнські соціалісти. Вони вважали підтримку аграрних мит першим кроком в співробітництві чеських і німецьких партій, який міг привести в найближчий час до створення чесько-німецького коаліційного уряду. [26] Іншим питанням, в позитивному вирішенні якого були зацікавлені, крім чеської і словацької народних партій, угорська національна партія і угорська християнсько-соціальна партія, став законопроект про збільшення державної підтримки духівництву. За підтримки партій національних меншин закони про аграрні мита і про збільшення державної підтримки духівництву були прийняті Палатою депутатів відповідно 12 і 19 червня 1926 р. Вперше з часу виникнення республіки чеські, словацькі, німецькі і угорські праві партії об'єднали зусилля на основі спільних економічних інтересів, утворили міжнаціональну коаліційну більшість.

Весь період від кінця червня до демісії уряду був наповнений переговорами між чеськими і німецькими правими партіями про формування на основі коаліційної більшості нового уряду. 12 жовтня 1926 р. до складу кабінету міністрів, який очолив аграрій А.Швегла, були призначені також міністри – кандидати регіональних судетсько-німецьких партій. Німецьку християнсько-соціальну народну партію і Союз землевласників представляли Р.Майр-Хартінг - міністр юстиції та Ф.Спіна - міністр громадських робіт. Входженням до складу центрального органу виконавчої влади німецькі партії, які представляли більше 52,2 % німецького населення, розпочали період „активізму", тобто співробітництва з чехословацькими партіями.

В 1918-1926 рр. політика Чехословаччини щодо німецької меншини пройшла значну еволюцію: від силового приєднання самопроголошених провінцій до співробітництва чеських і німецьких партій в уряді „міжнаціональної коаліції". Участь німецьких партій в роботі уряду розглядалась лідерами Першої республіки як вдалий початок остаточного врегулювання німецького питання. Однак керівництво ЧСР змогло лише частково реалізувати мету своєї політики щодо громадян німецької національності – залучити їх до лояльної співпраці в розбудові спільної демократичної держави. Демократизм ЧСР прийняли тільки німецькі демократичні партії, інші (ННСРП і ННП) використовували його проти держави. Головна причина підтримки частиною німецького населення ультрарадикальних партій полягала у внутрішньополітичній діяльності ЧСР, спрямованій на створення національної держави, що супроводжувалось певним обмеженням інтересів німецького населення. Крім того, виходячи з інтересів зміцнення молодої державності, чеські політики не змогли задовольнити судетсько-німецькі прагнення автономії. Саме тому потенційна

ворожість німецького населення до нової держави продовжувала існувати.

Питання можливості подолання вищезазначених настроїв серед німецької меншини, як і визначення частки громадян німецької національності в органах центральної і місцевої влади ЧСР, національні аспекти земельної реформи, політика регіональних державних структур щодо німецьких спільнот в Словаччині і Закарпатті потребують подальшого дослідження. Їх з'ясування дозволить більш виважено підійти до оцінки успіхів і прорахунків національної політики Чехословаччини в німецькому питанні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Kučera J. Koncepce národního státu Čechu a Slováku a jeho realita v životě první republiky // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. - Praha, 1999. – Sv. 2.- S. 602 – 603, 609-610.; 2. Opat J. Národnostní filozofie a politika T.G. Masaryka nejen pro Československo // Československo 1918-1938...-S. 461.; 3. Kárník Z. České zemé v éře První republiky (1918-1938). - Díl první. - Vznik, budování a zlata léta republiky (1918-1929). - Praha, 2003. – S. 566.; Sládek M. Němci v Čehách.Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946.Praha, 2002.-S. 43- 51.; 4. Lacina V. Zlatá léta československého hospodařství (1918-1929). – Praha, 2000. – S. 35, 36, 136, 153.; 5. Boyer C. Konflikt und Kooperation zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der Ersten Republik // Československo 1918-1938...- S. 618.; 6. Lemberg H. Nemci a český stát ve 20. století. // Velké dějiny malý národ. – Praha, 1995. – S. 29.; 7. Geiss I. Čechy a jejich dějiny viděné z Německa. // Velké dějiny malý národ...– S. 18.; 8. Burian P. Chancen und Grenzen des sudetendeutschen Aktivismus // Aktuelle Forschungsprobleme um die Erste Tschechoslowakische Republik.–Munchen–Wien, 1969.–S.149.; Newman K.J. Krisen in der tshechoslowakischen Demokratie // Aktuelle Forschungsprobleme um die Erste Tschechoslowakische Republik...–S. 155, 159.; 9. Бисага Ю. Створення підвалин державно-правової політики Чехословаччини в 20-х рр. XX ст.-Ужгород, 1997.; Стадник Е. В. К вопросу о концепции национальной политики Т. Масарика // Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу по результатах науково-дослідної роботи. - Донецьк, 1997. - Книга 2. - С. 273 – 274.; 10. Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки.-К.,1997.; 11. Гранчак І. Утворення Чехословаччини та її вплив на долю народів Центральної Європи // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку. -Ужгород, 1999. – С. 12-13.; 12. Віднянський С.В. Чехословацька республіка // Історія Центрально - Східної Європи. - Львів, 2001. - С. 424.; 13. Gajan K. Boj o směr vývoe československého státu v letech 1918-1920 // Přehled československých dějin. Díl III. 1918-1945. – Praha, 1960. – S. 61.; Sládek M. Němci v Čehách...- S. 26.; Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років... – С. 88-89; Klimko J. Politické a právne dejiny hraníc predmníchovskej republiky (1918-1938). – Bratislava, 1986. – S. 40.; 14. Gajan K. Německý imperialismus a československo – německé vytahy v letech 1918–1921.– Praha, 1962.– S. 31-32.; Klimko J. Politické a právne dejiny hraníc predmníchovskej republiky...–S.40– 41.; Масарик Т. Г. Світова революція за війни й у війні 1914-1918. Спомини. – Львів, 1930.-С. 461.; 15. Масарик Т.Г. Добірні думки. - Прага, 1925.-С. 422-426.; 16. Sládek M. Němci v Čehách…- S. 38.; 17. Boyer C. Konflikt und Kooperation zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der Ersten Republik…- S. 611- 612.; Кузьмин М. Н. Школа и образование в Чехословакии (конец XVIII – 30 гг. XX ст.). - М., 1971.-С. 199 - 223.; Lacina V. Zlatá léta československého hospodařství...– S. 27, 153.; 18. Gajan K. Boj o směr vývoe československého státu v letech 1918-1920...– S. 90-91.; Gajan K. Vztah T. G. Masaryka k českým Němcum (1918-1935). // Československo 1918-1938...-S. 630. ; Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років... – С. 156.; 19. Gajan K. Vztah T.G.Masaryka k českým Němcum…-S. 629 - 631.; 20. Kárník Z. České zemé v éře První republiky...– S. 96.; Laco K. Ustava predmníchovskej ČSR a ústava ČSSR. – Bratislava, 1966. – S. 341-342.; 21. Kárník Z. České zemé v éře První republiky...- S. 404.; Kvaček R. Ke vzniku Československa // Český časopis historicky. – 1998.- Číslo 4. - S. 730.; Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. - К., 2001.- С. 142.; 22. Gajan K. Vztah T. G. Masaryka k českým Němcum…-S. 630-631.; Kárník Z. České zemé v éře První republiky...– S. 223.; Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами…-С. 126.; 23. Kárník Z. České zemé v éře První republiky...– S. 370.; Левин И. Нацыональный вопрос в послевоенной Европе.–М., 1934.–С. 261, 264.; 24. Merhout C., Bydžovský B., Šubert E., Zachoval F., John J. Československá republika. Školství // Ottův slovník naučný nove doby. – Praha, 1931. – Dílu prvého svazek druhý. – S. 1239.; Prinz F. Das Schulwesen der bohmischen Lander von 1848-1939. Ein Uberblick // Aktuelle Forschungsprobleme um die Erste Tschechoslowakische Republik. – Munchen – Wien, 1969. – S. 57.; The year – book of the Czechoslovak republic 1929. – Brno, 1929. – S. 64-65.; 25. Gajan K. Vztah T. G. Masaryka k českým Němcum...- S. 633.; Dobrý A., Olivová V., Strthan M. Dočasná stabilisace kapitalismu v letech 1924-1929 // Přehled československých dějin. Díl III. 1918-1945. – Praha, 1960. – S. 232, 238.; Kárník Z. České zemé v éře První republiky...– S. 372.; 26. Kárník Z. České zemé v éře První republiky... - S. 405.; Фирсов Е.Ф. Чехословакия. Основные тенденции политического развития во второй половины 20-х годов // Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 1917-1929. - М.,1988. - С. 442.

В.І.Кучер

РАДЯНСЬКО–ПОЛЬСЬКА (ВЕРЕСНЕВА 1939 Р.) ВІЙНА: ПОГЛЯД ІЗ СЬОГОДЕННЯ

Як відомо, А.Гітлер 28 серпня 1939 р. віддав наказ напасти на Польщу на світанку 1 вересня. Згідно цього наказу о 4 годині 45 хвилин ранку німецька авіація завдала ударів по аеродромах, вузлах комунікацій, економічних і адміністративних центрах Польщі. Німецькі сухопутні війська перейшли кордон Польщі. В Європі почалася Друга світова війна.

В той час, коли демократичні, ліберальні партії, організації, урядові кола західних

держав висловлювали обурення гітлерівською агресією, співчуття польському народу, який мужньо бився з нацистськими військами, радянський уряд, особисто Сталін та його найближче оточення не переймалися трагічною долею сусідньої Польської держави. Вони були зайняті вирішенням важливого геополітичного питання – приростом території Радянського Союзу та перенесенням кордонів далі на захід. Це було можливим лише при умові, щоб у війну вступили західні держави, в першу чергу Великобританія і Франція, союзники Польщі. Сталін сподівався, що коли ворогуючі сторони виснажаться у збройному протистоянні, у Радянського Союзу з'явиться, за словами "вождя народів", "широке поле діяльності для розвитку світової революції"[1].

Найбільше, хто був дезорієнтований агресією Німеччини проти Польщі, це були діячі Комінтерну. Вони за вказівкою Москви визнали в основному правильним радянсько-німецький пакт про ненапад, підписаний 23 серпня 1939 р., але не могли вирішити, яка ж має бути позиція Комінтерну у зв'язку німецько-польською війною. Невдовзі, викликавши Генерального секретаря Виконавчого комітету Комінтерна Г.Димитрова, Сталін висловився в тому дусі, що мовляв, війна йде між двома угрупуваннями капіталістичних країн за переділ світу, за панування над світом. "Ми не проти, - наголошував він, - щоб вони побились добряче і ослабили один одного. Ми можемо маневрувати, підштовхувати одну сторону проти іншої, щоб вони добряче побились"[2].

Сталін дотримувався тієї думки, що під час війни поділ країн на фашистські і демократичні втратив колишній зміст. Він не розглядав Польщу як жертву нацистського агресора. Знищення цієї держави в нинішніх умовах, на думку Сталіна, означало б на одну буржуазну фашистську державу менше. Не було б нічого поганого, "якби в результаті розгрому Польщі ми розповсюдили соціалістичну систему на нові території і населення"[3].

Як відомо, антифашисти багатьох країн виявили бажання встати на захист Польщі, як це було в республіканській Іспанії, але Комінтерн заборонив, згідно своєї директиви, міжнародному пролетаріату захищати "фашистську" Польщу.

Внаслідок зрадницьких дій "першої у світі миролюбивої країни соціалізму" Польща без реальної допомоги своїх союзників залишилася одна проти могутнього жорстокого ворога. Але ж згідно цілого ряду двохсторонніх радянсько-польських домовленостей, СРСР мав надати допомогу польському народу. Та Сталін цинічно їх порушив. Зокрема було порушено Ризький мирний договір від 18 березня 1921 р., згідно якого обидві сторони заявили про відмову від будь-яких взаємних територіальних претензій. Особливо нахабним було порушення радянсько-польської угоди про ненапад від 25 липня 1932 р., яка 5 травня 1934р. була продовжена до 31 грудня 1945 р.[4] . Важливо, що в першій статті цього документу зазначалось: обидві сторони вживатимуть необхідних заходів для запобігання будь-яких агресивних дій або вторгнення на територію іншої сторони. Будь-який акт насильства, що буде загрожувати територіальній цілості та політичній незалежності іншої сторони, слід розглядати як такий, що суперечить заходам, окресленим у даній статті, навіть якщо подібний акт буде вчинено без проголошення війни.

Крім того, Радянський Союз порушив цілий ряд міжнародних домовленостей, в яких засуджувались агресивні дії однієї або групи держав проти іншої держави. Це зокрема Пакт Ліги Націй від 26 червня 1919 р., антивоєнний трактат від 27 серпня 1927 р., Лондонську конвенцію про визначення агресії від 3 липня 1933 р.[5].

Варто зауважити, що ці порушення були заплановані заздалегідь самим фактом підписання пакту Ріббентропа–Молотова. Адже Сталін заздалегідь знав, що Німеччина готує напад на Польщу[6]. Нині завдяки чисельним документальним даним, неспростовно доказано, що Сталін отримував достовірні розвідувальні дані про час нападу Німеччини на Польщу.

Сталін знав також і те, що війна СРСР проти Польщі неминуча.[7]. Він тільки не знав часу вступу СРСР у війну. Але з підписанням пакту ця дата обчислювалась навіть не місяцями, а тижнями.

Польський уряд сподівався, що у випадку виникнення німецько-польського збройного конфлікту Радянський Союз займе бодай нейтральну позицію. Підставою таких

сподівань служили численні антифашистські заяви радянського керівництва. Навіть ще 27 серпня 1939 р., тобто через чотири дні після підписання радянсько-німецького договору про ненапад, коли доля Польщі була вирішена політичними змовниками Сталіном і Гітлером, народний комісар оборони СРСР К.Ворошилов в інтерв'ю газеті "Известия" на весь світ оголосив про надання Польщі, на випадок війни, допомоги сировиною і військовими матеріалами.

Нібито про доброзичливість уряду СРСР щодо Польщі свідчать і наступні "дружні" кроки. 2 вересня, тобто на наступний день після нападу Німеччини на Польщу, радянський посол у Варшаві М.Шаронов звернувся до польського уряду із запитанням: чому Польща не звертається до Москви по допомогу, про що говорив нарком оборони СРСР К.Ворошилов в інтерв'ю газеті "Известия" 27 серпня 1939 р. Міністр закордонних справ Польщі Ю.Бек доручив польському послу у Москві В.Гжібовському звернутися до радянського уряду з даного питання. Нарком закордонних справ В.Молотов від імені уряду відмовив надати допомогу Польщі військовими матеріалами та транзит вантажів територією СРСР. Він мотивував свою відмову складною міжнародною ситуацією, війною, що набрала загрозливого характеру, необхідністю опікуватися власними інтересами. Він також зазначив, що Радянський Союз не хоче бути втягнутим у війну на чиємусь боці.

Відмовляючи у допомозі Польщі, радянський уряд керувався зовсім іншими мотивами. Саме в цей час Радянський Союз готувався до війни проти Польської держави згідно пакту Ріббентропа–Молотова та таємних протоколів, доданих до пакту.

Про те, що підготовка до цієї війни велась Радянським Союзом завчасно, свідчать наступні дії Москви. 5 вересня 1939 р. з'явилось урядове повідомлення, що наступне звільнення з лав Червоної армії затримується на місяць. 10 вересня у пресі була опублікована інформація про частковий призов запасних у зв'язку з тим, що німецько-польська війна набрала затяжного, загрозливого характеру. СРСР готувався до агресії проти Польщі, тому ця обмовка була лише для широкої громадськості як виправдання. Без зайвого галасу місцеві військові комісаріати мобілізували 2,6 млн. офіцерів та рядових запасу, з яких було сформовано 98 стрілецьких, 14 кавалерійських дивізій, 27 танкових бригад, 24 артилерійські полки[8].

Вирішальним кроком у підготовці війни проти Польщі було створення 11 вересня 1941 р. на базі Білоруського і Київського особливих військових округів Білоруського і Українського фронтів. До їх складу було передано із заново сформованих військових з'єднань і частин 41 стрілецьку, 13 кавалерійських дивізій, 17 танкових бригад та 9 артполків, всього понад 600 тис. чоловік[9].

Події на німецько-польському фронті розвивалися надзвичайно швидко і вкрай несподівано для Сталіна, який сподівався, що польські армії будуть довго оборонятися, завдаючи відчутних втрат німецьким збройним силам.

Але, як з'ясувалось, польські війська не здатні були вистояти проти могутнього натиску німецьких армій. Союзники Польщі Англія і Франція оголосили війну Німеччині, але реальної військової допомоги не надали.

Тим часом німецький уряд все настійніше вимагав від уряду СРСР, щоб Червона армія швидше зайняла обумовлену в таємних протоколах частину польської території. Радянський уряд затягував з відповіддю, бо Сталін шукав пристойних мотивів, щоб виправдати вторгнення Червоної армії у Польщу, не бажаючи бути агресором в очах світової громадськості.

Проте успіхи німецьких збройних сил проти польської армії викликали занепокоєння у Сталіна та його оточення. Особливу тривогу викликало те, що німецькі війська перейшли демаркаційну лінію і просунулися далі на схід, у радянську сферу впливу. Опинилися під загрозою захоплення німцями Брест і Львів. Це змусило Сталіна звернутися за роз'ясненням до німецького посла В. Шуленбурга, який запевнив, що німецький уряд виконає взяті зобов'язання згідно пакту. Разом з тим він просив Сталіна розпочати бойові дії проти Польщі.

Гітлер був зацікавлений у вступі СРСР у війну, щоб швидше завершити польську кампанію й перекинути свої збройні сили на захід, проти Англії і Франції. Що ж до Сталіна, то для нього прийняття такого рішення не було простим. Йому був потрібен незаперечний, переконливий аргумент, який би міг виправдати анексію східних районів Польщі. Крім того, це приховувало в собі загрозу створення єдиного антирадянського блоку західних держав, в першу чергу гострої конфронтації з союзниками Польщі – Англією і Францією. Сталіну було вигідно дочекатися падіння Варшави. Тоді вторгнення радянських військ можна було б виправдати захистом українського і білоруського населення, яким загрожує Німеччина. З іншого боку, не можна було й зволікати, оскільки німецькі дипломати попереджали Сталіна, що на східних територіях Польщі можливе створення незалежної української держави. Ці аргументи стурбували Сталіна, який ніколи не примирився б з будь-яким українським незалежним державним утворенням.

Німецький уряд з обуренням відкинув обґрунтування радянського виступу проти Польщі загрозою українському і білоруському народам з боку Німеччини. Подібне формулювання, на думку нацистських дипломатів, суперечило пакту про ненапад та таємним протоколам, доданих до нього. Радянський уряд виявив намір усю ганьбу за територіальний поділ Польщі покласти тільки на Німеччину[10].

Для уряду СРСР також становило проблему пояснити власному народу причини, що спонукали Червону армію виступити проти Польщі. З цією метою засоби масової інформації зайнялися його ідеологічною обробкою. 14 вересня "Правда" писала про причини поразки Польщі у війні з Німеччиною. Наголошувалось, що в цій капіталістичній країні нещадно експлуатувалися трудящі, пригнічувалися національні меншини.

Щоб підготувати армію до "визвольного походу" та переконати солдатів і офіцерів у важливості такого кроку, 16 вересня в частинах і з'єднаннях Червоної армії зачитували відповідний наказ. Проводилися масові мітинги і збори, на яких політпрацівники обґрунтовували виступ необхідністю захисту українців і білорусів та їх майна[11]. Подібна аргументація усувала враження, що СРСР виступає в ролі агресора. В той же час цілком закономірно складалося враження про миролюбний, захисний характер місії Червоної армії.

В той же день німецький посол у Москві В.Шуленбург передав наркому закордонних справ В.Молотову текст спільної заяви, складеної у Берліні Й.Ріббентропом, яка, на думку останнього, була прийнятна для Сталіна, оскільки виправдовувала напад СРСР на Польщу в очах світової громадськості. Зокрема в заяві говорилось, що, з огляду на повний розпад колишньої форми правління в Польщі, уряди Німеччини і СРСР вважають за необхідне покласти край нестерпному політичному і економічному становищу, що утворилося на польській території. Вони вважають своїм спільним обов'язком відновити мир і спокій у цих природних сферах їхніх інтересів та встановити там новий порядок шляхом окреслення кордонів і створення життєздатних економічних структур[12].

Отримавши цю заяву, В.Молотов негайно звернувся до Сталіна за консультацією з приводу її змісту, оскільки він сам не вирішував такі відповідальні питання. Ознайомившись із заявою, Сталін дещо відредагував її, поставивши на перше місце спільність інтересів СРСР і Німеччини у погоджених діях проти Польської держави. Щодо завдань радянських і німецьких військ у Польщі уряди обох держав заявляють, що дії цих військ не мають будь–якої мети, яка б йшла врозріз інтересам Німеччини чи СРСР і суперечить змісту пакту про ненапад укладеного між обома державами. Навпаки, завданням цих військ є відновлення у Польщі порядку і спокою, порушених розпадом Польської держави та допомогти населенню Польщі переупорядкувати умови свого державного існування[13].

Заява, що згодом була опублікована як спільне радянсько–німецьке комюніке, повна цинічної, брутальної зневаги до долі польського народу та в цілому й Польської демократичної держави. Вона яскраво свідчила, що для агресорів, які вирішили поділити її територію на сфери впливу, немає нічого святого. Особливо це стосується СРСР, уряд якого на увесь світ галасував про миролюбність "першої країни соціалізму". Вдавшись до агресії проти свого західного сусіда, Сталін виявив ознаки політичної короткозорості, встановивши

кордон СРСР безпосередньо з Німеччиною. Це в недалекому майбутньому дорого коштуватиме радянському народові, керівники якого фактично спровокували Другу світову і Велику Вітчизняну війни.

Між тим німецький посол у Москві В.Шуленбург на вимогу Берліна постійно домагався у наркома М.Молотова пришвидшити виступ Червоної армії, просив назвати навіть дату виступу. Врешті під тиском німецької сторони радянський уряд дав офіційну згоду розпочати війну проти Польщі. 17 вересня 1939 р. о другій годині ночі Сталін в присутності К.Ворошилова і В.Молотова склав заяву В.Шуленбургу, що на світанку Червона армія перейде кордон з Польщею. А через годину в наркомат закордонних справ був запрошений польський посол В.Гжібовський, якому було зачитано текст ноти, складеної за участю радянської та німецької сторін. У написанні і редагуванні ноти брав участь особисто Сталін, з німецького боку – посол В. Шуленбург[14].

В ноті, що її зачитав заступник наркома В.Потьомкін, йшлося про те, що польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність Польської держави. Упродовж короткого часу внаслідок воєнних операцій Польща втратила свої промислові і культурні центри. Варшави як столиці держави більше не існує, польський уряд розпався і не виявляє ознак життя. Це, на думку авторів ноти, означає, що Польська держава та її уряд припинили існування. Зовсім абсурдним, на наш погляд, було твердження, що Польща перетворилась на зручну територію для всіляких випадковостей і несподіванок, що можуть утворити загрозу для СРСР. Радянський уряд не може також бути байдужим до того, що єдинокровні українці й білоруси, які проживають на території Польщі, покинуті напризволяще, залишилися беззахисними. Тому радянський уряд був змушений запропонувати командуванню Червоної армії віддати наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії.

У ноті далі йшлося про те, що "водночас радянський уряд має намір вжити заходів до того, щоб визволити польський народ із нещасливої війни, куди його було втягнуто нерозумними керівниками, і дати йому можливість зажити мирним життям"[15].

Польський посол відмовився прийняти ноту і рішуче опротестував оцінку стану Польської держави і воєнну ситуацію як виправдання вторгнення на територію Польщі. Він, зокрема, заявив, що жоден з аргументів, наведених радянською стороною для виправдання перетворення польсько–радянських домовленостей у пусті папірці, не витримують критики. В.Гжібовський наголосив, що він має достовірну інформацію, що голова держави і уряд знаходяться на польській території. Суверенність держави існує, доки солдати регулярної армії б'ються з ворогом. Те, що в ноті говориться про становище національних меншин, є безглуздям. Всі меншини своїми діями доказують повну солідарність з Польщею в боротьбі з німцями. Ви, – заявив посол В.Потьомкіну, – багаторазово в наших бесідах говорили про слов'янську солідарність. В даний момент не тільки українці і білоруси б'ються поруч з нами проти німців, але і чеські і словацькі легіони. Куди ж поділась ваша слов'янська солідарність?" Він навів приклад з російської історії: Наполеон увійшов у Москву, але доки існували армії Кутузова, вважалось, що Росія також існує[16].

Відмовившись прийняти ноту особисто, польський посол В.Гжібовський наказав кур'єру повернути конверт з нотою, якого йому доставили з наркомату закордонних справ СРСР. Коли кур'єра не пустили до наркомату, В.Гжібовський дав розпорядження переслати листа поштою. Цим своїм вчинком, на наш погляд, він захистив гідність свою та своєї розтоптаної і приниженої агресорами держави.

Не прийнявши офіційним і неофіційним шляхом радянську ноту, В.Гжібовський негайно повідомив свій уряд про зміст цього ганебного і принизливого документу. Президент Польщі І.Мосьцицький звернувся до громадян з відозвою, в якій наголошувалось, що порушуючи підписані раніше міждержавні домовленості, а також віковічні моральні засади, на їхню країну напав східний сусід. У відозві повідомлялося, що з огляду на небезпеку президенту і уряду з боку агресорів, прийнято рішення про перенесення їх місця перебування на територію одного із союзників. Де б не перебували президент і уряд,

наголошувалось в цьому документі, вони стоятимуть на сторожі інтересів країни й надалі вестимуть війну. Відозва президента І.Мосьцицького була оприлюднена по польському радіо на всю країну[17].

Війська Українського фронту під командуванням командарма 1-го рангу С.Тимошенка на світанку 17 вересня 1939 р., перейшовши радянсько–польський кордон, вступили на територію Східної Галичини і Волині. Українське населення вітало частини Червоної армії, вважаючи її визволителем з польської окупації та загрози з боку німецького агресора. Стримано, без особливого ентузіазму зустрічала їх українська політична еліта, заможніші верстви населення, інтелігенція. Польське населення, оповіщене своїм урядом про агресивні наміри СРСР, було налаштоване вороже.

Головною метою наступу радянських військ було якнайшвидше захоплення основних промислових центрів – Львова, Тернополя, Луцька, Ковеля, Станіслава, Борислава, Дрогобича та ін. Польські збройні сили, які знаходились перед фронтом Червоної армії, являли собою розрізнені частини, втрати яких досягли у боях з німцями 70 відсотків. У прикордонній зоні скупчились групи щойно мобілізованих, але ще не обмундированих і беззбройних новобранців. Цілком зрозуміло, що радянські танкові колони, які наступали першими, безперешкодно просувались по польській території. Польське командування намагалося організувати на східному фронті опір радянському агресору. Однак на реальну протидію навряд чи можна було сподіватись. Деякі командири частин і з'єднань намагалися вступити в переговори з радянським командуванням, але послані парламентарі, як правило, арештовувались. Серед частини польських військових було бажання у боротьбі з радянськими військами "стояти насмерть". Командуючий польськими збройними силами маршал Е.Ридз–Смігли вважав, що польські армії зазнають даремних втрат, необхідно берегти сили для подальшої боротьби за Польську державу. Згідно його наказу, польським військам заборонялось вступати в збройні зіткнення з Червоною армією, якщо вони не будуть самі вступати в бої з польськими частинами або намагатимуться їх роззброїти. За цим наказом польські війська мали пробиватись на територію Румунії і Угорщини[18].

Подолавши впродовж перших годин і днів незначний опір польських військ, радянські танкові колони швидко просувалися вперед до демаркаційної лінії, що розмежовувала німецьку і радянську територію. За польськими даними, зафіксовано кілька десятків випадків збройного опору польських частин радянським військом[19].

Найбільші угруповання польських військ зосереджувались у Володимир–Волинську і Львові. Вони вже протягом тижня вели жорстокі бої з німецькими військами, які порушили демаркаційну лінію і вторглися на територію, що згідно з таємним протоколом до пакту про ненапад відійшли до СРСР. Внаслідок переговорів між радянським і німецьким командуванням німецькі частини залишили свої позиції і відійшли на захід. Радянське командування вступило в переговори з польським генералом В.Лянгнером, який командував Львівським гарнізоном. Подібні переговори були проведені також і з генералом М.Сморавінським, командуючим Володимир-Волинським гарнізоном. Були підписані протоколи, згідно яких ці міста передавались радянському командуванню, при умові роззброєння і вільного виводу військових, поліції, жандармерії, службовців. Їм надавалась можливість перейти на територію третіх держав[20].

Однак радянське командування, як це було завжди, порушило домовленості. Роззброєні польські частини були оточені і заарештовані. Колона поліцейських була розстріляна за межами міста Львова[21].

Генерал В.Лянгнер негайно зустрівся з командуючим Українським фронтом С.Тимошенком, вимагаючи дотримуватися протоколів. Розмова проходила в присутності члена Військової ради і секретаря ЦК КП(б) М.Хрущова. Обидва вони стверджували, що виконують волю Москви, нічим зарадити не можуть[22].

В кінці вересня 1939 р. радянські війська під командуванням С.Тимошенка зайняли територію, яка згідно таємного протоколу до пакта Ріббентропа–Молотова відійшла до сфери впливу СРСР. На лінії роз'єднання радянської і німецької територій їх застала звістка

про підписання 28 вересня 1939 р. договору між Німеччиною і Радянським Союзом про дружбу і кордони. Новий кордон був визначений додатковим протоколом, підписаним у відповідності до умов договору.

Невід'ємними складовими частинами договору були кілька протоколів про взаємні обов'язки щодо переселення осіб німецького походження – з однієї сторони, українців та білорусів – з другої, про заборону "польської агітації" на загарбаних територіях, а також спільна заява і листи Молотова і Ріббентропа про розвиток радянсько-німецької торгівлі.

Варто зауважити, що за новим договором СРСР виторгував собі Литву в обмін на територію Люблінського і Варшавського воєводств. Тут проживало щонайменше 500 тис. етнічних українців[23].

Віддавши Німеччині споконвічні українські землі Надсяння, Перемишлянщину, Холмщину (майже 15 тис. кв. м.), Сталін поставив під сумнів твердження, що СРСР вступав у війну проти Польщі з метою захисту українців і білорусів.

Незаперечним є той факт, що навіть найвищі партійні інстанції і уряд УРСР, не кажучи про простих українців, жодної уяви не мали про переговори, що велися між Німеччиною і СРСР за українську територію. Сталін вирішував, як ми зазначали, геополітичні питання, пов'язані з прирощенням території СРСР. Новий кордон, згідно договору між обома союзниками, проходив по лінії річок Нарва – Буг – Вісла – Сан[24].

Безумовно, що спекулюючи "українським питанням" у домовленостях з нацистською Німеччиною, "вождь народів" виношував ідею експорту соціалізму по-сталінськи. Цьому завданню відповідало перенесення кордону СРСР далі на захід, безпосередньо з Німеччиною. Крім того, Сталін планував назавжди ліквідувати український національно–визвольний рух, породжений окупаційною, колонізаторською політикою польських властей.

Побоювання Сталіна щодо опору значної частини населення Західної України справдились вже в ході жорстокої радянізації в 1939–1941 рр. З початком війни СРСР проти Польщі установки компартійних ідеологів військам Українського фронту орієнтували на класово–винищувальну війну, розпалювання класової і національної ненависті.

Широка агітаційно–пропагандистська кампанія, пряме підбурювання політпрацівників, пропагандистів до "порахування за минуле", знищення "класових ворогів" робили свою чорну справу: селяни грабували маєтки, вбивали заможних сусідів, українці палили будинки поляків і навпаки. Міжнаціональний антагонізм набув таких розмірів, що один з ініціаторів пропагандистської кампанії начальник Політуправління Червоної армії Л.Мехліс 22 вересня 1939 р. повідомляв Сталіна про спалах міжнаціонального протистояння. Освячене ідеологією боротьби з "ворогами народу", воно було використане оперативними групами НКВС, яких на Українському фронті нараховувалось 105 тис. чоловік, для повальних арештів, масових розстрілів, депортації у радянський тил[25].

Внаслідок розгрому Польщі тільки на Українському фронті було взято в полон 304 334 польських солдатів і офіцерів. Із закінченням бойових дій оперативні групи НКВС затримували не тільки військовослужбовців, поліцейських, жандармів, але й усіх, хто носив будь–яку уніформу: студентів, поштових працівників, співробітників органів правосуддя. Переслідувались і арештовувались члени політичних партій, громадських організацій, товариств, кооперативів, викладачі внз, діячі культури, священики. В'язниці були переповнені, для розміщення затриманих пристосовувались склади, підвали, інші приміщення.

Внаслідок ґрунтовного "вичищення" щойно зайнятих українських і білоруських територій було арештовано 1,5 млн. поляків і євреїв, які належали до "буржуазного" прошарку. Всі вони були депортовані до Сибіру, Середньої Азії, Казахстану. Туди ж вивезли 1,2 млн. "класових ворогів" з числа українців і білорусів[26].

Неочікувано для радянського командування затриманих і полонених виявилося занадто багато. Їх потрібно було нагодувати, прилаштувати, надати медичну допомогу пораненим і хворим. У командування виникла ідея: полонених білорусів і українців, які

воювали в польській армії, відпускати по домівках. Нарком оборони К.Ворошилов підписав відповідний наказ. Частина полонених, частково також і польських, була звільнена з–під варти. Однак незабаром начальник Політуправління РСЧА Л.Мехліс повідомив про це Сталіну, який заборонив відпускати додому полонених будь-якої національності[27].

Всіх полонених розмістили в так звані пересильні табори у Володимир–Волинську, Луцьку, Ковелі, Ровно, Шепетівці та ін. містах. Згодом майже всіх їх депортували в радянський тил у гулагівські концтабори. За дозволом особисто Сталіна було розстріляно майже 22 тис. польських офіцерів, поліцейських, службовців, осадників. З Польщі їх було попередньо депортовано у концтабори, розташовані на території СРСР. Нині на ввесь світ відомі місця страти, за словами наркома НКВС Л.Берії "заклятих ворогів радянської влади": Катинь, Козельськ (Смоленщина), Старобільськ (Луганська область), під Харковом, в Осташківську (Калінінська область). Десятки тисяч польських бранців було розстріляно у в'язницях Києва, Харкова, Херсона, Мінська та ін.[28].

Варто наголосити, що подібно чинили також і німецькі нацисти, які знищували польську цивільну і військову еліту. Обидва диктатори здійснювали свої злочини цілком свідомо, розуміючи, що вона становить потенційну загрозу як організатор руху опору проти окупаційних режимів на польській території. Тому зовсім не випадково в одному із таємних протоколів, доданих до згадуваного нами договору, про дружбу і кордони обидва агресори домовились не допускати там жодного випадку агітації чи спроб організації національно-визвольної боротьби на польській території. Союзники зобов'язались інформувати один одного про застосування з цією метою "доцільних заходів"[29].

Внаслідок війни СРСР проти Польщі були цілком реалізовані домовленості між радянським і німецьким урядами про сфери впливу. До Радянського Союзу приєднали території Західної Білорусії і Західної України загальною площею 196 тис. кв. км., де проживало українців – 7 млн. білорусів – понад 3 млн., євреїв – 1 млн., поляків – близько 1 млн.[30].

З метою узаконення радянської влади на західноукраїнських землях 22–26 жовтня 1939 р., під контролем радянських властей, були проведені вибори до Народних зборів. Звичайно, як і скрізь в СРСР, за єдиний офіційний список кандидатів від комуністів і безпартійних проголосувала абсолютна більшість виборців. 29 жовтня 1939 р. Народні збори прийняли резолюцію про приєднання Західної України до Української РСР. 1–2 листопада 1939 р. п'ята сесія Верховної Ради СРСР прийняли рішення про прийняття Західної України і Західної Білорусії до складу СРСР і приєднання їх до Української РСР і Білоруської РСР.

Отже, викладені вище матеріали, факти, події неспростовно доводять, що не було ніякого "визвольного походу" Червоної армії, а була справжня агресія Радянського Союзу проти сусідньої Польської держави. Підтвердженням цього положення є офіційні документи армійських штабів Червоної армії, в яких бойові дії з обох сторін без маскування іменувались "польсько-радянською війною", в ході якої "противник зазнавав втрат убитими", полоненими, пораненими"[31].

Секретар ЦК ВКП(б) А.Жданов, виступаючи 4 червня 1941 р. під час обговорення на засіданні Головної військової ради директиви "Про завдання політичної пропаганди в Червоній Армії на найближчий час", сказав наступне: "Ми стали сильнішими, можемо ставити більш активні завдання. Війни з Польщею і Фінляндією не були війнами оборонними. Ми вже вступили на шлях наступальної політики."[32]

Отже, факт агресії СРСР проти Польської держави був підтверджений на найвищому політичному і державному рівні. Війна проти Польщі, як і проти Фінляндії, розцінювалась керівними колами СРСР як один із кроків набуття Червоною армією досвіду наступальної, агресивної війни з метою експансії Радянського Союзу проти західного світу. Сталіна та його найближче оточення, попри всі негаразди і складнощі у внутрішньому житті країни, не полишала думка про реалізацію ідеї "світової революції".

Напад Радянського Союзу на Польщу, безумовно, суперечив існуючим нормам міжнародного права і має розцінюватися як акт неспровокованої агресії по відношенню до

суверенної демократичної Польської держави. Говорячи про позитивне значення вересневих подій 1939 р. для новітньої історії України, зауважимо, що тоді були створені реальні передумови "майже блискучого розв'язання проблеми єдності українських земель"[33].

Важливе значення в даному контексті мало входження до складу УРСР тих споконвічних українських територій, які впродовж довгих десятиліть перебували у складі Польської держави. Разом з тим це стало наслідком таємної угоди СРСР з нацистською Німеччиною. Розчленування та знищення Польщі порушило існуючий баланс сил у Європі, що привело до довгої, знищувальної світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Текст речи Сталина на заседании Политбюро ЦК ВКП(б) 19 августа 1939 года // Другая война. 1939 – 1945. – М., 1996. – С. 75; 2. Цит. за: Яжборовская И. Черный сентябрь: Шестьдесят лет назад Гитлер и Сталин разделили Польщу // Московские новости. – 1999. 19 – 26 октября; 3. Там само; 4. Шаповал Ю. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 144; 5. Там само; 6. Семиряга М. 23 августа 1939 года. Советско–германский договор о ненападении: была ли альтернатива // Вождь. Хазяин. Диктатор: Сборник. – М., 1990. – С. 337; 7. Волкогонов Д.А. Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й.В.Сталіна. – У 2 кн. – Кн. 2. – К., 1990 – С. 29, 32; 8. Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929 – 1941): боевой опит и военная политика. – Ярославль, 1999. – С. 11; 9. Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939 – 1941. (Документы. Факты. Суждения.) – М., 2000. – С. 110; 10. Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. - К., 1993. – С. 247; 11. Всемирная история. В 24 Т. – Т. 23. Вторая мировая война. – Минск, 1997. – С. 167; 12. Коваль В.С. Радянсько–німецький пакт 1939 р. – К., 1989. – С. 25; 13. Там само – С. 26; 14. Трубайчук А. Вказ. праця. – С. 248; 15. СССР – Германия. 1939: Документы и материалы о советско–германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. В 2-х Т. – Т. 2 – Вільнюс, 1988. – С. 97; 16. Яжборовская И. Вказ. праця; 17. Руккас А.О. Польсько–радянський конфлікт на західноукраїнських землях (вересень – жовтень 1939 року). – Дис. На здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. – К., 1998. – С. 75; 18. Мацевич Ю. Катинь.–Лондон, 1988. – С. 38; 19. Там само; 20. Руккас А.О. Польсько–радянський конфлікт на західно-українських землях (вересень – жовтень 1939 року). – Автор. На здобуття наук. ступеня канд.. іст. наук. – К., 1998. – С. 13; 21. Яжборовская И. Вказ. праця; 22. Там само; 23. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью–Йорк – Львів, 1993. – 79; 24. Дробот І., Кучер В., Чернега П., Український народ у Другій світовій війні. Навч. посібник. – К., 1998. – С. 16; 25. Яжборовская И. Вказ. праця; 26. Трубайчук А. Вказ. праця. – С. 253; 27. Яжборовская И. Вказ. праця; 28. Вопросы истории. – 1993. – № 1. – С. 17 – 18; 29. Дробот І., Кучер В., Чернега П. Вказ. праця. – С. 16; 30. Секретный дополнительный протокол // Трубайчук А.Ф. Пакт о ненападении: была ли альтернатива второй мировой войны. – К., 1990. – С. 111; 31. Яжборовская И. Вказ праця; 32. Невежин А. Речь Сталина 5 мая 1941 года и поворот в пропаганде. Анализ директивних документов // Готовил ли Сталин наступательную войну против Гітлера? Незапланированная дискуссия. Сборник материалов. – М., 1995. – С. 120; 33. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття. - К., 1996. – С. 210.

А. Войнаровський

ПРОЦЕСИ МАРГІНАЛІЗАЦІЇ ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПОВОЄННІ РОКИ (1944-1947 РР.) ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Закінчення Другої світової війни та боротьба в країнах Східної Європи за відновлення державності є досить складною темою. На особливу увагу заслуговує польський досвід, прагнення поляків відновити державність було особливо сильним. Але ідеологічні та геополітичні уявлення більшості польського населення про майбутній суспільно-політичний лад не співпали з тими реаліями, котрі постали в житті. Мінімум, на що орієнтувалось як більшість населення, так і переважна частина політичної еліти, - це територія II Речі Посполитої та демократичний устрій. Реально ж постала мононаціональна, з істотними територіальними змінами, тоталітарна держава – зовні залежна від СРСР.[1] Звісно, існує цілий комплекс проблем, детермінуючий такий перебіг обставин – наявність сильного зовнішнього впливу на політичне життя, стан повоєнної руїни, гостра боротьба між політичними силами, відсутність сильного державницького лідера, здатного консолідувати націю та ін. Проте слід виокремити один із найвагоміших чинників - фактор соціальної дезорієнтації, маргінальність

повоєнного польського суспільства.

Маргінальність ми розглядаємо як певний соціальний та духовний стан особистості або соціальної групи, а маргіналізацію як соціальний та психологічний процес, що веде до цього стану.

Необхідно вирізняти стан маргінальності в сталому суспільстві та перехідному. Маргіналізація у перехідному суспільстві, а саме таким є польське суспільство в 1944-1947 рр., розгортається як широкомасштабний, усеосяжний процес втрачання соціальними суб'єктами своїх ідентичностей і переходу до стану невизначених, розмитих ідентичностей. Маргіналізація такого штибу має місце тоді, коли в суспільстві тривають якісні зміни на соцієтальному рівні, змінюється ідеологія, цінності, система власників, а також система соціальної стратифікації, руйнується один тип соціальної структури й формується новий, відбувається зміна соціально-статусного каркасу суспільства, утворюється нова конфігурація соціальних відносин, складаються нові засади взаємовідносин між соціальними групами, виростає нова система соціальних інститутів. Соціальний світ для людей у такому суспільстві втрачає свою колишню структурованість і чіткість.

Модель маргіналізації в перехідному суспільстві є зовнішньо-руйнівною, деструктивною. Показовим в даному випадку є те, що соціальне довкілля змінюється несподівано, швидкими темпами. Деструкції піддаються головні елементи структури старої картини світу – соціальні інститути, соціальні відносини та зв'язки, соціальні норми та цінності. Нова картина світу постає як нечітка, незрозуміла, жахаюча. Людина не здатна одразу сприйняти такі радикальні системні зміни й не може адаптуватися до них. Там, де у людей виникають проблеми з адаптацією до нових умов, відбувається процес маргіналізації. Один із аспектів маргінальності – це стан непристосованості, неадаптованості протягом тривалого часу. Нездатність адаптуватись до нових соціальних умов може не відбуватись органічно ще й тому, що з боку панівної еліти та трансляції відповідної ідеології через ЗМІ (агітаційно-пропагандистський апарат) не пропонується добровільний вибір у засвоєнні нових цінностей, а йде їх нав'язування. Але навіть тотальний тиск на суспільну свідомість, подання в негативі старої системи цінностей не здатні змінити позиції у багатьох людей і залишають їх у стані маргінальності[2].

Щодо історіографії цієї проблеми, поняття «маргінальність», «маргінали» запозичили з соціології та політології. Їх ввів в науковий обіг американський соціолог Р. Парк в 1928 р. і спочатку використовував для визначення цілком конкретної етнокультурної ситуації, характеризуючи «особистість на межі культур». В цілому проблема маргінальності польського суспільства в 1944-1947 рр. в польській історіографії не розглядається, більшість дослідників цієї доби зосереджують увагу на домінуванні фактору радянського впливу. Хоча деякі аспекти соціальної дезорієнтації аналізуються достатньо серйозно. Чималу увагу проблемам трансферу населення в повоєнні роки приділяють дослідники Сребряковський А., Броварек Т., Ф.Кузяк, Е.Кощик, зазначаючи, що дана обставина істотно дезорієнтувала людей в політичному житті. Мацей Хайгер акцентує увагу на зростанні міжнаціональної ворожнечі, що теж істотно дестабілізує польську спільноту. Критично аналізує стан суспільної моралі американський дослідник польського походження Анджей Каліцький. Він вказує, що для багатьох верств постали привабливі перспективи соціальної мобільності, підвищення їх статусу, і значна частина люмпенізованих, малозабезпечених прошарків активно втрутилися в суспільне життя, а це теж є показником маргіналізації, адже цей рух проходив не еволюційно, а досить стрімкими темпами. Достатньо вагомими є історичні дослідження проблеми маргінальності російськими вченими – Є.Стариковим, він обґрунтовує тезу, що занадто високий рівень маргіналізації є причиною деградації суспільства та домінуванням в подальшому суспільному поступі консервативних тенденцій. М.Восленський аналізує еліту такого суспільства, підкреслюючи, що вона по суті є теж маргінальною групою. Дослідники Н.Іванова та В.Жиромська вважають, що без ретельного аналізу процесів масової маргіналізації неможливо з'ясувати характер змін соціальної структури. Американська дослідниця Ш.Фіцпатрик вказує, що специфікою тоталітарних

режимыв в країнах Центральної і Східної Європи є штучне стимулювання процесу маргіналізації[3].

Отже, постає необхідність здійснити аналіз причинної зумовленості механізмів маргіналізації польського суспільства, специфіки їх перебігу та впливу на формування нової політичної системи. Перш за все доцільно було б зупинитися на тому факті, що становлення прорадянської системи в Польщі було досить актуальною проблемою для сталінського керівництва. У Польщі, політична трансформація котрої викликала серйозні сумніви у Сталіна, ентузіазм до соціалістичних ідей був досить рідкісним явищем. "Комунізм, - говорив Сталін в 1944 р., - полякам не підходить. В них досить сильним є індивідуалізм, занадто сильний націоналізм, достатньо впливові позиції займає католицька церква". Між війнами популярність ПКП була найменшою не лише у Європі, але й в Польщі. У Польщі партія перебувала в підпіллі, багато її представників були заарештовані. Доля тих, хто втік до СРСР, була ще страшнішою, майже всіх їх в кінці 30-х років розстріляли. Лише невелика кількість комуністів зуміла вижити. У 1938 р. Комінтерн офіційно оголосив розпуск ПКП.[4]

Не зросла привабливість комуністичних ідей серед поляків і в період Другої світової війни: інформація про Катинь, страх селян перед загрозою колективізації та переслідувань за релігійні переконання – все це робило негативним образ радянської влади.[5] Але, незважаючи на все це, Польща стане однією з республік соціалістичного табору. І вагомим чинником тут будуть зрушення в соціальній структурі.

Перший з факторів, що зумовив істотні соціальні зрушення, – наслідки війни: загинуло 22 % населення; з них 79 % представники міського населення та особливо вагомими були інтелектуальні втрати – в роки війни загинуло 56 % адвокатів, 39 % лікарів, 29 % наукових працівників, 27 % священиків, окрім того не повернулась значна частина політичної еміграції через страх перед репресіями. Саме інтелектуальні втрати спонукали до зниження рівня раціональності суспільної еліти. В цілому Польща втратила 38 % національного багатства[6].

Істотний вплив на дестабілізацію здійснили два пов'язаних між собою аспекти життя повоєнної Польщі – національне та територіальне питання. Українсько-польське, німецько-польське протистояння набуло крайніх форм. Боротьба українців за державність, негативні німецько-польські взаємини переконували радянське керівництво і ППР у небажаності присутності великих непольських національних анклавів - німців на заході країни - на територіях, що повинні були відійти до Польщі після війни, і українців - на сході. Компактне проживання національних меншостей, особливо вищезгаданих, могло ускладнити керування суспільством і країною за сталінським сценарієм, перешкодити консолідації комуністичного режиму[7]. І, навпаки, гасло "Польська держава для поляків" сприяло б утвердженню режиму, компенсуючи певною мірою втрату східних територій. Такими постають реалії політики.

Ще у вересні 1944 р. прибули делегації з трьох радянських республік і після переговорів були укладені угоди: 9 вересня - з УРСР і БРСР, а 22 вересня - з ЛитРСР. Принципи обміну населенням у всіх трьох договорах були однаковими. Було домовлено, що "взаємній евакуації" підлягають польські громадяни литовської національності (з Польщі - у Литву), польські громадяни української національності - в УРСР; у Польщу ж поверталися поляки і євреї, що до 1 вересня 1939 р. мали польське громадянство. Вводився принцип добровільності переселення: в угодах було ясно сказано, що особи польської і єврейської національності мають право, а не обов'язок виїзду в Польщу[8].

Основна увага при переселенні приділялася німцям і українцям. У відношенні до них була зайнята позиція, що їхнє перебування чи від'їзд з Польщі не повинен бути результатом особистої волі, а має бути наслідком адміністративних рішень. Стосовно німців примусовий характер переселень демонструвався владою у відкритій формі. Відносно українців цей характер виступав у способах, якими влада проводила переселення. Акція здійснювалася за допомогою армії і нею мало бути охоплено близько 490 тис. українців та більше 1 млн. німців[9].

Про особливу напруженість в цих відносинах свідчить такий документ. Влітку 1945 р. представник політорганів Червоної Армії в Польщі доповідав в Москву Г.Димитрову, що очолював в той час відділ міжнародної інформації ЦК ВКП(б): "Останнім часом становище на колишніх німецьких територіях, що відійшли до Польщі різко погіршало... Не припиняється, а навпаки, посилюється пограбування німецького населення з боку поляків, стали частішими випадки вбивств німців поляками, необґрунтованих арештів, тривалого ув'язнення із застосуванням побоїв, принижень, насильства". В аналогічній доповідній, написаній приблизно через рік, зазначалось: "німці на території Польщі не є повноправними громадянами, і поляки вважають, що німець має знати лише верстат та ліжко". Зростають також в поляків антисемітські настрої, оскільки значна частина нового прорадянського керівництва були представниками євреїв, а тому в 1946-1947 рр. відбувається кілька єврейських погромів[10]. Звісно ж такий приклад міжнаціональних відносин яскраво демонструє, що національні меншини почували себе досить невпевнено і становили маргінальні групи. Приєднання західних та північних територій зумовили також масові переселення з інших регіонів, що теж постало як чинник маргіналізації.

Проведення новою владою аграрної реформи теж істотно вплинуло на процеси соціальної мобільності. Розподіл великих земельних маєтків сприяв подрібненню господарств і в багатьох селян не було коштів на їх утримання. Як порятунок в даній ситуації поставало переселення до міста та пошук роботи на промислових підприємствах. Селянин, що переїздив до міста, вже не був селянином, але ще й не був робітником в сенсі культурної оцінки, тобто це класичний приклад маргінала в ситуації порубіжжя[11]. Ще одним аспектом аграрної реформи була поступова урбанізація польського суспільства.

Іншим фактором зниження раціональності політичної еліти була кадрова політика комуністів. До владних структур залучались представники нижчих, бідніших соціальних прошарків, з низьким рівнем освіти. Влада отримувала підтримку в частини населення, яка раніше і мріяти не могла про такі високі статусні позиції, перед ними поставала можливість стрімкого зростання. На частину населення великий вплив справила та обставина, що перед ними поставала можливість отримати освіту[12].

Чималим був вплив засобів масової інформації на формування громадської думки, і переважна їх більшість, а згодом всі без винятку, працювали на комуністичні сили[13]. Потрібно зазначити, що в маніпуляції та розголос з відповідним ідеологічним забарвленням про діяльність опозиційних сил та еміграції політично дезорієнтував частину польського суспільства.

Таким чином маргінальність є серйозною об'єктивною обставиною, що зробила можливою розбудову соціалістичної системи в Польщі. Маргінальні групи в Польщі існували як наслідок війни та високого рівня конфліктності. Посилять ці процеси та стимулюють зріст маргінальних груп трансфер населення, територіальні зміни, загострення політичної боротьби та офіційне таврування владою опозиції, як запроданців Заходу. Наявність великої кількості маргінальних груп істотно спрощує будь-які маніпуляції режиму, не дозволяє населенню об'єднатися і виступити з акціями протесту. Для посилення процесу маргіналізації влада через ЗМІ, потужний пропагандистський апарат продукує міфи[14]. Для Польщі в той час активно роздувають міф про загрозу нової війни від західних країн, про нову загрозу німецької окупації.

Отже, відсутність у польському суспільстві домінуючого впливу базисних груп та маніпуляції маргіналами, а іноді і загроза потрапити до таких в разі політичних репресій, виснаженість суспільства війною роблять можливим встановлення в Польщі тоталітарного режиму радянського зразка, проте з певною специфікою.

Розгляд маргіналізації польського суспільства в другій половині 40-х років є однією з найбільш серйозних проблем у формуванні нової системи влади, якісно нової соціальної структури, що врешті зумовить подальший поступ Польщі. В даному дослідженні лише окреслюються основні аспекти цього складного соціального процесу, які вимагають в подальшому більш ретельного аналізу та систематизації. Саме маргінальність є тим

чинником, що зумовив зміну всієї соціальної структури; відбулась докорінна зміна соціальних інститутів. Тому дана проблема вимагає подальшого серйозного вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Szepanski J. Polskie losi. - Warszawa, 1993. – S.97; 2. Шульга М. Національна і політична маргінальність за умов системної кризи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – К., 2002. – С.5 – 7; Ochonski J. Narodzeni systemi // Kronika Polski. – 1998. - № 35 – S.3; 3. Валіцький А. Марксизм. Стрибок в царство свободи. – К., 2001. – С.430; Восленский М. Номенклатура. – М., 1992. – С.64, Стариков Е. Маргиналы // Знамя. – 1989. - № 10. – С. 23-24; Werblan A. Stalinizm w Polsce. – Warszawa, 1991. – S. 122; 4. Эндрю К., Гордиевский О. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. – М., - 1992. – С.353; 5. Носкова А. Судьбы польского народа // Социологические исследования. – 1995. - № 3. – С.43; 6. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002. – С.534; 7. Восточная Европа в документах российских архивов.1944-1953 гг. – М.-Новосибирск, 1997. – С.67; 8. СССР-Польша. Механизмы подчинения.1944-1949 гг. Собрание документов. – М., 1995. – С.119; 9. Kusiak F. Osoby uznane za obywateli ZSSR na ziemiach zachodnich i polnocnich Polski po II Wojne Swatwej. – Wroclaw, 1995. – S.142; Koscik E. Osadniztwo wojskowe na obszarze dolnego Slaska i opolszczyzny w latach 1945-1948. – Wroclaw, 1992. – S.94; 10. Восточная Европа в документах российских архивов.1944-1953 гг. – М.-Новосибирск, 1997. – С.157; 11. Нападій Я. Опозиційний селянський рух як об'єктивний результат розвитку польського села в роки війни та післявоєнний період 1944-1980 // Слов'янські народи в другій світовій війні. – К., 2000. – Випуск 6. – С.281; 12. Валіцький А. Марксизм. Стрибок в царство свободи. – К., 2001. – С.438, Восточная Европа в документах российских архивов.1944-1953 гг. – М.-Новосибирск, 1997. – С. 514; 13. Myslinski J. Kalendarium polskej prasy radia i telewizji. – Kielce, 2001. – S. 99; 14. Там само. – S. 103.

І.В.Мазило

ТРАНСПОРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕТНІЧНОГО ОБМІНУ НАСЕЛЕННЯ МІЖ ЗЕМЛЯМИ УКРАЇНИ, ПОЛЬЩІ Й ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В 1944 – 1947 РР.

Повоєнні територіальні зміни в ряді центральноєвропейських країн, зокрема Польщі, Чехословаччини, УРСР, обумовили міграційні процеси у 1944-51 рр. Останнім часом дане історичне явище знайшло певне відображення у вітчизняній історіографії. В "Історії України", автором якої є В.В.Світлична, зазначається, "...що поза межами України залишилося Посяння, Лемківщина, Холмщина, які Сталін у 1944 р. віддав Польщі. Упродовж 1944-46 рр. здійснювався обмін населенням: із України в Польщу переселилося майже 1 млн. чоловік, переважно поляків, із Польщі в Україну – 520 тисяч українців".[1]

Процес зміни державних кордонів СРСР і Польщі описав В.Батушанський: "27 липня 1944 року уряд СРСР уклав угоду з ПКНВ про радянсько-польський кордон по лінії Керзона з деяким відступом на користь Польщі, передаючи їй Перемешель, ряд районів Львівщини по р.Західний Буг, р.Солокія. Восени 1944 р. в Польщу з УРСР виїхало 117 тис. поляків, а з Польщі в УРСР – 70 тис. українців."[2]

Варті уваги твердження істориків Л.Зашкільняка, М.Крикуна, які констатують: "9 вересня 1944 р. ПКНВ підписав угоди з урядом Білоруської РСР та Української РСР про евакуацію населення з території Польщі до відповідних радянських республік... В угодах йшлося про "добровільне" переселення й про заборону застосовувати примус. Наступні події перекреслили ці плани й спричинили масові примусові депортації всіх етнічних груп населення прикордонних теренів."[3]

В контексті територіальних змін, яких зазнала Чехословаччина і УРСР в 1944-45 рр., подібні процеси почав досліджувати І.Вовканич, стверджуючи: "У 1945-47 рр. між Чехословаччиною та Радянським Союзом відбувся взаємообмін населенням на принципі оптації."[4]

Конкретною реалізацією цих процесів займалися працівники місцевих органів влади й транспорту, особливо залізничники. Склалося так через певні об'єктивні обставини. Визволення магістралей Львівської залізниці частинами Червоної армії було завершено 15 травня 1944 р. Її господарство було сильно зруйноване, все ж, дорога в другому півріччі 1944 р. значно допомагала як військовому командуванню, так і цивільній адміністрації.[5] На 1 липня 1944 р. було введено в дію на Ковельській магістралі – 1020, Львівській – 552 км шляхів.[6] Якщо на кінець 1944 р. на залізничних дорогах республіки було відновлено, переведено на вітчизняну колію і здано в експлуатацію 20292 км шляхів, то на 2 липня 1945 р. залізничники республіки відбудували 21000 км магістралей, 605 великих і малих мостів.[7]

Залізничні шляхи стали основними артеріями перевезень. Автотранспорт під час евакуації українського населення не використовувався через його майже повну відсутність.[8] Для підвозу речей, реманенту до збірних пунктів був задіяний гужовий транспорт.[9]

В польських повітах, з яких був запланований вивіз населення, відсоток українців був різним. В Холмському повіті українці становили 31 відсоток. Кількісно це 37129 із 119212 осіб усього населення.[10] В Лісовському повіті поляки складали лише 10-15 відсотків від усієї кількості населення. Українських родин мешкало 11407 в кількості 45626 осіб.[11] Певна напруженість в міжетнічних стосунках відчувалася. Вона нагніталася в роки фашистської окупації, коли німці розпалювали національну ворожнечу між поляками і українцями.[12] Доходило навіть інколи до того, що міжнаціональний спокій не були в змозі забезпечити місцеві польські органи влади і міліція.[13]

Вивозом населення займалися в основному залізничники. Однак не усюди дотримувався графік подачі транспортних засобів. У Білгорайському повіті місцева влада відмовилася вжити рішучих заходів, щоб забезпечити від'їжджаюче населення гужовим транспортом.[14] В місцях масового накопичення евакуйованих не була організована медична допомога. За прийом до лікаря доводилося сплачувати 100-150 карбованців.[15] З доповідної записки в ЦК КП(б) У видно, що на початку евакуації польська влада на місцях не виконувала багатьох пунктів угоди від 9 вересня 1944 р., які передбачали ряд пільг евакуйованому українському населенню.[16] До певної міри проблеми, які постали перед евакуйованими, намагалися вирішити працівники залізниць. Станом на 1 лютого 1945 р. із Холмського повіту органи влади отримали від українського населення 7950 заяв на виїзд. Фактично до кінця лютого місяця залізничникам вдалося вивезти 3462 сім'ї у кількості 13472 особи,[17] для чого було використано 1703 вагони.[18] Однак наявної кількості рухомого складу було недостатньо. Зокрема на станції Холм на 25 лютого 1945 р. чекали своєї черги на виїзд 600 сімей.[19] Переселенці скаржилися, що в умовах зими їм доводилося чекати на виїзд по три тижні.[20]

З подібними труднощами стикалися і польські переселенці з України. Так, станом на липень місяць 1945 р. на станціях Львівської залізниці скупчилося 5750 осіб польського походження, які чекали черги на виїзд.[21] Службова переписка між начальником Львівської залізниці і секретарем ЦК КП(б)У Коротченком свідчить, що залізничники намагалися виконати усі державні плани перевезень евакуйованих українців і поляків.[22] Подекуди ці плани не відповідали динаміці процесів, що відбувалися на польсько-українському прикордонні в 1944-47 рр.

Значно керованішими, з точки зору дій місцевих органів влади й транспортного забезпечення, були оптаційні процеси громадян української й чеської національності на Закарпатті й Волині. Документи засвідчують, що радянсько-чеські оптаційні процеси практично розпочалися наприкінці 1945 р. Перший транспорт з Чехословаччини у складі 97 чоловік прибув на Закарпаття 11 грудня 1945 р. У фондах Державного архіву Закарпатської області виявлено список 223 оптантів, які першими двома залізничними транспортами (ешелонами) виїхали 5 червня і 23 серпня 1946 р. із Закарпаття до ЧСР. 14 жовтня в Москві, а 22-23 листопада 1946 р. у Львові радянські і чехословацькі представники погодили порядок оптації. 6 грудня 1946 р. радянські уповноважені по оптації в рамках "волинської акції" прибули у Східну Словаччину, звідки вже у кінці січня 1947 р. вирушили транспорти з українцями-оптантами з Волині. Назустріч ЧСР на початку лютого 1947 р. виїхали ешелони з "волинськими чехами". Восени 1947 р. поновився залізницею виїзд до ЧСР і офіційних оптантів із Закарпаття.[23]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Світлична В. Історія України. Навчальний посібник. – К.,2003.- С.213; 2. Батушанський В. Питання українсько-польського кордону під час Другої світової війни//Pollaccy I Ukraincy. Podczas ii wojnny swiatowej.- Rzeszow, 2000; 3. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.- С.537; 4. Вовканич І. Чехословаччина в 1945-48 рр. –Ужгород, 2003.-С.256; 5. Куманев Г. На службе фронта и тыла. – М.,1976.-С.325; 6. Данилюк М., Панчук М. На службі фронту і тилу.-К.,1974.-С.142-143; 7. Куманев Г. На службі...-С.307; 8. Центральний державний

архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).-Ф.1.-Оп.77.-Спр.181.-Арк.28; 9. Там само.-Арк.29;. 10. Там само.-Арк.2,13; 11. Там само.-Арк.24;, 12. Там само.-Арк.25; 13. Там само.-Арк.26; 14. Там само.-Арк.39; 15. Там само.-Арк.41; 16. Там само.-Арк.43; 17. Там само.-Арк.2; 18. Там само; 19. Там само.-Арк.18; 20. Там само.-Арк.18; 21. Там само.- Ф.1.-Оп.77.-Спр.180.-Арк.79; 22. Там само.-Арк.31; 23. Вовканич І. Чехословаччина в 1945-1948 рр.-С.262.

М.В.Царенко

ЧЕРВНЕВІ БОЇ ЗА БЕНДЕРИ - КУЛЬМІНАЦІЯ ПРИДНІСТРОВСЬКОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ 1992 Р.

Останніми роками вітчизняна та зарубіжна історіографія поповнилася значною кількістю досліджень, присвячених минулому Придністровського регіону – унікального краю, розташованого на перехресті культур, території, що займала чільне місце у геополітичних планах багатьох держав. Немало уваги науковці приділили й збройному конфлікту 1992 р., значення якого для Придністров'я важко переоцінити. Проте лишається багато питань, які й досі потребують ретельного дослідження, копіткого та неупередженого аналізу.

Одним з подібних епізодів збройного протистояння 1992 р. на берегах Дністра є бої за оволодіння містом Бендери та його околицями 19-29 червня, які, безперечно, є кульмінаційним моментом боротьби між урядовими силами Республіки Молдова та прибічниками Придністровської Молдавської Республіки. Ані до червневих боїв, ані після них конфлікт не набирав таких гострих форм, не призводив до таких людських жертв та руйнувань. Кожна з ворогуючих сторін намагалася довести легітимність своїх претензій на місто, правомірність своїх дій під час червневих боїв всіма можливими способами, що призвело до значного ускладнення роботи дослідників.

На сьогоднішній день можна назвати чимало праць, які так чи інакше торкаються бендерських подій червня 1992 р. Серед молдовських авторів найоб'єктивнішим можна вважати колишнього лідера республіканської Компартії Петру Лучинські, який виклав свою точку зору у мемуарах[1]. Позиція придністровської сторони висвітлена як у історико-публіцистичних брошурах[2], виданих майже по гарячих слідах подій, так і у ґрунтовних дослідженнях пізніших років[3]. Серед українських авторів слід назвати, в першу чергу, київського дослідника Г.М.Перепелицю, який у своїй книзі зосередився на політико-правових аспектах конфлікту. Інколи зустрічаються статті, присвячені військово-технічним питанням, наприклад невелика розвідка донеччанина М.Жирохова[4]. Що ж стосується російських істориків, то доводиться констатувати дивну ситуацію: напівпубліцистична книга К.Г.М'яло[5] містить набагато серйозніший аналіз, аніж колективна праця військових істориків, присвячена втратам у війнах[6]. На окрему увагу заслуговують спроби тлумачення історії регіону з найдавніших часів, бо саме вони обґрунтовують „легітимність" територіальних інтересів обох ворогуючих сторін[7,8].

Ця стаття є спробою об'єктивного викладу подій 19-29 червня 1992 р. і аналізу можливих причин ескалації конфлікту.

Місто Бендери, розташоване на правому березі Дністра, здавалося б, повинно було б мати долю, спільну зі всією Бессарабією. Проте це далеко не так. Старовинна Тягиня (чи Тягинь) у X-XI ст., справді, разом з бессарабськими землями входила до складу Київської Русі, але потім їхні шляхи дещо розійшлися. Бессарабія ще у XII-XIII ст. входила до складу Галицько-Волинського князівства, але вже без Тягині, яка вже у XII ст. була завойована генуезцями і лишалася під їхньою владою аж до завоювання турками, тобто не належала Молдавському князівству, яке заявило про себе у XIV ст. та втратило незалежність у XVI ст. під ударами османів. Саме ними Тягиня була перейменована на Бендереабасі, що означає „Я хочу!". Лише за господаря Іоана Воде на короткий час (1571-1574 рр.) молдавани оволоділи містом, яке потім лишалося під владою турків аж до переходу всієї Бессарабії до складу Російської Імперії у 1812 р. 1918 р. Бендери, разом з усією Бессарабією, опинилися у складі Румунії, але непокірне місто відповіло на франко-румунську окупацію повстанням 1919 р.,

значну роль в якому відігравали робітники промислових підприємств, серед яких переважали етнічні росіяни та українці[9]. Цікаво, що на відміну від Лівобережжя Дністра, Бендери не мали входити до складу Української Держави, що було передбачено міждержавними угодами 1918 р.[10] Після Другої Світової війни до міста було переселено значну кількість кваліфікованих робітників – знову ж таки, переважно росіян та українців[11]. Все це зумовило негативне ставлення до румунофільства Народного Фронту Молдови, чиї прибічники прийшли до влади наприкінці 80-х років. Зрозуміло, що Постанова Верховної Ради РСР Молдова щодо оцінки радянсько-німецьких угод 1939 р. не давала бендерчанам таких правових підстав для самовизначення, як для мешканців Лівобережжя, яке свого часу (у 1924-1940 рр.) становило територію Молдавської АРСР у складі УРСР. Це знайшло відображення навіть у пропагандистських викладах історії Придністровського регіону як у кишинівській, так і у тираспольській редакції, які завзято полемізували одне з одним, але жодним словом не обмовилися про Бендери[12,13].

В місті дуже помітну роль відігравав Робітничий комітет, який провів активну агітаційну кампанію, тож бендерчани на першому загальнопридністровському референдумі 1 липня 1990 р. висловилися за утворення асоціації міст Бендери та Тирасполь („за" – 98,1%) та доцільність вступу до Придністровської автономії (97,4%). Переважною більшістю голосів було відкинуто і „триколор", який асоціювався з Румунією. За офіційною інформацією, у референдумі взяли участь 79,5% населення[14]. На відміну від решти Правобережної Молдови, де офіційний Кишинів унеможливив проведення Всесоюзного референдуму щодо збереження СРСР 17 березня 1991 р., мешканці Бендер віддали 98,9% голосів за збереження єдиної держави. За підпорядкування Бендерам проголосували і мешканці приміського села Гиска – так утворився анклав ПМР на правому березі Дністра. Не маючи навіть тих юридичних підстав для відокремлення, якими оперували лідери Лівобережжя, керівники міської громади задля уникнення звинувачень в агресії були змушені миритися з присутністю молдовської поліції, яка підпорядковувалася Кишиневу. Відповідно існували органи управління обох сторін, тож така ситуація сприяла спалахам конфліктів. Проте головні події трагічної весни 1992 р. розгорталися навколо Дубоссар та сіл Кошниця та Кочієри, де йшли справжні бої. Першою ознакою біди стала поява в небі над Бендерами 15 березня літака, який розкидав листівки з вимогою підкоритися „конституційним вимогам влади". Наприкінці березня були вбиті відомі всьому місту прибічники ПМР Білоус та Красуцький. Вранці 1 квітня до Бендер увірвалися два бронетранспортери зі співробітниками загону поліції особливого призначення Молдови, які обстріляли пост міліції та гвардії ПМР. Загинули ополченці А.Барбакарь, С.Бубуєк, а капітан міліції Г.Єчин отримав смертельні поранення. Був підданий обстрілу також автобус, який перевозив працівників однієї з місцевих фабрик та випадково опинився на місці пригоди. Внаслідок цього 14 мирних жителів було поранено, а двоє загинули. На городян справило велике враження те, що серед загиблих була дружина одного з місцевих поліцейських, який знаходився в одному з БТРів в якості провідника. Для багатьох ця історія стала уособленням братовбивчої війни. 3 квітня в перестрілці у с. Гиска загинуло четверо молдовських поліцейських. Хоча придністровські речники пізніше звинуватили в провокації самих загиблих, проте про власні втрати не повідомили, можна піддати сумніву таку трактову подій, виходячи зі співвідношення втрат. Відсутність постраждалих серед мирного населення, характерне для зіткнень в населених пунктах, дозволяє зробити припущення про миттєвість вогневого контакту, який, ймовірно, міг мати вигляд обстрілу поліцейських із засідки.[15] Протягом квітня мали місце перестрілки в різних районах міста та на його околицях, проте вже 12 квітня було підписано робочий протокол про врегулювання конфлікту. Почала працювати депутатська комісія Бендер, Новоаненського та Каушанського районів. В Бендерах розпочалося спільне патрулювання за участю представників Молдови, Росії, Румунії та України. З 19 квітня проводиться розведення сил ворогуючих сторін, ліквідація барикад на виїздах з міста. Обидві сторони сприйняли тимчасове припинення вогню як власну моральну перемогу. 23 травня 1992 р. президент Молдови М.Снєгур спеціальним розпорядженням передав Міністерству оборони

всі сили МВС та МНБ для забезпечення територіальної цілісності республіки. Це мало свідчити про те, що загострилася боротьба у вищих колах керівництва Молдови. Президент республіки все частіше зазнавав критики як від прибічників мирного вирішення придністровської проблеми, так і від радикалів – за нерішучість. Тим паче, що військове протистояння із вельми сумнівними здобутками, але із реальними людськими втратами, знаходило все менше прихильників. Тривалий конфлікт вимагав переможного завершення.

9 червня в столиці Молдови відкрилася сесія парламенту, на якій з'ясувалося, що більшість депутатів наполягають на мирному варіанті вирішення придністровської проблеми. „Уряд війни" подав у відставку, проте питання було відкладено до опрацювання конкретного механізму припинення конфлікту. 16 червня парламент Республіки Молдова затвердив основні принципи мирного врегулювання збройного конфлікту, встановлення миру та злагоди у східних районах РМ. Незважаючи на те, що низка принципів не відповідала сподіванням лідерів Лівобережжя, документ передбачав широкі можливості для мирного розв'язання конфлікту. Здавалося, жаданий мир близький як ніколи – 18 червня депутати оплесками привітали результати роботи змішаної комісії. Однак найстрашніше було попереду. Вже ввечері того ж дня М.Снєгур зустрівся з групою бендерських поліцейських, після чого було проведено прес-конференцію, де пролунала заява, що „працювати в Бендерах стало нестерпно". Речник МВС відразу запевнив у готовності припинити „бандитські вибрики гвардійців"[16]. Таким чином певна робота по підготовці громадської думки була проведена. Природно, інформація про підготовку акції просочилася й до придністровського керівництва, проте запобіжних заходів вжито не було[17].

19 червня близько 17.30 біля бендерської типографії були затримані двоє гвардійців та обстріляно машину з підрозділом Гвардії ПМР. За версією керівника МВС РМ К.Анточа, гвардійці здалися поліцейським за власним бажанням, проте це навряд чи відповідало дійсності. Підрозділи поліції РМ зініціювали вуличні бої, після чого до міста з різних напрямків увійшли війська та бронетехніка Молдови. Протягом трьох годин місто було зайняте, але під контролем підрозділів Гвардії ПМР, територіально-рятувальних загонів та ополченців перебували вокзал, міськвиконком, міськвідділ міліції та ряд інших споруд. Спроба молдовських підрозділів оволодіти мостом через Дністер, який відкривав шлях на столицю ПМР – Тирасполь, успіхом не увінчалася. Через неузгодженість дій підрозділів різної відомчої приналежності, низький рівень військової підготовки щойно мобілізованих вояків обстрілу піддавалися житлові будинки, автомобілі пожежної охорони, швидкої медичної допомоги тощо. Відсутність єдиного командування та чіткого зв'язку стала на заваді і придністровцям, які не змогли скоординувати дій по обороні міста.

О 04.00 20 червня військові підрозділи РМ заблокували міст через Дністер з метою недопущення підходу підкріплень „сепаратистів" з Тирасполю та зосередилися на ліквідації окремих пунктів опору в місті, хоча й без особливих успіхів. В ході мінометного обстрілу одна з мін влучила у склад паливно-мастильних матеріалів, який належав ракетній бригаді 14-ї російської армії, внаслідок чого стався сильний вибух, який призвів до значних людських втрат.

На лівому березі Дністра гвардійцям за допомогою жіночого страйккому вдалося захопити кілька одиниць бронетехніки (в т.ч. танки Т-72 і Т-80), яка належала 59-й мотострілецькій дивізії МО РФ. Зазнавши значних втрат, гвардійці прорвалися через міст, знищивши дві батареї протитанкових гармат МО РМ. Танки ПМР знищили декілька крупнокаліберних зенітних кулеметних установок (ЗУ-14,5-2) на вулиці Суворова та розблокували обложений міськвиконком. Війська Молдови були змушені відійти в напрямку с. Варниця, проте у місті лишилися снайпери, які вели вогонь як по бійцях ПМР, так і по мирним жителям. Вже 24 червня була затримана снайпер-громадянка Литви, у стрілецькій книжці якої були записи про 33 жертви[18]. Станом на вечір 20 червня підрозділи Молдови контролювали лише два мікрорайони Бендер. 21 червня бої проходили у вигляді артилерійських обстрілів та „снайперської війни". Молдовські силовики знищували або вивозили майно промислових підприємств міста. Пожежі, які спалахували в різних районах

міста, завдали значної шкоди. Одна з машин пожежної охорони, яка виїхала для гасіння пожежі, на розі вулиць Херсонської та Комуністичної потрапила під обстріл поліцейських, хоч її виїзд був попередньо узгоджений з командуванням молдовського підрозділу.

22 червня бої носили аналогічний характер. Крім того, ВПС Молдови здійснили спробу зруйнувати міст через Дністер, але авіаналіт мети не досяг, призвівши лише до втрат серед цивільного населення. 23 червня спостерігалося відносне затишшя. Міськраді вдалося досягти угоди з відділом поліції про припинення вогню, щоб поховати загиблих, кількість яких перевищила 300 осіб. В місті відсутнє електро- та водопостачання, не працює телефон. При міськвиконкомі створено надзвичайну комісію, яка намітила план заходів щодо відновлення життєдіяльності комунальних служб. 24 червня поліцейські Молдови мінують підступи до своїх укріплених позицій, проводять виселення жителів будинків по вул.Кавріаго, Комсомольській та Перемоги.

Лише 26 червня змішана чотирьохстороння комісія, яка складалася з дипломатів Молдови, Росії, Румунії та України, зустрілася з головою Бендерської міськради В.Харченком та головою міськвиконкому В.Когутом, які виклали своє бачення подій останніх днів. 29 червня відносне затишшя було порушене масованим обстрілом міста з мінометів та гаубиць Молдовської армії. Був зруйнований комбінат „Фанеродеталь", склад шовкоткацького комбінату, ряд інших об'єктів. 30-31 червня обстріли продовжувалися, проте підрозділи ПМР змогли нанести удар у відповідь.

На початку липня було досягнуто угоди про припинення вогню, яка однак регулярно порушувалася не лише в Бендерах, а й по всьому Придністровському регіоні. Поступово збройна фаза конфлікту підходила до завершення. 1 серпня, відповідно до угоди між президентами Молдови та Росії та рішення змішаної контрольної комісії (місцем перебування якої були обрані Бендери), почалася підготовка до виведення з Бендер 2-ї механізованої бригади ПМР. З 19.00 поява у місті людей зі зброєю категорично заборонялася.

Підсумовуючи, потрібно зауважити, що відносно швидке оволодіння містом урядовими силами Молдови стало можливим завдяки тривалій підготовці „бліцкригу", який в разі успіху міг призвести до військової поразки ПМР та специфічного статусу Бендер, який певною мірою унеможливлював організацію оборони населеного пункту ще на підступах до нього. Витіснення урядових військ РМ з міста стало можливим, в першу чергу, завдяки захопленню придністровцями бронетехніки 59-ї мсд МО РФ. В іншому випадку, цілком можливо, що Бендери опинилися б по інший бік демаркаційної лінії.

Червневі бої у Бендерах стали кульмінацією збройного протистояння у Придністровському регіоні. Саме тоді відбулося перше за всю історію міжнаціональних конфліктів на пострадянському просторі застосування важкої бронетехніки у густонаселеному місті, що, природно, призвело до значних жертв серед мирного населення. Використання різноманітних напіврегулярних військових підрозділів, які відрізнялися низьким рівнем військової майстерності та дисципліни, робило цивільне населення заручником ситуації. Можна також констатувати масові порушення прав людини, а також Законів та звичаїв війни, яких припускалися представники силових структур Молдови. Хоч і в значно меншій кількості, подібні дії мали місце і з боку прибічників ПМР – розстріли полонених та „мародерів", залучення до участі в бойових діях неповнолітніх (добровольців) тощо. Цікаво, що прибічники ПМР проводили певні паралелі із Великою Вітчизняною війною, – на захоплених у супротивника протитанкових гарматах писали: „Я стріляла по ПМР, більше не буду" (саме так вчинили захисники Одеси з трофейними гарматами влітку 1941 р.), один з будинків, що витримав тривалу облогу, назвали „дім Павлова". Спостерігалися й численні випадки звернення вояків до православної релігії – немало гвардійців в бою носили на голові пов'язку з текстом псалому „Живий у поміч".

Місто Бендери зазнало великих втрат: близько 300 городян загинули, понад півтори тисячі отримали поранення (всього ПМР з 1 березня по 29 червня втратила 657 чоловік загиблими, понад 3000 - пораненими та 14 – зниклими безвісті)[19]. Було зруйновано

та пошкоджено 37 об'єктів народного господарства, 8 адміністративних будинків, 14 лікарень та поліклінік, 11 шкіл, 6 дитсадків, 23 магазини, 326 житлових будинків. На тривалий час припинилася діяльність комунальних служб, що в умовах літньої спеки могло призвести до епідемії. Певна заслуга у відновленні нормальних умов життя належить міській владі та Робітничому комітету на чолі з Ф.Бодровим.

Безперечно, без допомоги дипломатів Росії та України конфлікт не був би переведений у фазу мирного врегулювання. Ці дві держави, щиро зацікавлені у встановленні миру, доклали значних зусиль задля припинення бойових дій, хоч і не завжди їхні ініціативи давали швидкі результати. Запеклі бої в Бендерах змусили їх активізувати свою миротворчу діяльність, адже не було ніякої впевненості, що війна припиниться на берегах Дністра .Придністровські речники на перших порах значно перебільшували роль новопризначеного командувача 14-ї армії генерал-майора О.І.Лебедя, хоча було очевидно, що він прибув до Тирасполя вже після того, як наступ урядових військ Молдови було відбито майже виключно власними силами. Та й взагалі, російські війська протягом всього протистояння виконували роль вимушеного постачальника зброї, який нерідко не міг захистити самого себе. Досить дивно виглядала позиція США – 21 червня 1992 р. у Конгресі пролунала вимога вивести російські війська з Молдови, і в той же день Молдові було надано статус найбільшого сприяння в торгівлі, що змальовує американську зовнішню політику не в кращому світлі.

Бендерські бої продемонстрували весь жах громадянської війни – жорстокої, безкомпромісної, байдужої до всіх норм та правил ведення бойових дій. Можливо, що саме масштаб боїв за це місто змусив світ докласти реальних зусиль для припинення кровопролиття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лучински П. Заложники. – Кишинэу, 1993. – 282 с.; 2. Бабилунга Н.В., Бомешко Б.Г. Бендери: расстрелянные, непокорённые. – Тирасполь, 1993. – 64 с.; 3. Непризнанная республика. Очерки, документы, хроника. – М., 1997. – 308 с.; 4. Жирохов М. Война в стране винограда // Авиация и время. – 1999. – №4. – С.31; 5. Мяло К.Г. Россия и последние войны XX века (1989-2000). К истории падения сверхдержавы. – М., 2002. – 480 с.; 6. Военные потери России в XX веке. – М., 2002. – 628 с.; 7. Приднестровье: историко-этнографический очерк // Правда о Приднестровье. Вестник Верховного Совета Приднестровской Молдавской Республики. Март-июнь 1992 года. – Тирасполь, 1992. – С.4-14; 8. Dabija N. Moldova de peste Nistru – vechi pamint stramosesc. – Chisinau, 1993. – 79 p; 9. Гражданская война и иностранная военная интервенция в СССР. 1917-1922. – М., 1983. – С.57; 10. Яременко О.І. Становлення державних кордонів України у 1917-1918 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Збірник наукових праць. Серія: Історія: Випуск ІІІ. – Вінниця, 2001. – С.46; 11. Великая Отечественная война 1941-1945 гг. – М., 1985. – С.487; 12. Приднестровье: историко-этнографический очерк. – С.4-14; 13. Dabija N. Op.cit. – 79 p; 14. Мяло К.Г. Вказ.праця. – С.189; 15. Бабилунга Н.В., Бомешко Б.Г. Вказ.праця. – С.16; 16. Там само. – С.38; 17. Мяло К.Г. Вказ.праця. – С.185;18. Бабилунга Н.В., Бомешко Б.Г. Вказ.праця. – С.44.

Л.В. Дибчук

СПРИЯННЯ КАНАДСЬКОЇ І ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В СТАНОВЛЕННІ ДИПЛОМАТИЧНИХ ІНСТИТУЦІЙ УКРАЇНИ

Проголошення Акта про незалежність України і підтримка його народом 1 грудня 1991 р. відкрили широку дорогу до швидкого розв'язання життєво важливої проблеми: розбудувати свою державу й гідно ввійти у світове співтовариство.

Великим резервом у справі становлення державності України і входження її у світове співтовариство є українська діаспора. Активна позиція західних українських громад, а також позитивний імідж України, який створили своєю працьовитістю українські емігранти за океаном, зумовили те, що Канада і країни Латинської Америки одні з перших визнали незалежну Україну і допомогли в становленні дипломатичних інституцій України.

У пропонованій статті автор має на меті розкрити роль української діаспори Канади і країн Латинської Америки в становленні дипломатичних інституцій України, зокрема

Посольств України та Генеральних консульств України в Канаді, Бразилії і Аргентині.

На сьогоднішній день відсутні спеціальні узагальнюючі праці з даної тематики. Тому є потреба об'єктивного наукового її розгляду і аналізу.

Помітне місце у дослідженні проблеми займають колективні праці В.П. Трощинського, А.А. Шевченка "Українці в світі"[1], Б.Д. Лановика, Р.М.Матейка, З.М. Матисякевича, І.Б. Дацківа, Н.В. Совінської "Роль та місце української діаспори в становленні незалежної Української держави"[2]. Деякі інформативні архівні джерела зібрані у Львівському історичному музеї. Значні матеріали містяться в зарубіжній та вітчизняній періодиці, зокрема в газетах "Гомін України" (Канада), "Українське слово" (Аргентина), "Український форум" (Київ).

Вагому роль у справі дослідження та вивчення ролі канадської і латиноамериканської діаспори в становленні дипломатичних інституцій України відіграє заснована в м. Києві така громадська організація як Інститут досліджень діаспори (очолює І.І. Винниченко).

Дослідження показали, що від перших днів проголошення незалежності українські громади в західній діаспорі намагалися вплинути на уряди своїх держав, щоб ті прихильно поставилися до молодої держави, в першу чергу, визнанням її суверенним членом світового співтовариства. Хоча слід зазначити, що Польща першою визнала незалежну Україну. Другою країною світу, яка визнала Україну, була Канада. Сталося це, без сумніву, завдяки великому впливу її українського населення, яке складає більше 1 млн. чоловік.

Подібного досягли українці Аргентини, коли в грудні 1991 р. Аргентина першою на Латиноамериканському континенті визнала незалежну Україну. Представник української громади Борис Лятошинський, зокрема, зазначив: "Ми в Аргентині працювали так гідно, коли була проголошена Українська держава. Великим зібранням, великою маніфестацією пішли до уряду Аргентини, щоб записати українську державу. Вони хотіли робити спеціальне засідання. Ми сказали, що з 1922 р. Україна визнана державою, визнали Україну незалежною державою світу. Дай, щоб Бог обдарував нас мудрістю і щоб Україна була"[3].

В такому ж дусі діяли українці Бразилії, уряд якої 26 грудня 1991 р. прийняв рішення про визнання незалежної України.

Перед молодою Українською незалежною державою постали нагальні проблеми: як налагодити нормальну діяльність дипломатії, де влаштувати посольства, консульства, кореспондентські пункти і т.д. Адже Росія, як відомо, оголосила себе єдиною спадкоємницею розваленої радянської імперії. Вона присвоїла собі державний золотий запас, будинки дипломатичних служб, торгово-економічних представництв у всьому світі.

Для Української держави справа виявилась нелегкою. Необхідні були значні кошти, а їх не вистачало. І на виручку прийшла українська діаспора, яка шляхом створення різних громадських фундацій, особистих фондів, індивідуальних внесків посприяла отриманню нашою країною матеріальної, духовної та інших видів допомоги. Зарубіжні українці збирали кошти на посольства, вдаючись до різноманітних культурно-масових заходів: колядування на Різдво, ставлення драматичних вистав, підготовка концертів, проведення дискотек тощо[4].

Ряд архівних документів, повідомлень зарубіжної та вітчизняної періодики, спогади емігрантів за кордоном свідчать, що українська діаспора Північної та Південної Америки не була байдужою до розбудови незалежної України. І в першу чергу вона надала допомогу у встановленні дипломатичних місій нашої держави за кордоном, зокрема у Канаді, Бразилії, Аргентині.

1 грудня 1994 р. в Оттаві в приміщенні адвокатської фірми Борден-Елмонт був влаштований урочистий прийом на честь посла України в Канаді Віктора Батюка, торговельного аташе та інших дипломатів української держави. Імпреза відбулася з нагоди придбання для посольства в Канаді нового будинку, розташованого на 310 Зомерсет Вест. Серед численних гостей були представники українських церков, товариств, організацій, фінансистів, юристів – усі ті, хто допоміг в проведенні і успішному завершенні операції по придбанні нового будинку для посольства. Присутніми були й журналісти з українських мас-

медіа.

Найпочесніших гостей запросили до слова. Адвокат Любомир Козак назвав найжертовніших вкладників, за гроші яких і була придбана садиба українського посольства в Оттаві. Це, насамперед, авторитетний серед українства Конгрес українців Канади (далі – КУК). Від імені цієї організації виступили голова Торонтського відділу КУК Марія Шкамбара та голова Провінційної ради КУК Онтаріо інженер Богдан Максимець.

Високою активністю відзначився приватний сектор. Так, одні із найбільших жертводавців для блага українського народу – подружжя Лідія і Ераст Гуцуляки подарували Україні свій будинок для тимчасового приміщення посольства на 331 Меткальфе Стріт, а також вельми щедро допомогли у фінансуванні нової садиби посольства. Нині будинок Гуцуляків в Оттаві є невід'ємною частиною дипломатичного представництва України в Канаді.

Підтримку Батьківщині продемонстрували українські фінансові установи Канади, зокрема Українська кредитна спілка, кредитна спілка "Будучність", кредитна спілка "Союз", кредитна спілка святої Марії, "Комюніті траст".

Із адвокатських фірм найвагоміший внесок зробили адвокатське бюро Михайловського, Бардина і Залуцького та адвокат Ігор Куйповський – вони в цій операції представляли фінансові установи. Адвокати Любомир Козак, Лариса Ткаченко, Пол Мак-Картен представляли уряд України.

Хвилюючою і незабутньою була процедура передачі будинку посольству. Цю почесну місію здійснив Любомир Козак. Він вручив послу України Віктору Батюку дві збірки ділової документації про транзакцію придбання нового будинку для посольства.

Виступаючи перед присутніми жертводавцями, посол Віктор Батюк розповів про процес закупівлі нового будинку і щиро подякував усім, хто допоміг успішно завершити цю історичну подію як для канадської діаспори, так і для України. Батюк також передав пропам'ятну дошку подружжю Лідії і Ерасту Гуцулякам за їхній щедрий дар Україні. З рук посла отримали почесні грамоти інженер Ярослав Соколик (генеральний секретар Світового Конгресу Українців), Марія Шкамбара (голова КУК – Торонто), Мирон Герус (Rochester Fumiturs), Українська кооперативна рада Канади, адвокат Любомир Козак.

Офіційна зустріч закінчилася палкою патріотичною промовою адвоката Тараса Підзамецького. Виступаючи від імені українського кооперативного руху, він підкреслив, що діаспора завжди братиме активну участь у спільних і корисних проектах як для канадської громади, так і для рідної України[5].

Коли кореспондентка Валентина Пащенко запитала Ераста Гуцуляка, бізнесмена з Канади, чому саме він і його дружина подарували Україні будинок для посольства, то почула у відповідь: "Ми добре знайомі з міністром закордонних справ Анатолієм Зленком. Він мені довіряє і дав повноваження збирати кошти на створення посольства. Я вирішив: не буду знову починати щось сам – повідомив КУК, що готовий очолити таку Комісію під їхнім проводом. І створив її. Ще не всі у нас усвідомили, що є держава, і є міністр, і він не повинен йти до них за порадою... Тим часом в Оттаві вже знайшли відповідний будинок і, щоб він "не втік", я від себе дав завдаток. Поїхав до Вінніпегу, повідомив про те. Всі одноголосно погодилися, що його треба купити, хоч коштів ще не було, їх тільки почали збирати.

Повернувшись, підписав решту паперів і поїхав у відпустку... І туди мені повідомляють, що КУК змінив думку. Ну, а у нас так: якщо ви внесли завдаток і підписали документи, вже не маєте права відмовитися. Що робити: або мене судитимуть за те, що я підписав папери, або я судитимусь із КУКом, що вони змінили думку? А вони змінили – і край.

Тоді я став радитися із родиною. Будинок є. В центрі міста, недалеко від парламенту, видний, на головній вулиці. Лук'яненкові – послу України в Канаді – він сподобався. Заступникові міністра закордонних справ також. Я вважав, що потрібен саме будинок, бо КУК уже вирішив просто орендувати кілька кімнат у хмародері (хіба то годиться для амбасади?), щоб можна було повісити прапор і щоб люди бачили, що це часточка України.

Я маю що залишити дітям (їх у мене троє – син і дві доньки), а частина мусить бути для України. То чому зараз, поки живу, не можу їй цього дати? Родина була згодна: якщо відчуваєш, що це не поставить тебе у ситуація жебрака, то давай. Будинок коштував 630000. Я заплатив. Приїхав в Україну, саме проходив Міжнародний форум українців, пішов з делегацією до Кравчука і зробив заяву, що ми даруємо будинок під першу українську амбасаду. А на фонди, що зібрав КУК, купили будинок для посла"[6].

Серед тих, хто зробив внесок у будівництво українського посольства в Канаді, був і Лука-Богдан Обух. В його архіві зберігається документ-подяка, видана йому Централею Конгресу українців Канади за його жертовний внесок на благородну справу України та українців Канади. В документі-подяці зокрема сказано: "Дорогий Пане Богдане Обух! Цим листом потверджуємо одержання Вашої щедрої пожертви на Фонд української амбасади у сумі 100 доларів США. Від імені Централі Конгресу українців Канади щиро дякуємо Вам за скору і конкретну допомогу у благородньому ділі для добра України. Ваш відгук є доказ Вашої щедрості та готовності в складний і критичний час допомогти українському народові. Вашою жертвенністю Ви стали співбудівничим української держави і причинилися до відкриття вікна у політично-дипломатичний світ. На Вашу моральну і матеріальну підтримку завжди буде велика потреба. 22 вересня 1992 р."[7].

Не можна не сказати про внесок ще однієї високосвідомої патріотки Ярослави Шафранюк. На торжествах, які відбулися 26 січня 1995 р. в домі Канадсько-Української мистецької фундації з приводу 90-річчя від дня народження цієї відомої меценатки, їй було урочисто вручено Почесну Відзнаку Президента України.

Відкривши офіційну частину програми ювілею, Марія Шкамбара, голова Торонтського відділення КУК, привітала ювілярку і запросила до слова посла України в Канаді Віктора Батюка. Високий гість, вручивши Шафранюк Почесну відзнаку та грамоту, привітав її з нагородою і 90-річчям від дня народження.

Відзначивши благодійну працю Ярослави Шафранюк взагалі, посол особливо підкреслив її допомогу в започаткуванні діяльності Генерального консульства України в Торонто. Завдяки старанням цієї жінки-патріотки були створені особливо сприятливі умови для утвердження дипломатичної присутності незалежної Української держави в Канаді. Віктор Батюк побажав ювілярці міцного здоров'я, творчої наснаги, довголіття і успіхів у її благородній справі[8].

Також Ярослава Шафранюк отримала почесні грамоти і привітання від прем'єр-міністра Канади, губернатора Онтаріо, Генерального консульства України в Торонто та багатьох інших організацій.

З липня 1995 р. розпочало свою діяльність у Бразилії Посольство України (в столиці країни – місті Бразиліа), а трохи згодом, 24 серпня 1996 р.у, в місті Куритіба, – столиці бразильського штату Парана, де проживає найбільша кількість українців, було відкрите Генеральне консульство України[9].

Відкрити та облаштувати Посольство України і Генеральне консульство України допомогла Українсько-Бразилійська Центральна Репрезентація (об'єднання української діаспори), до якої входять Українська католицька церква, яку очолює владика Кир Єфрем, Українська автокефальна православна церква, очолювана владикою Єремієм, Хліборобсько-освітній союз на чолі з Євгеном Чмирем, Українсько-Бразилійський клуб, очолений Петром Єдиним, Товариство прихильників української культури під керівництвом Ярослава Гребінника, Релігійно-культурний центр "Полтава", очолюваний Даниїлом Козлінським. Вони і нині підтримують представництво України в Бразилії та докладають чимало зусиль для розвитку українсько-бразильських відносин[10].

Подібно Бразилії, Українська Центральна Репрезентація Аргентини, до якої ввійшли 25 товариств та угрупувань 400000-го населення української діаспори, допомогла створити умови для відкриття посольства України в Буенос-Айресі. Від імені уряду подяку Українській Центральній Репрезентації Аргентини оголосили віце-прем'єр Микола Жулинський та посол України в Аргентині Віктор Пащук[11]. Пащук, зокрема, сказав: "Не

злічити проведених заходів з роз'яснення української проблематики, які здійснюють членські організації Української Центральної Репрезентації Аргентини та їх філії. Один лише приклад становлення дипломатичного представництва України в Аргентині свідчить про дієвість допомоги української діаспори. Нині наше Посольство є найбільшим та найрозгалуженішим дипломатичним представництвом України в Латинській Америці. В успіхах української дипломатії – велика роль Вашого постійного сприяння"[12].

Підсумовуючи розгляд даного матеріалу, зазначимо, що українська діаспора Канади та країн Латинської Америки гідно відстоювала Україну як суверенного члена світового співтовариства. Вона доклала максимум зусиль та матеріальної допомоги в становленні дипломатичних структур, тобто у відкритті посольств, консульств. А це, в свою чергу, зумовило утвердження українського імені, піднесення престижу України і українців у світі.

Характеризуючи перспективи дослідження даної проблеми, зазначимо, що багато важливих аспектів вивчені ще недостатньо, зокрема потребують ґрунтовнішого дослідження питання подальшого співробітництва між дипломатичними інституціями України та українською діаспорою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К., 1999. – 352 с.; 2. Лановик Б.Д. та ін. Роль та місце української діаспори в становленні незалежної Української держави / Р.М.Матейко, З.М. Матисякевич, І.Б.Дацків, Н.В. Совінська. – Тернопіль, 2001. – 292 с.; 3. Лятошинський Б. Виступ на ІІ Всесвітньому форумі українців / Матеріали другого Всесвітнього форуму українців 21-25 серпня 1997 року. – К., 1998. – С.93; 4. Лановик Б.Д. та ін. Роль та місце української діаспори в становленні незалежної Української держави / Р.М.Матейко, З.М. Матисякевич, І.Б.Дацків, Н.В. Совінська. – Тернопіль, 2001. – С.17; 5. Новий будинок амбасади України // Гомін України. – 1995. – 18 січня. – С.3; 6. Пащенко В. ...Стараюся в різні способи допомагати своїй Україні // Україна. – 1994. - №10. – С.11-12; 7.Львівський історичний музей. – Ф.11. (Архів Обуха Л.-Б.). – Оп.17. – Спр.35 (Спогади про політичні переслідування). – Арк. 16; 8. Ювілей Ярослави Шафранюк // Гомін України. – 1995. – Січень-лютий; 9.Україна-Бразилія: від декларацій і намірів – до конкретної співпраці // Український форум. – 2002. – 29 листопада. – С.3; 10. Рубінець М. У гостях в української громади в Бразилії // Українське слово. – 1998. – 22-23 липня; 11. З'їзд української діаспори в Аргентині // Гомін України. – 1996; 12. Пащук В. Посольство України в Аргентині вітає українську громаду // Українське слово. – 1998. – Серпень. – С.1.

Історіографія та джерелознавство

Ю.І. Поп

ПИТАННЯ АВСТРІЙСЬКОГО РОБІТНИЧОГО ТА СОЦІАЛІСТИЧНОГО РУХУ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. НА СТОРІНКАХ РОСІЙСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

Проблеми розвитку багатонаціонального робітничого руху Австрії в кінці XIX – на початку XX ст. викликають постійну зацікавленість у дослідників, адже самі процеси в середині соціал-демократичної партії Австрії якнайтіснішим чином були пов'язані з національним питанням цієї багатонаціональної держави. У цьому контексті значну увагу науковців, оглядачів та журналістів, перш за все соціалістичного напрямку, привертають проблеми демократизації виборчої системи, роль соціал-демократії як вождя пролетарських мас у боротьбі за нову виборчу систему. Оглядачі аналізують сам процес розвитку Австрійської соціал-демократичної партії та прийняття нею, вперше в історії міжнародного робітничого руху, спеціальної програми з національного питання, дають їй оцінку. Не полишена поза увагою аналітиків і теорія культурно-національної автономії та теоретичні концепції її творців Е. Крістана, К. Реннера і О. Бауера. Оглядачі та журналісти прагнуть охопити весь спектр національних проблем, їх зв'язок з масовим робітничим рухом та його партією – соціал-демократією. Російські ліберали та оглядачі соціалістичного напрямку прагнули до всебічного аналізу національних проблем в монархії Габсбургів, роль та місце робітничого класу та його партії соціал-демократів у політичному житті Ціслейтанії.

Ареною аналізу всіх цих питань стала преса, зокрема найбільш популярні ліберально-демократичні видання – „Русское богатство", „Русская мысль", „Вестник Европы", „Образование", „Жизнь". Тематика публікацій у згаданих журналах, особливості висвітлення проблем дозволяють глибше зрозуміти зміст, який автори вкладали у поняття „національні проблеми в середовищі робітничого класу та його партії соціал-демократів", їхнє ставлення до офіційного курсу імперії в окресленому колі проблем.

У зв'язку з тим, що глибоких досліджень та публікацій з даної проблеми немає, автор поставив перед собою завдання прослідкувати реакцію російських аналітиків та журналістів на весь комплекс національних проблем Ціслейтанії в кінці XIX – на початку XX ст. Адже спроби австрійських соціал-демократів вирішити ряд цих проблем як позитивних, так і негативних, можуть стати у нагоді керівникам молодих держав з різним етнічним складом населення, в тому числі й України.

Уважно спостерігаючи за внутріполітичними процесами в багатонаціональній Габсбургській імперії, російські публіцисти соціалістичного напрямку не могли не звернути увагу на таке явище як зростання ролі робітничого класу та його партії соціал-демократів в політичному спектрі подій імперії. Сам пролетаріат, його партія активно включалися в розвиток політичних процесів в монархії. Так було і під час бурхливих подій, зв'язаних з указами прем'єра К. Бадені про рівність чеської і німецької мов в урядових установах, які з'явилися в середині 90-х років XIX ст., а лідери німецьких соціалістів виступили проти цих указів. Однією з характерних відповідей на таку позицію німецьких соціал-демократів Австрії стала публікація політичного оглядача журналу „Жизнь" П. Теплова у травневому випуску журналу. Як і в більшості публікацій, автор розглядав мовну проблему в більш широкому спектрі і робив наголос на позиції керівництва австрійської соціал-демократії. Так, даючи їй оцінку, автор підкреслював: „Особливу позицію у питанні про мови зайняла австрійська соціал-демократична партія". Будучи представницею як німецьких, так і чеських, польських, русинських, італійських робітників, вона стояла не на вузько націоналістичній точці зору німецьких шовіністів і, оскільки справа стосувалася рівних умов для чеської і німецької мов, вона вперше була за ці мовні укази. Вона виступала тільки проти вирішення таких важливих і складних питань адміністративним методом. Питання про мови, як і всі

національні питання, можуть бути законно вирішені лише шляхом добровільної згоди всіх зацікавлених народів, в даному випадку дійсних представників чеського і німецького народів, а це можливо лише в парламенті, заключає П. Теплов[1]. Але австрійський парламент через національну обструкцію не працював, і навіть вибори 1901 р. ситуацію не змінили. На підтвердження цього кореспондент журналу „Жизнь" П. Звездич наводить цитату однієї із газет, в якій анонімний автор пише: „В результаті виборів, ми маємо нових 425 депутатів, але хто насмілиться стверджувати, що ми маємо і новий парламент?"[2], хоча там були і депутати соціал-демократи.

Російські публіцисти глибоко аналізують зростання політичної активності робітничого класу та його партії в багатонаціональній Подунайській імперії під впливом російських подій 1905 – 1907 рр. Головною вимогою пролетаріату і всіх трудящих було загальне виборче право. „І у питанні загального виборчого права, – пише П. Звездич, – австрійській с-д партії довелося зв'язати останнє з питанням про національні автономії, погодитися на те, щоб число депутатів від окремих областей знаходилося у певному співвідношенні до суми податків, які надходили від цих областей, завдяки цьому найбільшим промисловим центрам та областям було гарантовано необхідну кількість голосів у парламенті". Соціал-демократична партія за загальне виборче право і воно повинно бути завойоване мирним шляхом через парламент[3]. У 1907 р. в Австрії було введено загальне виборче право, „...завойоване австрійським пролетаріатом під впливом сприятливої зовнішньої кон'юнктури – торжества визвольного руху в Росії", – пише Л.Василевський[4]. Це була видатна перемога всіх трудящих Австрії, констатує більшість оглядачів. Серед журнальних матеріалів, які аналізували результати виборів 1907 р. згідно нового виборчого закону і на яких соціал-демократична партія завоювала 87 депутатських місць, вирізняється стаття Ф. Капелюша в журналі „Образование", де автор зазвичай переоцінює цей успіх соціал-демократів. Він пише: „Ніхто не передбачав, що соціал-демократи отримають майже 90 мандатів... Народжується Нова Австрія. Цей синтез – соціал-демократія. Вона примирила чехів і німців, італійців і хорватів, поляків і русинів, вона вводить Австрію у велику сім'ю новітніх держав на шлях прогресу і культури"[5]. Звичайно, не всі оглядачі поділяли таку точку зору, що видно із кореспонденції М. Брусиловського в журналі „Русское богатство". Автор робить більш точний висновок із результатів виборів, коли пише, що „загальне голосування не перетворило його (парламент – Ю.П.) із реакційного в прогресивний, але воно внесло в нього значні зміни, які надзвичайно важливі"[6].

Із зальної кількості публікацій в журналах „Русское богатство" та „Русская мысль" виділяються статті Л. Василевського та А. Глебова. У статті „Оновлений рейхсрат" (надрукована в листопадовому номері журналу „Русское богатство" за 1911 рік) соціаліст Л. Василевський, аналізуючи роботу першої сесії нового парламенту, пише: „Цікаво, що ініціаторами постановки питання про становище народів у державі стали не депутати буржуазних націоналістичних партій, а соціал-демократи. Представники різних національних організацій соціал-демократії вимагали національних прав для своїх народів – національну автономію. Про відкриття другого чеського університету в Брно виступили чеські депутати, а українського у Львові – українські. Німецьких соціал-демократів, які підтримували ці вимоги своїх одно партійців, було звинувачено у підриві „німецького національного духу". Почалися взаємні звинувачення у пресі. „Разом з тим, виявилось, що соціал-демократичні партії, яких в народі вважали космополітичними та індиферентними в національному питанні, готові вести боротьбу з національними привілеями більш енергійно і послідовно ніж буржуазні націоналісти"... „Керівну роль у боротьбі з реакцією має зіграти соціал-демократія, до якої приєднаються всі щирі прогресивні і демократичні сили. Завдяки загальному виборчому праву, це об'єднання не так вже і слабке як у попередньому куріальному парламенті, і близько ста депутатів соціал-демократів завжди зможуть сказати своє вагоме слово, коли справа торкнеться інтересів широких мас трудового народу"[7].

Намагаючись розібратись у всіх хитросплетіннях суспільно-політичного життя Австрії кінця XIX–початку XX ст., Л.Василевський вирішив дослідити історію австрійського

робітничого і соціалістичного руху 90-х років, коли соціал-демократичне керівництво вперше здійснило реорганізацію партії, розробило і прийняло спеціальну програму з національного питання. Так, з'явилася досить змістовна стаття „Національне питання і австрійські соціалісти", автором якої був Л. Василевський. „Таким чином, – пише він, – з національним питанням австрійська соціал-демократія вперше віч-на-віч зустрілась в області організаційних питань. Це був природній процес росту робітничого руху і протидіяти йому означало приректи себе на неминучу поразку, і, в той же самий час викликати нове загострення національних протиріч серед робітників різних національностей, які ведуть боротьбу за одні і ті ж соціальні і політичні ідеали соціал-демократії"... І на 6 з'їзді загальноавстрійської соціал-демократії в червні 1897 р. у Відні партія була перетворена у вільну федерацію національних соціал-демократичних партій – німецької, чеської, польської, югослов'янської, італійської, української, які отримують повну внутрішню самостійність і спільність дій з іншими національними соціал-демократичними партіями у важливих теоретичних і політичних процесах[8].

Продовжив обговорення проблеми федералізації австрійської соціал-демократичної партії оглядач „Вестника Европы" М. Ратнер вже напередодні першої світової війни. Він вважав, що в національному відношенні соціал-демократія являє собою ніби маленький місцевий інтернаціонал, федерацію національних соціал-демократичних організацій: німецької, чеської, польської, русинської, південнослов'янської, італійської. Ці партії в національних питаннях повністю автономні, а в питаннях політичних, економічних і соціальних виступають солідарно, як єдиний союз. Такий організаційний принцип знаходиться в повній відповідності з програмою національної автономії, яку прийняла австрійська соціал-демократична партія для вирішення національного питання в монархії[9].

Продовжуючи поглиблене вивчення національного питання в Австрії та його зв'язок з соціалістичним робітничим рухом, Л. Василевський у вказаній вище статті пише: „Національне питання в Австрії злободенне, яке експлуатується політиками всіх можливих відтінків, це питання, на яке кожен політик, в тому числі, звичайно, і політик соціалістичного табору, повинен реагувати не абстрактними формулами, а абсолютно реальною програмою"[10]. На думку Л.Василевського, програма повинна забезпечити свободу і рівність всіх націй і національних меншин у державі, хоча це і не просто зробити.

Проект програми розглядався на загальноавстрійському з'їзді соціал-демократії в Брюнні (Брно) в 1899 р. і викликав жваві дискусії і, перш за все, між прихильниками територіальної і культурно-національної автономії. „Бажаючи виробити і прийняти реальну програму, – пише Л.Василевський, – австрійські соціалісти повинні були визнати принцип повної рівноправності всіх національностей і рахуватися з прагненнями дрібних народностей так само як і з політичними претензіями великих національних одиниць... Потрібно було виробити таку програму, яка могла б бути протиставлена як платформа всього соціалістичного табору національним програмам буржуазних партій різних національностей, які ворогують між собою"[11]. Після гострих дискусій делегати з'їзду одноголосно прийняли запропонований партійною комісією текст програми, який базувався на принципах територіальної автономії. „Національна програма брюннського конгресу цілком задовольнила всі національні організації соціалістичного табору Австрії, – пише Л.Василевський. – Разом з тим, майже ніхто не вбачав у цій програмі спробу увіковічнити політичне існування Австрії, сприяти її розвитку, могутності і життєвості"[12]. В той же час, як свідчать подальші події суспільного життя Австрії, програма не зняла протиріч між окремими національними загонами соціал-демократії імперії, в першу чергу між чеською і німецькою соціал-демократією.

Широкий резонанс в російській публіцистиці викликали праці теоретиків соціал-демократичної партії Австрії К.Реннера і О.Бауера та ідеї, які автори сформулювали в них, насамперед концепція „культурно-національної автономії". Л.Василевський піддав критиці особисті погляди К.Реннера, австрійського патріота, який зовсім не помічає прагнення майже всіх народів Австрії до незалежності. А книга К.Реннера (Р.Шпрінгера) „Боротьба народів

Австрії за державу" містить у собі багато цікавих і повчальних доказів економічного і історичного характеру, які підібрані так вміло, що цим маскується вся тенденційність поглядів Шпрінгера, адже він прагне будь-що врятувати Австрію від подальшого загострення внутрішніх національних протиріч і зовнішньої австро-угорської кризи. „Сумнівно, – підсумовує Л.Василевський, – щоб австрійські соціал-демократи поділяли точку зору Р.Шпрінгера, тому що для них, прихильників реальної політики, яка відповідає інтересам робітничого класу і визвольним прагненням народів, „подунайська федерація" не може бути тим ідеалом, яким вона є в очах Шпрінгера, полум'яного австрійського патріота, незважаючи на його соціал-демократичні симпатії"[13].

Критикуючи ряд положень культурно-національної автономії Реннера, Л.Василевський, П.Звездич, А.Глебов, Н.Штрассер врешті-решт ставали на позиції останньої. Про це найбільш яскраво свідчить висновок М.Ратнера: „Це єдино можливе вирішення національного питання, яке може бути узгоджене з найвищим виявом соціальної думки – з соціалістичним світоглядом"[14]. Хоча за яких умов це буде зроблено, автор не уточнює.

Природно, що національна боротьба, яка майже не припинялася в Австрії, на початку XX ст., проникла і в ряди пролетаріату. Проявом цього було гостре протистояння лідерів австро-німецької та чехослов'янської соціал-демократичних партій, за якими йшли рядові члени організацій. „І тут вона, – за словами А.Глебова, кореспондента журналу „Русская мысль", - зробила ту ж саму руйнівну дію, яку ми спостерігаємо на всьому державному організмі".[15] Найбільш гострі суперечки між чеськими і німецькими соціал-демократами спричинило питання шкіл чеської національної меншості у Відні, де проживало більше 100 тисяч чехів (102974). „Боротьба за національну школу, особливо початкову, є однією з початкових форм національної боротьби", – пише далі А.Глебов[16].

Конфлікт через школи для національних меншин засвідчив посилення націоналізму як в керівництві австрійської, так і чехослов'янської соціал-демократичних партіях. Чеський націоналізм був відповіддю на німецький шовінізм у цьому питанні. „Тепер, – пише О.Бауер на сторінках журналу „*Der Kampf*", – вже немає єдиної австрійської соціал-демократії; вона розпалася на ряд самостійних соціал-демократичних партій: німецьку, чеську (яка, в свою чергу, складається з двох партій), польську і т.д. На виборах вони часто виступають одна проти одної"[17]. „Національне питання, – відмічає Л.Василевський, – зруйнувало єдність партії, її згуртованість, і тепер переважна більшість чеських с.-д. знаходяться у відкритій війні з загальноавстрійською партією"[18]. Чехи взяли курс на подальше розмежування від австрійської партії, на національне розмежування і в інших робітничих організаціях, які ще вважалися єдиними, і першими тут стають профспілки, керовані соціал-демократією. Посилаючись на федералізацію партії, матеріальні вигоди, чеські соціал-демократи в 1910 р. прийняли рішення про поділ профспілкових організацій, за національною ознакою, констатує уже згадуваний нами М. Ратнер[19]. Російські публіцисти по-різному оцінили цей крок чехів. Негативне ставлення до позиції чехів на сторінках журналу „Вестник Европы" висловила Н.Штрассер, заявляючи, що „... цим самим порушуються і принципово, і практично основи австрійського робітничого руху. На цьому ґрунті росло і загострювалось чеське питання в партії. Національні протиріччя вже послабили партію з середини, а поділ профспілок за національностями нічого, крім шкоди, австрійському робітничому рухові не принесе"[20].

Однак автор розуміє реалії імперії, коли пише, що „чеський сепаратизм – не партійна хвороба, корені його сягають в історію, яка зв'язала два народи такими тісними стосунками, які часто створюють замість братерства і любові ворожість і ненависть"[21]. У гострій полеміці з чеськими соціал-демократами їх німецькі колеги не змогли навести достатньо аргументів для підтвердження інтернаціоналізму австрійських соціалістів, як результат „... сьогодні більшість чеських соціал-демократів знаходиться у відкритій війні з загальноавстрійською партією", – констатував у листі з Відня Л.Василевський[22], а „австрійська соціал-демократія як єдина партія існує хіба що тільки на папері"[23], – писав, у свою чергу, А.Глебов, поділяючи

позицію чеських соціалістів. І правильно констатував Л.Василевський у своїй статті „Національне питання і австрійські соціалісти", що австрійський соціалістичний рух на початку XX ст. став явищем таким же різношерстним, як і та територія, на якій цьому рухові доводиться розвиватися[24].

Підводячи підсумок, зауважимо, що автори публікацій, які друкувалися на сторінках „Русского богатства", „Русской мысли", „Вестника Европы", „Образования"і „Жизни", не залишались осторонь найгостріших питань робітничого та соціалістичного руху Австрії. Численні публікації свідчать, що через призму робітничого питання кореспонденти та аналітики підходили до більшості національних проблем багатонаціональної імперії, в першу чергу до слов'янського питання. Аналіз поглядів, представлених у статтях, дозволяє визнати, що, незважаючи на різноманітність висновків, російські оглядачі однозначно оцінювали всю гостроту національного питання в Австрії, яке згубно впливало на розвиток багатонаціонального робітничого і соціалістичного руху. Перед українськими істориками відкриваються широкі можливості для більш глибокого дослідження даної проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Теплов П. Политическая жизнь в Австрии в 1897 г. // Жизнь – 1897. – т. XVII. – Май, №14, кн.2. – С. 192; 2. Звездич П. Результаты выборов в Австрии // Жизнь – 1901. – т.IV, апрель. – С. 364; 3. Звездич П. Избирательная реформа в австрийский партайтаг // Образование. 1906. – №2, отд.2. – С. 142.; 4. Василевский Л. Накануне новых выборов в парламент // Русское богатство. – 1911. №5. – Отд.2. – С. 73; 5. Капелюш Ф. Выборы в Австрии // Образование. – 1907. – №7. – С. 93.; 6. Брусиловский И. Некоторые итоги австрийской избирательной статистики // Русское богатство. – 1907. – №7. – С. 160.; 7. Василевский Л. Обновленный рейхсрат // Русское богатство. – 1907. – №11. – С. 66 – 67; 8. Василевский Л. Национальный вопрос и австрийские социалисты // Русское богатство. – 1906. – сентябрь. – С. 50; 9. Ратнер М. Национальные и политические моменты в парламентской жизни Австрии // Вестник Европы. – 1911. – кн.1. – С. 149; 10. Василевский Л. Национальный вопрос и австрийские социалисты // Русское богатство. – 1906 сентябрь. – С. 54; 11. Там само; 12. Там само. – С. 59; 13. Там само. – С. 64; 14. Русское богатство. – 1908. – № 4. – С. 167 – 171; 15. Глебов А. Профессиональное рабочее движение и национальные противоречия //Русская мысль. – 1910. – № 12. – С. 82; 16. Глебов А. Борьба за национальную школу в Австрии //Русская мысль. – 1912. кн. 8. от. 2. – С. 70; 17. Глебов А. Новый парламент //Русская мысль. – 1911. кн.х. – С. 78; 18. Василевский Л. Накануне новых выборов в парламент //Русское богатство. – 1911. – № 5. отд. 2. – С. 74; 19. Ратнер М. Национальные и политические моменты в парламентской жизни Австрии //Вестник Европы. – 1911. кн. 1. – С. 150 – 151; 20. Штрассер Н. Письмо из Австрии // Вестник Европы. – 1912. кн. 1. – С. 350; 21. Там само. – С. 363; 22. Василевский Л. Накануне новых выборов в парламент //Русское богатство. – 1911. – № 5. отд. 2. – С. 74; 23. Глебов А. Профессиональное рабочее движение и национальные противоречия //Русская мысль. – 1910. – № 12. – С. 82; 24. Василевский Л. Национальный вопрос и австрийские социалисты //Русское богатство. – 1906 сентябрь. – С. 50.

М.В. Стопчак

ПРОТИБОРСТВО ДИРЕКТОРІЇ УНР З ЛІВОРАДИКАЛЬНОЮ ОПОЗИЦІЄЮ У ПОВОЄННІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Доба Директорії УНР була третьою спробою державницьких сил створити незалежну Українську державу, яка, на жаль, завершилась поразкою. Аналізуючи її причини, дослідники звертають увагу на відсутність єдності у державницькому таборі, гостре протиборство різноманітних політичних сил з ключових питань державотворення, яке згодом переросло у фазу жорстокої боротьби за владу. Тому в умовах розбудови незалежної Української держави, коли на її політичній арені діє близько сотні різноманітних політичних партій і рухів, надзвичайно важливим є ретельне вивчення і осмислення як позитивного, так і негативного досвіду взаємин Директорії з різноманітними політичними силами. Цей досвід не лише дасть ключ до розуміння глибинних суспільно-політичних та економічних процесів, що відбуваються зараз у нашій державі, а й дозволить сучасним керівникам України уникнути небажаних, навіть згубних помилок.

Виконання такого важливого завдання потребує глибокого комплексного аналізу всього наукового доробку української історіографії з цієї проблеми. Автор певною мірою

здійснив такий аналіз у кількох статтях, надрукованих у попередніх номерах даного часопису. Представлена стаття присвячена аналізу протиборства Директорії з ліворадикальним табором у повоєнній українській історіографії.

Слід зазначити, що на сьогодні відсутня цілісна історіографічна праця з цієї проблеми. Лише окремих її аспектів в загальному плані торкаються у історіографічних оглядах до своїх кандидатських дисертацій такі дослідники як В.В.Стрілець, В.В.Бобина, О.М. Любовець, В.І. Нагорний, Л.О. Радченко, В.М. Яблонський, П.Я.Білян, Р.Ю.Васковський, Я.О. Потапенко, М.В.Яцюк. Зокрема Л.О. Радченко, аналізуючи історіографію державної діяльності Директорії, наголошує на загалом слабкому вивченні історії протистояння в Україні політичних партій самостійницького і автономістського спрямування та потребі посилення уваги істориків до цього важливого питання.[1] Цікавою є стаття А.І.Кудлая, у якій фрагментарно аналізується стан дослідження сучасними українськими фахівцями взаємин Директорії УНР з ліворадикальною опозицією через призму їх ставлення до селянського повстанського руху у 1919 р.[2] Певні оцінки працям І.Мазепи, Ю.Мазуренка, у яких йдеться про спроби Директорії знайти контакти з повстанцями на чолі з ліворадикальними силами весною 1919 р., даються у „Історичних зошитах" А.П.Гриценко.[3]

Об'єктивна оцінка стану розробки досліджуваної проблеми повоєнною українською історіографією міститься у історіографічному розділі фундаментальної монографії В.Ф. Солдатенка „Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.)". Автор зазначив, що, незважаючи на значний обсяг літератури з історії Української революції 1917-1920 рр., період Директорії досліджений недостатньо. Він порадив сучасним фахівцям звернути особливу увагу на дослідження такої слабко вивченої тенденції Української революції як суперечливі процеси всередині кожної з українських політичних партій, оскільки це негативно відбилось на долі визвольних змагань 1917- 1920 рр. [4]

Таким чином актуальність та недостатнє висвітлення в науковій літературі і зумовило обрання автором даної теми.

Слід зазначити, що у повоєнний період окремі аспекти досліджуваної теми знайшли відображення у радянській, зарубіжній українській та сучасній вітчизняній історіографії.

Аналіз радянської історіографії свідчить, що більшість істориків за життя Сталіна так і не насмілились порушити ідеологічне табу щодо дослідження діяльності опозиційних ВКП(б) партій. Виняток становлять лише дві праці А. Лихолата – „Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине" (1949 р.), яка увійшла складовою частиною до іншої монографії – „Разгром националистической контрреволюции на Украине в 1917-1922 гг." [5]. Проте ці праці у висвітленні досліджуваної проблеми практично не вийшли за існуючі тоді ідеологічні межі. У них Директорія, як і в довоєнний період, виступає органом „буржуазно-націоналістичної контрреволюції", створеним „за ініціативою представників німецького командування..." [6]

Не відрізняється автор оригінальністю і у висвітленні причин утворення партій ліворадикального табору, їх взаємин з Директорією. У праці безапеляційно стверджується, що розколи у провідних політичних партіях УНР-УСДРП і УПСР і виділення з них лівих фракцій і течій стались виключно завдяки успіхам радянської влади і зростанню авторитету комуністичної партії. Щоб не втратити залишків авторитету серед народних мас, ці партії, на думку автора, підступно вдались до брехливих заяв про зміну своїх програмних засад, проголосивши себе прибічниками більшовиків і радянської влади.[7] Проте головна їх мета залишалась незмінною. Маскуючись комуністичними вивісками і удаваним визнанням платформи радянської влади, боротьбисти та „незалежники", пише автор, намагались „...послабити вплив Комуністичної партії серед трудящих мас України, розкласти органи Радянської влади зсередини і підготувати таким чином ґрунт для захоплення влади в свої руки". [8] При цьому взаємини ліворадикальних сил з Директорією висвітлюються автором надзвичайно прямолінійно. Він вбачає в цих силах лише „агентів націоналістичної Директорії", що постійно допомагали їй зміцнювати буржуазно-поміщицьку диктатуру в

Україні. Такий підхід досить рельєфно прослідковується при висвітленні однієї з ключових проблем у взаємовідносинах Директорії з ліворадикальною опозицією – проблеми ставлення до селянського повстанського руху. Автор навіть не згадав про те, що селянський повстанський рух України у 1919 р. знаходився під значним впливом ліворадикальних сил, і що саме ці сили, сподіваючись на лояльне ставлення більшовиків до української державності, фактично агітували селянство на підтримку більшовицької влади, що і призвело до відкритого протистояння „лівих" з Директорією.

Не маючи змоги заперечувати значний розмах повстань українського селянства проти більшовицької влади навесні 1919 р., А.Лихолат характеризує їх виключно як куркульсько-націоналістичні, що були „...організовані агентами Директорії спільно з представниками українських „лівих" есерів, незалежників і інших контрреволюційних партій".[9] На його думку, більшість повстанських отаманів, що вели боротьбу проти більшовицької влади, були вихідцями саме з партій ліворадикального табору.[10] При цьому самі отамани були представлені людьми виключно жорстокими, які без жалю нищили всіх, хто підтримував радянську владу.

Припинення існування ліворадикальних політичних партій автор вважає закономірним явищем. Не вдаючись до скільки-небудь глибокого аналізу програмних засад їх діяльності, він вбачає головну причину їх поразки у політиці підтримки ними „...петлюрівської Директорії і цілої серії маріонеткових буржуазних націоналістичних „урядів", що вели боротьбу проти Радянської влади і Комуністичної партії, догоджаючи при цьому інтервентам і білогвардійцям. [11]

Таким чином, у другій половині 40-х - першій половині 50-х рр. XX ст. навіть поодинокі праці, що з'ясовували проблему взаємин Директорії з ліворадикальною опозицією так і не позбулись ідеологічних кліше довоєнної радянської історіографії, а, отже, нічого не додали до розуміння суті цієї проблеми.

Деякі позитивні зрушення у вивченні радянськими істориками проблем Директорії, діяльності українських національних партій, в т.ч. і ліворадикального спрямування, припадають на другу половину 50-х років XX ст., коли в СРСР почалась десталінізація. Значно зросла кількість публікацій, особливо в зв'язку із 40-річчям Жовтневої революції. У цих працях в певній мірі висвітлювалась і досліджувана проблема. Її вивчення активізувалось з кінця 1950-х років, коли у органі ЦК КПУ „Комуніст України" була надрукована стаття „Про розробку і висвітлення деяких питань історії КП України", у якій визнавалось доцільним дослідження історії українських національних партій у контексті боротьби проти них більшовиків.[12] Вже у 60-х роках активно досліджують різні аспекти діяльності українських політичних партій, в тому числі і ліворадикального напрямку, тактику КП(б)У щодо них М. Супруненко, В. Чирко, І. Курас, В. Полушкіна. Зокрема у 1966 р. вийшла монографія М. Супруненка „Очерки історії громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції на Україні". Вона засвідчила, що у деяких питаннях щодо діяльності ліворадикальних партій автор відійшов від усталених стереотипів. Зокрема це стосується його оцінки діяльності боротьбистів і „незалежних" УСДРП, їх взаємин з Директорією. Так, М. Супруненко вступив в полеміку з колишнім помічником М. Скрипника Г.Овчаровим, який в одному з номерів „Комуніста України" за 1958 рік надрукував статтю „З приводу висвітлення питання щодо боротьбизму". [13] Він заперечив твердження Г.Овчарова про те, що еволюція ліворадикальних партій в бік радянської влади була викликана виключно спробою замаскувати свою контрреволюційну тактику, підкреслював, що ця еволюція викликана комплексом об'єктивних і суб'єктивних причин. Не погодився М. Супруненко і з оцінкою боротьбистів як партії куркульської контрреволюції. При цьому він посилається на виступ секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора на XII з'їзді КП(б)У (червень 1937 р.), який характеризував боротьбистів як дрібнобуржуазну партію переважно середнього селянства з усіма недоліками, притаманними цьому соціальному прошарку. В той же час, зазначає В. Супруненко, - „... ці негативні якості боротьбистів все ж залишали місце для їх плідного співробітництва з Радянською владою". [14]

Завершуючи аналіз діяльності ліворадикальних партій і їх взаємин з Директорією, автор вперше в радянській історіографії відкрито визнає їх значний вплив на селянство. „...Незважаючи на непослідовність і хитання, - підкреслює дослідник, - сама поява лівих дрібнобуржуазних груп на політичній арені України мала значне позитивне значення. Їх публічні заяви і виступи, спрямовані проти Директорії і „трудового конгресу", їх вимоги припинити переговори з Антантою і почати мирні переговори з Радянською Росією і, накінець, їх демонстративне залишення „трудового конгресу" сприяло подальшому відходу від Директорії дрібнобуржуазних мас і, перш за все, і селянства".[15]

Все ж слід зазначити, що автор уникнув у своїй праці об'єктивного аналізу подій, пов'язаних з періодом, хоч і короткочасним, співробітництва ліворадикальних партій з Директорією наприкінці весни 1919 р. Він пов'язує їх із звичайними хитаннями які згідно з комуністичною доктриною, притаманні дрібнобуржуазним партіям.

Проте далеко не всі історики 60-х років у своїх працях зважувались хоч в якійсь мірі переглянути усталені догми щодо діяльності Директорії і її взаємини з ліворадикальною опозицією в роки революції. Власна безпека примушувала багатьох істориків обходити подібні теми стороною, „...обмежуватися загальними міркуваннями, або спиратися на безпрограшну схему „про керівну і спрямовуючу роль". У противному разі з'являлася пряма загроза звинувачення в націоналізмі з відповідними службово-партійними висновками". [16] Тому у ряді праць цього періоду оцінки досліджуваної проблеми залишалися непорушними. Приклад - праця І.Рибалки „Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні".[17] А з кінця 60-х років в умовах відходу партійно-радянського керівництва від політичних реформ, становлення командно-адміністративної системи, ідеологічні штампи щодо діяльності Директорії, національних політичних партій ставали ще суворішими. Так, в тритомнику „Українська РСР в період громадянської війни (1917-1920 рр.)" прихід до влади Директорії пояснювався лише політичною недосвідченістю селянства, яке купилось на запозичені Директорією у більшовиків гасла про боротьбу з буржуазією за землю і волю.[18] Замовчуючи справжні причини виступів широких мас селянства проти більшовицької влади навесні 1919 року, автори тритомника намагаються довести, що це були прояви куркульського бандитизму, організованого за дорученням Директорії її підручними - українськими дрібнобуржуазними і буржуазно-націоналістичними партіями і угрупуваннями.[19] Повстанські загони селян образливо називаються зграями „...як відверто націоналістичного, петлюрівського, так і анархо-махновського напряму".[20]

Не змінились суттєво підходи до дослідження історії українських політичних партій, в т.ч. і ліворадикального спрямування, їх взаємин з Директорією і в 70-80 роки. Серед праць даного періоду слід виділити дві монографії І. Кураса: „Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине" (1978 р.) та „Повчальний урок історії: Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної партії" (1986 р.). За багатством джерельної бази, комплексністю дослідження ці праці і зараз не втратили своєї значущості. У них не лише були досліджені етапи формування і розвитку провідних ліворадикальних партій УНР періоду Директорії – УКП (боротьбистів) та УКП, але й здійснена спроба дати цілісну оцінку українського націонал-комунізму як течії в революційному русі українського народу.[21] Проте методологічною основою цих праць залишилась ленінська теоретична спадщина, що і зумовило не лише напрям дослідження, але і зміст висновків. В руслі ленінських настанов ці праці визначають ліворадикальні українські партії як „лівий фланг дрібнобуржуазних партій". Їх утворення автор пов'язує лише із спробою дрібної буржуазії „...зберегти свій певний вплив на частину дрібнобуржуазних мас".[22] Взаємини ліворадикальних партій з Директорією не аналізується, оскільки автор вважає, що вона припинила своє існування ще у лютому 1919 р. в результаті наступу радянських військ.

Слід зазначити, що негативний вплив на дослідницьку працю радянських істориків справляла офіційна точка зору Комуністичної партії, яку відбивали узагальнюючі видання фундаментального характеру. Серед них - восьмитомна „Історія Української РСР" (1977

р.), „Непролетарские партии России: урок истории”(1984 р.), „Великий Жовтень і Україна” (1987 р.), „Непролетарские партии России в трех революциях” (1989 р.) тощо. Зміст цих праць свідчить про небажання комуністичних ідеологів визнавати об’єктивну революційну роль українських національних партій, в тому числі і ліворадикального характеру, їх здатність впливати на трудящі маси. Звідси і випливає оцінка цих партій як націоналістичних і шкідливих, чия діяльність разом з „петлюрівською Директорією” була спрямована лише на те, щоб „...відмежувати Україну національним кордоном від цієї (соціалістичної – авт.) революції і здійснення її соціально-економічних програм”. [23]

Маючи такі настанови, українські історики не могли вести об’єктивних історичних досліджень. Тому, попри все багатство джерельної бази цих досліджень, їх аналітична цінність сьогодні незначна.

У повоєнний період, особливо у 50-60-х рр. ХХ ст. окремі аспекти досліджуваної теми починають опрацьовуватись також у зарубіжній і, в першу чергу, українській зарубіжній історіографії. Як справедливо зазначає одна із дослідниць історіографії Української революції 1917-1920 рр. Л.О. Радченко, „практично всі великі обсягом праці про українську революцію 1917-1920 років до 1966 року виходили з-під пера колишніх українських політиків...” [24]

Серед фундаментальних праць слід, в першу чергу, виділити семитомну працю активного учасника визвольних змагань М. Стахіва „Україна в добі Директорії УНР”. Вже у першому томі дослідник акцентує увагу на питаннях, з яких розійшлися із своїми партіями – УСДРП та УПСР, їх ліві крила. Розділ в партіях йшов „... по лінії двох проблем: проблеми повної демократії парляментарного типу з одного боку і „диктатури пролетаріяту” чи пак „радянської системи” з другого боку. Хто був прихильником парляментарної демократії, той відкидав рішуче всяку співпрацю з більшовиками; хто був прихильником „радянської системи”, той тим самим був за конечність миру з Совєтською Росією. Таким чином, ці дві проблеми одночасно визначували різне становище у внутрішніх і зовнішніх справах”. [25]

Визначаючи характер взаємин Директорії з українським ліворадикальним табором, М.Стахів змальовує їх як виключно ворожі, при цьому всю вину перекладає саме на ліворадикальні сили. Ця тенденція прослідковується при висвітленні автором практично усіх аспектів діяльності Директорії протягом 1918-1920 рр. Боротьбисти, підкреслює М.Стахів, зайняли щодо відновленої влади УНР під проводом Директорії неприхильну позицію, домагаючись впровадження в життя своїх революційних гасел. „Чад революції задля самої революції, і то на зразок большевицький, був серед деяких кіл боротьбистів так сильний, що вони тратили з очей загальний інтерес своєї нації”.[26] Разом з тим, дослідник досить спрощено підходить до визначення причин зростання впливу боротьбистів і „незалежних” УСДРП серед народних мас в початковий період правління Директорії. На його думку, ці причини пов’язані виключно із слабкістю керівних центрів УПСР і УСДРП. Зокрема він наголошує на тому, що Оргкомітету УПСР (центральної течії), яка підтримувала Директорію, не вистачало досвідчених партійних працівників для роботи на місцях, оскільки більшість з них пішла на державну роботу в урядові установи. Боротьбисти ж, які ніяких урядових обов’язків не мали, використовували цю ситуацію для посилення свого впливу. Що стосується УСДРП, то тут автор покладає вину на найбільш авторитетних діячів цієї партії – В.Винниченка, В. Чехівського та М.Порша, які виявили значні хитання в бік „радянської системи”.[27] Будь-яких інших аргументів дослідником не наводиться; поза його увагою залишились такі моменти як соціальні процеси у місті та селі, хитання серед самих членів Директорії з ключових проблем державотворення, непослідовність Директорії при вирішенні невідкладних соціальних проблем, що турбували широкі маси трудящих.

Зображення ліворадикальних партій як сил неконструктивних щодо державотворчих намагань Директорії характерне і при висвітленні автором такої важливої віхи в житті УНР як Трудовий Конгрес України. Аналізуючи у своїй праці декларацію „незалежних” УСДРП на Трудовому Конгресі, М.Стахів правильно підмітив її певні недоліки, які полягали у беззастережній вірі в неминучість світової соціалістичної революції, нерозумінні справжніх

намірів більшовицької Росії щодо України. Разом з тим, в оцінці позиції „незалежних" УСДРП, представників інших лівих опозиційних груп на Конгресі, як і в оцінці підсумків роботи самого Конгресу, автор припустився певної необ'єктивності. Незважаючи на те, що закон, згідно якого обирались делегати на Конгрес, позбавив цього права ряд категорій трудящих, він називає критику „незалежними" УСДРП складу Конгресу „дитячою", а сам Конгрес - повноправним представником волі народу.[28] Відмова представників сил ліворадикального табору голосувати за спільний проект резолюції Конгресу, представлений більшістю, автором пояснюється лише як результат небажання опозиції „...дати порахувати голосів своїх прихильників, які були у маленькій кількості". [29]Одночасно заяву цих сил до Президії Конгресу, у якій вони висловили незгоду з його рішеннями, дослідник назвав протидержавною.[30] Очевидно він не зумів чи не захотів побачити, що виступи представників ліворадикальних сил на Конгресі проти політики Директорії були не просто прикрим епізодом його роботи, а відображенням того факту, що в самому суспільстві існують різні, часто протилежні точки зору на шляхи вирішення найнагальніших проблем українського державотворення, і кроки Директорії з метою їх вирішення не завжди задовольняють значні верстви українського суспільства.

Негативна оцінка діяльності боротьбистів і „незалежних" УСДРП дається автором і при аналізі наступних після Трудового Конгресу епізодів Української революції. „Вплив цих лівих угрупувань, - зазначає М. Стахів, - ми бачили наявно в плятформі переворотового „Комітету Охорони Республіки" в Кам'янці.... Відгомін цього впливу совєтофільської лівиці видно також ще в переговорах проводів УПСР і УСДРП з членами Директорії – Петлюрою і Макаренком у Рівнім і Здолбунові".[31]

Розповідаючи, зокрема, про події, пов'язані із проведенням Кам'янецького Трудового Конгресу (21-22 березня 1919 р.), автор зразу ж зауважує, що Конгрес „...був добре „оброблений" місцевими есерами, незалежними с-д., боротьбистами і іншими „лівими". [32] Про це, на його думку, свідчив і проект резолюції Конгресу, який показав, що „...провідники УСДРП і УПСР дали себе переконати цілком на позицію проводу незалежних с.д. і частинно боротьбистів. Йдеться у резолюції не тільки про зміну курсу політики Директорії, але про зміну характеру демократичної республіки на совєтську".[33] При цьому, автор нехтує фактами, які призвели як до прийняття резолюції Конгресу „Про внутрішнє і міжнародне становище Української Народної Республіки", так і створення „Комітету Охорони Республіки". Адже саме у день прийняття резолюції Директорія і її уряд налякані втратою Жмеринки і наступом більшовицьких військ на Проскурів, самі залишили урядові установи, евакуйовані до Кам'янця, і зникли у невідомому напрямку. Провідні соціалістичні партії УНР, опинившись перед фактом розпаду керівних центрів УНР, були змушені шукати вихід із важкого становища, що склалося. Створення „Комітету Охорони Республіки" і було спробою знайти такий вихід. При цьому у повідомленні про створення цього Комітету від 22 березня 1919 р. підкреслювалось, що він створений для тимчасового представництва центральної влади і одним із його завдань є переговори з Директорією з ряду важливих державотворчих питань.[34] Але М. Стахів ігнорує ці аргументи, як і факти значного полівіння широких народних мас, їх різкого незадоволення політикою уряду С. Остапенка в цей період, з чим не могли не рахуватись провідні соціалістичні партії, і зводить причини появи резолюції лише до того, що „...провідники обидвох соціалістичних партій піддалися психозі та впливові незалежних с.д. і боротьбистів, що стояли на совєтській плятформі".[35] Відповідно і саму резолюцію Кам'янецького Конгресу і створений ним „Комітет Охорони Республіки" автор кваліфікує як державний переворот, поклик до бунту проти законної влади УНР в особі Директорії. [36]

У цьому ж руслі автор трактує і події, які мали місце після завершення конфлікту, пов'язаного з „Комітетом Охорони Республіки". Про це свідчить аналіз третього розділу шостого тому його праці під назвою „Шукання нових шляхів організації влади УНРеспубліки". Він починається з параграфа, який красномовно свідчить про позицію автора щодо ліворадикального табору: „Незалежні соціял-демократи і боротьбисти

сугерують переворот на вершинах влади УНРеспубліки". Погоджуючись з необхідністю реорганізації влади (як Директорії так і її уряду), М.Стахів вважає, що її потрібно було здійснити, спираючись на принцип національної консолідації. Тому він піддав гострій критиці позицію провідних політичних партій УНР-УСДРП та УПСР на переговорах з Петлюрою у Здолбунові та в Рівному на початку квітня 1919 р. На думку М.Стахіва, висунута ними спільна платформа з метою реорганізації влади була створена під впливом „залаштунково діючих незалежних соціал-демократів і їхніх побратимів з-поміж боротьбистів", які домагались повної ліквідації Директорії, маючи на меті порозумітись з „українськими радянцями" по той бік фронту.[37] Між тим, аналіз договірної платформи двох партій від 5 квітня 1919 р. свідчить, що у ній, порівняно з платформою „Комітету Охорони Республіки", відбулись значні зміни, які якраз і не враховували багатьох пропозицій обох ліворадикальних партій.[38] Не зовсім об'єктивно автор змальовує і причини, через які С.Петлюра пристав на платформу УПСР та УСДРП після переговорів у Рівному. У його зображенні С.Петлюра був змушений це зробити і тим самим відмовитись від своєї позиції щодо національної консолідації виключно через непоступливість і тиск цих двох партій, які не позбулись впливу боротьбистів і „незалежних" УСДРП. [39] Автор, не посилаючись на конкретні факти, бездоказово стверджує, що „...правдоподобно в оточенні Петлюри тоді мусіли бути укриті боротьбисти і „ незалежні соціал-демократи", які постійно впливали на нього так, щоб викликати в нього принаймні невтральність до боротьбистів, як вже не симпатію".[40]

Справжні причини такої поведінки С.Петлюри, на наш погляд, дещо інші. Автор поділяє точку зору одного з провідних дослідників історії Української революції В.Ф. Солдатенка, який зазначав, що С.Петлюра, здійснюючи реорганізацію існуючої системи влади, сам був не проти зосередити цю владу лише в своїх руках, а вся його діяльність в цьому напрямку „...полягала не стільки в бажанні змінити політику, скільки в прагненні показати(може й імітувати) активну державну діяльність за найтяжчої катастрофи", [41] до якої він теж значною мірою був причетний.

Не обійшов М.Стахів у своїй праці і одну з ключових проблем у взаємовідносинах Директорії з ліворадикальним табором – проблему ставлення до селянського повстанського руху, що набув значного розмаху у 1919 р. Проте аналіз його праці засвідчує, що автор підійшов до висвітлення цієї проблеми не зовсім об'єктивно. Зокрема він, спираючись на тенденційно підібрані висловлювання із праць В.Антонова-Овсієнка, М.Яворського, заперечує наявність повстань українського селянства проти Директорії у перші місяці її влади, факт його співробітництва з більшовиками.[42] Якщо ж і були виступи, стверджує М.Стахів, то це не були повстання проти Директорії в ім'я якоїсь іншої державної влади. „Це були просто анархічні виступи. Їх організовано в ім'я бездержавності або просто для „парубоцької слави" чи навіть для грабежу". [43] Одночасно, не маючи змоги заперечувати загальновідомі факти, зокрема, повстання під проводом отаманів Зеленого, Данченка, Григор'єва, він зображує їх звичайними бунтами, а самих отаманів – людьми політично неграмотними і амбітними у своєму намаганні зберегти владу, що і використовували у своїх інтересах боротьбисти і „незалежні" УСДРП . Висвітлюючи, наприклад, виступ проти Директорії отамана Зеленого, автор прямо пише, що „московські агенти і українські „незалежні с.д." та „боротьбисти" лише підтримували його бунтарські замисли, сподіваючись, що вони при його допомозі повалять Директорію та запровадять свою „українсько-радянську утопію". [44]

Одночасно у праці М.Стахіва відсутній глибокий аналіз аграрної політики Директорії, її впливу на радикалізацію настроїв селянських мас, що не дає змоги зрозуміти справжні причини виступів селянства проти Директорії в перші два місяці її правління, і підтримки ним гасел українських ліворадикальних сил.

В цілому праця М.Стахіва, будучи найбільш значним дослідженням політичних, соціально-економічних реалій періоду Директорії, через вищезазначені недоліки, постійні спроби невілювати помилки Директорії, не зуміла дати об'єктивної відповіді на багато

питань щодо її взаємин з ліворадикальними силами в роки Української революції.

Після публікації праці М.Стахіва, дослідження даної проблеми в зарубіжній українській історіографії дещо уповільнилась, хоча в 60-70-ті роки і вийшло декілька узагальнюючих праць з історії української революції, які побіжно торкались досліджуваної теми. Йдеться про праці П.Мірчука, І.Майстренка, Г. Костюка.[45] Проте вони були написані без використання архівних та інших джерел, які перебували у сховищах СРСР і тому були для них недоступні; до того ж їх вирізняла помітна партійна заангажованість. Не знайшла ця проблема відображення і в „Українському історику", який почав виходити у 1963 р. Аналіз „Покажчика змісту" журналу за 1963-1992 рр. свідчить, що лише кілька статей у ньому побіжно торкаються проблеми діяльності Директорії УНР, її взаємин з ліворадикальними силами. Найбільш вагома з них – „Аграрна політика українських урядів (1917-1920)" І.Вітановича. У ній автор, досліджуючи аграрну політику основних політичних партій в період Української революції, в тому числі і ліворадикального спрямування, прийшов до висновку, що жодна з них, намагаючись повести за собою селянство, так і не спромоглася чітко сформулювати для селян аграрне питання і послідовно його розв'язати.[46]

В цілому, здобутки закордонної історіографії 50-80-х рр. XX ст. з досліджуваної проблеми слід визнати незначними. Красномовні факти в цьому плані наводить у своїй монографії Л.Радченко: з 235 дисертацій з проблем українознавства, захищених в Західній Європі, США, Канаді за 1928-1983 рр., лише у 30 розглядались окремі питання Української революції; навіть на початку 90-х років на Заході лише незначна частина науковців займалась проблематикою 1917-1920 рр. [47] Сучасні дослідники обґрунтовують і причини такого стану. Стосовно істориків української діаспори вони зазначають, що більшість з цих фахівців належали до активних учасників революційних подій і у своїх творах не зуміли піднятись над своїми вузькопартійними поглядами щодо найважливіших проблем Української революції.

З початком перебудовчих процесів в Україні, а, згодом, і проголошенням її незалежності почався новий етап української історіографії, який характеризується критичним підходом до історіографічної спадщини попереднього періоду, спробою відійти від звичних канонів та схем радянської історичної науки, більш об'єктивним висвітленням історії України, в т.ч. і такої важливої віхи як Українська революція 1917-1920 рр. Це стосується і досліджуваної автором теми. Хоча праць з даної проблеми і не дуже багато, окремі її аспекти знайшли відображення у деяких монографіях і статтях. Серед монографічних досліджень слід виділити праці Ю.Кульчицького та Я.Малика., [48] у яких автори торкаються вже згадуваної проблеми селянського повстанського руху у 1919 р. Правда, у трактовці причин того, чому Директорії на межі 1918-1919 рр. не вдалось опанувати селянство, яке допомогло їй повалити владу П. Скоропадського, дослідники не відійшли від усталених поглядів, наголошуючи головним чином на тому, що селяни були збаламучені більшовицькими закликами і безпринципною пропагандою. Помилок Директорії вони торкаються лише побіжно. Але у їх працях, на відміну від істориків 50-80 рр., наголошується на значному впливі ліворадикальних партій - боротьбистів і „незалежних" УСДРП на селянство, підкреслюється, що „разом ці партії перетягнули на більшовицьку сторону велике число повстанців, які брали участь у гетьманському перевороті". [49] Звертають дослідники увагу і на тактику ліворадикальних партій, щодо селянства з метою досягнення своєї стратегічної мети – побудови власними силами на більшовицькій платформі незалежної української держави. Ці партії, зазначає Ю.Кульчицький, „...звертали увагу на селянство та мали плани втягнути повстанців у свій табір і тим самим поставити більшовиків під факт доконаний, що існує український комуністичний уряд та українська червона армія, та змусити їх до співпраці з ними".[50] Багато аспектів повстанського селянського руху в Україні у першій половині 1919 р. у руслі досліджуваної проблеми торкається і інші українські дослідники – С.Кульчицький, В.Нагорний, І.Кудлай, Р.Коваль. Зокрема вони намагаються глибше з'ясувати причини, через які повстале селянство на початку 1919 р. відвернулось від Директорії і пішло за ліворадикальними силами, що стояли

на пробільшовицьких позиціях в аграрному питанні. Так, В.Нагорний у своїй статті „Генеза українського націонал-комунізму (1917-1920)" вважає, що інтелігенція, яка очолила боротьбу за державу, не мала політичних традицій і державного досвіду, і тому не змогла організувати маси, переважну частину яких складало селянство, на вирішення національних завдань. „А неосвічений, патріархальний і політично незрілий селянин, – підкреслює дослідник, - знав, проти кого він, але не знав, за кого"[51] і попав під вплив соціальної демагогії більшовиків і ліворадикальних українських партій, що еволюціонували в їх бік.

Цікаву думку з цього приводу висловив С.Кульчицький у своїй праці „УСРР в добу „воєнного комунізму" (1917-1920): спроба побудови концептуальних засад реальної історії". Дослідник вважає, що причини пробільшовицьких настроїв селянства слід шукати у тих соціальних настроях, які панували в українському селі на межі 1918-1919 рр. Селянство, зазначає дослідник, виступало за зрівняльний розподіл землі, і цей рух виливався у заперечення ліберальних капіталістичних відносин, які не дозволяли таку ідею реалізувати. Тому гасла більшовиків і їх українських прибічників про необхідність знищення невеликої купки „імущих", які зосередили в своїх руках більшу частину землі, знайшли відгук серед селян-повстанців.[52] В свою чергу, І.Кудлай вважає дещо спрощеним підхід тих дослідників, які пов'язують вплив ліворадикальних сил на селянство лише з політичною наївністю останніх, їх низькою національною свідомістю. Погоджуючись з тим, що селянство – верства досить консервативна в багатьох питаннях суспільного життя, він одночасно підкреслює, що цей консерватизм поєднувався у селян із споконвічним і непереборним бажанням володіти землею. Тому в умовах Української революції „...основним критерієм лояльності українського селянства до будь-якого уряду була здатність цього уряду вирішити земельне питання. Директорія ж від самого початку своєї політичної діяльності не спромоглася стати на шлях негайного і послідовного розв'язання аграрної проблеми".[53]

У своїй праці І.Кудлай також приділяє достатньо багато уваги проблемі, яка випала з полю зору багатьох дослідників, – пошуку Директорією контактів з повстанцями на чолі з „лівими" навесні 1919 р. Спираючись на досить широку фактологічну базу, дослідник не лише переконливо доводить, що для спільної боротьби з більшовиками навесні 1919 р. склались сприятливі передумови, а й змальовує складний шлях пошуку компромісу урядом Б.Мартоса з ліворадикальними силами, що мали значний вплив на повстанців.[54] Одночасно автор звертає увагу на те, що досягнутий після чорноостровської угоди у червні 1919 р. компроміс уряду Б.Мартоса з лівими виявився надзвичайно короткочасним через розбіжності ідеологічного і політичного характеру. Проте найважливішою проблемою, яка, на думку автора, стала каменем спотикання у стосунках селян-повстанців на чолі з ліворадикальними силами з Директорією, була нерішучість останньої у вирішенні земельного питання. Це відштовхнуло стомлених війною селян від Директорії.[55] Цю ж точку зору і поділяють і інші дослідники, зокрема В.Лозовий, який зазначав, що Директорія і її уряд не вловили змін у настроях селянства, яке весною 1919 р. почало виступати за приватну власність на землю і продовжували обстоювати тезу про необхідність націоналізації земельного фонду і передачі землі селянам на правах користування. [56]

У контексті питання про взаємини Директорії з повстанським селянським рухом ряд дослідників торкається ще однієї важливої проблеми – „отаманії", її впливу на долю Української революції. Зокрема І.Кудлай зазначає, що проблема отаманщини, особливо питання про партійну приналежність отаманів, досліджена недостатньо. На його думку, перш за все, слід зважити на те, що більшість отаманів були вихідцями з простих селян і хоча вони й були щирими патріотами України, не усвідомлювали ролі національної державності в розв'язанні усіх життєво важливих проблем для українського селянства. „На рубежі 1918-1919 рр., - підкреслює дослідник, - „отаманія" була для селян найефективнішим способом задоволення своїх соціальних інтересів... А більшість отаманів у бік більшовиків штовхнула саме віра в те, що вони зможуть на державному рівні вирішити земельне питання". [57] Не заперечуючи впливу незалежників і боротьбистів на формування поглядів отаманів, дослідник все ж вважає не зовсім правильним визначати політичну орієнтацію повстанських

отаманів як виключно ліворадикальну. Дійсно, українським „лівим" вдалось „перетягти" на свій бік багатьох повстанських ватажків, але багато з них, підкреслює дослідник, „...декларуючи свою приналежність до тієї чи іншої партії, часто не мали з нею нічого спільного або змінювали свою партійну приналежність у залежності від обставин".[58]

Досить предметно розглядає проблему „отаманії" у своїй монографії „Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.)" В. Солдатенко. Спираючись на міркування, оцінки перших істориків української революції (В.Винниченка, І.Мазепи, П.Христюка, М.Шаповала), В.Солдатенко запропонував своє бачення такого складного її феномена як „отаманія". Проте, на наш погляд, далеко не з усіма оцінками цього явища з даним фахівцем можна погодитись, зокрема з його тезою про фактичну тотожність влади Директорії з отаманщиною.[59] Слід згадати, що і серед першого покоління істориків Української революції, на праці яких посилається дослідник, не було єдності в оцінці „отаманії". Важко погодитись і з висновками шановного дослідника про те, що головну провину за отаманщнину несе С.Петлюра.[60] Не знімаючи певної відповідальності з Головного Отамана, ми думаємо, що явище „отаманії", його причини значно глибші і багатогранніші. Автор вважає слушними міркування рецензента даної праці Б.Андрусишина, який зазначав, що глибинні причини „отаманії" лежать не у провині С.Петлюри, „...а у пробудженні селянської стихії, засиллі молоді у революційному русі, яка поєднувала дух жертовності з юнацьким радикалізмом, у слабкості державного апарату, наявності чисельних повстанських загонів, які не підкорялися центральній владі, в підривній більшовицькій пропаганді, приматі в умовах війни влади військових тощо".[61]

Одночасно у праці В.Солдатенка є надзвичайно важливе зауваження щодо необхідності подолання деяких негативних тенденцій, які притаманні багатьом сучасним дослідженням з проблем „отаманії". Йдеться про спроби романтизувати це складне і суперечливе явище, вирізняти в ньому переважно позитивні елементи (відвагу, героїзм, нездоланність духу), замовчуючи тіньові сторони.[62] Цим недоліком, на наш погляд, в певній мірі, страждає така досить цікава праця Р.Коваля як „Повернення отаманів гайдамацького краю".[63]

Окремі аспекти проблеми протиборства Директорії з ліворадикальним табором висвітлюються і в дисертаційних дослідженнях В. Стрільця, О. Любовець, О.Єфименка, Р.Васковського. Зокрема, В.Стрілець та О.Єфименко аналізують державотворчу діяльність основних українських політичних партій, в т.ч. і ліворадикального спрямування в період Директорії.[64] Найбільш впливова партія ліворадикального табору – боротьбисти, стала предметом окремого дисертаційного дослідження О.Любовець. Залучивши до обігу новий фактологічний матеріал, автор не лише проаналізував механізм виникнення цієї партії, її національно-державницьку та соціально-економічну програми, а й основні напрямки тактики в роки революції, в т.ч. і в період Директорії. Автор дійшов висновку, що політика Директорії суперечила основним засадами боротьбизму і це зумовило відкриту опозиційність до неї боротьбистів і їх перехід на нелегальне становище.[65] Разом з тим, вищеназвані дисертаційні дослідження не позбавленні і ряду недоліків. Найбільш загальні з них – певний схематизм у висвітленні державотворчої діяльності партій ліворадикального табору без з'ясування їх взаємовпливу та зв'язків з іншими політичними силами Української революції доби Директорії. Не з'ясовується і позиція самої Директорії, її керманичів щодо діяльності ліворадикальних партій. Деякі висновки страждають недостатньою обгрунтованістю. Важко, наприклад, погодитись із тезами В.Стрільця про виключно деструктивну діяльність лівих соціалістів на початку 1919 р., „провокаційну відносно державності УНР позицію „незалежних УСДРП".[66] Дещо категоричним видається автору і висновок О.Любовець про те, що боротьба партії боротьбистів проти Директорії означала розрив єдиного українського фронту і призвела до фатальних наслідків для визвольних змагань українського народу 1918-1920 рр.[67] Адже причини розпаду цього фронту значно глибші, вони пов'язані і з непевною, хиткою політикою як самої Директорії, так і тих політичних сил, на які вона спиралась, їх нездатністю у вирішальні моменти революції

відкинути власні амбіції, політичну нетерпимість і згуртуватись навколо ідеї української державності.

Ці недоліки в певній мірі були подолані в дисертації В.Яблонського. Дослідник наголошує на тому, що Директорії довелося діяти у складній внутрішній ситуації, коли різні політичні сили, в т.ч. і ліворадикальні, намагались переконати Директорію і її уряди у правильності саме свого бачення шляхів розбудови української державності. Автор доходить висновку, що Директорія сама постійно хиталась між націоналізмом і соціалізмом і через це її спроби узгодити інтереси державницьких сил, об'єднати їх навколо ідеї розбудови української державності не завжди були вдалими.[68]

Узагальнюючи стан повоєнної української історіографії з проблеми протиборства Директорії з ліворадикальною опозицією в роки Української революції, слід зазначити, що і на цьому історичному етапі дослідники не обійшли її своєю увагою. Радянські історики розглянули певний спектр питань, пов'язаних з досліджуваною проблемою. Безумовно важливим є залучення ними цінного, часто нового фактологічного матеріалу. Позитивним явищем були і спроби окремих радянських дослідників розпочати вивчення теоретичних проблем, на дослідження яких за життя Й.Сталіна існувала заборона: соціальна база ліворадикальних українських партій, сутність українського націонал-комунізму, який виник на їх базі, вплив ліворадикальних партій на соціально-економічні і політичні процеси в 1918-1920 рр. Але, діючи під контролем правлячої партії, радянські історики не могли в своїх дослідженнях вийти за „межі дозволеного" офіційної ідеології. Тому в їх оцінці Директорії, діяльності ліворадикальних українських партій майже не з'явилось нічого нового порівняно з довоєнною історіографією. Назагал, можна погодитись, можливо, і з дещо жорсткою оцінкою української історіографії цього періду Я.Грицака, який писав, що „...у теоретичному відношенні радянська історіографія історії України з цього часу була цілковито безплідною. Весь дальший її розвиток полягав у пошуку ілюстрацій до окремих (до того ж відповідно добраних) положень з праць Маркса, Енгельса, Леніна та тез партійних документів".[69]

В свою чергу, історики української діаспори, позбавлені необхідності оглядатись на ідеологічні настанови партійних органів, мали можливість більш об'єктивного висвітлення проблем Української революції, в т.ч. і досліджуваної теми. Створені ними праці дозволили глибше ознайомитись з ідеологічними платформами українських ліворадикальних партій, прослідкувати певні етапи їх протиборства з Директорією, з'ясувати негативні наслідки цього протиборства для долі Української революції. Одночасно слід зауважити, що і закордонна українська історіографія повоєнної доби з цієї проблеми не була позбавлена ряду недоліків. І недостатня фактологічна база, пересмикування фактів, суб'єктивізм – далеко не єдині з них. Найбільш значним недоліком цих праць була їх надмірна „заполітизованість" у підходах і висновках. На цей загальний недолік закордонної історіографії з проблем революції 1917-1920 рр. звертають увагу як деякі із зарубіжних істориків, зокрема І.Лисяк-Рудницький, [70] так і ряд вітчизняних сучасних дослідників. У намаганні спростувати постулати радянської історіографії про те, що події в Україні 1917-1920 рр. є лише складовою загальноросійського революційного процесу, закордонні історики часто вдавались до крайнощів, доводячи, що Українська революція була феноменом, який жодним чином не пов'язаний з революцією в Росії. „Нехтування фактами, документами, елементарною логікою нерідко набувало чималих масштабів, - справедливо зазначає В.Ф.Солдатенко. – У невщухаючій полеміці з радянською історіографією, в обопільних звинуваченнях на перше місце поступово виходили й абсолютизувались ті, нерідко другорядні моменти, які найбільше відрізняли позиції обох сторін".[71] Цей висновок з повним правом може віднести і до доробку істориків української діаспори з досліджуваної проблеми. Як результат – закордонним історикам не вдалось об'єктивно, з наукових позицій, висвітлити ряд аспектів взаємин Директорії з ліворадикальною опозицією, що, в свою чергу, завадило їм суттєво просунутись у вивченні деяких важливих питань Української революції вже на концептуальному рівні.

Цих вад в значній мірі позбулись історики незалежної України. Їх праці з

досліджуваної проблеми хоча і мають певні недоліки, все ж стали більше виваженими і аргументованими, містять у собі елементи концептуальної новизни. Одночасно аналіз цих праць засвідчив, що далеко не всі аспекти проблеми взаємин Директорії УНР з ліворадикальним табором на сьогодні рівноцінно досліджені. Потребують більш ґрунтовного вивчення питання про діалектику взаємозв'язку між повстанським селянським рухом і силами ліворадикальної опозиції у 1919 р., про ступінь впливу як партій ліворадикального табору, так і Директорії на організацію і координацію повстанського руху, механізм взаємодії Армії Директорії з повстанцями на чолі з „лівими" влітку 1919 р. Слід більш глибоко дослідити питання, що стосуються чисельності повстанських сил, які співпрацювали з Армією УНР. Недостатньо досліджене і питання про партійну орієнтацію повстанських отаманів, ступінь впливу ліворадикальних партій на їх поведінку в переломні етапи революції. Науковий аналіз цих проблем дасть змогу не лише об'єктивно висвітлити всю палітру складних взаємовідносин Директорії з ліворадикальною опозицією в роки революції, позбавитись необґрунтованих оцінок, але й дати вичерпні відповіді на ряд загальних питань, що набувають концептуального значення, зокрема таке: чому антибільшовицький фронт Директорії і повстанців на чолі з „лівими" не витримав випробувань у 1919 р. На більш якісному науковому рівні можуть бути досліджені і інші концептуальні проблеми Української революції, на які звертають увагу сучасні дослідники, зокрема В.Ф. Солдатенко: про історичну роль українського соціалізму в долі народу, про багатокорінність КП(б)У і сучасне „прочитання" під цим кутом зору всієї історії українського націонал-комунізму. [72]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Радченко Л.О. Вказана праця. – С. 23; 2. Кудлай І.А. Селянський повстанський рух в Україні.Рік 1919: До проблеми національно-політичної орієнтації (історіографічний нарис)// Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – К., 2001; 3. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: Рік 1919-ий. – К., 1996. – С.29, 55; 4. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – С.416; 5. Лихолат А.В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине.- М., 1949; Його ж: Разгром националистической контрреволюции на Украине в 1917-1922 гг. – М, 1954; 6. Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине в 1917-1922 гг. – С. 143; 7. Див.: Там само. – С.274; 8. Там само. – С.606; 9. Там само. – С.333; 10. Там само; 11. Там само. – С. 611; 12. Коммунист Украины. – 1958. - №12. – С.88-93; 13. Там само. – 1958. - №2. – С. 34-36; 14. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). – М., 1966. – С.115; 15. Там само. – С.116; 16. Гамрецький Ю.М. До вивчення національно-визвольного руху на Україні// Укр. іст. жур. – 1990. - № 12. – С. 60.; 17. Див.: Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Х., 1962. – С. 40, 41, 53; 18. Див.: Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920. В трьох томах. – К., 1968. – С. 48-51; 19. Там само. – С. 295-296; 20.Там само. – С.291;21. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978. – С.233; 22. Там само. – С. 235.; 23. Великий Жовтень і Україна…- С.42; 24. Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 рр. – Х., 1996. – С.8; 25. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон. – 1962-1966. – Т.1. – С. 177; 25.Там само. – С.123; 27. Див.: Там само. – С.123-124, 177; 28. Див.: Там само. – Т.3. – С.48, 94; 29. Там само. – С.68; 30. Там само; 31. Там само. – Т.7. – С. 132; 32. Там само. – Т.6. – С. 164; 33.Там само. – С.165; 34. Див.:Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920.: В 4 т. – Прага,1921. – Т.3. – С.112; 35. Стахів М. Вказана праця. – Т.6. – С.167; 36. Див. там само. – С.168, 170-171; 37. Див. там само. – С.204; 38. Див.: Христюк П. Вказана праця. – Т.4. – С.117-119; 39. Див.: Стахів М. Вказана праця.- Т.7. – С.21; 40. Там само. – Т.6. – С.220; 41. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – С.718; 42. Див.: Стахів М. Вказана праця.- Т.1. – С. 150-151; 43. Там само. – Т.2. – С.168; 44. Там само. – С.156; 45.Див.: Мирчук П. Українська державність 1917-1920 рр. – Філядельфія, 1967; Майстренко І. Сторінки з історії комуністичної партії України. – Нью-Йорк, 1967; його ж: Історія КПУ. – Мюнхен, 1979; Костюк Г. Теорія і дійсність (до проблеми вивчення теорії тактики і стратегії більшовизму в національному питанні)// Сучасність. – 1970. - № 9, 11,12; 1971. - №1,2; 46. Див.: Український історик. – Нью-Йорк –Київ – Мюнхен, 1967. – Ч. 3-4; 47. Радченко Л.О. Вказана праця. – С.7,9; 48. Кульчицький Ю. Повстанський рух 1919-1926. У пошуках історичної правди// Збірник на пошану Миколи Чубатого. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1987; Малик Я. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919-1920). - Львів, 1998; 49. Кульчицький Ю. Вказана праця. – С.420; 50. Там само. – С.421; 51. Нагорний В.І. Генеза українського націонал-комунізму (1917-1920 рр.)// Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: Зб.наук.праць. – К., 1999.- С. 178; 52. Кульчицький С. УСРР в добу „воєнного комунізму" (1917-1920): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1994; 53. Кудлай І.А. Вказана праця. - С. 227; 54. Там само. – С.232 – 234; 55. Там само. – С.236; 56. Лозовий В. Кам'янецька доба Директорії УНР: основні події і процеси//

Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. - Фастів, 1999. – С.91; 57. Кудлай І.А. Вказана праця. – С.228; 58. Там само. - С.229; 59. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Концепція та історіографія (1918-1920). – К., 1999. – С.413; 60. Див.: Там само. – С. 301; 61. Андрусишин Б.І. В.Ф. Солдатенко. Українська революція: Концепція та історіографія (1918-1920 рр.) // Укр. іст.журн. -2000. - № 3. – С.141; 62.Солдатенко В.Ф. Українська революція: Концепція та історіографія (1918-1920 рр.)... - С.303; 63. Коваль Р. Повернення отаманів гайдамацького краю. – К., 2001; 64. Див.: Стрілець В.В. Державотворча діяльність політичних партій України (1917-1920 рр.): Автореф. дис...канд.іст.наук. – К., 1992; Єфименко О.Г. Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917-1920): Автореф. дис... канд.іст.наук. – Х., 1998; 65. Любовець О.М. Вказана праця. – С.12; 66. Стрілець В.В. Вказана праця. – С. 13,15; 67. Див.: Любовець О.М. Вказана праця. – С. 14; 68. Див.: Яблонський В.М. Вказана праця. – С.4, 13; 69. Див.: Грицак Я. Нарис історії України: Формування модернової української нації XIX-XX століття. – К.,1996. - С. 4; 70. Див. І.Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – К., 1994. – Т.2. – С.41-45, 51-61; 71. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис... – С.23; 72. Див.: Там само. – С. 64-65.

І. І. Ратушняк

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІОГРАФІЇ ВІДНОВЛЕННЯ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В 1918 – 1921 РР.

Здавалося б, що на таку тему як відродження другої Речі Посполитої за останні 88 років написано все. Маємо досить велику і динамічну польську історіографію[1]. До цього питання досить активно, хоча і не завжди об'єктивно, звертались радянські історики[2]. На нашу думку, проігнорували цю важливу проблему австрійські та німецькі дослідники. Але попри неослабний інтерес до однієї з країн "Європи-центру" - Польщі залишилось ще чимало питань з історії відновлення державності другої Речі Посполитої, які потребують остаточного оцінювання, уточнення, а можливо й переоцінки.

Завданням даного дослідження є постановка певних історіографічних проблем, пов'язаних з даною подією. Розміри даної статті не дозволяють нам детально проаналізувати всю історіографію по відновленню другої Речі Посполитої. Тому ми звели велику кількість правць до кількох визначальних.

Особливе місце в історіографії займає праця В. Пронобіса. Він досить лаконічно і переконливо зумів дати портрет тієї епохи. Проте викликає заперечення твердження вищеназваного автора, що "незалежність Польщі була перш за все результатом власних польських зусиль"[3]. Інколи здається, що В. Пронобіс нерідко пише з точки зору поляка, а не науковця. Досить яскраво, як з точки зору літературної, так і з точки зору історичної пише про події в Польщі 1914-1939 рр. В. Конопчинський[4]. Незаангажовано пише про даний період А. Чубинський[5]. Один з найавторитетніших польських еміграційних істориків Конрад Т. Найлор спеціально на тему відродження другої Речі Посполитої не пише. Проте у нього є декілька блискуче написаних біографій-есе, присвячених Ю. Пілсудському, Р. Дмовському, В. Вітосу, Е. Квятковському. Слід зазначити, що в цього автора не завжди можна помітити протиріччя між фактом та його інтерпретацією і це досить цікаво простежується[6].

Серед українських вчених вищеназваною проблемою займається Л. Алексієвець. В її монографії уперше в українській історіографії ґрунтовно висвітлено історичні передумови відновлення Польської держави після закінчення Першої світової війни, розкрито процес формування та розвитку її політичної системи в 20-30-і рр., визначено і проаналізовано у світлі новітньої методології головні тенденції соціально-економічного розвитку в міжвоєнній Польщі[7].

Проте в сучасній історіографії, поряд з науковим вирішенням проблеми, ще чимало політики, ідеологем, засилля емоційних поглядів.

Хотілося б звернути увагу на те, що відновлена державність другої Речі Посполитої в її своєрідності склалась під впливом реальних соціально-політичних умов. Оригінальність і неповторність другої Речі Посполитої можна бачити, на нашу думку, в органічному поєднанні чотирьох компонентів: польської держави і права, економічного розвитку XIX століття, католицизму і культури.

Економічний розвиток XIX ст. згадується як період успішного розвитку культури і національної самосвідомості, яке зіграло значну роль взагалі в розвитку польського народу[8]. В польській історіографії існує примат інтересу до політики, релігії та культури. Об'єктивну причину цього можна, мабуть, бачити в нестачі матеріалу, який відображав стан тієї реальної бази, соціально-економічних відносин, які визначали дійсну силу і стійкість, чи, навпаки, слабкість тих чи інших політичних інститутів. Говорячи про відродження Речі Посполитої, деколи забувають, що вона виникла не на голому місці. Як пише К. Т. Найлор, "уряд інвестував у будівництво основ важкої промисловості, особливо гірничої справи і гутництва в новоствореному Домбровському басейні і на Келеччині[9]. Цей автор вважає, що саме Ф. Друцький-Любецький запровадив у Польщі капіталізм, розпочавши індустріалізацію. Він пише, що без цього Польща в наступні півтора століття пішла б іншим шляхом[10]. Отже, одним з батьків польської революції 1918 р. ми можемо назвати і міністра фінансів Царства Польського з 1821 р. Ф. Друцького-Любецького. Визначальна роль, безумовно, відводилась римо-католицькій церкві, котра слугувала своєрідною об'єднавчою силою, яка згуртовувала розділених поляків. Особливу роль відігравали релігійні центри, розміщені в різних місцях розділеної країни – Ченстохов і Гетшвальд.

Подальшої розробки потребує проблема, поставлена тим же Найлором: Е. Квятковський як наступник Ф. Друцького-Любецького. Можна цілком погодитись з тим твердженням, що панування окупантів на польських землях тривало більше 120 років і було небаченим лихоліттям в історії польського народу, який довели до становища парії в не тільки в розумінні політичного безправ'я, а й у всіх інших відношеннях, аж до релігійного обмеження[11]. Насторожує відсутність будь-якої типології. А вона, однак, була. Той же К. Т. Найлор пише, що ні Відень, ні Берлін не були зацікавлені інвестиціями в периферійні провінції. Навіть російське панування в межах Царства Польського еволюціонувало, проходило різні етапи. Якщо прийняти за аксіому, що "імперські кола Відня, Берліна і Петербурга насильно онімечували і русифікували поляків, по-варварському руйнували польську культуру і все польське", то як пояснити відкритий в 1816 р. університет у Варшаві, середні і вищі школи - військові, політехнічні, лісництва, гірництва, агротехнічній інститут в Маримонті, інститут елементарних вчителів в Ловіцу тощо. Як пояснити в Царстві Польському ренесанс польської культури: А.Міцкевич, З. Красінський, Х. Сенкевич, Ю. Словацький, Б. Прус тощо. Як пишуть відомі львівські історики Л. Зашкільняк та М. Крикун: духовні надбання епохи романтизму відігравали винятково велику роль у формуванні суспільної свідомості і способу мислення поляків. Ці здобутки сприяли появі нових цінностей, котрі спиралися на демократичні уявлення про народ, глибокий патріотизм, невичерпні творчі можливості кожного поляка в досягненні своєї самоідентичності. Діячі цієї доби виступили своєрідним "авангардом нації поляків". Митці сформували головні ідеї та орієнтири людської активності, спрямованої на реалізацію гасел свободи, утвердження християнських моральних засад у взаємовідносинах між людьми. Демократичні ідеали вони нерозривно пов'язували зі справою незалежності Польщі, з її месіанським призначенням – принести свободу всьому цивілізованному світові[12].

Нас не може не турбувати понятійно-категоріальний апарат деяких праць, присвячених цій важливій події та її передумовам, відсутність об'єктивного погляду на події і процеси.

В історіографії панує погляд, що відродження суверенітету й незалежності Польської держави та її дальше становлення і розвиток стали закономірним виявом багатовікової національно-визвольної та революційної боротьби польського народу. І це, звичайно, правильно. Але ми маємо всі підстави говорити про реальне значення існування в польській історії двох тенденцій. Одна з них – революційна – деколи занадто абсолютизується, коли розглядаються історичні передумови відновлення державної незалежності країни. Друга з них - мирна, органічна, яка слугує ніби на благо Польщі, - часто ігнорується. На нашу думку, їх треба розглядати у взаємодії. Це - два взаємопов'язані внутрішні процеси, дві сторони однієї медалі.

Хотілося б ще звернути увагу на понятійний апарат, пов'язаний з другою Річчю Посполитою. В літературі, що стосується цього періоду, зустрічаються терміни "відновлення незалежності Польської держави"[13], "створення Польської республіки"[14], " відбудова держави"[15], "виникнення держави"[16], "повернення незалежності"[17], "відродження державної незалежності"[18], "створення національної держави"[19]. Отже, маємо певне протиріччя. З одного боку - "виникнення", "створення", з іншого - близькі за змістом "відбудова", "відродження", "відновлення", "повернення". На нашу думку, жорстку опозицію цих двох блоків понять не варто переоцінювати. І пояснення цього приховується в тому, що Польська держава 1918 р. була одночасно і породженням класичної Речі Посполитої, і її запереченням. Адже формування другої Речі Посполитої розтягнулось на декілька років. З 1917-1918 рр., ще під час війни, спокійно функціонував централізований адміністративний уряд Регентської Ради, який своїми діями нагадував потуги польських сеймів та сенатів минулих століть, з тією лише різницею, що сама Рада мала обов'язково рахуватися з думкою регентів Відня, Берліна і Петербургу. Проте, як зазначає більшість істориків, перший цілком "незалежний" уряд виник у Любліні з 6 на 7 листопада. Називався він Тимчасовим Народним Урядом Польської Республіки. Очолював його відомий соціаліст І.Дашинський[20].

Хотілося б звернути увагу на те, в яких кордонах та на якій території виникла Річ Посполита. Авторитетний польський історик Зб. Залуський зазначає, що новопостала Польща з'явилась лише на суто польських землях, тобто у Варшаві, Лодзі, Кракові, Любліні, Тарнові. Залуський пише, що влада варшавського уряду поширювалась тільки на колишню територію Королівства Польського та Західну частину колишнього австрійського розділу[21], оскільки у Львові з 1 листопада йшла боротьба з українцями. На сході та півночі ще стояли німецькі військові частини, а у Вільнюсі було створено тимчасовий революційний уряд, західний кордон держави формально був признаний лише 28 липня 1919 р. Східний кордон був остаточно затверджений тільки Ризьким договором 18 березня 1921 р., а Верхню Сілезію поляки отримали в червні 1922 р. Влучно, на нашу думку, атмосферу "перших днів" Речі Посполитої показав професор К. Конарський. Листопад 1918 р., зазначає К.Конарський, він пережив, як і вся Польща, в стані загального піднесення, але порівняно з розмахом ходу дій досить спокійно: "Я не роззброїв ні одного німця, не перервав жодного дня моїх занять."[22]

Отже, Польська держава постала як своєрідний "клубок" різних потуг та тенденцій. Вона не споглядалась як Річ Посполита минулих часів, а була середньою по величині країною з республіканським устроєм та постійними протиріччями в політичних колах.

Таким чином, перші десятиліття історії Польщі генетично пов'язані з XIX ст., і про це потрібно пам'ятати. Великий масив літератури з даної проблеми з'явився в останнє десятиліття XX - на початку XXI ст. Це час постмодерного перетворення світу, і не дивно, що проблематика історії відродження другої Речі Посполитої актуалізується в такій мірі, що возводиться в ранг гостро політичних питань. Появу незалежної Польщі потрібно розглядати у діалектичній взаємодії і створення, і відродження.

Залишається відкритим питання про соціальну природу подій у Польщі в 1918 – 1921 рр. Чи можна назвати їх революцією?

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Zbior traktatow II Rzeczypospolitey Polskie, - t. I-V.- Warszawa.- 1938; Najnowsze dzeje polski. Materialy i studio 1914-1939. – Warszawa, 1963; Kuzminski T. Wicś w walce o polske ludowa 1918-1920.- Warszawa, 1960; Hajnowski A. Koncepcje polityki narodowosciowej rzadow polskich w latach 1921-1929.- Wroclaw, 1979; Kotlowski T. Zjednoczenie zawodowe Polskie. Zasieg wplywow i dzialnosć spoleszno-polituczna w latach 1918-1939.- Poznań, 1977; Mendel E. Stosunki spoleszne-polituczne w Opulu w latach 1918-1933.- Warszawa, 1975; Polska nepoglegla, 1918-1939/Red. J. Zarnowski.- Wroclaw, 1984; Problema granic i obzoru odrodzonego panstwa polskiego (1918-1990). - Red. A. Czubinskie.- Poznań, 1992; Konopczynski W. Historia polityczna Polske 1914-1939. – Warszawa, 1995; 2. Братин Є. Сучасна Польща.- Б., М, 1925; Миско М. В. Октябрська революция и восстановление независмости Польши. – М, 1957; Братківський Ю. Фашистська Польща на шляху до революційної кризи. - Харків, 1933; Гросфельд Л. Государство досентябрської Польши на службе монополий. 1918-1939.- М, 1953; Исследование по истории общественного движения XIX в. - начала XX в. - Сб. статтей и материалов / Под ред. В. А. Дьякова и др. – М, 1971; Калениченко П. М. Великий Жовтень і революційний рух

у Польщі. Листопад 1918 - жовтень 1919. – К, 1971; Зуев Ф. Польша в 1918-1952 годах: лекции по Новой истории.- М, 1952; Воронков В. И. Польская крестьянская партия (ПСЛ - "Визволение") 1918 - 1922. /Автореф. дис. канд. истор. наук. – М, 1979; Юсупов Р. Р. Власть и интелегенция. Из истории Польши XX столетия (1918-1980 гг.). - Казань, 1996; 3. Pronobis W. Polska i świat w XX wieku.- Warszawa, 1998; 4. Konopczynski W. Historia polityczna Polske 1914-1939. – Warszawa, 1995; 5. Чубинский А. Внутренние и внешние предпосылки восстановления независимости Польского государства (1918-1921)// К 70-летию образования самостоятельных государств в Центральной и Юго-Восточной Европе. – М, 1989.- № 1.- С. 3-17; 6. Najlor K. 100 postaci, które mialy najwiekszy wplyw na dzieje Polske.- Warszawa, 1996; 7. Алексієвець Л. Польща: шляхом відродження державної незалежності. - Тернопіль, 2002; 8. Чубинский А. Названа праця - С.5; 9. Najlor K. 100 postaci... - S. 34; 10 Najlor K. 100 postaci... - S. 33-38; 11. Алексієвець Л. Названа праця - С. 60; 12. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі.- Львів, 2002.- С. 336; 13. Чубинский А. Названа праця. - С.3; 14. Костюшко И. Октябрська революция в России и образование Польской республики// К 70-летию образования самостоятельных государств в Центральной и Юго-Восточной Европе. – М, 1989.- № 1.- С. 74-84; 15. Kronika Polska 1918-1919// Та, со nie zginela.- Krakow, 1998.- № 28.- S.1; 16. Pronobis W. Polska i swiat... - S. 35; 17. Konopczynski W. Historia polityczna ...- S.81; 18. Kallas M. Historia ustroju Polski.- Warszawa, 1996.- S. 288; 19. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами.- К, 2001.- С. 46; 20 Зашкільняк Л., Крикун М. Названа праця. - С.443; 21. Załuski Z. Drogi do pewności.- Warszawa, 1984.- S.36; 22. Konarski K. Dałekie a bliskie.- Wroclaw, 1965.- S. 215.

І. М.Романюк

ВИСВІТЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 50-60-ТІ РР. XX СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Українське суспільство нині, знаходячись в стані трансформації, прагне відійти від адміністративно-командної економіки та авторитарно-бюрократичного режиму і перейти до соціально-орієнтовної економічної системи й демократичних форм функціонування. Цьому покликаний сприяти комплекс реформаційних перетворень, спрямованих на перехід до ринкової моделі економіки, проведення державно-політичної реформи, гуманізацію суспільних відносин, духовне відродження тощо.

Ключовим у відродженні національної економіки і найскладнішим у реалізації є, безперечно, реформування аграрного сектору. Саме його найгостріше вразила руйнівна сила старої командної моделі господарювання.

Аграрний сектор пов'язаний з інтересами як держави, так і кожного громадянина. Високий рівень його розвитку є не лише основною умовою продовольчого та сировинного забезпечення населення, а й важливим фактором політичної стабільності, економічної безпеки держави, успішного вирішення проблеми державотворення.

Звідси випливає важливість і актуальність вивчення глибинних процесів і змін, які відбувалися і відбуваються в житті українського села. Особливо цінним в цьому сенсі може бути досвід 1950-х – першої половини 60-х років, коли були здійсненні неодноразові спроби реформувати сільськогосподарську галузь.

Цілком виправданою була зацікавленість радянських істориків переважно колгоспно-радгоспною аграрною історією, пов'язаною з місцем цих форм в економічному житті суспільства, а це відсувало на другий план дослідження всього спектру соціально-економічних проблем села. Звичайно, окремі сюжети, потрібні системі, постійно фігурували в історіографії, однак соціальний зріз проблеми по відношенню до колгоспної епохи практично залишався недослідженим. Його комплексний аналіз є важливою умовою подальшого осмислення історії колгоспного ладу в Україні.

Вивчення радянського історичного досвіду викликає гострі дискусії серед професійних істориків, фахівців у галузі суміжних гуманітарних дисциплін та громадськості. Ставлення до радянського періоду історії і його ключових етапів, одним з яких є 1950-ті – середина 60-х рр., визначається суспільно-політичною ситуацією, в якій знаходиться сучасне українське суспільство, тим, який шлях вирішення назрілих проблем воно вибирає.

Переосмислення історичного досвіду 1950-х – першої половини 60-х рр., який включає його більш повну, а часом принципово нову реконструкцію та інтерпретацію, повинно починатись з відмови від обвинувачувального або виправдального підходів.

Окремішність даного історичного періоду вимагає посиленої уваги й розуміння з боку істориків. Кожне історичне дослідження є актуальним, бо в ньому узагальнюються певні підсумки у вивченні заявленої теми або цілого ряду проблем, оцінюється значимість досягнутих результатів з точки зору сучасних для історика наукових знань та уявлень.

Актуальність досліджуваної теми зумовлюється багатьма чинниками загальнодержавного характеру. В умовах поляризації різних поглядів вони стають, з одного боку, предметом симпатії, а з іншого, – фальсифікації й навіть спекуляції. За цих обставин зростає необхідність об'єктивного наукового аналізу соціально-економічних проблем розвитку українського села у 50-ті – середині 60-х рр. XX століття. Нижня хронологічна межа теми достатньо визначена в історіографії і пов'язана із розв'язанням в основному післявоєнних відбудовчих завдань. Верхня межа обумовлена початком нових процесів в еволюції села після хрущовських реформ, а також зміною загалом усієї аграрної соціально-економічної підсистеми.

Наша увага і зацікавленість цим часом обумовлена цілим рядом обставин. По-перше, це самостійний, завершений період радянської історії. По-друге, саме в той час розпочалась еволюція радянського суспільства в бік свободи (хай далеко не повної з точки зору сьогоднішнього часу, але відчутної для сучасників). Тоді ж увійшли до наукового обігу і повсякденної свідомості такі поняття як "хрущовські реформи", "відлига" та інші, вектори, зміст, результати і наслідки яких продовжують викликати зацікавленість дослідників. По-третє, існуюча сьогодні дистанція в часі дозволяє вивчати цей період з більшим ступенем об'єктивності. Насамкінець, це був час, коли завершувались одні тенденції і напрямки суспільного розвитку, дозрівали, а після його завершення владно заговорили про себе інші.

Щоправда, здійснені в той період кроки, як показали подальші події, мали половинчатий характер і взагалі не торкалися основ державного і суспільного устрою, а наростаючі кризові явища та здійснення перших спроб реформування старої системи відбувалося з метою коригування малоефективного політичного курсу.

Зважаючи на доволі велику кількість праць, в яких з тією чи іншою мірою повноти досліджується проблема соціально-економічних процесів у 50-х – середині 60-х рр., доцільним буде, на нашу думку, здійснювати їх аналіз за кількома групами. До першої групи відносимо академічні, узагальнюючі видання; до-другої – індивідуальні та колективні монографії, написані у 50-80-х рр., присвячені досліджуваній проблемі, а також окремі статті та брошури, що виділяються своєю науковою оригінальністю, дисертаційні роботи; до третьої – роботи, опубліковані представниками зарубіжної історіографії і української діаспори; і до четвертої – праці із досліджуваної проблеми, написані після здобуття Україною незалежності.

Аналіз історіографії показує, що протягом 50 - 90-х рр. тематичний спектр робіт і методологічні підходи до розгляду вказаних проблем зазнали істотних змін. Умовно цю еволюцію можна представити у вигляді двох етапів: перший охоплює час від початку досліджуваного нами періоду до проголошення незалежності України, другий – 90-ті рр. і до сьогодення.

Серед великої кількості історичних досліджень, присвячених соціально-економічним і соціально-політичним процесам в українському селі у 50-х – середині 60-х рр. є фундаментальні праці, в яких з відомих ідеологічних позицій висвітлені виробничі та соціальні явища в сільському господарстві у вказаний період.[1]

Більшість праць, присвячених становищу в сільському господарстві в 50-х – 60-х рр., стосується аналізу організаторської та ідейно-виховної роботи серед колгоспників і робітників радгоспів. Названі риси притаманні дослідженням Л.Ю.Беренштейна, С.М.Звєрєва, П.Ю.Котлова, Б.П.Ковалевського, Є.П.Талан, І.В.Шульги.[2] Нерідко в них спостерігалося штучне "забігання вперед", бажане видавалось за дійсне. Чимало гострих питань таких, зокрема як етносоціальні, окремі соціально-економічні питання взагалі замовчувалися. У вказаних публікаціях пропагувалась ідея визначаючої ролі комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили суспільства.

На початку 60-х рр. були опубліковані монографії М.К.Івасюти та Й.Д.Чернича, присвячені економічним процесам у західноукраїнському селі у 40-50-х рр.[3] Вони, дотримуючись настанов партійних документів, представляли колективізацію сільського господарства як виключно прогресивне явище, підтримане усіма селянами західних областей України. Водночас автори вказували, що радянська влада застосовувала насильницькі методи у її проведенні.

У 70-80-ті рр. було опубліковано чимало цікавих, змістовних узагальнюючих наукових праць з окремих проблем життєдіяльності села: економіки, питань господарювання, місцевих органів влади й управління тощо.[4]

На початку 80-х рр. з'явилися публікації П.П.Панченка, який піддав глибокому науковому аналізу всю суму доступних на той час даних, визначивши міру їхньої достовірності і представивши свій матеріал на тлі загальнонаціональних перетворень.[5] В його працях йшлося і про певні недоліки та труднощі в розвитку аграрного сектора. але вони не стосувалися принципових проблем: не виділялися суттєві вади системи управління аграрним сектором, податкової політики, ціноутворення тощо.

Слід зазначити, що створені протягом 60-80-х рр. дослідження з проблем села й аграрної політики держави, незважаючи на їхню методологічну й ідеологічну заангажованість, становлять певний науковий доробок, який допоможе критичному переосмисленню історичного досвіду, новому розумінню вже відомих факторів і явищ.

Більш аналітично і критично розглядалися процеси в агропромисловому комплексі України в працях зарубіжних авторів.

На відміну від радянської історіографії кінця 50-х – першої половини 80-х рр., яка була фактично усунута від активного розроблення хрущовського періоду, на Заході здійснювалось повнокровне досліджування цього важливого історичного періоду в житті СРСР. Був виданий великий масив літератури, де аналізувались найрізноманітніші сторони функціонування радянської системи на селі.[6] В окрему групу слід виділити праці закордонних дослідників українського походження: Б.Винара, І. Святослава-Коропецького, Л.Лисенка, І.Лисяка-Рудницького, І.Майстренка, Є.Пизюра, М.Руденка, П.Феденка, Я.Шумелдо та інших.[7]

Ідеологічне протиборство двох світових систем у 40-80-ті рр. поставило їх та радянських вчених "по різні боки барикад", породило інтелектуальну ворожнечу. Чимала когорта вітчизняних вчених була залучена до ідейної боротьби проти західних вчених, яких огулом таврували як "буржуазних фальсифікаторів". Це зашкодило і одним, і іншим. За словами О.П.Реєнта, "штучний бар'єр, що їх розділяв, породив ситуацію, яку важко охарактеризувати однозначно". Безперечно, ізоляція вітчизняних науковців відгороджувала їх від живого спілкування з колегами, що репрезентували інші історичні школи , а це збіднювало методологічний арсенал, тематичний спектр функціональних досліджень.[8] Перегини спостерігалися також у виданнях вчених української діаспори, для яких тоді були недоступні архівні матеріали, що зберігалися в радянській Україні. Відповідно праці зарубіжних колег також нерідко відзначалися одномірною ідеологічною спрямованістю, невиправданою емоційністю й пафосом, суб'єктивними оцінками історичних подій.

Слід зазначити, що велика група публікацій зарубіжних дослідників розглядає історію аграрних відносин в Україні у контексті загальної історії колишнього СРСР. Значна частина їх висновків щодо радянської дійсності, зокрема становище України, були цілком справедливі, що підтвердило саме життя.

Якісно новий етап у розвитку вітчизняної історіографії розпочався із здобуттям Україною незалежності. Помітно змінилася тематика наукових праць. Значно розширився доступ науковців до архівних фондів, з'явилася реальна можливість більш повно, об'єктивно і неупереджено висвітлювати історичні процеси та події. Відійшли в минуле так звані принципи класовості чи партійності, які на догоду офіційній ідеології активно насаджувались у національній історіографії, й суворе дотримання яких вважалося "священним" обов'язком історика. [9]

Першу в незалежній Україні спробу на прикладі розвитку українського села проаналізувати уроки минулого здійснив історик Г.І.Сургай,[10] де на ретельно зібраному, широкому й цікавому фактичному матеріалі показані зміни, що відбувалися в українському селі протягом радянського періоду. Проте Г.І.Сургаю не вдалося повною мірою відійти від колишніх стереотипів. Зокрема прорахунки і негативні явища в сільському господарстві він пробує пояснити відступом від більшовицьких методів розв'язання селянського питання.

Особливе місце у вивченні даної проблеми займають праці П.П.Панченка,[11] дослідженням якого притаманне використання великої кількості документів, глибокі теоретичні узагальнення.

Вагоме місце посіли дослідження вітчизняних вчених про складні процеси на селі. Протягом 90-х рр. опубліковано чимало змістовних наукових праць із проблем українського села, в тому числі тих, які тематично й хронологічно охоплюють історію 50-х – середини 60-х рр., частина з них висвітлює негативні наслідки політики тоталітарної держави щодо українського селянства. Праці, створені на основі раніше невідомих архівних матеріалів і нерідко пропонують нові концептуальні підходи.[12]

Значний інтерес у контексті висвітлення ряду аспектів історії України післясталінської доби викликає праця В.К.Барана і В.М.Даниленка.[13] У тринадцятому томі 15-томного видання "Україна крізь віки" дослідники, використовуючи значний фактичний матеріал, на нових концептуальних засадах проаналізували складний процес лібералізації суспільно-політичного життя та аграрних відносин. Логічним є те, що дана праця отримала Державну премію України в галузі науки і техніки за 2001 рік.

Ряд важливих соціально-економічних і суспільно-політичних аспектів знайшли своє відображення у роботах В.К.Барана, С.В.Кульчицького, Ю.І.Шаповала.[14] У них наведена низка маловідомих архівних документів. На їх основі аналізуються процеси, які призвели до кризових явищ в економіці України, в тому числі і на селі.

Ключовій в умовах державотворення проблемі формування української нації присвячені праці С.М.Тимченка[15]. Він першим з істориків дослідив питання, які в силу відомих ідеологічних і політичних перешкод довгий час залишалися нероздробленими, – етнічні особливості села, соціальна й національна структура, участь у громадському виробництві тощо.

У контексті нового осмислення розповідається про особливості сільського господарства і села України у досліджуваний період у наукових працях С.С.Падалки[16]. Проблеми розвитку кадрової політики на селі, окремих напрямків аграрних перетворень 50-х – середини 60-х рр. і спроб їх реформування є об'єктом досліджень Л.В.Ковпак, Г.Г.Кривчика, І.М.Лубко, О.Ф.Нікілєва та інших.[17] Окремі питання історії західноукраїнського села у досліджуваний період знайшли своє відображення у працях П.В.Когута, В.І.Сергійчука , Б.О.Яроша.[18]

Важливим джерелом історіографії є виступи керівників партії і радянської держави досліджуваного періоду – Г.М.Маленкова, М.С.Хрущова.[19] Значний інтерес для розуміння процесів, які проходили на селі в досліджуваний період, становлять виступи і промови керівників компартії України: Л.Г.Мельникова, О.І.Кириченка, М.В.Підгорного, П.Ю.Шелеста.[20] Вони дозволяють окреслити коло постійних проблем, які доводилось вирішувати, а також побачити мозаїку настроїв, інтересів різних верств суспільства.

Серед публікацій із досліджуваної тематики окреме місце займає мемуарна література, коли багато із діючих особистостей тієї епохи намагались залишити про себе слід в історії, пропонуючи своє трактування подій, які відбувались в країні.[21] Особлива цінність таких книг полягає в тому, що їх автори були безпосередніми свідками функціонування "політичної кухні", яку сучасному досліднику побачити практично неможливо. За словами В.М.Литвина, важливість цих праць полягає в тому, що перші задуми рідко залишають документи, а свідчення очевидців, таким чином, заповнюють цю прогалину.[22] Проте в мемуарах присутній лише погляд на історичному реальність одного з її творців. Вони є лише частиною історичної реальності, яка мала місце в 50-ті – першій половині 60-х рр.

Отже, наше минуле необхідно розглядати у контексті сучасної йому епохи, враховувати її специфічні та невідворотні закономірності. Цей критерій має стати невід'ємною запорукою історичної об'єктивності майбутніх напрацювань вітчизняною історіографією соціально-економічних процесів в українському селі у 50-60-ті рр. XX століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія народного господарства УРСР. У 3-х т., 4 книгах. Т.3.-К., 1987; Історія селянства Української РСР. У двох томах. Т.2. –К., 1967; Історія Української РСР. У 8-ми т.-10 книгах. Т.8. –К.,1979; 2. Беренштейн Л.Ю. В авангарді трудівників села (колгоспні партійні організації України між XX і XXIII з'їздами КПРС). –К.,1968; Звєрєв С.М. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951-1958). –К., 1969; Котлов П.Ю. Діяльність Комуністичної партії України по удосконаленню суспільно-економічних відносин колгоспного села (1951-1958 рр.).-Харків, 1974; Ковалевський Б.П. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма 1959-1970 гг. (на материалах Украинской ССР.) –К., 1972; Талан Є.П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951-1958 рр.).-К.,1966; Шульга І.В. Політика партії в галузі сільського господарства у 1951-1965 рр.// Наукові праці з історії КПРС. Випуск 28. –К., 1969; 3. Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в Західних областях Української РСР. –К., 1962; Черниш Й.Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі у західних областях УРСР (1939-1958). –Львів, 1963; 4. Допомога робітничого класу України колгоспному селянству у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951-1958 рр.). –Чернівці, 1970; Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946-1964 рр.).-К., 1965; 5. Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959-1980).-К., 1980; Його ж. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960-1984. –К., 1985; 6. Боффа Д. История Советского Союза. Т.2. 1941-1964. - М., 1998; Верт Н. История Советского государства. М., 1998; Мартін Маля. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991.-К.,2000; Хаскинг Д. История Советского Союза 1917-1991. – М.,1995; 7. Винар Б.Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). –Мюнхен, Нью-Йорк, 1965; Коропецький Іван-Святослав. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. –К., 1995; Лисенко Л.Сільське господарство України. –Лондон, 1960; Лисяк-Рудницький І.Нариси з історії нової України. – Львів, 1991; Його ж: Історичні есе: В 2 т.-К., 1994; Майстренко І.Історія комуністичної партії України. –Мюнхен, 1979; Пизюр Є. Новий фрагмент "совєтської" аграрної політики (укрупнення колгоспів). Серія наукова. Ч.І. Нью-Йорк, 1952; Руденко М. Економічні монологи: Нариси катастрофічної помилки. Б.М.. 1978; Феденко П. Україна після смерті Сталіна. Інститут для вивчення СРСР. Досліди і матеріали. Серія II циклостилеві видання №39. Мюнхен, 1956; Шумедло Я. Зміни в СРСР після смерті Сталіна. –Париж, 1957; 8. Реєнт О.П. Історична наука: регрес чи поступ?// Історія в школі. –1999. -№1-2. –С.5; 9. Там само. –С.3; 10. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. –К., 1991; 11. Панченко П.П. Сторінки історії України XX століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). –К., 1995; Його ж. Дискримінаційна політика тоталітарної держави стосовно малих сільських поселень в Україні (60-80 рр.Хх ст.)// Матеріали всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. В двох част. Ч.II. –К., 1996. –С.114-117; 12. Винниченко І.І. Україна 1920-1980-ті: депортації, заслання, вислання. –К., 1994; Волков І.М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х рр.// Український історичний журнал, 1993. -№7. –С.37-43; Григоренко О.Г. Дискримінаційна політика держави стосовно села і міграції сільської молоді в міста 60-80-і рр.// Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки. Матеріали міжнародної наукової конференції 15-16 вересня 1994. –К., 1998. –С.86-95; Крачковський Б.П. Радгоспи у системі тоталітарного одержавлення сільського господарства України.// Другий міжнародний конгрес україністів, Львів. 22-28 серпня 1993 р. доповіді і повідомлення. Історія. Ч.II. –Львів, 1994. –С.76-81; Його ж. Унітаризм і аграрний загін робітництва України: гіперболізація в теорії і реалії. //Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки. Матеріали міжнародної наукової конференції 15-16 вересня 1994 р. –К.. 1998. –С.49-85; 13. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи. 1946-1980-ті рр. // Україна крізь віки. - К., 1999; 14. Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. –Львів, 1996; Його ж. Україна після Сталіна: нариси історії 1953-1985 рр. –Львів, 1992; Кульчицький С.В. Спроби реформ 1956-1964 // Український історичний журнал. -1998.-№3. –С.120-129; Шаповал Ю.І. Україна 20-х – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. –К., 1993; 15. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959-1989. –Запоріжжя, 1995; Його ж. Етносоціальні процеси в українському селі (60-80-ті рр. XX ст.)-Чернівці, 1995; 16. Падалка С.С. Україна 60-90-х років XX ст. (Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності). –К., 2000; Його ж. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. XX століття. –К., 1995; 17. Ковпак Л.В. Участь України в реалізації проекту освоєння цілинних земель 1954-1961 рр. // Український селянин, 2001. –Вип. 63 .-С.322-324; Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. XX ст.). - Дніпропетровськ, 2001; Лубко І.М. Спроби організаційно-економічного подолання кризи колгоспного виробництва в середині 50-х – на початку 60-х рр. // Український селянин. - 2002. –Вип. 5. –С.116-119; Нікілев О.Ф. Інженерна служба села: стан і проблеми формування кадрового потенціалу у повоєнний період (середина 40-х – початок 50-х рр. XX ст.// Український селянин. - 2002. –Вип. 5 -С.109-113; 18. Когут

П.В. Колективізація в західноукраїнському селі. –Львів, 2000; Сергійчук В.І. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. –К., 1998; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки XX століття (історико-політичний аспект). –Луцьк, 1995; 19. Маленков Г.М. Отчётный доклад XIX съезда партии 5 октября 1952. –М., 1952; Хрущов М.С. Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства. Промови і документи. У 7-ми т. –К., 1962-1964; 20. Мельников Л.Г. Организационно-хозяйственное укрепление колхозов // Правда. –1950. –14 декабря; Кириченко О.І. Промова на позачерговому XXI з'їзді КПРС 31 січня 1959 р. –К., 1959; Подгорный В. Н. Речь на внеочередном XXI съезде КПСС 28 января 1959 г. –М., 1959; Шелест П.Ю. Ідеї Леніна перемагають (Доповіді, статі за період 1964-1970 рр.) –К., 1971; 21. Аджубей А.И. Те десять лет. –М.. 1989; Брежнєв Л.І. Цілина. –К., 1979; Микоян А.И. Так было. –М., 1999; Хрущов Н.С. Воспоминания. –М., 1997; Шелест П.Ю. Холодна відлига. Сторінки щоденників // Київ. - 1990. -№8. –С.77-92; Його ж. Да не судимы будете. Дневники, записки, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. –М., 1995; 22. Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. –К., 1994. –С.10.

С.І.Дровозюк

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ІСТОРІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сучасна українська історіографія активно декларує інтеграційні наміри і робить реальні кроки щодо входження у світовий історіографічний простір. Водночас вона перебуває на шляху до соборності, коли в єдиний потік зливаються її провідні течії і напрями, солідаризуються і акумулюються здобутки різних поколінь. При цьому йдеться не про арифметичну суму здобутків, а нову якість національної історичної науки[1]. Осмислюючи себе у контексті зазначених процесів, українська історична думка прагне дати власну відповідь на актуальні питання історичного пізнання. Одна з фундаментальних проблем – місце духовного компоненту у історичних побудовах. Самобутність і продуктивність історичної конструкції значною мірою визначається співвідношенням трьох важливих елементів: історії суспільно-політичних інституцій, економічних структур та духовно-ментальних утворень. Усвідомивши безперспективність пояснення історичного процесу виключно економічними чинниками, історики активно опановують духовно-культурну сторону людського буття. Пошуки нової парадигми йдуть, зокрема, у руслі антропологічно орієнтованої історії. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження духовного життя українського народу на різних етапах його історії. Використовуючи поняття "духовне життя", ми виходимо з того, що воно є найширшим з усіх, що позначають нематеріальну сферу і охоплює широке розмаїття виявів інтелектуально-психічної активності людей. Важливо з'ясувати, яке місце займає проблема духовного світу в українській суспільно-історичній думці. Зокрема необхідно визначити періоди зростання чи згасання інтересу до народу та людини як суб'єкта історичного процесу, залежність народознавчих та людинознавчих орієнтацій від домінуючих духовно-культурних настанов, ідеологічних та політичних процесів. Враховуючи те, що всебічний аналіз проблеми духовного життя народу в українській суспільно-історичній думці вимагав би досить об'ємного дослідження, у даній статті обмежимося лише основними ідеями та підходами. Зокрема зазначена проблема є актуальною для визначення методологічних засад конкретно-історичного дослідження духовно-культурних трансформацій в Україні у 20-30-х рр. XX ст.

За останні роки українська історична наука домоглася помітних успіхів у осмисленні історіографічного процесу. Особливо важливе методологічне значення має висвітлення актуальних проблем сучасної української історичної науки у контексті провідних тенденцій світової історіографії (Л.В.Таран[2], В.А.Потульницький[3]). З'явилися узагальнюючі праці з української історіографії, які створюють передумови для поглиблення конкретно-історичних досліджень (Колесник І.І.[4], Коцур В.П., Коцур А.П.[5]). Ще одна важлива тенденція історіографічного процесу - висвітлення соціокультурних, науково-організаційних та концептуальних основ функціонування історичної науки в Україні (С.Г.Водотика)[6], поглиблене дослідження діяльності провідних наукових центрів та установ (М.Богдашина[7], М.Б.Парахіна[8]). Активно освоюються досягнення української зарубіжної історичної науки

(Ясь О.В.)[9]. В цих та інших історіографічних дослідженнях розглядаються окремі аспекти духовної сторони історичного процесу, однак комплексний історіографічний аналіз духовного життя українського народу ще не здійснений.

Мета даної розвідки – спробувати виявити найголовніші віхи, які пройшла українська суспільно-історична думка на шляху до осягнення духовного життя народу, виявити ідеї та підходи, що можуть слугувати орієнтирами у конкретно-історичному дослідженні цієї проблеми. Автор також має на меті простежити залежність народознавчих та людинознавчих студій від характеру політичного режиму. Ці пошуки спрямовані на виявлення пізнавальних засобів та інструментів для дослідження духовної сторони історичного процесу у ХХ столітті.

Проблема духовного життя українського народу, в тому числі його провідної верстви – селянства, простежується в українській суспільно-історичній думці XIX – XX ст. Особливе місце у цій царині займає видатний український історик М.Костомаров. На противагу історії видатних державних діячів, законів та установ він вже на початку творчого шляху поставив на перший план землероба-трудівника, його побут, духовне життя, спосіб виявлення радощів і печалей[10]. М.Костомаров обстоював право українського народу на власну історію, яку він розумів як історію народної думки та почуттів. Цілком слушним є висновок Ю.А.Пінчука, що міркування М.Костомарова про історичне значення народу та народної творчості далеко випередили свій час, він започаткував школу, яка в основу історичних явищ ставила психологію народу, його духовне життя. Саме цей бік творчості М.Костомарова замовчувався чи применшувався, а частіше фальсифікувався офіціозною історіографією[11]. Нині оцінка методологічних засад творчості історика набуває важливого значення для порівняння магістральних напрямів розвитку української історичної думки з провідними історичними школами світу і визначення її місця у світовій історіографії. Тому цілком природним є те, що сучасні дослідники характеризують М.Костомарова як попередника ідей французької школи історичної психології (школи "Анналів"). Підставою для такого твердження є незаперечний факт: у центрі досліджень українського вченого і школи "Анналів" була реальна жива людина з її щоденними інтересами, орієнтаціями і настановами, із властивим їй світосприйманням і світорозумінням[12]. Унікальним осередком дослідження духовного життя українського народу був журнал "Киевская старина". Важливо, що вже тоді усвідомлювалося міжнародне значення досліджень інтелектуального життя народних мас, а діяльність етнологів і етнографів Європи розумілася як "велична наука історії розвитку людських ідей і уявлень"[13]. Українські вчені в кінці XIX ст. обстоювали ідею тісного зв'язку матеріальної сторони побуту з духовним життям народу у його політичних, соціальних, моральних та інших аспектах[14]. Отже, вже у XIX столітті українська історична думка чітко визначила свої пріоритети у сфері духовного життя і на цьому напрямі не поступалася світовому рівню історичного знання. Констатація цього факту має важливе значення для самоствердження української історіографії, оскільки за деякими публікаціями може скластися враження, ніби українська наука вперше відкриває для себе популярний сьогодні світ ментальностей.

Проблема духовного життя народу займає помітне місце у концепції М.Грушевського, який вважав народ, його ідеали і змагання альфою і омегою історичного пізнання. Це особливо відчутно у останніх томах "Історії України-Руси", де М.Грушевський виступає як історик-соціолог і чітко виділяє зв'язок подієвої історії із світобаченням та настроями учасників історичних подій. Він, зокрема, наголосив, що важливо знати не тільки те, як проходили події, а й як вони були сприйняті і відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості[15]. Помітним етапом у дослідженні духовної сторони історичного процесу стала праця М.Грушевського "Початки громадянства. Генетична соціологія" (1921 р.). Важливе концептуальне значення мала також його стаття "Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання", в якій історик визначив поняття інтелектуальної культури народу[16]. Народознавчі пріоритети М.Грушевського яскраво виявилися у промові на зібранні з нагоди його ювілею у 1926 р. Насамперед вчений

підтвердив органічний зв'язок тогочасної історіографії з народницьким напрямом історичної думки другої половини XIX століття. "Відродження XIX віку цілком ясно орієнтується на верству селянську – йде під знаком культу української народності, представленої селянськими верствами, які зберегли святиню української культури, і під шум хвиль цього народницького романтизму зав'язуються перші початки української науки з таким же народницьким ухилом", - підкреслив М.Грушевський. Більшовицьке гасло "лицем до села" він інтерпретував як поклик продовжити наукову роботу в " аспекті всебічного дослідження історичного життя ... мас селянських...". Ці дослідницькі завдання історик розглядав у широкому контексті формування української нації. Провідну роль у цьому процесі він відвів свідомим селянським верствам, що мали понести українську свідомість в робітничі верстви міста. "Повсякчас мусимо пам'ятати, - наголосив М.Грушевський,- що українська історична робота під аспектом всебічного досліду селянської верстви, ... являється ще не закінченим завданням, поставленим попереднім поколінням". Він наголосив на необхідності зберегти неперервність української історіографічної традиції, незважаючи на "великі революційні переживання останнього десятиліття"[17]. Виступ М.Грушевського на урочистому зібранні з нагоди ювілею виявив його принципові розходження з більшовицькою історіографією. Не випадково М.Яворський на першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів (грудень 1928- січень 1929 р.) виділив саме цей виступ як свідчення відданості М.Грушевського своїй схемі історичного процесу, доказом чого мала слугувати ідея селянського характеру української нації. При цьому відродження "старих схем українського історичного процесу" М.Яворський пов'язав з розвитком непу і ростом куркульства. Особливо гостро засуджувався зв'язок М.Грушевського з новітніми течіями європейської науки. "Проблема конструкції історичного процесу у нього, - наголосив М.Яворський,- це – проблема соціології Дюркгейма, а разом з тим і психологізму Вундта, але не Маркса"[18]. Ці ж "гріхи" М.Грушевському пригадали на початку 30-х рр., коли розгорнулася широкомасштабна антиукраїнська кампанія. Т.Скубицький у статті "Класова боротьба в українській історичній літературі" піддав гострій критиці думку М.Грушевського про те, що марксизм не здатний пояснити усю складність суспільного життя людства за допомогою матеріалістичного монізму. Він не міг також змиритися з тим, що М.Грушевський у процесі історичного аналізу пропонував врахувати не тільки економічний, а й біологічний та психологічний фактори. Адептів більшовизму особливо дратувало положення М.Грушевського про те, що з розвитком духовного життя людства дуже важливого і самостійного значення набуває психологічний фактор в таких його проявах як релігійні уявлення, звичай, мораль і мистецтво. "Таким чином, - зробив висновок Т.Скубицький щодо концепції М.Грушевського, - психологічний фактор не тільки не підпорядкований дії економічного, але часто має самостійне домінуюче значення"[19]. Отже, в умовах більшовицького режиму М.Грушевський відкрито демонстрував свої народницько-селянські симпатії. Для осмислення української історіографічної традиції важлива не тільки увага М.Грушевського до питань повсякденного життя звичайних людей, а особливо те, що цей підхід він здійснив на практиці значно раніше, ніж він був проголошений у Західній Європі істориками школи "Анналів"[20].

Певна лібералізація суспільного життя в умовах непу створили умови для посилення людинознавчих та народознавчих тенденцій у різних напрямах гуманітарного знання. Духовна сфера селянства досліджувалася з двох сторін: більшовицька партія вивчала соціально-психологічні процеси (це необхідно було їй для збереження влади), а етнографи – стан традиційної селянської культури. Досить самобутнім явищем, що мало ознаки антропологічного підходу, була концепція "фольклорного" дослідження сільських інституцій, запропонована В.Петровим. Розглядаючи методи дослідження села, він запропонував не обмежуватися офіційними документами, а "списати живих людей", "оповідання й спомини про колишніх голів сільради", "записати на засіданні сільради промови найколоритніші й найяскравіші"[21]. Аналізуючи духовні трансформації з точки зору взаємодії "старого" і "нового" побуту, В.Петров виявив форми, що «здаються неймовірними

та неможливими» і застеріг від спрощеного розуміння процесу заміни «старого» побуту «новим»[22]. Сучасний дослідник І.Гирич вважає, що у підходах В.Петрова реалізувалося "соціальне замовлення" М.Грушевського[23]. Низку оригінальних розвідок, співзвучних з поняттям "соціальної історії", опублікував В.Білий. Зокрема він звернув увагу на селянські автобіографії, „життєписи, що їх писали селяни, низові діячі, скромні представники громадського активу села або ж містечка". Дослідник бачив наукову цінність цих матеріалів у тому, що вони свідчать про "переживання людини з маси", накреслюють процес розвитку її «політичної свідомості»[24]. Народознавці, які сповідували наукові підходи, критично поставилися до міфологізації революції. Так, Н.Дмитрук, застерігаючи від перетворення реалістичних переказів про революцію на казкові, наголошував, що "нам потрібні ... не фантастичні оповідання, а перевірені фактичні відомості про ті зміни в народному житті, що їх принесла революція". Він закликав "ловити момент, пильно стежити за всіма проявами людського життя". В дусі цих підходів була побудована його власна програма дослідів, що є оригінальним зразком усної історії 20-х рр. XX ст. Ця програма передбачала, зокрема, дослідження таких питань: ставлення населення до революції та більшовиків, повстанський рух на Україні, взаємовідносини між різними верствами селянства, народна творчість та релігійне життя тощо[25]. У програмі чітко проглядається використання усної історії як методу історичного пізнання. У 20-х рр. розуміння людського змісту історії виявилося, зокрема, у поглядах на структуру та інформаційну природу історичних джерел особистого походження. Так, відповідальний редактор журналу "Краєзнавство" М.Криворотченко серед "живого" матеріалу виділив насамперед "рядове приватне листування", що дає "силу цікавого історичного матеріалу, ... барвисті малюнки того, як відбивався весь ревпроцес у масовій психіці, як з часом мінявся масовий світогляд". Обґрунтовуючи необхідність дослідження місцевих особливостей та використання місцевих історичних джерел, він наголосив, що тільки місцевий колорит "дає плоть і кров загальним схемам"[26]. Людинознавчі та народознавчі потенції української суспільно-політичної думки яскраво виявилися у численних програмах, що пропонували конкретні методи дослідження суспільної свідомості. Отже, 20-ті роки дали когорту краєзнавців та етнографів з чіткими антропологічними орієнтаціями. Наважимося сказати, що ідеї антропоцентризму, які ми нині відкриваємо для себе у світовій історіографії, виразно простежуються у народознавчій думці 20-х рр. Її цінність не применшується тим, що вона була "декорована" комуністичними гаслами. Прагнення видобути інформацію не лише з офіційних джерел, а й з пам'яті безпосередніх учасників подій вказує на те, що ідея усної історії мала тоді значні перспективи для розкриття духовного життя народу. Однак встановлення тоталітарного режиму перекреслило будь-які можливості для пошуку "живої людини" в історії. Натомість вченим відводилася роль ілюстраторів процесу формування так званої "нової людини."

Декларування людинознавчих завдань історичної науки відбувалося на фоні критики культу особи Й.Сталіна в умовах хрущовської „відлиги". Очевидно, як альтернативу сталінській історіографії, просякнутій тоталітарним духом, можна розглядати заклик О.К.Касименка "розгорнути активну діяльність по збиранню спогадів, листування та інших документів, які відображають життя, діяльність, працю і думки наших людей". На його думку, згадані історичні джерела дадуть більші можливості "мати в центрі уваги людину, а не лише виробничі процеси"[27]. Немає сумніву, що у процесі реалізації даного проекту ці "наші люди" неодмінно виявилися б революціонерами та будівниками "світлого майбутнього". Однак, попри перенасичення комуністичними ідеологемами, не можуть бути непоміченими людинознавчі акценти історика. Взаємозв'язок між суспільною атмосферою, у якій творить історик, та його можливостями досліджувати духовне життя народу помітний у міркуваннях Ф.П.Шевченка та В.Г.Сарбея. Ці зміни суспільних умов (звичайно, ілюзорні), історики визначили так: "Настав кінець дошкульній і тяжкій атмосфері дріб'язкової опіки і грубого адміністрування, підозрілості і недовір'я, масових безпідставних репресій і упередженого ставлення до багатьох істориків". Саме з цією новою, як їм здавалося, атмосферою, історики пов'язували перспективи розкриття справжнього образу "людини, що

створює всі матеріальні і духовні цінності". Вони вважали покликанням історика "розкриття людських відносин, духовного світу творців історії, їх суспільно-політичного і морального обличчя". Оскільки основне місце відводилося діяльності людей, то історикам необхідно було звертатися не тільки до проблем, пов'язаних з виробничим, але й з суспільно-політичним, культурним, духовним життям. З цього логічно поставала необхідність міждисциплінарних контактів, співпраці з філософами, літературознавцями, соціологами[28]. В історичній думці радянської доби особливо виділяється стаття Ф.П.Шевченка "Про суд історії", у які він поставив фундаментальні проблеми змісту історичного процесу і його пізнання. "Не може вірно судити про події, явища, факти й людей той історик, який бачить усе, як на авансцені, а сам не побував за кулісами історії", - писав історик. Він вказав на необхідність врахування соціальних мотивів, морально-етичних і психологічних моментів. У статті поставлена проблема історичної правди, яку не можливо приховати, незважаючи на спроби сучасників вплинути на суд історії. Історик підкреслив, що чим демократичнішими є суспільні умови, в яких живе й працює вчений, тим більшою є можливість для його діяльності[29]. Ця стаття Ф.П.Шевченка була винятком в офіційній українській історіографії того часу. Посилення інтересу до історичної психології, що спостерігалося серед частини російських істориків у середині 60-х рр. XX ст., істотно не вплинуло на зміст української історіографії. Заклики до "заселення" історичних досліджень людьми, які творили історію, не призвели до змін в історіографічному процесі, оскільки були виконанням чергового соціального замовлення: "вивести" на історичну арену насамперед тих представників "народу", що становили "опору" радянської влади. Терміни "народ" та "духовне життя трудящих" стали елементами абстрактно-соціологічних схем, у яких "загубилася" конкретна, "жива" людина. Історики змушені були виконувати установку на подолання "дрібнотем'я"[30], що у тогочасному варіанті означало рух від "живого" народу, наділеного емоціями, думками та переконаннями, до знеособлених, позбавлених конкретно-історичного змісту теоретичних узагальнень.

В той час як радянська історіографія перебувала в умовах жорсткої цензури, українська історична наука в діаспорі мала значні можливості для поглибленого дослідження духовного життя народу. Оригінальну точку зору на суть проблеми висловив Я. Ярема у доповіді "Українська духовність в її культурно-історичних виявах" на засіданні Першого Українського педагогічного конгресу (Львів, 1935 р.). Він наголосив, що до фактів слід підходити "не тільки з боку об'єктивних, зовнішніх умов та причин, але й з тих внутрішніх, суб'єктивних, які разом складаються на характер суб'єкту історії"[31]. Діаспорна історіографія вважала з'ясування характерних психологічних рис народу новою галуззю в історичній науці[32]. Найпомітнішою фігурою у царині дослідження духовного життя народу, його етнічної психології був В.Янів, який продемонстрував широкий спектр підходів до цієї проблеми (досить назвати його праці "Нарис української культури", "Психологічні основи окциденталізму", "Нариси до української етнопсихології", "Українська духовність у творах Костомарова", "Соціальні інстинкти українців", "Суспільний лад і психологія народу" та ін.)[33]. Українську ментальність, специфіку світобачення українського народу досліджували Є.Онацький, О.Кульчицький, Б.Цимбалістий, М.Шлемкевич[34]. З'ясування етнопсихологічних особливостей українського народу часто здійснювалося через порівняння і протиставлення їх психіці росіян, що, зокрема, виявилося у праці П.Штепи "Московство, його походження, зміст, форми й історична тяглість"(Торонто, 1968 р.)[35]. Прикметно, що ця праця викликала гостру реакцію радянської історіографії. Особливу увагу української суспільно-історичної думки в діаспорі привернув процес "совєтизації людини", тобто змін, що сталися в духовній сфері українського народу в умовах панування тоталітарного режиму (Шлемкевич М.[36], Ярмусь С.[37]). В цілому в діаспорній суспільно-історичній думці духовне життя українського народу осмислювалося насамперед в етнопсихологічному аспекті. Відсутність джерельної бази не дала можливості історикам, які творили поза межами України, повністю втілили свої уявлення про духовний світ народу у конкретно-історичні дослідження.

Проблема духовного світу людини актуалізувалася в умовах горбачовської "перебудови". Намагаючись модернізувати теорію соціалізму, партійні теоретики висунули гасло "людського фактора" у побудові нового суспільства. Дослідження "людського фактора" розглядалося як одне з першочергових завдань істориків. Російські історики заявили про готовність прийняти "просту людину" в коло своїх основних інтересів. Була зроблена спроба реалізувати людинознавчі підходи на прикладі селянства. Опираючись на досягнення соціології і психології, аграрної історіографії та історіографії культури, історики намагалися показати історію села під новим кутом зору – як процес духовного розвитку селянства[38]. В тих умовах це означало помітне розширення тематичного діапазону, однак в основних своїх обрисах соціально-психологічний портрет селянина не виходив за рамки, накреслені традиційною радянською історіографією. В українській "перебудовній" історіографії соціально-психологічний підхід простежується у працях Н.І.Миронець. Згадані тенденції знайшли відображення у виступах на засіданні круглого столу "Актуальні проблеми історичної науки і сучасність", проведеного редакцією "Українського історичного журналу" спільно з Інститутом історії АН УРСР у березні 1988 р. Зокрема тут розглядалися питання методології і методики історичного портрета, прозвучала критика десуб'єктивізації історичних досліджень, що мала місце в минулому. Словосполучення "людський фактор" розглядалося у лексиці "революційної перебудови" в одному ряду з поняттями "прискорення", "гласність", "демократизація". Історики не вважали новим положення про те, що розвиток історичного процесу пов'язаний з конкретними діями людей, оскільки "все це аксіоми марксистсько-ленінської методології". Йшлося тільки про подолання розриву між словом і ділом, який стався в період культу особи і застою[39]. Спроби реалізації концепції „людського фактора" показали, що партійний контроль над історичною наукою був непереборною перешкодою для істотного оновлення теоретичних засад науки. Певні зрушення у розумінні духовної сторони історичного процесу відбилися у "Республіканській програмі розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР". Демонструючи вірність марксистсько-ленінській методології та відкидаючи сталінізм, "Програма" разом з тим дещо розширила діапазон досліджень у сфері духовного життя: плюралістичний підхід виявився, зокрема, у тому, що серед пріоритетних напрямів дослідження були названі не тільки "офіційна", а й "неофіційна ідеологія" та "масова свідомість"[40]. В той же час в українській історіографії чітко виділилося радикальне крило, представники якого акцентували увагу на соціально-психологічних аспектах історії України радянського періоду. Так, С.Білокінь у статті "Про становище історичної науки в Україні" звернув увагу на необхідності дослідження морально-психологічного клімату 20-30-х рр., конкретної реакції населення на умови культу, констатував відсутність психологічного пояснення поведінки соціалістичних політичних партій в умовах становлення тоталітаризму[41].

З 90-х рр. минулого століття духовний вимір історії став одним з пріоритетних напрямів пошуку. Нову сторінку у дослідженні ментальностей відкрив Інститут української археографії АН України, який у 1992 р. започаткував видання, присвячене дослідженню середньовічної свідомості, категорій повсякденної культури та елітарних теорій[42]. В українській історіографії набули популярності поняття "менталітет" та "ментальність", які осмислювалися як у теоретичному, так і в конкретно-історичному планах. Поряд з історією ідей у традиційному розумінні увагу істориків привернула "соціальна історія ідей", що охоплює насамперед історію суспільної свідомості і побутової ідеології. Як підкреслила В.Л.Храмова, тільки ця остання може розкрити механізми проникнення ідей у певне соціальне середовище, їх наступну трансформацію, перетворення теоретичних установок в оновленому змісті у найсильніший стимул поведінки і, тим самим, включення історії суспільних ідей в соціальну історію. В історичному плані ця проблема є актуальною з точки зору розкриття процесу поєднання ідейних установок всіляких лжепророків з колективним безсвідомих мас[43]. Цілком закономірно, що саме у 90-х рр. духовність українського селянина привернула увагу дослідників[44]. Прикметно, що спроби опертися на досвід європейської

історіографії зробили не лише прихильники модерних напрямів з числа молодих істориків, а й деякі представники старшого покоління. Так, для В.Г.Сарбея створення новаторської за змістом і формою узагальнюючої праці з історії України означає відображення в ній насамперед трьох сторін – соціально-економічної, політичної та духовно-культурної. Формулюючи ідею народознавчої історії, що має виникнути на основі синтезу історії та етнографії разом з іншими спорідненими галузями, він звертається до досвіду школи "Анналів", представники якої твердо обстоюють людинознавчу, народознавчу концепцію історії. У схемі цієї історії важливе місце відводиться розкриттю духовного світу наших предків[45]. Духовно-ментальна сторона історичного процесу розробляється нині в Україні як у теоретико-методологічному, так і в конкретно-історичному аспекті. Чимало зусиль до популяризації зарубіжного історіографічного досвіду доклав О.А.Удод. Низка його статей з питань теоретичних засад усної історії, історії повсякденності та психоісторії, що публікувалися у журналі "Бористен" та інших виданнях[46], є вдалою спробою прилучення українських істориків до надбань світової історичної думки. Започаткована ним розмова на тему "Історія: осягнення духовності" є й нині досить актуальною. Концепція людинознавчої та народознавчої історії поступово наповнюється конкретно-історичним змістом. У цьому плані продуктивним є дослідження Ю.П.Присяжнюка, присвячене ментальності українського селянства на етапі переходу від традиційного суспільства до епохи індустріального капіталізму[47]. Самобутнім історіографічним явищем початку нинішнього століття є альманах соціальної історії "Соціум", що охоплює середньовіччя та новий час. З його появою пов'язують назріваючі зміни у парадигмі української історичної науки. Про те свідчить, зокрема, тематичний діапазон видання – історія емоцій, уявлень, ментальних і соціокультурних орієнтацій, політичних ритуалів, політико-правових аспектів функціонування різних соціальних структур[48]. Серед найновіших праць привертає увагу оригінальне дослідження Н.Яковенко "Паралельний світ", у якому авторка з антропологічної перспективи реконструює внутрішню та суб'єктивну історію ранньомодерного українського шляхтича[49]. На жаль, в рамках даної статті немає можливості назвати всіх дослідників, які прислужилися вивченню духовної історії народу. Нині триває засвоєння і переосмислення світового досвіду дослідження духовного-ментальної сторони історичного процесу. У цьому контексті досить слушним видаються зауваження В.А.Потульницького про те, що копіювання найновіших західних методів дослідження без належного осмислення, паралельного розроблення своєї теорії аж ніяк не сприяє пошуку власного шляху. Засвоєння модних на Заході сучасних методологій ускладнюється тим, що українські науковці пропустили цілі етапи в розвитку науки, починаючи від морфології історії, школи Анналів, екзистенціалізму і т. ін. Кожен з цих етапів містить якесь раціональне зерно і являє собою поступальний етап у розвитку історичної наукової думки людства, тому ми маємо швидко їх вивчити і осмислити, щоб зрозуміти, що саме в цих світоглядних системах світової історії і породжених ними методах найбільш придатне і близьке українській історії[50].

Отже, ми бачимо, що в українській історичній думці в окремі періоди чітко проходить лінія, що знаменує духовну історію народу. Правда, місцями вона ледь помітна, переходить у пунктирну, фальсифікується або ж зовсім обривається, щоб згодом відновитися і набути нового змісту. Упродовж століть в історичній думці відбувалася своєрідна "конкуренція" історії людини чи маси як носія і виразника певного духовного начала та історії створених тією ж людиною інституцій. Проглядається пряма залежність народознавчих орієнтацій від політики правлячих режимів. Особливо співзвучні з тими завданнями, що постають у справі дослідження духовного життя українського народу радянської доби, є ідеї М.Костомарова та М.Грушевського. Не втратив актуальності досвід народознавства 20-х рр. XX ст. Це дає підстави зробити висновок, що українська історична думка має власні народознавчі традиції та підходи, які у поєднанні з досягненнями світової історіографії створюють методологічні засади для реконструкції духовного життя народу. Реалізація цього завдання передбачає вирішення ряду проблем теоретико-методологічного та джерелознавчого характеру. Зокрема досить актуальним є питання поняттєво-

термінологічного забезпечення досліджень, що проводяться у культурно-духовній сфері. Адже бурхливий розвиток історичної науки, злиття у єдиному потоці різних напрямів історичної думки, стилів та уподобань, активне запозичення термінів із суміжних наук, не тільки збагатили словник українських істориків, а й призвели до "розмивання" змісту основних понять і категорій. У зв'язку з цим потребують уточнення поняття "духовне життя", "духовність", "духовний світ", "культура", "народна культура", їх співвідношення з поняттями "суспільна свідомість", "ментальність" тощо. У зв'язку з цим заслуговують підтримки спроби розширення пізнавального арсеналу за рахунок введення нових термінів. На нашу думку, слушною є пропозиція С.М.Куделка використати термін "сенсибілізація" для позначення рівня готовності суспільної свідомості до змін і сприйняття нового[51].

Духовне життя народу – досить складний комплекс, що включає різноманітні інтелектуально-чуттєві процеси та явища. Важливо забезпечити цілісність картини духовного життя, що може бути досягнуто через наповнення конкретно-історичним змістом оптимальної схеми дослідження. В основу цієї схеми може бути покладена структура суспільної свідомості, що традиційно включає певні рівні (теоретичну і повсякденну свідомість, ідеологію і суспільну психологію) і форми (політичну і правову свідомість, мораль, релігію тощо). Ключовим елементом у цій схемі є також національна свідомість, без якої народ втрачає духовну самобутність. Зрозуміло, що кожний історичний період має неповторне поєднання елементів духовного життя, його конкретно-історичних виявів. На даному етапі першочергової уваги потребують ті періоди в історії українського народу, коли духовно-культурні трансформації були особливо інтенсивними. Такими були, наприклад, 20-30-ті рр. XX ст., коли тотальний тиск на духовну сферу селянства спричинив істотні зміни у його поведінці і світобаченні. Для реконструкції духовного життя як багатогранного та складного феномену необхідно, зокрема, дослідити динаміку настроїв українського селянства, його ставлення до влади, трансформації традиційної культури в умовах "культурної революції", масові релігійні та національно-церковні рухи тощо. Важливо також простежити реальне співвідношення соціальних і національних елементів у зазначених процесах. Дослідження історії українського народу у її духовно-культурному аспекті вимагає розширення джерельної бази насамперед за рахунок документів особистого походження та народнопоетичної творчості. Новий погляд на документи, що вийшли з надр державного апарату, також дозволить видобути додаткову інформацію для реконструкції духовно-культурних перетворень. Значні перспективи має метод усної історії, який ще рідко використовується в сучасній українській історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я.С. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії // Вісник Київського Національного університету ім.Т.Шевченка: Історія.-К., 2001. - Вип.54-С.11; 2. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал.- 1998.-№5.-С.30-39; 1999.-№1.-С.85-91; 3. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII – XX століть.-К.,2002.-480 с.; 4. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – XX століття).-К., 2000.-256 с.; 5. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій.-Чернівці, 1999.-520 с.; 6. Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування: Автореф. дис. ... докт. іст. наук.-К.2001.-33 с. ; 7. Богдашина О.М. Діяльність харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921-1934 рр.).-Х.,1994.-195 с.; 8. Парахіна М.Б. Діяльність етнологічних центрів Всеукраїнської Академії наук у 1920-х - на початку 1930-х років.: Автореф. ... дис. канд.. іст. наук.-К.,2003; 9. Ясь О.В. Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945-1991 рр.: Автореф. ... дис. канд.. іст. наук.-К.,2000.-19 с.; 10. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография.-К.,1989.-С.446; 11. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. 1817-1885.-К., 1992.-С.48, 53, 65; 12. Балагутрак М. Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи "Анналів") // Народознавчі зошити.-1996.-Зошит 4(10).-С.258; 13. Горленко В. Украинскія легенды в французском журнале // Киевская старина.- 1888.- Май.-Т.XXI.-С.37-38; 14.Беляшевский Н. Вниманию фотографов-любителей // Киевская старина.-1896.-№6.-С.92,95; 15. Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.-К., 1991.-Т.1.-С.LXVI; 16.Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна.- 1925.- Кн.5.-С.9-12;

17.Ювілей академіка М.С.Грушевського. 1866-1926. Ювілейне засідання. Привітання..-К.,1927.-С.25-26; 18.Яворський М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. 28/XII-1828 – 4 / I – 1929. Изд. 2-е.-М.,1930.-Т.1.-С.430-431; 19.Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист.-1930.-№17.-С.28-29; 32; 20.Ісаєвич Я.Україна давня і нова. Народ, релігія, культура.- Львів, 1996.-С.9; 21.Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві // Етнографічний вісник.-1925.-Кн.1.-С.13; 22. Петров В. Старий і новий побут // Життя й революція.-1925.-№8.-С.41; 23.Гирич І. Наукова й літературна спадщина Михайла Грушевського: погляд сучасника // Пам'ять століть.-2001.-№2.-С.20-27; 24.Білий В. "Автобіографія чи спомин революції" // Етнографічний вісник.-1926.-Кн.2.-С.63; 25.Дмитрук Н. Збираймо матеріяли про революцію // Селянський будинок.-1927.-№7-8.-С.20-29; 26.Криворотченко М. "До жовтневих роковин" // Краєзнавство.-1927.-№2.-С.2-4; 27.Касименко О.К. За нові успіхи українських істориків // Український історичний журнал.-1963.-№2.-С.21; 28.Шевченко Ф.П., Сарбей В.Г. Радянська історична наука на службі будівництва комунізму // Український історичний журнал.-1965.-№1.-С.6-8;13-14; 29.Шевченко Ф.П. Про суд історії // Український історичний журнал.-1967.- №2.-С.51-53; 30.Историография истории СССР (Эпоха социализма): Учебник.-М.,1982.-С.198; 31.Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах // Рідна школа.-1992.-№5-6.-С.88; 32.Шульгин О. Основні проблеми історії і життя // Записки НТШ ім.Шевченка. Т.CLXXXVI. Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889-1960). Праці історико-філософської секції. За ред.В.Янева.- Париж-Мюнхен, 1969.-С.159; 33.Янів В. Нарис української культури. Друге, скорочене видання.-Нью-Йорк, 1985.-96 с.; Янів В. Психологічні основи окциденталізму.-Мюнхен, 1996.- 205 с.; Янів В. Студії та матеріяли до новішої української історії.-Мюнхен, 1970.- С.330-333; 34.Українська душа.-К., 1992.-128 с.; 35.Штепа П. Московство, його походження, зміст, форми й історична тяглість. Вид. друге. Дрогобич, 1997.-337 с.; 36.Шлемкевич М. Загублена українська людина.- К., 1992.-С.81; 37.Ярмусь С. Духовність українського народу.- Вінніпег, 1983.-227 с.; 38.Кабытов П.С., Козлов В.А., Литвак Б.Г. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения.- М., 1988.- С.3-5; 39.Історична наука і сучасність (Матеріали "круглого столу") // Український історичний журнал.-1988.-№8.- С.53, 55, 83-84; 40.Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Український історичний журнал.-1990.-№11.- С.3-9; №12.-С.3-11; 41.Білокінь С. Про становище історичної науки в Україні // Український історик.-1990.- Ч.1-4(104-107).-Т.27.-С.143; 42.MEDIAEVALIA UCRAINICA: ментальність та історія ідей.-К.,1992.-Т.1; 43.Храмова В.Л. Целостность духовной культуры.-К., 1995.-С.199; 44.Нечитайло В.В. Українське селянство: важкий шлях до волі.-К.-Подільський,1995.-С.89-121; 45.Сарбей В.Г. За народознавчу історію України ! // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м.Харків, 15-17 листопада 1995 р.).- Х., 1995.-С.180-186; 46.Удод О.А. Історія: осягнення духовності.- К., 2001.- 192 с.; 47.Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм.- Черкаси, 2002.- 120 с.; 48.Тарасенко О. На шляху до соціалізації української історичної науки // Сіверянський літопис.-2003.-№1.-.-С.213-217; 49.Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст..-К., 2002.-416 с.; 50.Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII – XX століть.-К.,2002.-С.59; 51. Куделко С.М. СЕНСИБИЛИЗАЦИЯ: опыт расширения терминологического арсенала исторической науки // Категоріальний апарат історичної науки: Харківський історіографічний збірник.-Х., 2000.-Вип.4.-С.4-8.

О.Ю.Дан, В.В.Кривошея

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД В ДОСЛІДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Історична наука на рівні описовості дає більш–менш послідовну причинно-наслідкову лінію розвитку українського козацтва. Складніше з появою емпіричних досліджень, без яких вийти на філософське осмислення цієї проблеми неможливо. Уривковість джерельної бази ускладнює дослідження цієї проблеми, але і наявні джерела вимагають їх нового прочитання під кутом різних цивілізаційних підсистем і критеріїв. Цивілізаційний підхід відіграє важливу роль в осмисленні місця того чи іншого явища у всесвітній історії. Згідно п'ятирівневої класифікації Р.Уескотта пропоновану цивілізацію слід віднести до козацької (регіональної і локальної), української (національної), європейської (континентальної), світової (західної). Інші класифікації не дозволяють українське козацтво віднести до окремої цивілізації. Полишаючи кінцеве вирішення цього питання філософам, поглянемо на козацтво з точки зору методології цивілізаційного підходу, що дозволяє збагатити наші знання новими ракурсами погляду на вже відомі проблеми.

На прикладі існування українського козацтва (яке єдине в світі змогло створити свою державу) маємо можливість дослідження довгочасового існування і відтворення специфічної просторово–часової історичної цілісності, в якій сталі елементи переважають

над нестабільними і поєднуються з мутаціями.

Відомо, що цивілізація, яка утверджується, поглинає попередню або дещо її витісняє. У нашому випадку козацтво поглинуло і частково витіснило головний правлячий стан що передував йому – шляхетство. При цьому останнє стало цементуючим фундаментом нової спільноти під козацьким прапором.

Не можна не погодитися з твердженням, що «українська шляхта в своїй переважній більшості відразу ж і без жодних вагань із зброєю в руках рішуче виступила на захист Речі Посполитої»[1], проте Хмельницькому і його соратникам вдалося її розколоти. Частина шляхти стала на бік повсталих і покозачилась. Професор Н.Яковенко виділяє «більші хвилі покозачення шляхетського елементу: впродовж літа–осені 1648 р., тобто внаслідок перших військових тріумфів Хмельницького, і восени 1649 – на початку 1650 р., після Зборівської угоди»[2]. Для підтвердження цього наведемо таблицю питомої ваги шляхти у козацькому війську за реєстром 1649 р.:

Полки	Чисельність козаків	Чисельність шляхти	Відсоток шляхти
Білоцерківський	2990	544	18,2
Брацлавський	2655	457	17,2
Кальницький	2050	291	14,2
Канівський	3167	397	12,5
Київський	2010	314	15,6
Корсунський	3472	501	14,4
Кропивненський	1992	228	11,4
Миргородський	2982	200	6,7
Полтавський	2970	139	4,7
Переяславський	2982	451	15,1
Прилуцький	1996	199	10
Уманський	2976	445	15,0
Черкаський	2996	364	12,1
Чернігівський	997	135	13,5
Чигиринський	3222	435	13,5
Загалом:	*40475*	*5100*	*12,6*

Проте в майбутньому шляхтичі, яким активно допомагала адміністративна система, устрій і традиції Російської імперії, знаходячись у козацьких лавах, особливо після 1764 р. активно нищили сутність козацької держави, устрою, права та звичаїв.

Звичайно, характеристику цивілізації здійснюють за чотирма підсистемами: біосоціальною, економічною, політичною, культурною.

Методика аналізу чотирьох підсистем моделі цивілізації дозволяє комплексно проаналізувати українське козацтво, розглянувши джерела під новим кутом зору. Як відомо, джерела “говорять лише тоді, коли вмієш їх запитувати…Як тільки ми відмовимося просто протоколювати слова наших свідків, як тільки наміряємося самі примусити їх говорити, необхідно скласти список питань”[3]. Такий список запитань за різними методиками цивілізаційного підходу дає різноманітні відповіді на них, збагачуючи історію, особливо емпіричну, українського козацтва.

Біосоціальна підсистема характеризується станом сім’ї, родичанням, статево-віковими відносинами, здоров’ям, гігієною, їжею, житлом, одягом, відпочинком, захистом від загроз. До цього додається густота населення, масштаби освоєння земель, наявність диких земель і лісів.

В умовах існування козацької держави жили і актино діяли шість поколінь. Досліджння біосоціальної підсистеми включає відтворення населення, утворення груп, каст,

класів (в зв'яку з цим відзначимо особливу роль станово-представницьких зібрань (козацькі ради – український варіант цих зібрань) як одного із елементів унікальної європейської цивілізації[4]), форми колективного життя і спілкування. Незамінними джерелами щодо вивчення цих питань є сповідальні і метричні книги церков, Румянцевська ревізія.

Особливе значення для досліджень такого плану мають розсипи метричних книг 1721 р., для Ніжинського полку протопопій Борзенської (1723, 1782 рр.), Конотопської (1739), Глухівської (1722, 1723, 1743, 1784 рр.), Конотопа (1737 г.), Гадяцького - Гадяцької (1723 , 1741, 1782 рр.), Зіньківської (1723, 1782), Зінькова (1739 р.), Прилуцького - Прилуцької (1781, 1783 рр.), Ічнянської (1736), Полтавського - Кобиляцької (1722, 1723, 1739), Лубенського - Лохвицької (1723, 1780, 1782), Лубенської (1723), Пирятинської (1738-1740, 1782, 1783 рр.), Миргородського - Миргородської і Гадяцької (1788 р.), Миргородської (1724, 1733, 1782 рр.), Опішнянської (1724-1739 рр.), Сорочинської (1780 р.), Хорольської (1780, 1788 рр.), Переяславського - Переяславського повіту (1789 р.), Золотонішського повіту (1789), Київського - Преображенської церкви м. Козельця (1731-1739 рр.).

Окремою групою джерел слід вважати документи Румянцевської ревізії. Особливо цінний матеріал зберігся щодо Стародубського, Ніжинського полків, Чернігова, Білоусівки, Виблів, Слабина, Роїща, Городні, Седніва, Березни, Стольного, Мени, Синявки, Киселівки, Сосниці, Волинки Чернігівського полку, Корибутівської сотні Прилуцького полку, Переяслава, Піщаної, Золотоноші Переяславського полку, Шишаків, Устивиці, Ковалівки, Омельника, Поток Миргородського полку, Козельця, Носівки, Морова, Мрина, Олишівки, Борисполя, Бобровиці, Гоголіва, Кобижчі, Остера Київського полку, Сміли, Чигриндубрави, Глинська, Городища, Горошина, Жовнина, Костянтинова, Куриньки, Лохвиці, Лукомля, Пирятина, Ромен, Сенчі, Хмеліва, Чорнух, Яблуніва Лубенського полку, Полтави, Решетилівки Полтавського полку. На жаль, не збереглись матеріали щодо Гадяча, що ускладнює дослідження історії однойменного полку.

Переважаючими формами територіального розселення західної цивілізації є мезотериторіальні комплекси. Особливістю розселення козацтва були хутори як основа ведення господарчої діяльності. Так, лише Готв'янську сотню Миргородського полку складали одне місто, 9 сіл, чотири слободи і 215 хуторів[5].

Щодо статево-вікових відносин зазначимо, що типовою різницею у віці чоловіка і дружини було 20 років, досить часто шлюбний вік для чоловіків цієї групи був 35 років, для жінок – 15.[6] Такі шлюби складали близько третини загальної шлюбності. З різницею у віці до 5 років була ще третина сімей (причому вік вступу у шлюб цієї групи коливався між 15 і 25 роками), третю групу складали шлюби з різницею в 10 років, при чому для цієї групи вік шлюбності був від 25 до 80 років. Типовою родиною третьої групи у 1782 р. була сім'я козака с. Хомутець ІІ полкової сотні Миргородського полку Івана Петровича (1747-?) та Марії Іванівни Стешенків (1757-?)[7]. Козаку с. Сорочинців тієї ж ІІ полкової сотні миргородської Антону Васильовичу Луценку і його дружині Палажці Павлівні виповнилося 90 і 70 відповідно[8]. Вони були типовою родиною першої групи. В Миргороді проживала козацька родина Шапочок. У чотирьох рідних братів різниця у віці з дружинами була 12, 5, 5 і 2 роки відповідно, а їх мати народили у віці 40, 44, 45 і 55 років.[9]

Народжуваність в окремих регіонах була різною і необхідно здійснити спеціальне дослідження відносно цієї проблеми. Різниця у віці між дітьми іноді сягала 40 років. Активним дітонароджувальним періодом для жінок був час між 15 до 45 років.

Одним з важливих проблем цивілізації є цивілізаційний кордон. Відносно цього зазначимо, що вихід козацтва за межі свого кордону призводив до поразок. Прикладом можуть слугувати походи гетьманського війська, коли українці західного регіону готові були допомагати своїм одноплемінникам, але організувати полково-сотенну системи там не змогли та і не могли – козацтво вийшло за свої цивілізаційні межі.[10]

Економічна підсистема характеризується виробництвом, споживанням, обміном продуктів і послуг, системою комунікацій, технікою, виробничими підприємствами, системою планування і регулювання економіки, організацією географічного простору,

грошовим обміном. В зв'язку з цим привертають увагу такі показники кількості спеціальностей і спеціалізацій як у виробничій, так і невиробничій сферах, індекси несільськогосподарського, невиробничого населення, інтелігенції.

На черзі дня комплексне дослідження бюджету Гетьманщини. Крім збору податків, необхідно дослідити статті видатків та їх результативність.

Відносно господарської спеціалізації центральною проблемою є аналіз кількості цехів і цеховиків, що можливе лише через укладення єдиної комп'ютерної бази даних. Так, порівняння ревізій міста Переяслава 1726 і 1732 рр. засвідчує скорочення цехів з 10 до 9. У 1732 р. тут були такі цехи: кушнірський цех мав 36 цеховиків; шевський – 54; ткацький – 26; ковальський - 5; бондарський – 10; різницький – 7; кравецький – 12; гончарський – 14; перепечайський цех - 6.

У порівнянні з 1726 р. ситуація змінилась: відсутні калачницький, музицький і мірочницький цехи, з'явився новий цех – перепечайський. Якщо у 1727 р. цеховиків було 236 (57 можних, 154 убогих, 25 мірочників), то у 1732 р. їх залишилося лише 170. Подібний аналіз дозволяє вичленити основні тенденції соціально-економічного розвитку.

Комп'ютерну базу варто створити також щодо млинів, які в XVII – XVIII ст. будувалися лише з гетьманського дозволу.

У зв'язку з необхідністю дослідження невиробничого населення та інтелігенції варто дослідити комплекс проблем щодо священиків, ченців, дияконів, паламарів в церквах та монастирях Гетьманщини.

Списки ченців у монастирях дозволяють проаналізувати соціальне походження, вік вступу до монастиря і протяжність перебування в ньому, вік смерті. Син священика з Переяслава Григорій Прохорович прийняв постриг у 43 роки, син великобудиського козака з Полтавського полку Андрій Мисаченко - в 30[11]. Ігуменія Київського Вознесенського монастиря Марія Москевська (1662-1737) померла у віці 75 років, ієромонахи Києво-Софійського монастиря Ісаія (1663-1744) і Лубенського Мгарського Кирило Чернявський (1664-1745) у 81 рік, архімандрит Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря Сільвестр Думницький (1696-1746) в п'ятидесятирічному віці [12].

Копітке дослідження дозволить в майбутньому визначити чисельність ченців як в цілому, так і відносно кожного монастиря зокрема. На цьому ж етапі дослідження зазначимо лише, що чисельність в монастирях була незначною. Так, в Межигірському монастирі в 1744 р. було 20 ієромонахів, 10 ієродияконів, 46 ченців і 133 послушники[13].

Політична підсистема характеризується інституціолізованими відносинами між людьми, тобто системою права, звичаїв, організація влади і управління, організація громадянського життя, партій, громадських рухів.

Переважаючими політичними структурами Гетьманщини було міське, сільське, козацьке самоуправління громадян, республіка на рівні державного управління. Переважаючими соціальними структурами (соціальною основою) були вільний озброєний люд, який будує своє життя на основі козацького (дружинного) побуту, але община не була соціальним фундаментом.

Для козацтва характерне заперечення монархічного управління для своєї самоорганізації і відсутність монархізму як соціальної цінності.

Російські дослідники дійшли до висновку про те, що «Самодержавие, т. е. формирование сильного центра, стоящего вне политической борьбы и считающегося неприкосновенным, является главной характерной особенностью политической культуры Московского государства, возникшего в конце средних веков»[14]. В Україні було зовсім інше становище. Відмінність української і російської політичної культури того періоду полягала в тому, що політичний стрижень в Українській козацькій державі – гетьманство – завжди стояв в центрі політичної боротьби і тим паче нічого спільного не мав з недоторканістю монархічної влади. Боротьба за гетьманську булаву була суттю політичної боротьби в Україні і до того часу, поки така боротьба мала сенс, існувала держава.

Щодо періоду Національно-визвольної війни дослідники подають кілька

класифікацій політичних угрупувань: «радикальне, національно-патріотичне й помірковане, що перебували на діаметрально протилежних позиціях у підходах до створюваної моделі соціально-економічних відносин і політичної форми правління»[15]. До радикального угруповання відносять традиційно М.Кривоноса, Д.Нечая, М.Гладкого, Л.Мозирю[16], але всі ці діячі належали до часів гетьманування Б.Хмельницького і загинули протягом 1649-1652 рр.

Виходячи з класифікації старшини та їх угруповань за походженням, часом і тяглістю отримання старшинського уряду, внутрішньо-традиційних регіональних підходів, зовнішньополітичної орієнтації, відзначимо її неоднорідність. В зв'язку з цим привертає увагу той факт, що головним джерелом її формування була покозачена шляхта. За часом отримання урядів вони розподілялись на старшину дореволюційного часу і періоду революційних перетворень, за регіональними особливостями старшину центрального (корінних полків), західного (козацько-шляхетських полків), північно-східного (полків Чернігівського воєводства), південно-східного (полків січової орієнтації і впливу). За зовнішньополітичними симпатіями і орієнтаціями старшина поділялась на самостійницьку, пропольську, промосковську, протурецьку, протатарську.

Віднаходимо іншу класифікацію згідно зовнішньополітичних симпатій. "Відтоді й до кінця Гетьманщини утворилося та існували кілька традиційних "партій": кримська, шведська, московська і польська. За Виговського лідерами цих партій були: П.Тетеря та І.Груша – польської, М.Пушкар та І.Барабаш – московської, Г.Лісницький – кримської, Ю.Немирич (до листопада 1657 р.) – шведської"[17], - підсумовує свої погляди з цього питання дослідниця Т.Яковлєва. Зазначимо, що в той період за зовнішньополітичною орієнтацією, крім самостійницької, чітко в цей час проявили себе в козацькому середовищі лише пропольська (І.Виговський, І.Груша, П.Тетеря) та промосковська (М.Пушкар, І.Безпалий, С.Голяховський, І.Силка) орієнтації. Шведська орієнтація, до якої більш схильні були старшини полків Брацлавщини, може розглядатися як різновид самостійницької. Протурецько орієнтованої частини старшини в цей період виявити не вдалося, хоча Виговський здійснював спробу пошуку васальної залежності від Туреччини[18]. Використання кримської карти під протекторатом султана було традиційною козацькою політикою.

Культурна підсистема включає в себе духовне життя, створення і розповсюдження кодів – лінгвістичних, етнічних, естетичних, наукових, релігійних та інших, тобто вся область символів, знаків, норм, цінностей, які забезпечували комунікацію людей.

В зв'язку з цим на перший план виходить вивчення ролі мови, інформації і суспільної свідомості, організації освіти, наукові, філософські та інші теорії.

Моноетнічний склад городової козацької спільноти[19] був основою національної мовної безпеки і загалом стійкості культурної підсистеми, яка була зруйнована в наступний історичний період[20].

Культурологічними критеріями є наявність елітної культури, тобто культури населення, безпосередньо не пов'язаного з виробництвом, відсоток осіб, що включені в елітарну культуру; здатність до об'єктивізації, збереження і трансформації знань.

Нещодавно з'явилися дослідження щодо світогляду козацької старшини. Проте вважати, що це питання вичерпане, не варто. Світогляд (розумова діяльність, духовне начало) протягом шести поколінь явище не стале, а динамічне. Його слід досліджувати відносно кожного покоління окремо, причому навіть при такому вивченні необхідно вичленяти періоди. Застосування методу періодизації – неодмінна умова світоглядних досліджень. Світогляд козака чи старшини часів Богдана Хмельницького і його ж світогляд в момент падіння Чигирина – це зовсім різні речі, вже не кажучи про світогляд військового канцеляриста 30-х років чи полкового старшини 60-х років XVIII ст. Слід дослідити історичний, географічний, медичний та інші кругозори як складові світосприйняття. Зрозуміло, що дослідженню цих складних проблем має передувати чітке визначення емпіричних показників персонального складу еліти Гетьманщини: козацької старшини, міщанської верхівки, ієрархів церкви.

Ступінь раціоналізації культури в Гетьманщині – здатність розглядати явища в логічній площі; відсоток письменних; відсоток володіючих іноземними мовами; кількість тих, хто навчається, і терміни навчання – в українській історіографії досліджувалися лише дотично. Наявні джерела дозволяють вияснити багато з цих питань. Розпочинаючи з 1736 р., збереглися списки студентів Києво-Могилянської академії, які дозволяють нам дати повні відповіді на походження, вік, тривалість і якість навчання. Такі ж матеріали маємо відносно Переяславського і Чернігівського колегіумів.

Емоційна основа (чесноти і пороки) козацтва характеризується активністю. До чеснот належали незалежність та енергія, які і складали суспільну цінність для козацтва. Серед пороків зазначаються особиста гордість, схильність до самоуправства, роздорів. Козацтво характеризується у відношенні до природи перетворенням природи з метою підкорення людській спільноті, що було елементом європейської цивілізації. Праця визнавалася як засіб перетворюючої діяльності, а не спосіб збагачення. Багатство не належало до суспільно-духовних цінностей, що відрізняло козацтво від шляхти і було наріжним каменем протистояння протягом 1657-1687 рр. у конфлікті покозаченої шляхти з самим козацтвом.

Відносна свобода від релігії була провідною для основної частини членів суспільства, тому умовно названа “козацька цивілізація” за цим критерієм є підваріантом західної цивілізації. Відмінність її від східної в тому, що служіння зовнішнім силам, переважання релігійного мислення, пізнання не пов’язане з теософічною ідеєю. Чиста філософія і чисте мистецтво - набагато ближче козацтву. В зв’язку з цим варто детально проаналізувати такі показники як кількість козаків на одну церкву, на одного священика, відсоток священиків з козацтва і причини, які приводили до такого кроку козаків. Відсоток колишніх козаків у монастирях і причини їх знаходження там (духовно-релігійні чи життєво-традиційні), місце і роль релігійного дуалізму.

Застосування цивілізаційного підходу до матеріалів Брацлавщини козацького періоду дозволяє нам зробити такі висновки:

на відміну від корінних полків козацтво як структурована військова сила на теренах Брацлавського воєводства мало меншу часову тяглість, лише близько 30 років (1648-1676 рр.);

проглядається тенденція покозачення посполитих, в першу чергу, у маєтках православної шляхти;

основну частину козацтва складали не козаки з діда-прадіда, а покозачені селяни, міщани і шляхтичі. Причому відчувається значний вплив на формування козацької адміністрації міського патриціату і священиків (особливо полкових міст, в першу чергу старих – Вінниці, лише в Умані було 9 церков, у Брацлаві – 4[21]) ;

термін “козаки - стан дрібних власників фермерського типу” в силу постійної загрози татарського і польського вторгнень не зовсім прийнятний для досліджуваного нами регіону, швидше – представники покозачених станів при стрімкому зменшенні населення краю виконували функцію вільної озброєної людини на прикордонні, постійно чатуючи на ворога. Для прикордонної Брацлавщини була характерна ситуація, коли лише непридатних для війни залишали для жнив.

Враховуючи негативну роль геополітичного становища Брацлавщини, знаходження її на цивілізаційному кордоні, а також прилучення західного регіону – Поділля, Волині, Галичини і Холмщини до Гетьманщини – стало головним завданням брацлавських полків. Слід не забувати, що молдавський напрямок політики українського козацтва також формувався під впливом, в першу чергу, брацлавських полків.

Таким чином, застосування методологічних прийомів цивілізаційного підходу дозволяє дійсно по-новому підійти до розгляду деяких аспектів історії українського козацтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В, Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К., 1997. - С.29; 2. Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). – Львів-Люблін, 1996. - С.22; 3. Блок М. Апология истории или ремесло историка. - М., 1986. - С.38; 4. Гутнова Е.С. Сословно–представительские собрания средних веков в истории европейской цивилизации // Цивилизации. – М., 1995. – С.203; 5. Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. – К., 1989. -С.144-149; 6. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.193. – Оп.2. – Спр.784. – Арк.147; 7. ЦДІАУК. – Ф.193. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.47; 8. ЦДІАУК. – Ф.193. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.47; 9. ЦДІАУК. – Ф.193. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.283; 10. Див. детальніше: Кривошея В.В. Соборність України: становлення ідейних засад (середина XVII – початок XX ст.) // Українська соборність: Ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.) / Збірник. – К., 1999. - С.50-60; 11. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі - ІР НБУ). – Ф.ІІ. - № 4. – Арк.50; 12. ІР НБУ. – Ф.ІІ. - № 195. – Арк.12; № 4. – Арк.34, 45, 62; 13. ІР НБУ. – Ф.ІІ. - № 4. – Арк.30; 14. Симон Г. Мёртвый хватает живого. Основы политической культуры России // Цивилизации.-1991. - № 4. –С.117; 15. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999. - С.214; 16. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999. - С.216; 17. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. - К., 1998. - С.118; 18. Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студії української орієнталістики 1920-1930-х років: незнаний збірник «Україна і Схід» // Україна в минулому. – К. – Львів, 1993.-Вип.IV.-С.83-84; 19. Див.: Кривошея В. Етнічний склад української козацької старшини (1648-1782) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. - Збірник серії "Політологія і етнологія". - Вип.2. - К., 1997. - С.37-45; 20. Див. детальніше: Кривошея В. Еліта нації і еліта суспільства (або деякі питання української генеалогії) // Розбудова держави. - 1997. – № 1. - С.48-55; 1998. – № 1-2. - С.98-105; 21. Алепский П. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Москву. - М., 1898. - С.15.

Г.Г.Кривчик, В.М.Бараєв, О.В.Щербакова

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДІАЛЕКТИКИ ТА ПРИНЦИПІВ ІСТОРИЗМУ І ОБ'ЄКТИВНОСТІ В ДОСЛІДЖЕННІ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Взагалі актуальність і практична значущість досліджень з методології історії тісно пов'язана з самою історією як наукою, котра вивчає не тільки минуле, але й майбутнє. Адже, як слушно сказано в Екклізіасті, до речі, фактично одному з перших есе на тему діалектики, "що було, то й буде; що робиться то й робитиметься, і немає нічого нового під сонцем."[1] Тож уроки історії слід ретельно вивчати. Принаймні для того, щоб не давати надалі приводів історії (пригадаймо принагідно вислів видатного російського історика В.О.Ключевського) помститися людям за неуцтво і нехтування історичним досвідом.[2]

Відтак сьогодні виникла особлива потреба в активізації наукової думки в методологічній царині. Адже усім зрозуміло, що слід довести до кінця ревізію, переосмислення нашої історичної спадщини і очистити історію, зокрема вітчизняну історію XX ст., від ідеологічно обумовлених перекручень і стереотипів. Однак, на наш погляд, мова йде не тільки про загальновідомі ідеологеми радянської доби, але й про сучасні.

На жаль, слід визнати, що в багатьох випадках поки що відбулася лише проста заміна одних міфів на інші. Те, що раніше вважалося злом, наразі називається добром. Те, що у свій час надмірно звеличувалося, сьогодні рішуче розвінчується. До того ж, як вже неодноразово було в історії, робиться це одними й тими ж особами. Схематизм, хай оновлений, продовжує існувати, визначаючи й спосіб мислення дослідників, і особливості застосування ними методологічного інструментарію до вивчення розвитку соціально-політичного устрою в колишньому СРСР. Тому доводиться погодитися з твердженням російського політолога і історика О.М.Полякова про те, що історики часом вивчають не реальні особливості соціального ладу, характерні для того чи іншого історичного суспільства, а підганяють соціальні системи, що реально існували, під заздалегідь задану схему[3].

Знак "плюс" змінився на "мінус" або навпаки, але сутність методологічного підходу до висвітлення тих чи інших подій залишилася незмінною. Чи просунулися в такому разі ми хоча б на крок до правди, чи натомість усе більше віддаляємося від неї? І чи є той

інструмент, що дасть нам змогу відповісти на поставлене запитання, зробить нас здатними досягти історизму у баченні та об'єктивності у висвітленні минулого?

Уже в самій назві цієї статті міститься відповідь на останнє запитання: так, цей інструмент є, і він зветься діалектичним методом. Підозрюємо, що дехто з критично налаштованих до діалектики читачів відразу втратить інтерес до даної статті, дехто рішуче заперечить нам: мовляв, цей інструмент вже морально застарів, він виявив свою недосконаліть, застосовувався ідеологами тоталітарного комуністичного режиму тощо. Однак тоді постає нове запитання: а чи справді користування цим інструментом здійснювалося, образно кажучи, згідно з інструкцією, чи, може, тільки створювалася видимість користування ним.

Швидше за все – останнє. Візьмемо, скажімо, популярні у свій час монографії та навчальні посібники з проблем методології історії В.А.Дьякова, Є.М.Жукова, В.В.Іванова, І.Д.Ковальченка та ін.[4] Аніскільки не сумніваючись у високій науковій кваліфікації знаних учених, візьмемо, одначе, на себе ризик констатувати, що саме питання про діалектичний метод та його застосування викладені ними здебільшого декларативно; відповідні міркування з цього питання можна розглядати скоріше як данину ідеології, ніж наукову розвідку. Те ж саме в творах на конкретно-історичну та історико–партійну тематику. Як правило, тут усе обмежувалося відповідною ритуальною заявою у вступній частині. На кшталт того, що методологічною основою праці є твори класиків марксизму–ленінізму та розроблений ними діалектико–матеріалістичний метод історичного дослідження.

До речі, сам "класик", знавець діалектики, яким, безумовно, був В.І.Ленін, часто-густо на догоду політиці некоректно застосовував діалектичний метод. Зокрема, аналізуючи антагоністичні суперечності російського дореволюційного суспільства і цілком правильно виявивши в ньому наявність різних соціально-економічних укладів, він, на нашу думку, дещо перебільшив питому вагу капіталістичного укладу і натомість недооцінив феодальний і дофеодальний характер російського суспільства. Внаслідок цього дав йому необґрунтовану оцінку як такому, що нібито цілком дозрів до комуністичних трансформацій.

Щодо висвітлення істориками розвитку радянського суспільства, то вони, й ми не виняток, здійснювали це не з діалектичних а, швидше, саме з метафізичних та ідеалістичних позицій. Адже вся історія "країни Рад" подавалася як керовані партією процеси безперервного економічного зростання, вдосконалення суспільних відносин, невпинного підвищення добробуту радянського народу, тобто як кількісне накопичення матеріальних благ та всіляких позитивних змін у суспільстві. Якщо й була згадка про суперечності, то лише про ті, що успадковані від минулої капіталістичної формації, або ті, що обумовлені згубним впливом "гниючого" капіталістичного Заходу. Відомий філософ О.О.Зінов'єв, мабуть-таки, помилявся, стверджуючи, що перетворення марксизму в панівну державну ідеологію супроводжувалося перетворенням діалектики зі знаряддя пізнавання складних явищ дійсності на знаряддя ідеологічного шахрайства і одурювання людей.[5] Насправді використання діалектичного методу в працях радянських істориків було рідкісним явищем.

Шукати в комуністичній формації будь-які іманентні протиріччя було заняттям, м'яко кажучи, невдячним. Тож радянські суспільствознавці, зокрема історики, мусили весь час торочити про стирання граней між містом і селом, досягнення соціальної однорідності радянського суспільства та про відмінності соціалізму розвинутого від того, що розвивався. В історичній науці тоді склалося вельми безглузде становище, коли вчені були приречені урочисто присягти на вірність "марксистсько-ленінській" діалектиці й водночас усіляко уникати її застосування при висвітлені вітчизняної історії новітнього періоду. Напевно, саме ця обставина, а не якісь вади діалектичного методу, призвела до дискредитації цього методу і спонукала багатьох українських істориків шукати після звільнення від ідеологічних кайданів точку опору у всіляких модерністських та постмодерністських течіях.

Водночас деякі сучасні західні вчені часто з успіхом застосовували й застосовують діалектичний метод, більш того – діалектико-матеріалістичну теорію в цілому. Так знаний англійський дослідник у галузі економічної та соціальної історії Е.Хобсбоум з цього приводу

мусив констатувати, що проміж істориками встановилась мовчазна згода щодо застосування досить загальних робочих моделей. Починають, мовляв, вони з матеріального та історичного оточення, переходять до виробничих сил і методів виробництва і потім досліджують структуру відповідних економічних відносин (розподіл праці, обмін, накопичення, розподіл додаткового продукту тощо), потім переходять до соціальних відносин, що обумовлені відносинами економічними. Щодо класів, то, на думку Е.Хобсбоума, їх дослідження є водночас й дослідженням суспільства в цілому, оскільки "клас – це відношення якісно різних" соціальних функцій: експлуатації, панування, підпорядкування.[6] Як бачимо, йдеться про такі основні конструктивні елементи діалектико-матеріалістичної теорії як визначальна роль способу виробництва у суспільному розвитку та закон боротьби і єдності протилежностей. Щоправда, при цьому деякі історики та економісти іноді уподібнюються відомому мольєрівському персонажеві – пану Журдену, який і не підозрював, що все життя розмовляв прозою.

Вочевидь, після такого вступу до основного змісту статті від її авторів очікують детального і ґрунтовного зображення діалектичного методу, детальних інструкцій щодо його використання, наочних прикладів успішного розв'язання за його допомогою складних суспільствознавчих проблем. Однак у масштабі статті таке навряд чи можна зробити. Обмежимося поки що загальною характеристикою діалектичного методу та висвітленням його взаємозв'язку з наріжними принципами історичної науки – історизму та об'єктивності.

Діалектичний метод розуміється нами як категорія, що охоплює основні складові діалектичної теорії й, відповідно, світогляду, а також діалектичної логіки. Зокрема ми погоджуємося з тим, що розвиток суспільства відбувається за відомими законами діалектики (боротьба та єдність протилежностей, перехід кількісних змін у якісні, заперечення заперечення).

Схематично наше уявлення про діалектику історичного розвитку суспільства показано на малюнку 1. Хвиляста лінія на ньому свідчить про невід'ємність суспільного прогресу від зміни парадигм розвитку. Прямі лінії є асимптотами*, а тому вказують на недосяжність ідеалу соціально-економічної та політичної системи. Знаки "плюс" і "мінус", якими ми позначили асимптоти, не означають "добре" та "погано", вони відображають момент протилежності або біполярну сутність світового устрою як джерела руху. Говорячи словами професора Бостонського університету (США) спеціаліста з історіософії Пітера Бергера, обидва полюси не феномени, але фантоми (іншими словами, вони не мали і не мають просторових і часових вимірів). Це теоретичні конструкції. І як такі вони корисні[7].

Мал. 1. ***Діалектика суспільного розвитку***

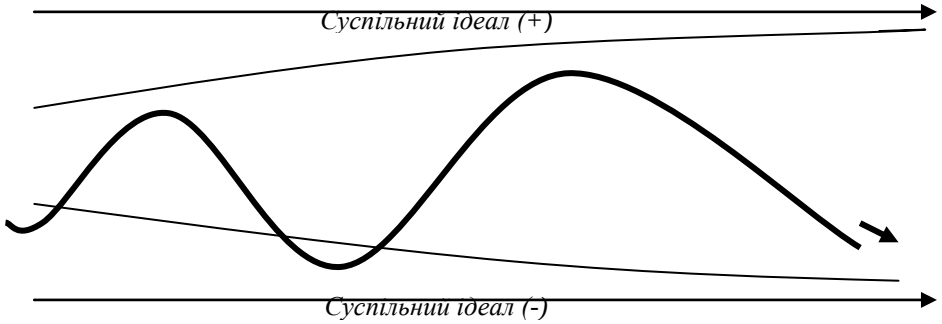

Головним двигуном прогресу є протиріччя. Кожне суспільство – і радянське не було винятком – містить у собі протиріччя. Тож пізнання суспільства – це пізнання протиріч, насамперед тих, що визначають вектор суспільного розвитку. Тому діалектичний метод й вимагає показати суперечливий характер будь-яких речей, будь-якого розвитку. Принагідно

зауважимо, що своєрідним відлунням закономірностей суспільного руху є діюча в країнах розвинутої демократії двопартійна політична система, за якої почергово приходять до влади партії то лівого, то правого спрямування.

Важливо підкреслити, що діалектичний метод не є простим підрахуванням позитиву й негативу, з'ясуванням, чого з них було більше, а чого менше. Він вимагає виявлення суперечливого характеру історичних процесів, явищ, політичних подій, історичних персонажів, аналізу будь-якого суспільства як такого, де іде прихована "боротьба" і співіснування ("єдність") нового зі старим. Природно, при цьому слід обґрунтовувати свої висновки, користуючись конкретними історичними фактами.

Діалектичний метод призводить до усвідомлення, що жодна зі старих суспільно-економічних формацій і жодна з політичних систем не зникають безповоротно, а тільки відсуваються в певні соціальні ніші. А тому в сучасному світі не такі вже й рідкісні випадки, коли в одному суспільстві співіснують у єдності та протилежності різні формації та окремі уклади. Так, радянське суспільство, на нашу думку, містило в собі на певних етапах історичного розвитку, крім соціалізму, елементи інших формацій, наприклад, рабовласницької (ГУЛАГ) та феодальної (колгоспна кріпаччина 1930-1960-х рр.).

Слід брати до уваги й те, що будь-яке суспільство водночас перебуває у суперечливих відносинах з іншими суспільствами, і ці зовнішні протиріччя подеколи дуже суттєво впливають на процес загострення і форми вирішення внутрішніх протиріч. Наприклад, абстрагуючись від змін в системі міжнародних відносин, від ставлення основних світових політичних сил ("гравців") до колишнього Радянського Союзу, неможливо раціонально осягнути перехід до так званого "соціалізму" на рубежі 1920-1930-х рр., форсовану індустріалізацію, суцільну примусову колективізацію, формування тоталітарного режиму тощо.

Констатації лише наявності "зовнішньополітичного пресу", як це інколи робиться у сучасних працях, недостатньо, оскільки сам "прес" та його "тиск" змінювалися. Якщо у 1920-х рр. так звані цивілізовані країни лише спостерігали за розвитком подій у СРСР, очікуючи, що він "загниє" сам по собі, то з середини 1930-х рр. найбільш агресивна їх частина на чолі з Німеччиною вже прямо висувала і переслідувала мету знищення Радянського Союзу і господарського освоєння його території та природних багатств як способу виходу з кризи тодішнього капіталізму. Такий виклик зумовив й відповідну відповідь в контексті можливостей, способу мислення і уявлень тодішнього радянського керівництва і тих соціальних груп, виразником інтересів яких воно було.

Як наслідок – невеличкий протокапіталістичний, квазі-ринковий уклад непівської економіки був ліквідований, а пов'язані з ним соціальні групи – "непмани", "куркулі", одноосібне селянство, ремісництво – або трансформувалися в нові соціальні структури, зокрема в структури примусової праці, або навіть були фізично знищені як потенційні посібники ворога у майбутній війні.

У післявоєнний період за наявності певного стратегічного паритету між СРСР та "вільним світом" характер протиріч між суперниками змінювався в бік відходу від концепції військового розгрому "комунізму" до доктрини його "стримування" з одночасним розгортанням пропагандистсько-психологічної війни, що дало свої результати. Саме радянське суспільство, що позбавилося чинника мобілізаційної готовності, виявилося не готовим до нового виклику. Компартійне керівництво країни зосередилося на меті підвищення добробуту населення, але при цьому, по суті, не реформувало економіку. Відтак "несоціалістичний" чи квазі-буржуазний уклад виникає у нас переважно в сфері розподілу і споживання. Відбувається відхід від розподілу відповідно до принципу "за кількістю та якістю праці", а точніше – від розподілу централізованого, зосереджуваного в руках держави. Щодо сфери виробництва, то тут, як відомо, "несоціалістичний" уклад був представлений значно менше – він в основному уособлювався "шабашниками", "цеховиками", "фірмачами", котрі здебільшого паразитували на державній економіці. Як і передбачав у свій час М.Бердяєв, "російський комунізм" загинув від "шкурництва", а не від

нового господарського укладу, більш продуктивного і ефективного, ніж планово-директивне господарство[8]. Ключ до розуміння зазначених процесів насамперед слід шукати в діалектичному методі, а не у запозичених у західної "радянології" часів психологічної війни посиланнях на тоталітарний режим, номенклатурний характер влади, утопізм комуністичних ідей тощо.

Діалектико-матеріалістичний метод, на нашу думку, дозволяє задовільно вирішити й таку важливу методологічну проблему, як проблему детермінізму в історії. Хоча причинну обумовленість історичного процесу зазначений метод пояснює насамперед відносинами відтворення матеріальних умов життя, однак водночас він визнає відносну самостійність і власну логіку інших чинників, які обумовлюються економічними не безпосередньо, а лише в кінцевому рахунку. З цим пов'язується і розуміння історичної необхідності й закономірності, хоча сам історичний процес виступає як вірогіднісний, що реалізується через безліч випадковостей.

Характеризуючи пострадянську історіографію з цього пункту бачення, доводиться констатувати, що інколи дослідник і намагається врахувати всю систему детермінантів досліджуваного процесу чи явища, навіть визнає формально вирішальну роль економічного чинника, але в кінцевому рахунку пояснює процес інтелектуально-вольовими чинниками в статусі самостійної випадковості. Скажімо, ті чи інші помилки Центральної Ради та Директорії у період боротьби за національну державу проти більшовизму зовсім не розглядаються як "необхідні", об'єктивно обумовлені, як одна з форм, у якій виступала закономірність встановлення і зміцнення радянської влади. Хай і небажана, і сьогодні неприйнята для багатьох, та все ж таки закономірність.

Визнання детермінізму вимагає розглядати радянську державність в Україні закономірним наслідком усієї сукупності об'єктивних причин, а не результатом деяких випадковостей та "трагічних" помилок Центральної Ради, зокрема недооцінкою ініціативи колишнього царського генерал-ад'ютанта П.Скоропадського щодо створення регулярного національного війська. Тому, як гадається, сучасну Українську державу нам слід вважати правонаступницею не тільки територій і майна УРСР, але й усієї радянської історії без винятку. Відтак громадяни нашої держави, насамперед молодого віку, мають знати, що у вітчизняній історії минулого століття були не тільки голодомор і репресії, але , наприклад, й врожаї у понад 50 мільйонів тонн зернових.

Людське суспільство (цивілізація) складається як з елементів (підсистем), що являють собою первинні й неподільні складові, так і безлічі взаємодій, взаємовпливів, взаємозалежностей між ними. Причому в цій сукупності є структуроутворюючі елементи і взаємозв'язки, тобто такі, що визначають сутність системи, і випадкові, котрі такої "відповідальності" не несуть. Слід брати до уваги й те, що в тому чи іншому окремо взятому елементі є деякі ознаки, що властиві системі в цілому. Яскравим прикладом цього може служити такий феномен як "радянська людина". До того ж зазначені ознаки можуть переживати саму систему, втілюючись у особливостях ментальності, психіки, побуту, трудових навичках, політичної активності . Взагалі зрозуміти людину як елемент системи минулого неможливо без вивчення самої системи. Лише знання структури, закономірностей функціонування, розвитку ("життя") усієї системи дозволяє з'ясувати й комплекси мотивів поведінки окремої особи.

Місце і роль кожної конкретної особи в розвитку соціальної системи, окремих підсистем різні. Є історично значимі особи ("великі", "історичні", "герої") і безликі маси ("натовп"), чиї дії описуються за допомогою загальних мотиваційних комплексів і які можуть бути визначені за допомогою таких обґрунтованих М.Вебером та іншими позитивістами понять як "ідеальні типи". У сукупності і у взаємозв'язку вони утворюють, так би мовити, "модель реальності" і не можуть бути зведеними до конкретно існуючих осіб чи тих, що існували, та їх конкретних дій. Ці "типи" виступають "спільними знаменниками" сукупностей осіб, об'єднаних однорідними рисами різного походження і слугують у науковому аналізі меті впорядкування багатоманітної реальності і перетворення інформації в

знання про неї.

Власне, теж саме робить і мистецтво, але притаманними йому, художніми, а не логічно-аналітичними засобами. Зрозуміло, що герой художнього твору – це певний соціальний тип, а не особа, яка реально існувала чи існує.

Щодо "великих людей", то їх роль полягає у створенні різноманітними засобами тих мотивів, стимулів, в яких відчувається загальна і об'єктивна необхідність. У поєднанні їх через не зовсім зрозумілі механізми з "масами", "простими", "пересічними" людьми, у здійсненні управлінського впливу на них за допомогою різних ресурсів. У творенні цих ресурсів, особливо інтелектуальних, інформаційних, організаційних.

Однак й "маси" не є пасивними об'єктами впливу. Вони мають певні ознаки суверенності, створюючи своєю діяльністю умови функціонування системи, визначаючи межі діяльності "існуючих осіб", "героїв". У цьому саме й полягає вирішальна роль народних мас в історії, а не в тому, що вони обов'язково вирішують якісь суспільні питання в кожному конкретному випадку.

Тобто і "герої", і "маси" перебувають у системній єдності. Однак, якщо "герої" достойно відображені в історичних джерелах, що дає можливість створювати їх наукові біографії (важливе, між іншим, завдання історичного дослідження), то "простих людей" у історичному дослідженні можна відтворити у формі соціальних типів ("ідеальних"), не забуваючи, що саме вони – головні актори історичного процесу. Тобто, якщо досліджувати як наукову проблему, наприклад, колективізацію чи голодомор 1932-1933 рр., то основну увагу в аналізі слід приділяти не намірам чи мотивам Сталіна та "оточення", а саме мотиваційним комплексам масових типів. Їх, ясна річ, багато, однак для цілей аналізу можливо обмежитися провідними: робітниками, які взяли участь у вказаних подіях: міськими та сільськими партійцями, комсомольцями, комнезамівцями, піонерами, депутатами сільських та інших рад тощо. Тоді, ймовірно, більш зрозумілими будуть цілі й мотиви різних ланок партійного й державного апаратів, зрештою і керівної верхівки.

Отже, суспільство є найскладнішим організмом, і досліджувати його у динаміці, у процесі розвитку і взаємодій неможливо, користуючись лише формальною логікою Тут потрібна логіка діалектична, яка вимагає при історичному дослідженні дотримання наступних основних правил: 1). Не існує позитиву без негативу. Якщо бачиш позитив, шукай негатив і навпаки; 2) Немає явищ без причин. Якщо відомі наслідки, знайди їх причини та передумови; 3) Досліджуєш рух – досліджуй його початок, етапи і кінцеву мету; 4) Кожна дія породжує протидію, знайди її; 5) Судження про будь-яке явище може бути помилковим, якщо не врахувати всіх обставин, слід дошукатися останніх. Утім, у ще більш стислій формі зазначені правила виклав у свій час В.І.Ленін: "...не забувати основного історичного зв'язку, дивитися на кожне питання з точки зору того, як відоме явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер"[9].

У літературі радянських часів наведену цитату помилково було прийнято використовувати для визначення принципу історизму, що, мабуть, можна пояснити тісним взаємозв'язком цього принципу історичної науки з діалектикою. Про цей взаємозв'язок мова буде йти далі. А поки що про саму сутність принципу історизму. Цей принцип, на наш погляд, неприпустимо трактувати занадто широко. Наприклад, як: а) необхідність врахування конкретних історичних умов; б) розгляд усіх явищ в русі та розвитку; в) опір на історичний досвід і уроки історії.[10] Адже, якщо звернутися до будь-якого тлумачного словника, то пересвідчимося, що слово "принцип" пов'язується з однією ідеєю, а не декількома. Так, згідно зі словником В.І.Даля, принцип, – це наукове або моральне начало, основа, від якої не відступають.[11] Словник української мови під редакцією І.К.Білодіда (1976 р.) тлумачить "принцип" як основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку.[12] На наш погляд, найбільш точно і лаконічно принцип історизму визначив М.М.Карамзін. Пояснюючи, чому княгині Ользі не завадило іменуватися не тільки великою, але й святою, попри те, що вона без суду і слідства покарала на смерть древлян,

великий російський історик зазначав: “Ми мусимо судити про Героїв минулого за звичаями й мораллю їхнього часу”[13].

Керуючись принципом історизму, досліднику слід характеризувати того чи іншого політичного діяча, ту чи іншу державну інституцію, зокрема радянської доби, під кутом зору того, що вони зробили і могли зробити в тих конкретних історичних умовах, а не у площині можливостей, що відкриває демократична, правова держава та ринкова економіка. У цьому зв’язку, до речі, навряд чи можна визнати слушними твердження Р.Конквеста – автора історичного бестселера “Жнива скорботи”, а також деяких його українських та російських епігонів про те, що в 1920-1930-ті рр. у СРСР слід було здійснювати технічну реконструкцію народного господарства виключно методами товарно-ринкової економіки, зокрема за допомогою податкової політики. Тут виникають деякі запитання: а звідкіля більшовицьке керівництво могло отримати знання про товарно-ринкові, капіталістичні механізми? Яким чином нова влада могла так швидко опанувати тонкощі податкової політики, якщо в Росії ніколи не існувало справжньої податкової політики? Адже на відміну від європейських країн, де податки давно розглядалися як природна плата за цивілізованість, в Росії податки завжди “стягалися” на користь панівного класу, причому у фактично примусовій формі.

Імовірно, приводів для подібних заперечень могло б бути значно менше, якби історики завжди дотримувалися принципу, який вимагає від них усвідомлення сутності досліджуваної епохи, вміння подивитися на процеси, події, їх учасників як очевидцям, принципу, який формує звичку давати оцінку тому, що відбувалося в минулому, з точки зору тих законів, традицій, знань. І тут ніяк не обійтись без діалектики. Адже завдяки діалектичному методу думка дослідника весь час рухається і від минулого до сучасного, і від сучасного до минулого. У минулому історик знаходить зародки сьогодення, а у сьогоденні – майбутнього. З позицій сучасності глибше розуміється сутність процесів минулого. В історії, як також стверджує діалектика, немає абстрактних істин – вони завжди конкретні. Отож, скажімо, не є незмінними такі поняття як “більшовицька диктатура”, “номенклатура”, “тоталітарний режим” тощо. У 1920-ті рр. компартія – це одне, у 1930-ті – це друге, у 1970-ті – це третє, у наш час – зовсім інше, протилежне.

Якщо принципи історизму можна порівняти з віртуальною машиною часу, то принцип об’єктивності – з поліграфом (“детектором брехні”). Принцип об’єктивності вимагає від історика певної виваженості та якомога більш повного і ретельного віддзеркалення *типових* для досліджуваної епохи і уособлених в діяльності та вчинках “героїв минулого” явищ, подій, тенденцій, процесів, обставин. Натомість з принципом об’єктивності несумісні будь-які спроби висмикування з ланцюга фактів окремих з них заради доведення своєї гіпотези, як це наприклад робить В.Суворов (Резун). “Наука має стверджувати те, що є, а не те, що має бути”, – імовірно, міг би заперечити йому при нагоді відомий філософ, політолог і соціолог М.Вебер.[14]

Як приклад явного порушення принципу об’єктивності можна взяти й деякі сюжети з наших підручників з вітчизняної історії. Ось, скажімо, у підручнику з новітньої історії України, написаному авторським колективом під керівництвом А.Г.Слюсаренка, на сторінці 354 стверджується, що УПА намагалося ствердитися у Другій світовій війні як “третя сила”, що воює на два фронти, з двома тоталітаризмами. Про це, мовляв, свідчить й статистика: у жовтні–листопаді 1943 р. УПА провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизанів[15] . Однак чи можуть наведені статистичні дані сприяти зображенню об’єктивної картини подій? Адже, по-перше, УПА виникла у листопаді 1942 р., війна з німцями продовжувалася до травня 1945 р., і невідомо, наскільки репрезентативною є статистика боїв за два місяця. По-друге, така статистика нічого не вказує на внесок УПА у кількісних вимірах у розгром гітлерівської Німеччини, у боротьбу зі сталінським тоталітаризмом, про жертви у цій боротьбі. По-третє, абсолютно не береться до уваги порівняльний аналіз реальної загрози, яку становили для українського народу як нації гітлерівський “Рейх” і “Радянський Союз”, чого вимагає вже діалектика. Як же можна без урахування такого важливого чинника як імовірні наслідки дій, відповісти на запитання,

проти кого насамперед боролася наша "третя сила", захищаючи український народ. Скажімо, польська Армія Крайова (АК) теж претендувала на роль третьої сили. І для визнання істинності судження, що вона саме такою і була, є достатньо підтверджень. По-перше, АК підпорядковувалася польському урядові у вигнанні, який був визнаний всіма воюючими націями. По-друге, вона втратила в боротьбі з німцями кожного четвертого свого вояка, а головне, завдала ворогові досить відчутної шкоди. По-третє, визначивши Німеччину головним ворогом, АК проводила досить обмежені операції проти прокомуністичних формувань та радянських військ і невдовзі по закінченню війни, переконавшись у неможливості повалити прокомуністичний уряд, припинила збройну боротьбу. Саме тому, як відомо, в Польщі, на відміну від України, не було ніяких проблем з визнанням "третьої сили", в даному випадку АК, дійсною учасницею другої світової війни і визволення країни від німецько-фашистських окупантів.

Певна річ, заради досягнення об'єктивності історик не може дозволити собі відобразити нескінченне число фактів. Він, за словами знаного на Заході фахівця з методології історії Т.Шидера, зв'язаний з об'єктом свого дослідження тією мірою об'єктивності, яка необхідна для його роботи.[16] Інакше кажучи, підбір типових фактів здійснюється в межах того чи іншого сюжету, об'єкту і предмету дослідження. Однак при цьому важливо, щоб і ті факти, що залишилися "за дужками", також малися на увазі, були враховані при визначенні достовірності використаних фактів.

Останнім часом у зв'язку з визнанням в історичному дослідженні "суб'єктивної компоненти" робляться спроби поставити на один щабель з принципами історизму та об'єктивності інші принципи, зокрема ціннісний підхід. Наприклад, у навчальному посібнику з методології за редакцією О.М.Алпєєва з останнім підходом пов'язується реалізація таких соціальних функцій історії як соціальна пам'ять, виховна та ідеологічна[17]. Шкода, що деякі науковці не розуміють елементарної речі – різниці між принципом, яким слід свідомо користуватися історику, і тенденцію, яка об'єктивно присутня в будь-якому історичному творі.

Дійсно, як би палко історик не прагнув вжитися в минулий час, керуватися його законами, так би мовити, розчинитися в натовпі своїх далеких чи близьких предків, він все одно буде дивитися на те, що відбувалося колись, з позицій досвіду, набутого усіма прийдешніми поколіннями. Так само, як би щиро історик не хотів стати безпристрасним суддею, він обов'язково буде судити "героїв минулого" більшою чи меншою мірою відповідно до своїх політичних та інших пристрастей. Ще В.Й.Ключевський слушно зауважував з цього приводу, що вибір і оцінка явищ у історика–магометанина будуть завжди не тими, що зустрічаємо в історика–християнина. Над істориком, як і над кожною свідомою людиною, завжди тяжіють класові, національні, конфесійні інтереси та політичні уподобання[18]. Якщо йдеться про новітню епоху, то важко, наприклад, навіть припустити, щоб колись повністю співпали оцінки подій другої світової війни в західній та вітчизняній історичній літературі. Певна річ, з цього не слід робити трагедії. Свого часу відомий американський історик Р.Конквест слушно зауважив, що з боку дослідника було б щирим визнати, що у нього є власна, особиста точка зору, яка і змушує його вивчати дану подію, до того ж вивчати якомога більш об'єктивно. В свою чергу, наявність своєї позиції в зображенні події, далі зазначає Конквест, передбачає, що можливі інші підходи[19]. Все це так. Наявність різних точок зору, «суб'єктивної компоненти», є необхідною умовою і для так званого "дискурсивного" використання нашого розуму у пошуках істини. Теорію дискурсу обґрунтовував свого часу Дж.Хабермас. Але він водночас висував декілька основних правил такого методу (дискурсу). Серед них, зокрема, здатність слідувати за аргументами і бажання підкорятися "силі кращого аргументу". Крім того, ми маємо взаємно визнавати один одного в якості і розумних, і водночас індивідів, що помиляються. Ми маємо бути достатньо розумними, щоб виявити здатність слідувати за аргументом і помилятися таким чином, щоб можна було вчитися на помилках. Всезнаючий оракул може повчати, але він не здатний аргументувати. Для нього не існує нічого, що можна було б обговорювати[20].

Таким чином, в теорії дискурсу є певний нормативний елемент – рівноправ'я учасників. Однак саме рівноправ'я учасників, на нашу думку, поки що немає в сучасному пізнавальному процесі в Україні. Панує фактично одна схема нової та новітньої історії України – така ж інваріантна і імперативна, якою колись була так звана марксистсько-ленінська історія. На нашу думку, причина цього в тому, що в якості провідної складової теоретико-методологічної парадигми пропагується національна ідея у її найбільш абстрактному і метафізичному вигляді.

Отож, до принципів історизму та об'єктивності слід ставитися як до ідеалу, до якого слід обов'язково прагнути в науковому історичному дослідженні. Без об'єктивності та історизму історична праця нічого не варта. Однак при цьому необхідно усвідомлювати, що цей ідеал є недосяжним, як недосяжні абсолютна ідея, річ у собі тощо.

Процес історичного пізнання зображений на малюнку 2. Хвиляста лінія відображає суперечливий характер історичного пізнання. Вона наближається до прямих ліній–асимптот, що означають історизм та об'єктивність.

Мал.2. ***Діалектика історичного пізнання***

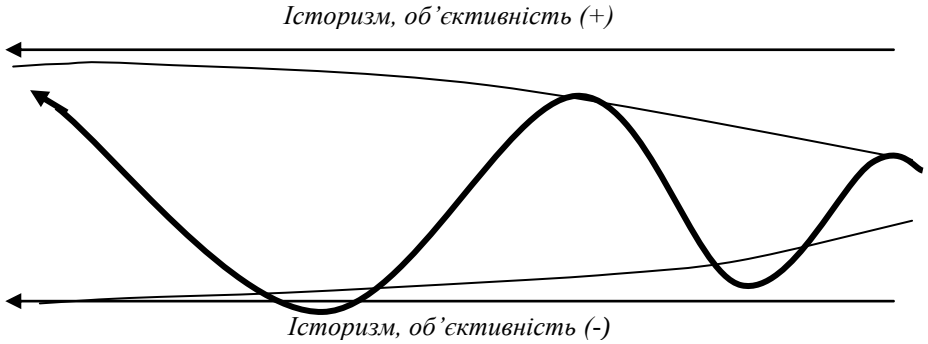

Водночас, як видно на малюнку, об'єктивне віддзеркалення минулого може мати протилежні оцінки, що обумовлено діалектичним характером розвитку суспільства. Історичне пізнання хоча і йде у зустрічному напрямку щодо розвитку суспільства, але повністю відбиває діалектику останнього, а тому уподібнюється йому на малюнку.

У цьому контексті – і не більше того – можна погодитися з дніпропетровським істориком В.В.Підгаєцьким, який стверджує у своєму навчальному посібнику, що "Історія – це не лише те, що було насправді, але й наші уявлення про те, що було"[21]. Саме цією обставиною, до речі, пояснюються періодичні ревізії, переосмислення історичної спадщини. Вони обумовлені не тільки міркуваннями кон'юнктурного ґатунку, але й соціальним прогресом, що відбувається об'єктивно. Закон боротьби і єдності протилежностей тут діє через полярність суспільних оцінок щодо якихось явищ в історичному минулому.

Тільки на перший погляд може здатися, що ставлення до тих чи інших історичних персонажів і подій має винятково суб'єктивний характер. У дійсності більшість наших оціночних суджень щодо минулого обумовлена парадигмами суспільного розвитку. Скажімо, з позицій формальної логіки апології гетьмана І.С.Мазепи творяться на догоду тій частині української політичної "еліти", котра у своєму першому політичному житті заповзятливо служила "імперському" центру, а у другому перейнялася євроатлантичним вибором. Однак діалектичний підхід призводить до розуміння, що використання зазначеної історичної аналогії є одним з проявів об'єктивних процесів у суспільстві, ця вельми прозора аналогія обумовлена утворенням Української держави.

Можливо, кожна спроба переосмислення минулого і дає зайвий привід декому для скептичного ставлення до історичної науки: мовляв, це не наука, а політика, що повернута в минуле. Однак у тих, хто робить подібні закиди, для початку спитаймо: а чому особисто він, подібно до переважної більшості українських громадян, висловився у березні 1991 р. на

референдумі за збереження СРСР, а вже у грудні цього ж року – за незалежність України? І, поза сумнівом, обидва рази зробив це з великою щирістю.

Проблема полягає в тому, щоб відокремити те, що породжено тільки кон'юнктурою, від того, що є результатом наукового пошуку, наслідком діалектичного характеру самого суспільного пізнання. І тут важливо усвідомити, що діалектичне протиріччя – не тільки в об'єкті пізнання, але й у суб'єктивній логіці самого мислення. Оскільки суспільне пізнання розвивається за законами діалектики, то кількісне накопичення фактичних знань рано чи пізно призводить до якісного "прориву", тобто до перегляду минулого, нових теоретичних узагальнень. А стара теоретична концепція, в свою чергу, входить у відношення протиріччя з новими концепціями. Таким чином й відбувається рух пізнання, обумовлений об'єктивними причинами. Відтак є цілком закономірним, що кожна нова генерація істориків переосмислює минуле, історію, збагачуючи й доповнюючи зміст раніше створеного знання. Тобто тут, очевидно, маємо справу із своєрідним "запереченням заперечення".

Відповідним чином з'являються нові оцінки минулого. Зокрема те, що раніше однозначно й беззастережно визначалося як "будівництво соціалізму", "соціалізм розвинутий", "перша стадія комунізму", так уже не визначається. Інші оцінки даються входженню Західної України до Радянської України в 1939 р. Зараз стало більш зрозумілими, що колективізація в Західній Україні мала значно більший експропріаційний характер щодо селянства, ніж у свій час в Радянській Україні. Адже, на відміну від останньої, тут ще з реформи 1848 р. більшість селян стала власниками своїх земельних ділянок (хоча й невеликих), а не користувачами, як після реформи 1861 р. у Наддніпрянщині. Тому й традиції приватної власності на Галичині були значно міцнішими, ніж у підросійській та радянській Україні. Колективізація хоча й "підсолоджувалася" тут розбудовою промисловості та створенням широкої мережі закладів культури і освіти, однак носила більшою мірою примусовий характер, сприймалася з більшою ворожістю галичанами, ніж раніше їхніми наддніпрянськими етнічними "братами".

Разом з тим не слід забувати, що заперечення має бути діалектичним, тобто поєднуватися із "зняттям", збереженням позитиву, всього того, що пройшло перевірку часом на "детекторі брехні". Що б там не писали, а численна радянська історіографія залишила після себе корисну спадщину. Бодай у вигляді накопиченого, певною мірою систематизованого, введеного до наукового обігу багатого фактичного матеріалу.

Таким чином, між діалектичним способом та наріжними принципами історичної науки є безпосередній зв'язок. Діалектичне мислення неможливе без почуття історизму і прагнення до об'єктивності. З іншого боку, історизм і об'єктивність забезпечуються завдяки діалектичному методу.

Діалектичний метод належить усій науці, а принципи історизму та об'єктивності лише царині історії, а тому, як вважається, належать до другого рівня методології[22]. Проте, на наш погляд, взаємини між ними дещо більш складні, ніж відносини субординації. Якщо діалектика – це один із способів мислення історика, то принципи історизму та об'єктивності являють собою ідеал, до якого мусить прагнути історик. Історична праця, що позбавлена історизму та об'єктивності, нічого не варта. Ступінь наближення до історизму та об'єктивності визначає головний критерій науковості історичного твору, його відміну від публіцистики та художнього твору.

Немає ніяких підстав вважати вичерпаними можливості діалектичного методу. Більш того, автори статті глибоко переконані, що сьогодні, коли відбувається процес переосмислення нашого минулого, діалектичний метод конче потрібен історикам, як ніколи раніше. Саме завдяки цьому методу можна здійснити прорив у дослідженнях з новітньої вітчизняної історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Біблія.– Еккл.– 1.9.; 2. Ключевский В.О. Дневники и дневниковые записи // Соч.: В 9 т.– М., 1990.– Т.IX.– С.307; 3. Поляков А.Н. К проблеме общественных формаций // Вопросы философии.– 2003.– №6.– С.13; 4.

Дьяков В.А. Методология истории в прошлом и настоящем.– М., 1980; Иванов В.В. Соотношение истории и современности как методологическая проблема.– М., 1975; Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования.– М., 1987; Косолапов В.В. Методология и логика исторического исследования.– К.,1977; Ракитов А.И. Историческое познание.– М., 1982; 5. Зиновьев А.А. Коммунизм как реальность.– М., 1994.– С.49; 6. Бергер П.Л. Капіталістична революція: п'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи.– К., 1995.– С.39; 7. Хобсбоум Е. От социальной истории к истории общества // Философия и методология истории.– М., 1970.– С.304–305; 8. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма.– М., 1990.– С.120; 9. Ленін В.І. Про державу // Повн. зібр. тв.– Т.39.– С.63; 10. Якунин В.К., Болебрух А.Г. Методология истории: поиск новых основ // Грані.– 2000.– №2.– С.5; 11. Толковый словарь живого великорусского языка В.Даля.– СПб.-М.,1882.– Т.3.– С.431; 12. Словник української мови / Під ред. І.К.Білодіда.– К., 1976.– Т.7.– С.693; 13. Карамзин Н.М. История государства Российского.– М., 1988.– Кн.І.– Т.І.– С.100; 14. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Избр. произв.– М., 1990.– С.354; 15. Слюсаренко А.Г. Новітня історія України: Навч. посібник.– К., 2002.– С.354; 16. Шидер Т. Различия между историческим методом и методом социальных наук.– М., 1970.– С.51; 17. Методология истории /Под ред. А.Н.Алпеева.– Мн., 1996.– С.159; 18. Ключевский В.О. Методология русской истории // Соч.: В 9 т.– Т.VI.– С.72; 19. Конквест Р. История: как и почему? // Коммунист.– 1980.– №17.– С.114; 20. Скирбекк Г., Гилье Н. История философии.– М., 2001.– С.781; 21. Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. – Дніпропетровськ, 2001. – С.17; 22. Маслов Н.Н. Марксистско-ленинские методы историко-партийного исследования.– М., 1983.– С.10.

Рецензії

О.Г.Лойко, А.К.Лисий

ГАЛЬЧАК С.Д. “СХІДНІ РОБІТНИКИ” З ПОДІЛЛЯ У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ: ДЕПОРТАЦІЯ, НАЦИСТСЬКА КАТОРГА, ОПІР ПОНЕВОЛЮВАЧАМ.

ВІННИЦЯ: КНИГА-ВЕГА, 2003. – 344 с.; 28 с. фото

Тема «остарбайтерів», породжена Другою світовою війною, зокрема віроломним нападом гітлерівської Німеччини на СРСР, насильницьким використанням праці цивільного населення окупованих територій в мілітаристській економіці Третього рейху, - недостатньо досліджена сторінка історії України, яка викликає науковий інтерес до цієї категорії населення, вимагає ґрунтовного осмислення історичної правди про його долю, чого не було зроблено вітчизняними дослідниками через недоступність до важливих архівних джерел, ідеологічну закомплексованість, котра тривалий час була домінуючою в радянському суспільстві.

Важку місію висвітлення цієї сторінки буття українського народу взяв на себе директор державного архіву Вінницької області С.Д. Гальчак. Дана праця – перше в Україні масштабне наукове осмислення долі насильно депортованих у рейх жертв війни. В ній через призму Поділля досліджуються типові сторінки життя “остарбайтерів” чи не всієї України, що надає дослідженню ще більшої ваги.

Нацистський окупаційний режим, встановлений на Поділлі, як і по всій Україні, був злочинною військово-поліцейською та адміністративно-господарською системою органів і заходів, спрямованих на колонізацію, нещадне економічне пограбування, анексування окупованих областей, ліквідацію в них національної державності та культури.

У надзвичайно скрутному становищі опинилося населення окупованих територій. Фактично залишене на поталу ворогові, не маючи ефективного захисту з боку народних месників (зокрема, на перших порах, коли партизанська мережа лише зароджувалась), воно виявилось під цілковитою владою гітлерівських загарбників, розглядалось ними як расово неповноцінне, що підлягало планомірному знищенню, як воєнний трофей. А тому загарбники відповідно й розпоряджались ним, не роблячи ніякої різниці між людьми, худобою, захопленим майном. Проти цивільного населення (подоляни не стали тут винятком) було розв'язано масовий терор, котрий досить швидко повсюдно переріс у геноцид.

З перших днів встановлення нацистського окупаційного режиму поневолене населення України виявилось об'єктом насильницької експлуатації. Оскільки нацисти розглядали його також як дармову робочу силу, однією із форм геноциду стала масова депортація "східних робітників» на каторжні роботи в Німеччину.

Здійснюючи так зване "вербування» робочої сили, гітлерівці активно використовували пропагандистський та соціальний тиск, але, в основному, - вдавалися до відвертого насильства. Лише незначна частина українців, позбавлених засобів для існування, обдурених геббельсівською пропагандою, виїхала на роботу в Німеччину добровільно.

Депортуючи цивільне населення з окупованих територій, нацисти, насамперед, намагалися ліквідувати загрозливий дефіцит робочої сили у власній економіці, націленій на ведення війни за світове панування, примусити таким чином підневільних робітників брати участь у цій війні на боці Німеччини, проти рідної країни.

Зробивши акцент на поголовне вивезення з України (Поділля) молоді, нацисти намагались домогтись фактичної стерилізації заселеної "неповноцінними» слов'янами великої території від продуктивних сил, адже тотальна депортація цієї найактивнішої частини суспільства підривала біологічне коріння етносу, позбавляла українську націю надії на повноцінний розвиток у майбутньому. Обезлюднюючи Поділля, як і інші загарбані території, вони готували умови для переселення сюди німецьких колоністів.

Крім того, вивозячи з України (Поділля) населення, здатне тримати в руках зброю, нацисти переслідували ще й іншу мету - позбавити поневолений народ можливості вести активну визвольну боротьбу, а в разі відступу - людського резерву для поповнення рядів Червоної армії, відбудови зруйнованого народного господарства СРСР.

Такою ж злочинною, грабіжницькою була політика румунської окупаційної адміністрації, хоч запроваджений на території Північної «Трансністрії» окупаційний режим відрізнявся від німецького певною ліберальністю. Забороняючи німецьким окупантам депортувати робочу силу з контрольованих територій (Північної "Трансністрії»), румунська влада в той же час експлуатувала її у власних корисливих інтересах.

За час окупації з України на каторжні роботи в Німеччину вивезено 2,4 млн. чол., з них майже 200 тис. подолян. Всього ж з СРСР гітлерівці депортували близько 5 мільйонів чоловік цивільного населення. Сумарно - це кількість мешканців Латвії, Вірменії та половини Естонії. Таких обсягів депортації цивільного населення супротивною воюючою стороною з метою використання його для власних цілей історія ще не знала. Ось чому «остарбайтерів» слід розглядати і як трагічний історичний феномен, породжений нацистською агресією проти СРСР.

Праця «остарбайтерів», депортованих у рейх, масово використовувалась у сільському господарстві, важкій та добувній промисловості, в будівництві, на транспорті та в інших важливих сферах військової економіки Німеччини. Усі депортовані зазнавали жорстокої дискримінації і примусу, пограбування, умови їх життя і праці були нестерпними. Ставлення до них здійснювалось за принципом: «максимум експлуатації при мінімальних затратах», що особливо характерне для становища «східних робітників», зайнятих у промисловому виробництві. Табори, в яких вони жили, однозначно можна вважати резерваціями, де панували голод, холод, постійна загроза смерті від фізичного виснаження, хвороб та свавілля експлуататорів, де звичним явищем була ізольованість від світу, де бранці не мали ніяких прав, піддавались нещадному трудовому визиску.

Не набагато кращим було становище «остарбайтерів», які використовувались у сільськогосподарському виробництві, ремісництві, лісовому господарстві як домашня прислуга.

Ось чому маси депортованих робітників - це не просто потерпілі під час війни, а її жертви, свідомо перетворені агресором у звичайних рабів. Причому в одній із найрозвиненіших капіталістичних держав Європи у XX столітті, коли людство уже давно мало забути, що таке рабство. Такого повернення в минуле на десятки століть історія теж не знала.

Не менш суттєво, що робітники зі Сходу завдяки пануючій нацистській ідеології расової неповноцінності народів використовувались у Німеччині в основному нераціонально, не за фахом, їх примусова праця не відзначалась високою продуктивністю, вона була регресивною. Тому своєю масовою присутністю у військовій економіці рейху «остарбайтери» сприяли її стагнації.

Патріотизм подолян, насильство окупантів породили протидію самого населення, створили умови для широкого розгортання партизанської та інших форм боротьби.

Координатором організованого народного Опору була комуністична партія, яка, незважаючи на серйозні прорахунки керівництва СРСР у передвоєнні роки та на початковому етапі війни, зуміла зберегти і поширити свій вплив серед подолян, мобілізувати їх на активний виступ проти загарбників.

Партизанський рух, діяльність більшовицько-комсомольського антифашистського підпілля, націоналістичних організацій, а також особливості політики використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів «Трансністрії» в значній мірі перешкодили нацистським окупантам здійснити депортацію в запланованих обсягах, у тому числі з Поділля. Найголовнішою ж перепоною був успішний наступ Червоної армії.

Опір ворогові подолян існував навіть у нацистській Німеччині. Волю подолян до протидії ворогові не зламали ні нацистський терор, ні голод, ні оманливі викрути гітлерівської пропаганди. Їх боротьба стала посильним внеском у Велику Перемогу.

Зрив планів економічного використання продуктивних сил окупованих територій СРСР помітним чином вплинув на хід та результати війни і став важливим фактором її стратегії.

Праця не позбавлена певних недоліків. На жаль, автор не розповів про обставини повернення вчорашніх рабів до СРСР, де їх зустрічали не зовсім гостинно, та подальшу долю бранців. Фотоілюстративний матеріал виконано на недостатньому поліграфічному рівні. Трапляються коректорські погрішності.

В цілому монографія С. Д. Гальчака є важливим внеском у вітчизняне поділлєзнавство. Рецензована праця сприятиме більш глибокому висвітленню однієї з складних проблем історії України, а також слугуватиме в майбутній підготовці історії міст та сіл регіону.

Відомості про авторів

АЛЕКСІЄВЕЦЬ Леся Миколаївна – м. Тернопіль, кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

БАЖЕНОВ Лев Васильович – м. Кам'янець–Подільський, доктор історичних наук, професор, директор Хмельницького центру Поділлєзнавства.

БАЖЕНОВА

БАКАЛЕЦЬ Олексій Андрійович – м. Київ, пошукувач Інституту історії України НАН України.

ВЕРЕЩАГІНА Олена Євгенівна – м. Вінниця, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри теорії, історії музики та гри на музичних інструментах Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Анатолій Володимирович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ГАЛЬЧАК Сергій Дмитрович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, директор державного архіву Вінницької області.

ГОДОВАНИЙ Є.Ф.

ГРИГОРЧУК Петро Семенович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ДАН Олександр Юрійович -

ДИБЧУК Людмила Василівна – м. Тернопіль, аспірантка Тернопільської академії народного господарства.

ДРОВОЗЮК Степан Іванович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, декан факультету підприємництва Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

ЗАВАЛЬНЮК Олександр Михайлович – м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

ЗАЄЦЬ Іван Іванович - м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗІНЬКО Юрій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КАЛИТКО Сергій Леонідович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОМАРНІЦЬКИЙ Олександр Борисович – м. Кам'янець-Подільський, викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

КОНОНЕНКО Валерій Васильович – м. Вінниця, старший викладач кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОНОТОПЕНКО Олександр Петрович – м. Вінниця, кандидат політологічних наук, доцент кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович – м. Вінниця, старший викладач кафедри української та зарубіжної культури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

КОСАКІВСЬКА Євгенія Михайлівна – м. Вінниця, старший лаборант народознавчого центру кафедри української та зарубіжної культури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОШЕЛЬ О М

КРАВЧУК Олександр Миколайович – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРИВОШЕЯ В В

КРИВЧИК Геннадій Георгійович – м. Дніпропетровськ, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури.

КУЛІБАБЧУК В.В.

КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна - м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського Національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

КУЗЬМІНЕЦЬ Наталія Петрівна – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КУЧЕР Володимир Іванович – м. Київ, доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень.

ЛИСИЙ Анатолій Кононович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЛОГВІНА В.Л.

МАЗИЛО Ігор Васильович - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МАЗУР Василь Митрофанович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МЕЛЬНИКОВ Дмитро Олександрович - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Вінницького коледжу менеджменту.

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

НІКОЛАЄЦЬ Катерина Миколаївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету.

НІКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Вінницького інституту регіональної економіки та управління.

ПАЛЬОННИЙ Володимир Іванович – м. Вінниця, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри теорії, історії музики та гри на музичних інструментах Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПОП Юрій Іванович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПРОКОПЧУК Любов Володимирівна – м. Київ, аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

РАТУШНЯК Ігор Іванович – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

РОМАНЮК Іван Миронович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТАРОДУБЕЦЬ Г М

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – м. Вінниця, викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТОПЧАК Микола Володимирович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

ТОМУЛЕЦ Валентин – м. Кишинів, доктор наук, доцент Державного університету Молдови.

ТРЕМБІЦЬКИЙ А М

ТРЕТЯК Віра Іванівна – м. Вінниця, заслужена артистка Кабардино-Балкарської АРСР, старший викладач кафедри методики музичного виховання та хорового диригування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ТРОСТОГОН Алла Михайлівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЦАРЕНКО Максим Володимирович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЩЕРБАКОВА Ольга Валеріївна – м. Дніпропетровськ, доцент кафедри українознавства, проректор Придніпровської державної академії будівництва та архітектури.

Наукове видання

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 7. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. /- Вінниця, 2003. - 262 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 листопада 1999 року №3-05/11).

Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Зінько Ю.А.
Технічний редактор

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32, Тел. 26-71-33

Підписано до друку 24.05.2004. Формат 60х84/18. Папір офсетний. Друк офсетний.

Віддруковано на ДП "Державна картографічна фабрика"
М. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 68, наклад 250 прим.